תל-עולם

מסע על פני מאה קהילות נחרבות

מאת

מ. צאנין

הוצאת ספרים „מנורה" — תל-אביב

M. TSANIN

TEL OLAM

כל הזכויות שמורות למחבר

MENORA" PUBLISHING HOUSE
TEL-AVIV, 24 ZANGVIL ST.

נדפס במדינת ישראל
בדפוס החברה המאוחדת להדפסה,
רחוב הרכבת 52, תל־אביב

ע״י „אהל פרץ״. משרידי ה„חיים היהודיים״ שנשארו בוורשה

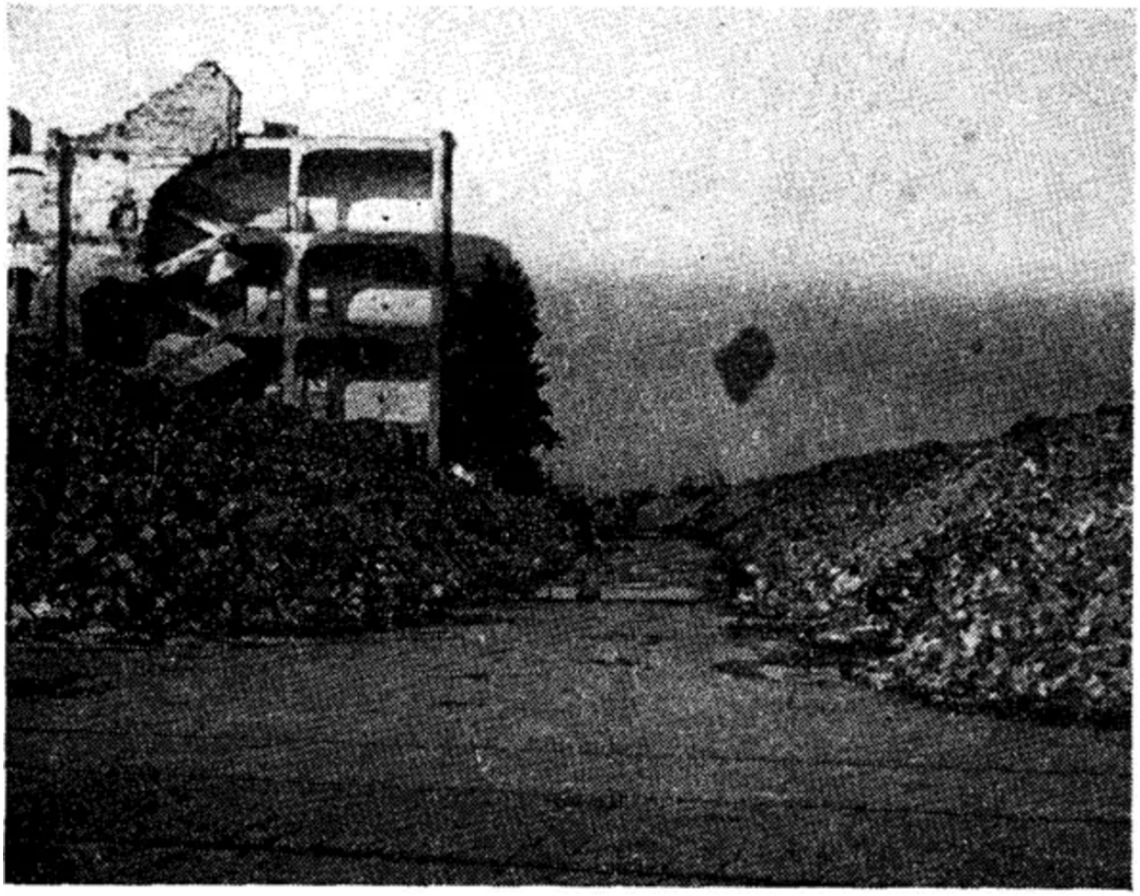

מראה רחוב נובוליפקי בלב וורשה היהודית אחרי חסול טוטאלי

בנין ישיבת חכמי־לובלין שנהפך לאוניברסיטה ע"ש קירי סקלודובסקא

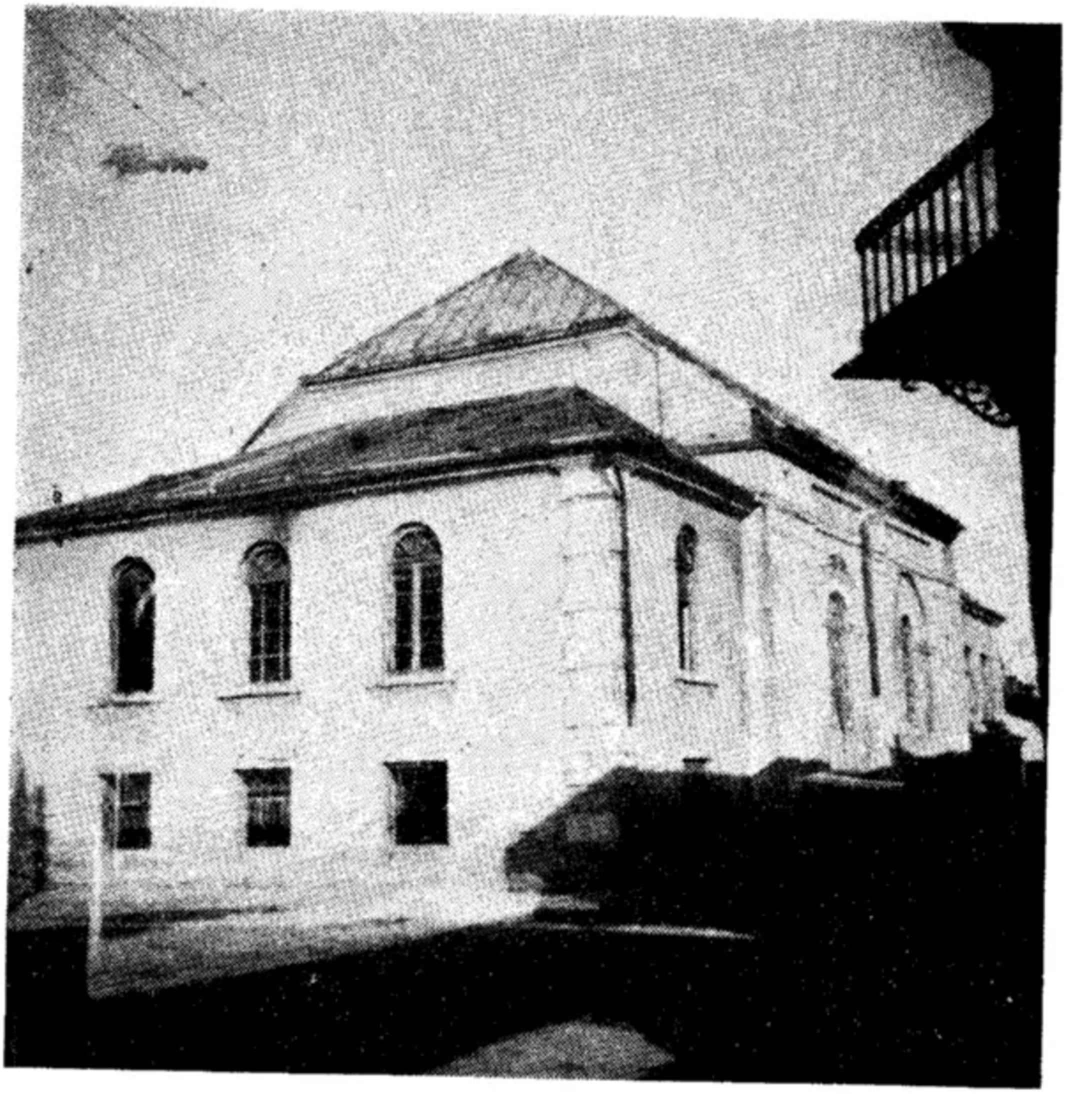

בית־כנסת בזמושץ בו התנהל קרב בין אזרחי העיר על חפצי קדושה יהודיים

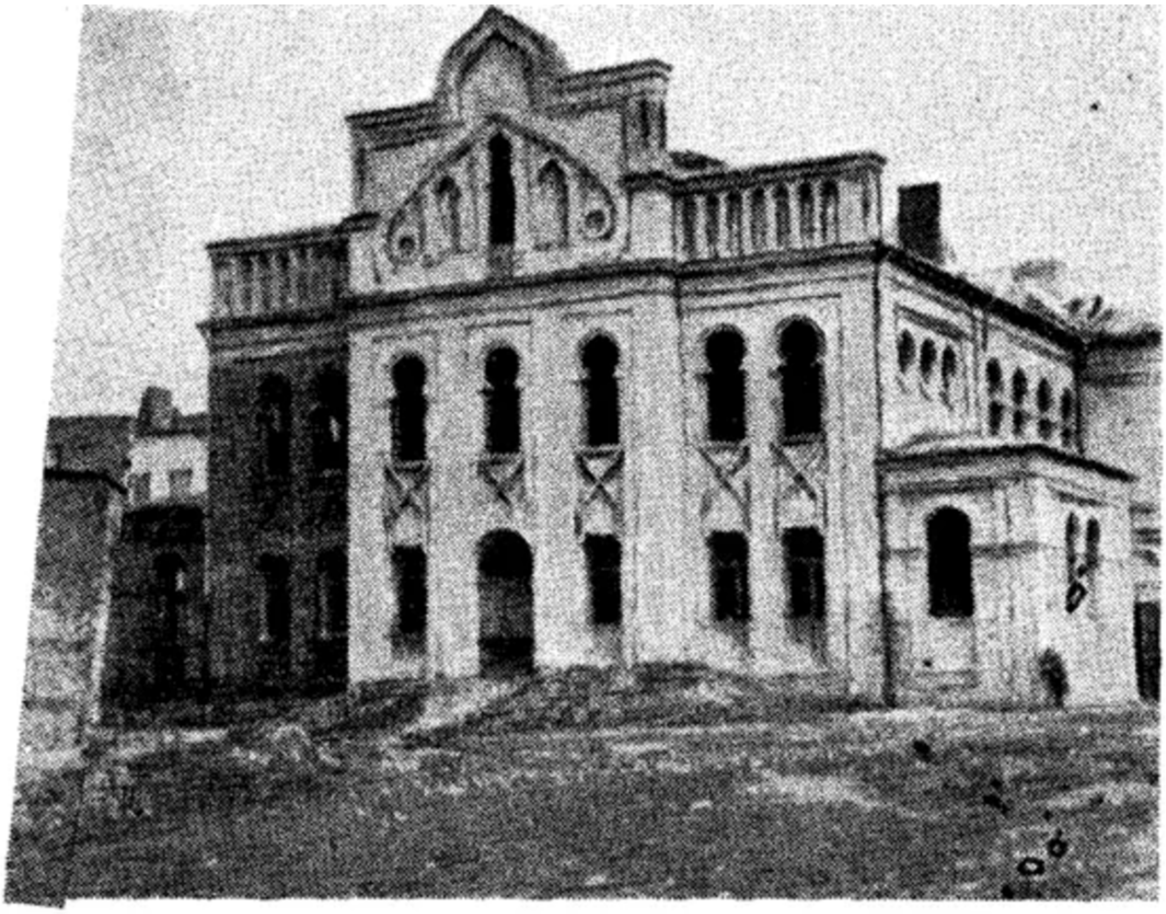

בית הכנסת בקילץ אחרי החורבן

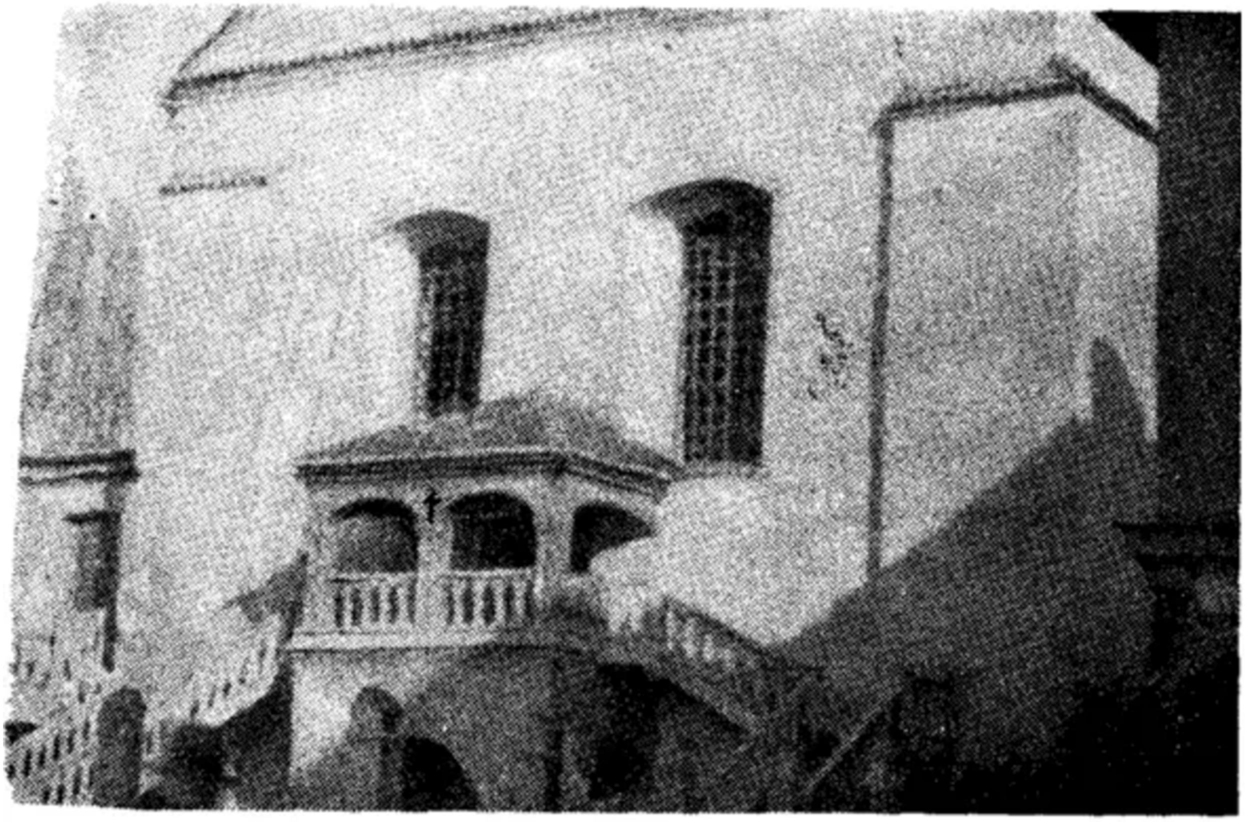

בית־כנסת (אייזיק־שול) בקראקו שנהפך לכנסיה קאַטולית

שדה הקטל בטרבלינקה

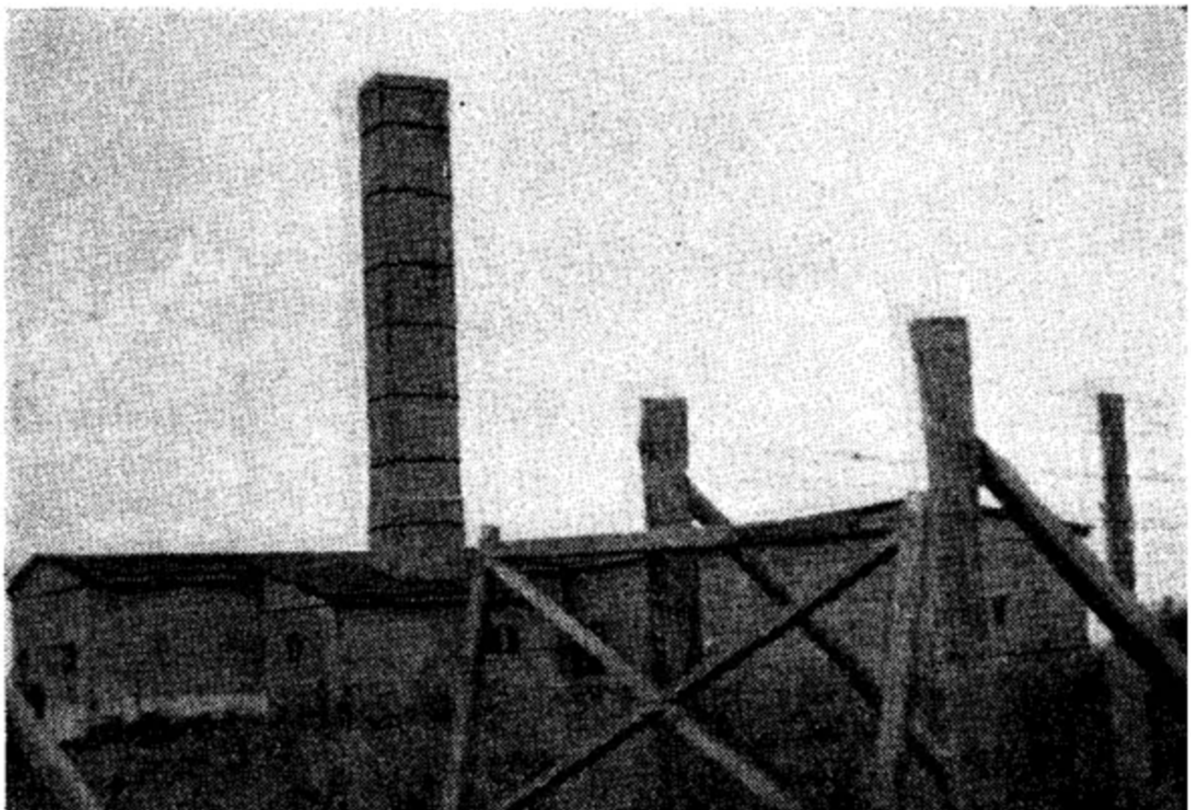

משריפה במיידנק

משפט פלילי מס. 40/61

במקום הקדמה

ההיסטוריה היהודית היתה גדושה משפטים היסטוריים. דומה שבשטח זה אנו עולים על כל אומה אחרת. ויכוחי־הדת של ימי־הביניים, אותם כפתה על היהודים הכנסיה, לא היו, בעצם, אלא משפטים היסטוריים שמטרתם להרשיע את העם היהודי, או להצדיק את „מוסר אלוהים" שפקד אותו. בתקופתנו אנו, עד להיטלריזם, היו לנו שלושה משפטים בעלי משמעות היסטורית: משפט דרייפוס, משפט בייליס ומשפט שטייגר.

ההבדל בין המשפטים ההיסטוריים הללו ובין משפט אייכמן הוא, שבמשפטים הקודמים היינו אנו הנתבעים; אחרים הם שקבעו את הליכי המשפט, בעוד שבמשפט אייכמן אנו מופיעים — זאת הפעם הראשונה בהיסטוריה — כמאשימים, הנוהל תלוי היה בתביעה היהודית ובשופטים יהודים, במדינה יהודית ריבונית.

אך לא בזאת נשתנה משפט אייכמן מכל המשפטים ההיסטוריים בעבר. במשפטים הקודמים שנערכו נגדנו, המדובר היה ביהודים יחידים, שטפלו עליהם פשעים שלא פשעו, והעלילו עליהם עלילות שווא כדי שהרשעתם של היחידים תחול על העם היהודי כולו. משפט אייכמן, לעומת זאת, דן בפשע שהנתבע עצמו אינו מכחיש שאמנם בוצע ושהעולם כולו יודע עליו — טביחת ששה מליון יהודים חפים מפשע וחסרי נשק. רצח זה לא ביזמתו של יחיד בוצע, אלא מתוך חישוב קר ובידי מנגנון ממלכתי, שבראשו עמד אדולף אייכמן.

לפיכך נשאלת השאלה: האם היה משפט אייכמן צריך להיות משפט פלילי מקובל, מבוסס על חוק־העונשין הקיים, או שהיה עליו להיות משפט היסטורי? האם צריך היה לשפוט במשפט זה אך ורק את אייכמן כפושע יחיד, החייב ליתן את הדין לפני החוק והצדק ולהענש על פשעיו, או שאייכמן היה צריך למלא כאן תפקיד שני במעלה — רק כגורם לגלילת משפט היסטורי?

משפט פלילי הוא התפקיד השגרתי של נקמת החוק, או כפי שהמחוקקים קוראים לכך — התפקיד להגן על החברה על ידי קביעת עונשין לפושעים. במשפט פלילי עומד לבירור ונחקר המקרה הנתון של הפשע ומבצעו, אם אמנם ביצע הנאשם את

הפשע ובאלו נסיבות ביצע אותו. את המקרה הנתון מפרידים לחלוטין מיסודות שאין להם שיכות ישרה לפשע.

גם במשפט היסטורי ישנו נתבע, הנאשם בביצוע פשע מסויים. גם נאשם זה לא ינוקה מעונש אם יוכח שאמנם ביצע את הפשע. אך בתקופת המשפט הזה ממלא נידון יחיד זה תפקיד משני לגבי היקפה המלא של הבעיה הנדונה.

אם הכפירה או האמונה באל יחיד נחשבה בעיני החוק של יוון העתיקה כפשע, היה סוקראטס, בלי ספק, לא הראשון ולא האחרון, שנדון עליו. אף־על־פי־כך לא הגיעו המקרים הפליליים הרגילים בשטח זה לידיעתנו, אך המשפט נגד סוקראטס הפך להיות משפט היסטורי באותה תקופה של משבר חברתי ומדיני ביוון. משפט סוקראטס היה חשבון כללי לא לתקופה אחת בלבד.

בשל נימוקים אלה עצמם נהפכו גם המשפטים נגד הטמפלרים, נגד הפילוסוף דז'ורדאנו ברונו והתוכן והפילוסוף גאליליי למשפטים היסטוריים, אם כי באותה תקופה דנו בתי־הדין במאות מקרים של מינות וחילול הקודש, לפי השקפתה של הכנסיה הקתולית. המשפטים ההיסטוריים הללו חרגו הרחק מאד ממסגרת הנוהל המוסכם כלפי הנדונים הבודדים. ואל לנו לשכוח שגם משפט דרייפוס, בו היה המדובר במקרה בודד של איש־צבא יהודי — חרג הרבה ממסגרת של האשמת יחיד.

אחרי החורבן האיום שירד עלינו, אם הצלחנו לקבל לידינו את אדולף אייכמן, שהוא סיכום של כל הרינדפליישים והאינקביציות, פריו הארור של צמאון דורות לדמו של העם היהודי — שימש משפט אייכמן בירושלים הזדמנות היסטורית יחידה עד היום למשפט יהודי של חשבון כולל.

העולם הנוצרי שעמד עלינו פעמים מרובות כל־כך לכלותינו, אינו יודע עד היום מי אנחנו ומה פעלנו ויצרנו. עוד היום אפשר לשמוע דעות מפי נוצרים, שאין להאשים אותם באנטישמיות, שהיהודים הם רעים ואילו הישראלים הם שונים לחלוטין. הסיבה לכך היא שאנשים אלה לא טרחו מעולם להכיר את ממלכת הרוח של העם היהודי בעולם. כלום יודעים הם מה יצרה יהדות מזרח אירופה ועל מה הביא כליה ההיטלריזם? אם הפולנים, שחיו אלף שנים בשכנות עם היהודים לא ידעו, ובשעה שגטו ווארשה עמד בלהבות, הריעו הם „פשפשים בוערים" — מה יודע עלינו, אם כן, העולם?

מי היו ששת מליוני הנרצחים היהודים באירופה? זוללי אדם? שבטי פראים?

במלחמת העולם השניה נספו 25 מיליון בני־אדם, מהם רבים

שאינם יהודים. ויש טוענים: מה אכפת לנו ששת מליוני היהודים? גם אנו איבדנו אנשים. ועכשיו באים חוליגנים מפייטים ברוסיה ותוקפים משורר המבכה את הטרגדיה היהודית בבאבי יאר.

מה צורך היה להעלים מהעולם מי ומה היו ששת מליוני היהודים הנרצחים, יסודו ועיקרו של העם היהודי? למה לא בא כל זה לכלל ביטוי במשפט אייכמן? אילו הכינו את משפט אייכמן כמשפט היסטורי, היה בא לידי ביטוי לא רק הרצח הפיסי של העם היהודי, אלא שהעולם היה מזדעזע למשך דורות לשמע נכסי הרוח אותם יצר העם היהודי וההיטלריזם העביר אותם מן העולם יחד עם נושאיהם.

אייכמן, שנדון כפושע יחיד עומד בדיספרופורציה מגוחכת לעומת היקף השואה, בה נרצח יסודו של העם והושמדו נכסי הרוח היהודים, פרי יצירה בת אלף שנים!

כדי לערוך משפט רגיל ומקובל לא היה כדאי, לדעתי, כל הטורחת הזה: סכסוך דיפלומטי עם ארגנטינה, העברת אייכמן לישראל, עריכת משפט יקר שנמשך חדשים רבים, כדי לגלות את אשמתו של אייכמן ולדונו למוות. אילו נורה בבואנוס איירס, היתה תוצאה זו מושגת על נקלה ובלי האמצעים העצומים שמשפט זה בלע אותם. הרי אין כל ספק כי מי שעמד בראש המנגנון להשמדת העם היהודי ושהשמיד ששה מליונים יהודים — שהעומד בראש מנגנון כזה אשם. כדי להוכיח אשמה זאת לא היה צורך ב־120 ישיבות בית־הדין ובעשרות עדים.

לפיכך היתה הצדקה למשפט אייכמן אך ורק אילו הפך להיות משפט היסטורי ממדרגה ראשונה, לו נהפך לחשבון כולל של כל סבל היהודים ולא כחשבונו של פושע בזוי אחד ששמו אדולף אייכמן.

כלום נערך משפט אייכמן באור חזונה של ההיסטוריה היהודית? ההיתה להם, למכיני המשפט, פרספקטיבה היסטורית לגבי העבר וכלפי העתיד?

לא. לא מניה ולא מקצתיה. משפט אייכמן נועד מראשיתו להיות משפט פלילי מקובל נגד פושע יחיד. אם היו למשפט הדים הסטוריים כלשהם, אין זו זכותם של מכיניו, הדבר בא ספונטאנית. החומר חרג מעצמו ממיטת סדום בו כווצו אותו והתחיל פועל בכוח עצמו שלא על דעת מכיני המשפט.

*

חוק העונשין המקובל על סעיפיו והגדרותיו הוא פרי נסיונות רבי דורות. בגידה במולדת, ריגול, מעשי רצח וגנבה, זיופים או עבירות פליליות אחרות הם בחברה האנושית פשעים „נורמאליים״. הפשעים חוזרים ונשנים בצורות שונות בכל חברה

והחברה. לכל קבוצת פשעים יש לו לחוק העונשין מינוח והגדרה מיוחדים, שהוכנסו לתוך סעיפים. לפי חוק העונשין הותאם הנוהל המשפטי.

אך הנה בא ההיטלריזם ובמשך ימי שלטונו המציא וביצע פשעים ששום חוק עונשין לא היה יכול לחזות אותם מראש ולהגדירם. גם את דרכי הארגון ואמצעי הביצוע של הפשעים לא היה שום חוק עונשין עשוי לחזות מראש. כן יצר ההיטלריזם לצורך פשעיו מינוח ומושגים חדשים לגמרי. גורם זה הודגש במפורש במשפט נירנברג.

כל הרוצה להשתמש בחוק העונשין המוסכם ובנוהל המשפטי הרגיל לגבי הפשעים ההיטלריסטיים, משול למי שינסה להטיל יריעת בד רטובה על לועו של הר געש בהתפרצו, מתוך סברה שיעלה בידו לכבות את הלהבות. הוא רק יעשה את עצמו לצחוק. משפטן הניגש לתופעה מפלצתית כאייכמן, לפי מה שקבעו חוק העונשין והנוהל המשפטי המקובלים — או שהענין איננו נוגע לו והוא רוצה רק להפטר איכשהו מהפרשה, או שאינו תופס כלל באיזה חומר הוא דן ועוסק.

התביעה דחסה את פרשת אייכמן לתוך מיטת סדום של חוק העונשין המקובל והנוהל הרגיל. היא דאגה, אמנם, לשינוי חוק עורכי־הדין, כדי שעורך־דין זר — במקרה דנן גרמני — יוכל להגן על אייכמן בפני בית־הדין הישראלי, אך לא טרחה כלל וכלל לשנות או לחדש את הנוהל, כדי שאפשר יהיה להפוך את המשפט למשפט היסטורי בפני טריבונאל היסטורי. בכך נידון המשפט מראשיתו להיות אך ורק משפט פלילי, אם כי בעל חשיבות מרובה ביותר. אבל העם היהודי היה מעונין לא במשפט פלילי נגד אייכמן, אלא במשפט היסטורי, שיחרוג הרבה מהתקופה ההיטלריסטית, שכן לא באו פשעי היטלר ספונטאנית, אלא כתוצאה מהסתה רבת־דורות נגד העם היהודי, לא רק של גרמניה, אלא גם של הארצות בהן מצא לעצמו ההיטלריזם עידוד ועזרה לביצוע הפשעים נגד העם היהודי.

ביום בו הובא אייכמן לישראל, הצהיר דוד בן־גוריון בהודיעו על המקרה מעל במת הכנסת, כי משפט אייכמן יהיה המשפט ההיסטורי הראשון של העם היהודי.

התביעה הישראלית העלתה את משפט אייכמן על דרך שונה מזו שראש הממשלה דיבר עליה.

לפי הנוהל הפלילי הישראלי, מסורה החקירה בידי המשטרה. משטרת ישראל עשתה את מלאכתה על הצד היותר טוב, מתוך שיטתיות וסדר למופת. ברם, אין זה מתפקידיה של המשטרה

להיות בעלת חזון היסטורי. הנוהל של חקירת פושע אינו עוסק בחזון היסטורי אלא בעובדות, בהוכחות ממשיות, בחקירת החשוד אם ביצע או לא ביצע את הפשע, במציאת עדים היכולים לאשר שראו במו עיניהם כיצד ביצע הנאשם את פשעיו. זה תפקידה של המשטרה. אבל חזון היסטורי, חשיפת גרעין הפשע של הנוסחאות וההגדרות ההיטלריסטיות, ראיית אייכמן כגורם שני במעלה בפשע הקולקטיבי של הרייך ההיטלרי ומתן ניסוח היסטורי לפשע הקולקטיבי — כל זה אינו ענינם ותפקידם של חוקרי המשטרה. לגבי המשטרה היה קיים אך ורק ה„חשוד אדולף אייכמן" והיו קיימים רק הסעיפים שיוחסו לו באופן אישי.

למעלה מ־15 שנה חיפשו יהודים את אדולף אייכמן לא כחשוד, אלא כאשם בביצוע פעולות ההשמדה כלפי העם היהודי. איש לא הטיל ספק באשמתו. גם הוא עצמו לא הטיל ספק שהוא הוא רוצחו של העם היהודי, והא ראיה — הוא הסתתר בארגנטינה, בשם בדוי.

והנה גישה אפיינית:

חדשים מספר לפני משפט אייכמן, שלח מר גדעון האוזנר, היועץ המשפט של הממשלה, שהיה גם התובע במשפט, חוזר למערכות העתונים בישראל. בחוזר זה העיר מר האוזנר על החוק בדבר „סוב יודיצה" והתרה שנגד כל עתון שיעבור על „סוב יודיצה" ביחס למשפט אייכמן, יינקטו אמצעים משפטיים חמורים ביותר. פירוש הדבר היה שאין שום עתון רשאי לכתוב על אדולף אייכמן שהוא רוצח, שהוא אשם בחיסולם של מליוני יהודים, היות ולפי הנוהל המקובל חף הנשפט מפשע כל זמן שבית־הדין לא הרשיע אותו. פירוש הדבר היה כמו כן שהעתונות בישראל חייבת היתה לראות באייכמן רק חשוד ולא אשם.

אילו הוכן המשפט כמשפט היסטורי כי אז היה צריך להתאים לו את הנוהל ההולם אותו. במקרה זה היה על החוקרים להיות משפטנים והיסטוריונים והחומר היה צריך אז להקיף לא רק את פשעי „הנאשם אדולף אייכמן", אלא את כל פשעי ההיטלריזם נגד העם היהודי, ואז היו מעלים בפני המשפט לא את ההשמדה הפיסית בלבד, אלא גם את חיסולה של התרבות בת אלף השנים של העם היהודי באירופה.

הואיל והתובע חיפש אך ורק את אייכמן, פסח המשפט לחלוטין על הפשע של חיסול תרבות יהודית בת אלף שנים על מצבות הזיכרון שלה ועל יצירותיה האמנותיות. במאה ועשרים ישיבות בית־הדין לא נגעו כלל ועיקר בחלק זה של פשעי ההיטלריזם נגד העם היהודי, כאילו היה העם היהודי באירופה

שבט פראי בדז'ונגל האפריקאי, שלא יצר כלום, לא לעצמו ולא לאחרים, למשפט לא נקרא להופיע אפילו עד אחד שיספר כמה מוסדות אמנות יהודיים נשדדו ונחרבו, כמה בתי־נכאת יהודיים נשדדו, כמה ספרי־תורה, ארכיונים, ספריות, מוסדות חינוך החריבו אייכמן וחבר מרעיו. ולא נקרא אף עד אחד שיבוא ויספר מה יצרו היהודים באירופה.

אבן רק אחת הפוגעת בחלון של בית־כנסת אי־שם ברחבי העולם מזעזעת את עמנו. בית־עלמין רק אחד שנהרס מעורר אצלנו רגשי אבל ומחאה. מכאן מה היה מעורר תאור חורבנה של התרבות היהודית באירופה במשפט כזה בין לגבי העם היהודי ובין לגבי העולם כולו!

למעלה מכל ספק הוא שחורבן התרבות אילו בא לידי ביטוי במשפט, היה מזעזע את העולם לא פחות משזעזע אותו תאור החורבן הפיסי, כי במשך תקופה שלמעלה מאלף שנים יצרו היהודים באירופה הרבה יותר ויצירה אוניברסאלית יותר, משיצר איזשהו מרכז יהודי אחר בעולם. גם המרכז בארץ־ישראל הקדומה כמדינה עצמאית, גם המרכז בבבל בתקופת התלמוד וגם המרכז הספרדי בימי־הביניים לא יצרו אוצרות רוח מרובים כל־כך, כפי שיצר המרכז היהודי במזרחה של אירופה, כאן הגיע חקר הספרות התלמודית למרום שיאו; כאן נוצרה הספרות הרבנית העשירה; קמה והתפשטה תנועת החסידות שהיתה התנועה הדמוקראטית הראשונה באירופה; כאן נוצרו לשון יידיש והספרות היהודית החילונית; כאן עוצבה ונוצרה מקרעי־גלות שסועה ומבותרת אומה יהודית בעלת־הכרה עצמית. כאן עלו ופרחו תנועות חברתיות ולאומיות־פוליטיות למען שחרור וחרות לאומית יהודית. כאן הונח יסוד איתן לספרות העברית החדשה וכאן צמחה ושגשגה הציונות המעשית שבלעדיה לא היתה קמה מדינת ישראל. כאן נוצרו אוצרות של אמנות יהודית, בתי־ספר לאמנות, והמוזיאונים היחידים בכל ההיסטוריה היהודית. ממלכת רוח היוותה יהדות מזרח אירופה. על כל זה לא דובר במשפט אייכמן. חיסולה של תרבות נפלאה זו לא מילא כאן שום תפקיד. כי המרכז היה „החשוד בפשעים פליליים אדולף אייכמן", ורק את אשמתו של זה כרוצח היה צורך להוכיח כאן.

גם במשפט לפני טריבונאל היסטורי אייכמן לא היה מתחמק מעונשו, עם זה לא היתה ניתנת לו אז ההזדמנות ליעשות גיבור, או אולי, כמיתוס בעיני אחיו לפשע שנשארו בחיים ובעיני הניאו־נאצים בעולם כולו. אבל במשפט הפלילי הפך להיות הדמות המרכזית ונתנה לו ההזדמנות אף ללגלג על בית־המשפט. באופן לגלגני וציני הציג את עצמו כידיד היהודים והשווה את תפקידו

לתפקידו של תיאודור הרצל; תיאודור הרצל רצה באוגנדה בשביל היהודים ואילו הוא, אייכמן, בחר בשבילם במדגסקר. מצע זהה ליוצר הציונות המדינית ולאדולף אייכמן. הוא רצה לגמול רק טוב וחסד עם היהודים, אבל אחרים ביקשו רק להרע להם והוא, אייכמן, היה נטול־ישע מבחינה זו. שעות על שעות עמד ולגלג. עד שהגיעו הדברים לידי הויכוח המגוחך עם הפושע הנאצי על הפילוסופיה של קאַנט... התובע פחד מפני וויכוח היסטורי, שמא יצא חס ושלום מגדר של משפט פלילי, רגיל. אבל אייכמן לא פחד — לא מפני וויכוח היסטורי ולא מפני וויכוח פילוסופי. אייכמן ידע להטות את ההאשמות מכיוון הנוהל ונכנס לשקלא וטריא שהתובע נזהר ממנה, שמא יחשדו בו, חלילה, שהוא נזקק לאמצעים שונים מהמקובלים והמוסכמים.

למרות זאת ונגד כוונתם של מכיני המשפט, העם בעצמו הפך את המשפט למשפט היסטורי נגד הגרמנים.

עד למשפט זה לא כתבו בישראל הרבה על הטרגדיה היהודית באירופה. הספרים המעטים על הנושא לא נקראו. אם ידע הדור הצעיר משהו, היה זה ש„היהודים הסכימו להיות מובלים כצאן לטבח”, ש„יהודי הגולה אינם יודעים להתגונן” וכיוצא בהן השקפות. עדות המזרח בישראל לא התעניינו בכלל בחורבן יהודי אירופה.

משפט אייכמן חולל מבחינה זו מהפכה רוחנית במדינת ישראל. כאילו הוסרו בבת־אחת מאות צעיפים מנשמת הנוער המסתייגת והמתנכרת, כביכול. מורי בתי־הספר התחילו לחפש חומר על נושא החורבן ותוך שבוע אחד סיפרו לילדים יותר משסיפרו במשך כל השנים שלאחר החורבן. ילדים ביקשו לדעת אם גם קרובי משפחתם נספו. וגם בני עדות המזרח התחילו מרגישים עצמם קרובים יותר לאשכנזים; גם הם רצו לדעת ככל האפשר יותר ובאריכות. חומת השתיקה וההשתקה נתערערה ערעור מוחלט. החיץ המלאכותי בין ה„צבר” והיהודים בגולה, נהרס בימים אלה.

ועתה הבה נתאר לעצמנו מה עמוקה היתה השפעתה של מהפכה נפשית זו יכולה להיות על העתיד, אלמלא נחקרו העדים במשפט מתוך עקשנות והתמדה כזאת למה לא התקוממו היהודים, למה צעדו לקראת המוות מתוך אזלת יד ובלי לעמוד על נפשם לפי האמרה השגורה: „הרשו שיובילום כצאן לטבח”, ובמקום זה היו מבקשים מהם, מהעדים, לספר את ההפך: מה הם הכוחות הרוחניים שנתנו ליהודים את העוז והגבורה ומה היו אמצעי הלחימה שלכם בטרם דיכאו אותם לגמרי? מה עמוקה יכלה להיות המהפכה הנפשית אילו הביא התובע לאולם המשפט עדים שהיו

מתארים איזו תרבות עשירה היתה להם, ליהודי מזרח אירופה, וכיצד חוסלה תרבות זו ויצירותיה יחד עם היהודים?

להשפעה מעמיקה כזאת של המהפכה הרוחנית היתה נודעת חשיבות היסטורית עצומה בשביל אחדותו של העם היהודי במדינת ישראל ובעולם כולו. לאחר שתהיה לפניו התמונה הנכונה לא יעיז עוד „צבר" בישראל לומר „לנו תרבות משל עצמנו מאז 1948 ואין לנו צורך בתרבות הגולה".

והוא הדין גם בעולם הבלתי־יהודי. משפט אייכמן, אף כפי שהתנהל, הכה גלים חזקים בעולם הנכרי, נצטברו גורמים מרובים שהשפיעו והחורבן היהודי מצא הפעם הד, בעוד שקודם לכן לא רצה העולם הזה להתעניין בו. אף בגרמניה עצמה עורר המשפט חרדה, ביחוד בקרב הנוער, לו לא סופר ואף העלימו ממנו מה איום הפשע שביצעו הגרמנים כלפי העם היהודי.

משום שהמשפט הוכן בצורה מקובלת אין להניח שרושמו יהיה בר קיימא, כשם שרושמו של כל משפט פלילי גדול סופו להשתכח, אולם אילו נערך המשפט כמשפט היסטורי היתה השפעתו קיימת ומקרינה כהשפעתו של כל משפט היסטורי שאינו נמחק מזכרונו של העולם התרבותי.

הגישה המוגבלת של משפטנים משרדיים קיצצה את כנפיו ההיסטוריות של המשפט. נמצא שהנוהל המשפטי ותפקידי הקטגוריה נחלו נצחון, אך עם ניסוח פסק־הדין ייסגרו התיקים כתיקים של משפט פלילי רגיל. גורם היסטורי כפי שהיה ראוי לו להיות וכפי שיכול היה להיות — לא יהיה.

מהטעמים המנויים לעיל חשוב לנו מבחינה היסטורית לכתוב בכל האפשר יותר ובאריכות לא רק על החורבן היהודי ועל הגבורה היהודית, אלא גם על כל מה שהעם היהודי באירופה המזרחית יצר, איזו אימפריה רוחנית היתה זאת ומה חיסלו הגרמנים עם חיסולו הביולוגי של הגזע היהודי.

מ. צאַנין

על פני המשואות

עברתי ברכב וברגל על פני החורבות והמשואות של מאה קהילות יהודיות בפולין. הייתי הסופר היהודי הראשון והיחיד, שערך מסע כזה, אלא שלא נסעתי בתורת יהודי. ה„בריטיש פספורט", שהיה מונח אותה שעה בכיסי, איפשר לי להציג את עצמי כעתונאי בריטי.

בתנאים של פולין שלאחר המלחמה, כשהשלטון הוא קומוניסטי והעם עודנו נסוך־שכרון משנאת יהודים ומגזלת רכושם — פתחה לפני ההתחפשות כעתונאי אנגלי את לבם של מאות פולנים מכל השכבות — איכרים, אזרחים, משכילים, אמנים. משרכשתי את אמונם — ומבחינה זו שיחק לי המזל — פתחו לפני את לבם כאנשים הרוצים לרחוץ בנקיון כפם ואז ראיתי את הטרגדיה היהודית גם מצדה השני, כיצד היא משתקפת במצפונם של אלה שלקחו חלק בחורבנה של יהדות פולין.

דומני שהגעתי עד לקרקעיתה של תהום איומה זו. ראיתי מאה נוסחי חורבן, מאה קהילות יהודיות, שבדומה לאחרות שכמותן, היוו את היסוד של החיים העממיים היהודיים. אלף שנים רקמו על אדמת פולין אגדה של מידות נאות ומעשים טובים, של גאולה וחיי רוח, ובליל המחשכים שהביא ההיטלריזם על יהדות פולין כלתה האגדה בעשן הכבשנים ואתה יחד כלה גם גופה הקדוש והמעונה של יהדות פולין.

מעולם לא הערכנו כראוי את מהותה של יהדות פולין. מלחמת הקיום הקשה, העמל והיגיעה היום־יומיים בגוף ובנפש, האפילו על הגדלות שנוצרה יום־יום ושעה־שעה אף בקטנה שבקהילות היהודיות.

עכשיו, כשהייתי מהלך בין המשואות וההריסות של קהילות

חרבות נצנצו לעיני אפילו מתוך מכיתות הלבנים וערמות האבק נתחי תפארת שנגוזה.

חלק מארון הקודש מבית הכנסת החרב של המהרש"א בלובלין גולל לפני יריעות של תורה, גאונות וחריפות, שגאו ופרחו בפולין מדור לדור ונתגלגלו אחר־כך במדע חילוני ובהשקפות עולם חדשות של שינוי ערכים.

קוצק נתכוונה לקבוע דפוסים חדשים לחיי הרוח של יהדות פולין והסוציאליסטים היהודים שאפו מתוך התלהבות קוצקאית לשנות את אורח החיים בפולין של מטה.

מתוך דפים קרועים של אחד מספרי י. ל. פרץ, באחד מבתי הנכרים במזריטש, רמז לי עולם חדש של שגשוג יהודי, מאבקו של עם על ערכים אמנותיים חדשים, על ראייה מחודשת של היהדות.

בתמונותיהם של אמנים יהודים, שמצאתין תלויות בבתי נכרים בקוזמיר שעל הוויסלה ראיתי את יפי הטבע ואת כליון־הנפש שבאמנות היהודית, ראיתי את היופי הזה במלוא הטראגיות שלו במוסד הנאשלסקאי, במקום בו עמד אי־פעם אחד מבתי־הכנסת הנפלאים ביותר שבפולין.

באותיות האדומות שנשארו לפליטה על בית־הכנסת שבזאמושץ המלכותית, שקראו אי־פעם להשתתף בבחירות אל הקהילה — נגנז קרע נשמה קפואה של חיי הציבור הגועשים, אשר ליהדות פולין, כשם שבאותיות שנשארו מסיסמאות הפועלים על קירות במזריטש — קפאה שירת חייהם של הבורסקאים ועושי־המברשות שבמזריטש.

בכל מקום שדרכה עליו רגלי ובכל תל־חרבות שנגשתי אליו — ראיתי מרגניות של חיי יהודים שהיו למרמס, שכלו בעשן. לעתים נדמה היה לי שאני שומע עדיין את לחישות המוות שלהם, שאני שומע אותם מתפללים ומבקשים תיקון לעצמם.

הם קראו בעולם שומם של שנאה וחדוות הרס, בעולם בו הפרו את השדות גוף היהודים ואפרם, בעולם שהתבונן וראה בשקט איך מתים גיבוריו וקדושיו של עם, שחרת על דגלו את הגאולה לעצמו ולעולם כולו.

אל מלא רחמים, תן לי כוח להעלות על הכתב בלשוני הדלה את אשר ראו עיני ואת אשר הרגיש לבי בשעת נדודים אלה על פני תלי־שממה וחורבות של חיים שהיו כלא היו ולגלות, למצער, את אפס קצהו של אותו אפוס גדול ששמו — חיי היהודים במדינת פולין.

ווארשה

נכנסתי לחורבותיה של ווארשה היהודית ושוב לא יכולתי לפרוש מהן, כשם שקשה לך לפרוש מקבר בו טמון הקרוב לך ביותר.

לבה של יהדות פולין נהפך למדבר שממה של שברי לבנים. שומם ודומם פה הכול וגם צפור אינה עוברת ביעף בשמי הגיטו ההרוס. דבר אין לראות על פני חורבנו העצום של עולם מלא. אך לעזוב את המקום אין אתה יכול. נדמה לך, כי כל לבנה ולבנה, שכל חתיכת פח, המציצה מתוך העפר, מעוררת ותובעת.

ארבעה ימי קיץ רצופים ביליתי פה. טיפסתי על פני התלים, שוטטתי במעברים צרים שאך תמול היו רחובות יהודיים, ביקשתי למצוא לפחות רמז למה שכלה בעשן.

הרי הכרתי כל כך יפה את רחובותיה ומבואותיה של ווארשה, כל פנה באיזור היהודי, אולם עכשיו אני מתקשה להכיר באיזה מקום השתרעו דזיקה ודזילנה ונאלבקי. אני נושא את עיני אל השמש כאילו עמדתי בלב־ים ורציתי להכיר לפי השמש את הכיוון ואת המקום בו אני נמצא. ואני מבחין בישימון הגיטו שלוש כנסיות שצריחיהן לא נפגעו. אני מכיר אותם, את הצריחים. הם מוכרים לי מאותם הימים שעמדו בלב ווארשה היהודית: הנה זוהי הכנסיה האבנגלית שבלשנו 14, ובקוו מקביל אליה הכנסיה הקאתולית — פנת קארמליצקה ולשנו, בריחוק מה, בצפון־מערב, עומדת הכנסיה הקאתולית בדזילנה ונובוליפקי, סמוך לרחוב סמוטשה.

אלה הם שלושת הבנינים היחידים, שנשארו עומדים על תלם ובלתי פגומים בתוך חורבנה הגמור של ווארשה היהודית. והן נראות עכשיו, הכנסיות, כשלושה אינקביזיטורים סגפנים, העומדים על גופתו של קדוש, חרדים לגאולת נשמתו....

לפי הכנסיות מתברר לי שאני עומד על חורבותיו של רחוב

דזילנה. במרחק של עשרים מטר אני רואה סורגי ברזל מבצבצים מתוך שברי לבנים. על קטע של קיר תלוי שלט קטן: „פאוויאק״. פאוויאק הוכה רסיסים. גורלו היה כגורל האנשים שמילאו את תאיו על חטא שהשקו בחופש. נעלמו ואינם כל אלה שצמאו לחופש וריצו את עוונם זה בכלא.

ואני נזכר בעיניהם הלוהטות של בחורים ובחורות מישראל, שהיו תולים ברחובות היהודים דזילנה, קארמליצקה ודזיקה, על חוטי חשמליות, דגלי־כרזות שקראו לחופש ולעתים קרובות מאוד קרה שבני־תשחורת אלה ספגו מכות נאמנות מידי מרגלים ושוטרים אך ורק משום שחשקה נפשם בחופש.

למאותיהם היו בחורים אלה ממלאים את תאי הפאוויאק. בנות ישראל צעירות היו כלואות בבנין הסמוך, הקרוי „סרביה״.

ולעתים קרה: האסירים העצורים היו מכריזים שביתת רעב ואז היו הרחובות הסמוכים פאוויה וסמוטשה מתמלאים צלילים אדירים של שירי חופש. הוא לא שיער, הנוער היהודי, שלא למען עצמו הוא שר, שרק את כליון נפשו הוא שופך בשירו וכאשר יבוא החופש לא הוא שייהנה ממנו אלא אחרים. כיום „נהרסה הבאסטיליה״ של ווארשה היהודית, אך החולמים מדשנים באפרם את שדות טרבלינקה ומאידאנק.

לא למען עצמו שר הנוער היהודי את שירו.

בסמוך, ברחוב קארמליצקה, היו פעם החלונות של חנויות הקונפקציה מציגים לראווה את האלגנטיות העלובה של סמוטשה וסטאווקי. עניבות המשי והכותנות הלבנות והמעומלנות נתנו לו ליהודי רצוץ־העמל אשליה של העולם הרחב...

את הקארמליצקה מבתר נובוליפקי, רחוב של בני־טובים, דוקטורים ועורכי־דין. דעתו של רחוב זה היתה זחוחה עליו במקצת, יתכן שהיה ראוי ליחוס יותר טוב מאשר להתחיל על יד נאלבקי ולבתר את סמוטשה. אך נובוליפקי נשא בגאון את גורלו ושמר על כבודו. כאן, ברחוב זה, היה הרופא האדוק פופקו מקבל יהודים מכל רחבי פולין ומ„העולם כולו״. יהודים מרודים היו באים לכאן, לקומה השלישית, אל הרופא ומוסרים לבדיקה, מבעד לארבע הכנפות, את לבם החולה. בנובוליפקי היו יהודים מהלכים עקב בצד אגודל.

כאן היה ד"ר לייפונר זוכה ב„בוקר טוב" של החולים, שהיו מתרפאים אצל רופאים אחרים, אבל היו באים ברצון לשמוע את הרצאותיו של לייפונר באגודת הסופרים שבטלומאצקה 13.

בטלומאצקה, שם מצטלבים כמה רחובות — לשנו, פשייאזד ורימארסקה, — שררה המולת תמיד. דרך כאן רצים סוחרים יהודים לגז'יבוב, אל הפריוויסים. לשער הברזל *) נחפזים הם ובחזרה לנאלבקי ולפראנצ'יסקאנסקה. בתוך הרעש וההמולה הולך מתון־מתון שעונו של אפשטיין הקבוע בתוך הקיר שבפנת לשנו ופשייאזד, השעון מתקתק בניחותא כמקשה „מאי קא משמע לן", למה נחפזים כל כך היהודים, מה מטרתם?

וכשם ששעונו של אפשטיין מקשה כך עומדים על גזוזטרת אגודת הסופרים משוררים יהודים. משקיפים הם על פשייאזד ומקשים קושיא: לאן רצים יהודים? לאן מובילים יצריו הגדולים של עם?

יהודים רצים לרחובות נאלבקי, פראנצ'יסקאנסקה וגנשה. החצרות הגדולות בנאלבקי מלאות חנויות ובתי־חרושת זעירים. דחוקים ולחוצים זה לזה במעברים צרים נדחקים יהודים אל החנויות ואל בתי החרושת הקטנים בלהט כזה כאילו עמד העולם בלהבות והם רצים להציל את כל הניתן להציל. יהודים סוחבים חבילות, מכלים כוחם, מוציאים צרור של אפודות, ארגזים מלאים ערדליים, כותנות, גרבים, מטפחות וממהרים מיד לחנויות העור שברחוב פראנצ'יסקאנסקה.

הארץ מלאה איכרים, המחכים למגפיים ולהטנות עץ — והשעה דוחקת. הם עוקרים ממש את חבילות העור מעל האצטבות; העולם כולו גדוש פה מיני עורות. ריח העור משכר ומתערב בריח הזעה של יהודים מיוגעים, יהודים שפניהם מפיקים דאגה ושאינם יודעים אפילו אם יוכלו, לאחר הטורח הרב שטרחו, לפרוע את השטרות שחתמו עליהם.

ברחוב גנשה שממול מוציאים יהודים מבתי העסק חבילי חבילות של אריגים ובדים. החפזון כאן לוהט לא פחות מאשר בנאלבקי או ברחוב פראנצ'יסקאנסקה, אלא שהחבילות כאן גדולות

*) שמה של כיכר בוורשה.

יותר. סבלי ווארשה החסוגים נראים בטלים ומבוטלים מתחת לצרורות הבד הלבן והאריגים הצבעוניים. כל העולם זרוע כאן אריגים זולים. לא דבר קל הוא להלביש ערומי עולם שלם, לפרנס עולם מלא של איכרים במכנסים ובחמילות ובשפנצרים של צמר גפן.

מתוך החצרות מסיעים כל הזמן קרונות מלאים סחורות, סחורות עמוסות על כתפיים ונשואות בידים. נדמה לך שכאן, בשטח המצומצם של רחוב גנשה, מצויים מקורות בלתי נדלים של סחורות.

אך בריחוק מה, בדזיקה (זמנהוף) מתמעט פתאום העושר ומצטמצם השפע. כאן מתחיל עולמם של ה„חיים בחסד", של רוכלים בעלי מריצות, המתקיימים בחסדו של השוטר הגוי שלפעמים אינו מגרש אותם מהרחוב. אבל בדרך כלל הם נרדפים על צואר ובין בריחה לבריחה הם מתגרים בחבילות של ספרים, במסרקות ובסבון, בירקות ופירות, בכל מה שיש לו מחיר, בכל מה שאפשר להוציא ממנו בדוחק כדי פרנסה.

רחוב דזיקה בווארשה שימש גבול בין שכבות ומעמדות. דזיקה קושר את ווארשה היהודית העשירה עם הסמטאות הדלות של סטאווקי או וולינסקה. סטאווקי ומילה קיוו כי המהפכה, לכשתפרוץ, תתחיל דווקא כאן, ברחוב דזיקה. מכאן ייצאו להשתער על המשטר הישן. לגבי אותן הסמטאות הדלות של עובדים שכירים וסוחרים זעירים היה רחוב דזיקה כעין פרוזדור לשאיפות גדולות יותר. כל ההפגנות של היהודים נאלצו לעבור דרך דזיקה. בשבתות ובחגים היתה דלת העם של וולינסקה וסטאווקי באה לכאן ומכאן היתה יוצאת לרחוב בייליאנסקה האריסטוקראטי, הנוטה להתבוללות.

מדזיקה יורד ומשתפל רחוב פאוויה, רחוב של „חלופניקים" ושל יהודים שלעולם אי אפשר היה לשייכם לאיזשהו מעמד... רחוב עגום היה זה, רחוב של עליות גג ומרפסות, של בחורות רומנטיות ובחורים יהודים מחדשי פני עולם. תמיד היה נדמה לך שרק רחוב פאוויה שואל ספרים מהספריות ומוסיף הערות פילוסופיות בשוליהם... כגבול של ווארשה היהודית שימש רחוב סמוטשה. זהו הרחוב ה„חי ברחוב". השמחות והיגונות שבתוך הבתים מוצאים אל מחוץ לשערים ומוצגים לראווה לעיני העולם למען יראה העולם

וישפוט אם טוב הדבר או רע, במרתפיה של סמוטשה נדון העולם על העָוול ועל הרשע שבו.

אלא שרחוב סמוטשה לא היה חסר אמונה. למרות כל הקיפוחים שנתקפח ידע הרחוב לשמוח יותר מכל רחוב אחר שהוא. בערבים היו המונים צובאים על התיאטרון היהודי כאילו חילקו שם חופש וחדווה...

בתוך הצפיפות של וואַרשה היהודית, מלשנו עד מוראנוב ומסמוטשה עד גוביניארסקה ופריטה היה זרועות עשרות אגודות וספריות, „שטיבלעך" של חסידים ובתי־מדרשות לאין ספור, בתי־כנסת ובתי תלמוד־תורה, תיאטרונים ובתי קולנע, אולמי קריאה ומערכות עתונים — עולם של תרבות יהודית, עולם של צמאי דעת וכמהי חופש, של מאוויים ויצרים.

וכל אותו עולם שוב אינו קיים. הוא נכרת ונעָקר על כל שורשיו. לחוץ ודחוק בין החומות נאבק הגיטו היהודי על נפשו לבדו, נשכח מלב אלה שלמענם הכין נאלבקי לבנים ובגדים, להם סיפק גנשה אריגים למכנסים ולחמילות, מלב כל אלה שלמען חרותם מילאו בחורים ובחורות מישראל את תאי „פאוויאק" ו„סרביה".

באסונם הגדול נשארו היהודים לבדם, לבדם עם עוניים הגדול, אפילו בשעה שגיטו וואַרשה לחם, — לאחר ששרידי שבע מאות אלף היהודים שעברו את הגיטו פונו מתוכו, נאבק, ונשקו בידו מאבק נואש, לא שווה — אפילו אז לא נמצא בוואַרשה הפולנית מי שיבוא לעזרה.

הם הפולנים, עמדו על גגות בתיהם, הרחוקים מלהיות בטוחים, בתים שלמחרת, ביום הדין הגדול ששמו „מרד וואַרשה 1944", היו עתידים ליהרס על־ידי פצצות גרמניות. מעל גגות אלה הסתכלו הפולנים בחורבנו של הגיטו. מעין קרקס היה להם הגיטו הבוער, קרקס של רומא האלילית, שם הסתכלו ההמונים במתיחות וראו ברטש חזירי־בר את בשרם של גבורים וקדושים.

בכיכר קראשינסקי, ממש לפני חומות הגיטו, בין היכלי הצדק הפולני, סודר קרקס. קרוסלות ומדרגות סחרחורת בידרו את הנוער הפולני דוקא באותם הימים, כשבמרחק עשרה מטרים נאבקו שרידי

העם היהודי בשניהם ובצפרניהם עם צבא־רוצחים אדיר. הנוער הפולני התנדנד בנדנדות, הגביה יותר ויותר למען יוכל לראות כיצד מפרכסים יהודים בעווית של יסורים ובתיהם עולים באש — מעבר לחומות הגיטו. ובכיכר קראשינסקי, בין הקרוסלות ומדרגות הסחרחורת, צהל ההמון: „הפשפשים בוערים!"

עמודי עשן שחורים עטפו את הגיטו, רעש ההתמוטטות של בתי היהודים החריש את צעקות הקרב האחרונות של הלוחמים היהודים, העזובים לנפשם.

✶

אחרת נהגו היהודים בשעה שחרותם וחייהם של פולנים היו נתונים בסכנה. אין לך מאבק שניהלו הפולנים במשך מאה והחמשים השנים האחרונות, שהיהודים לא תרמו לו מדמם.

מצלצלים עדיין במלוא חידושם דברי ברק יוסלביץ' בקריאתו אל הנוער היהודי, בזמן מרד קושצ'יושקו: „האזינו אתם בני השבט הישראלי!" — פותח הכרוז בסגנון עברי עתיק ומסתיים בקריאה מקראית: „קומו לקרב כאריות וכנמרים!" ב־14 בספטמבר 1794, כשהרעישו סובורוב והקוזאקים שלו את פראגה נפל כמעט כל הלגיון היהודי על המתרסים והנוער היהודי צבע בדמו את מי הוויסלה.

בימי המרד הפולני של 1864 היה זה דוקא מייזלס, רבה של ווארשה, שקרא ליהודים לעזור במאבק. והיהודים נענו ועזרו!

בשנת 1939, בשעה שקלגסי היטלר התנפלו על פולין, התיצבו מאה וחמשים אלף יהודים לנשק ובשעה שקצינים פולניים ערקו מהחזיתות — המשיכו היהודים ללחום, ללחום לא למענם.

כעבור שנה, אחרי המרד בגיטו ווארשה, כשלמאבק יצאה ווארשה הפולנית — השתתפו במרד עשרים אלף יהודים מיוצאי הבונקרים. היהודים לא רצו לזכור את הנדנדות והקרוסלות בכיכר קראשינסקי, לא רצו לזכור את תשובתה הצינית של תנועת המחתרת הפולנית ללוחמי הגיטו כי על נשק יש להם קופצים מרובים; היהודים הסיחו את דעתם מתרועות הגיל: „הפשפשים בוערים!" הם לחמו בשארית כוחם, לא למען חרותם הם ולא למען ווארשה

שלהם, כי בשעה ששרידי היהודים נסוגו אחרי כשלון המרד יחד עם הפולנים אל היערות — נטבחו בידי חבריהם לקרב — הפולנים.

✶

הבה ונמהר לעבור עכשיו בין תלי החורבות של הגיטו היהודי. אולי נמצא עוד זכר למה שהיה. בגיטו עובדים עכשיו דחפורים ובטליוני עבודה העוסקים בפינוי השטח, בהעברת הלבנים השלמות לצורך בנינה של ווארשה הפולנית.

במשרד המרכזי העוסק בשיקומה של ווארשה מונחות כבר תוכניות מוגמרות להפיכת גיטו ווארשה לגנים ולבנית חוילות שאננות בתוך הגנים האלה, למען בני מזל מאושרים. החיים היהודיים לא ישוקמו עוד. במקום טלומאצקה 13 — עובר רחוב, המבקיע לתוך לבה של ווארשה היהודית לשעבר...

נמהר, איפוא ונלך להפרד מהחורבות, מהמצבות על קברה של ווארשה היהודית: על חורבות הסינאגוגה ברחוב טלומאצקה מוטלות שתי מנורות הענק, שהיו מתלקחות בשפע אור בשבתות ובמועדים, כאן היו פעם „הוצאת קלצקין", ה„קולטורליגע", בתי הספר של „תרבות", מוסדות ציוניים וים של מפעלי מסחר יהודיים. גושי הבטון, המידלדלים ממוטות ברזל נראים כקורי־עכביש עליהם הצטבר אבק של אלפי שנים. משמאל, מול גן קראשינסקי, אתה מכיר את מקומן של חנויות נאלבקי, שם היתה פעם „הוצאת גיטלין" וקצת יותר רחוק — שוב אינך מוצא אפילו את החורבות.

בשוויינטויירסקה, פראנצ'יסקאנסקה, גנשה — רוחשת דממת מוות מבעיתה, דממה כה עמוקה כאילו חרבו כל העולמות. רחובות נאלבקי וגנשה פונו, אבל בתים אין אתה רואה. יש לך הרושם, שאתה נמצא בבתי קברות שהוצאו מתוכם כל המצבות.

הבט וראה: על ערמות הלבנים, במקום שלשעבר היתה פנת קארמליצקה ודזילנה, מתגוללים עריסת ילדים מעוכה ודף מליחה לבשר כשר... בריחוק מה, במקום בו עמד בדזילנה הבית מספר 7, מונח חלק של קיר בצורת אבן רחיים ועל השטח האפור תמצא מ עברית בולטת. כאן היה לפני המבול בית הכנסת „מוריה" ושבר הקיר הוא שריד מפומפייה שלנו.

במקום בו עוברים הרחובות דזיקה וגנשה מונחת אבן עגולה

ועליה כתובת בשלוש לשונות — עברית, פולנית ויידיש — המספרת על מרד הגיטו. האבן מונחת בצלו של שלט קיר שחור, שם היה פעם כלא צבאי ולאחר מכן נשתכנו בו היודנראט ומוסדותיו. מהבנין הזה מתמשך לאורך רחוב גנשה קיר ארוך, המגיע עד לרחוב אוקופובה. משמאל לגנשה משתרע מדבר הגיטו. ולאחר שאתה מתרחק מהמדבר הזה ונכנס לבית־העלמין היהודי שברחוב גנשה — אתה שואף אוויר לרווחה, משחרר את ריאותיך ממשא כבד שבמלוא כבדו אין אתה מרגיש, אלא בשעה שאתה רואה את המצבה היהודית הראשונה.

עולם החיים

אחרי דממת המוות המבעיתה בגיטו אתה מרגיש עצמך פתאום בבית הקברות של גנשה כבתוך עולם חי. מי זה העלה על דעתו שקברים עלולים להיות תוססי חיים עד־כדי־כך. כבר בשדרה המרכזית הראשונה אתה פוגש את ה„גבירים" הוותיקים של ווארשה, היהודים המושרשים והמבוססים, הנחים מתחת למצבות־שיש כבדות. וככל שאתה מפליג הולך העולם כאן ונעשה מוכר לך יותר, קרוב לך יותר. כאן חיה עדיין טלומאצקה 13 על מלוא זוהרו. המקום הזה אינו מבותר עדיין על ידי רחוב ופסי־חשמלית, כמו שם ב„עיר", כאן חיה ווארשה של הסופרים.

הבה נגש ונרכין את ראשינו לפני „אהל־פרץ". אף סימן קל שבקלים של ימי הסער אינו ניכר במצבת־זכרון זו. כאן שוררת רצינות קדושה, כרצינות שאפפה את הקבורים כאן בחייהם — י. ל. פרץ, ש. אנסקי ויעקב דינזון. האותיות על גבי הטבלות מדברים אליך בלשון, ששוב אינך שומע אותה ברחובותיה של ווארשה החיה. והם, סופרי־המופת שלנו, שמרו כאן בבית העלמין, בשנות המבול, על לשונם. האין זה מעשה נסים?

והנה קברו של י. מ. ווייסנברג. הבט וראה, כל ימיו היה מקופח, והוא מקופח גם עכשיו. קברו נשאר ללא מצבה. עוול זה הוא מופת חותך, שכאן, בבית הקברות הגנשאי, לא נשתנה דבר...

המצבה של ח. ד. נומברג, קודרת ומחודדת, מזדקרת מעל לכל השאר. נדמה לי, שאני רואה אותו חי, את ח. ד. נומברג,

אני רואה אותו בצל המצבה, רואה את מבטו החד והוא תמה למראה יהודי מעולם החיים... לא הרחק ממנו טמון בועז קארלינסקי הצנוע ואנין־הדעת ומתחת למצבה הנמוכה לפניהם — היהודי הפיקח גרשון לוין. עולם שלם קם ועומד לעיניך: יוסף כמורגנר־לשצ׳ינסקי, ביינוש מיכאלוויטש ובמרחק פסיעה אחת — מצבתו של דוד קאסל.

מה מכאיב הדבר: על פני ווארשה החיה אתה משוטט ימים שלמים ואינך פוגש אדם שאפשר לומר לו בוקר טוב ואילו כאן, בבית־העלמין, אתה מוצא „נחמה" משונה על הסבל העל־אנושי, בווארשה שכולה פולנית. אפילו החיים שקופדו בגיטו יש להם כאן ביטוי כלשהו: הנה האנדרטה ללוחמי הגיטו מבין פועלי ציון שמאל ואנדרטה ענקית למורדים הבונדיסטים: ביד שמאל רובה והיד הימנית מורמת כאגרוף קפוץ. מרד וזעם מפיקים הפנים, כאילו סיפר המונומנט לאלה שמתו בידי שמים על גבורתם של המוהיקנים האחרונים אשר לעולם שהיה ואיננו.

המצבה של אסתר רחל קאמינסקי צנועה כפי שהיתה צנועה זו השחקנית הדגולה הנחה תחתיה מנוחת עולמים. ונדמה לי, שאני רואה אותה חיה — את אסתר רחל קאמינסקי, אני רואה אותה על הבמה בתיאטרון קאמינסקי שברחוב אובוז׳נה. אני שומע את קולה הרך, האמהי. מירלה אפרת אומרת „אלוהי אברהם" בחדר האפלולי. השבת הקדושה חולפת, דממת קודש מרחפת על הבמה, על פני האולם, שם יושבים יהודים חיים, קסומי הצלילים הרכים, הספוגים אמונה, של אם כל האמהות — של אסתר רחל קאמינסקי.

והנה המצבה של אלכסנדר ברקנהיים — אבי התנועה הקואופרטיבית היהודית בפולין. לא היתה קהילה בפולין בה לא צלצל שמו כעוגן הצלה. הבאנקים העממיים הזעירים בעיירות, המוסדות שבשנים הקשות של האנטישמיות הפולנית שימשו תריס בפני הרס חומרי — היו מזכירים את השם אלכסנדר ברקנהיים כשם שמזכירים את שמו של אב רחום.

והנה קלמן קאמאשנמאכר — מזיגה מפליאה של עממיות יהודית ורוחניות. האבן על קברו, חסרת־צורה ופרועה, מעשה אמן, היא בבואת נשמתו של קלמן...

שם, בישימון הגיטו, מחה החורבן את ההבדלים שבין סמוטשה ולשנו, שברי לבנים לעולם הם שברי לבנים. כאן בבית־העלמין מלא עדיין העולם מסורת ומנהגים נושנים. הקברים של העולם המתבולל והכביכול־פולני מרוחק מ„טלומצקה 13" וחילוניות יהודית.

פרופסור שמעון אשכנזי — מצבתו מרוחקת מהחיים היהודיים התוססים. מתחת למצבת השיש הגדולה והאריסטוקראטית נח אחד מענקי הרוח, הגדול שבפוליטיקאים וההיסטוריונים הפולנים במשך עשרות השנים האחרונות. בטרם בא אל המנוחה כאן היתה לו שייכות מועטת לנפתולי החיים היהודיים ולבטיהם; אילו האריך ימים עוד כעשר שנים ודאי היה נספה בכבשני טרבלינקה יחד עם שאר יהודי ווארשה, נציגה של פולין בחבר הלאומים. כאן אף הוא יהודי, חלק מהחיים היהודיים בבית העלמין הגנשאי. בשכנותו אתה מוצא את המצנאט והאינטלקטואלי גוסטאב ברגסון — מצפונה של פולין, הלוחם הנצחי לצדק, פאר הפרקליטים הפולניים. בריחוק מה נח סניגורם של היהודים — סאלומון אטינגר. בשכנותם — היהודי הלבבי, הקרוב בפשטותו — שניאור זלמן ביחובסקי.

הסרט של החיים היהודיים העשירים לשעבר נגול לפניך בשלל צבעיו הנפלאים.

לודביג זמנהוף. חולמה של שפה אחת ויחידה, בה יוכלו כל העמים להדבר זה עם זה, אספראנטו — שפת התקווה. אני ניצב פה על קברו וברצוני לומר לו, שחלומו המשיחי הנשגב נתבדה. כי לעת־עתה הולכים העמים ומבינים זה את זה פחות, כי לעת־עתה נכבש העולם לא על ידי אספראנטו, אלא על ידי דספראנטו — חוסר תקווה, יאוש. אולי יוכל בזמן מן הזמנים איזה יהודי לבוא אל הקבר הזה ולבשר לרופא הישיש והטוב, כי הרעיון שנולד בחדר עבודתו האפלולי שבדזיקה 9, בווארשה היהודית, כבש את העולם...

והלאה אנו נכנסים לעולם של רמי־יחס. לעולם של „נגידות" יהודית וורשאית. במחצית המאה התשע־עשרה היו באופנה מצבות־ענק יצוקות ברזל. כל מצבה היא מצודת „גבירים", עתירי ממון. סגנונם סגנון בארוק כבד, משופע במגדלים וצריחים בדומה לקופסאות בשמים עתיקות ימים. המצבות הללו תופסות מקום בראש.

הנה מספרת מצבה ממין זה ביידיש מגורמנת, כי:

„היער רוהט פרויה הענריעטע עפשטיין גאטטין דעס יאקאב עפשטיין וויילאנד, פרעזעס דעס איזראעליטישען האספיטאלס, געשטארבען דעם 9־טן מערץ 5609, הייליק איהרע רוהע".

ובסמוך באה כתובת מחורזת:

„דער פרויען אונד דער מוטטער ציער
רוהט אונטער דיזעס שטיינע היער.
דורך זעלטענע ליעבע דען קינדער פעראיינט
ווירד זי אויך קינדליך דורך איהנען בעוויינט".

בתהומן של נשי ווארשה העשירות והיחסניות אתה מוצא את קברו הבודד של המלומד היהודי פרופסור מאיר באלאבאן. בעצם אינך מבחין בקבר. המקום, בו קבור ההיסטוריון היהודי, רבו של דור היסטוריונים יהודיים שלם, יושר עם הקרקע. אי אתה רואה אלא אנדרטה גוטית ענקית, עשויה ברזל יצוק ועליה כתובת: „פ"נ חיה ברגסון, מתה בשנת 1855". לרגלי אשה כבודה זו מונחת חתיכת אבן קטנה, נשענת בחתיכת ברזל משל המצבה הגדולה, ועל גבי אבן זו כתובת קצרה: „ד"ר מאיר באלאבאן". וזה הכל.

משמאל לעולם נשי זה — אתה נכנס לאווירה של חסידות ורבנות. רגש של יראת שמים ויראת הכבוד תוקף אותך. בראש נח הרב הווארשאי פרלמוטר, פיקח גדול, תלמיד חכם, ובעל הדרת־פנים; מנבחרי הסיים הפולני היה ומהקרובים למלכות. מצבה אחרת מספרת שמתחתיה נח הרב חיים פוזנר — המומחה ליהדות בערכאות פולין. והנה קברו של אחד האינטלקטואלים החשובים ביותר, הסופר והמזרחן הידוע, המטיף בסינגוגה הווארשאית — הרב ד"ר שמואל אברהם פוזנאנסקי. לידו נטמן הוגה הדעות הגדול, הרב שכטר, והמומחה לדיני ממונות המסובכים ביותר בין הסוחרים והחרשתנים היהודיים שבווארשה — הגאון חיים לייב יודקובסקי.

מסביב לרבנים גדולי־תורה ויחס של הזמן האחרון ושל זמנים רחוקים יותר — קבורים עשיריה הגדולים של ווארשה. כאן נחים מרדכי סארנוקר, נתנאל הייטלר. מזמנים רחוקים עוד יותר טמון פה, מתחת למצבה כבדה בגובה של קומת בית, יצוקה ברזל — הגביר והנדבן הגדול ר' יעקב אפשטיין, ששימש שלושים

שנים רצופות נשיא בית־החולים היהודי בווארשה. בשכנותו נמצא קברו של אחד המו״לים ומוכרי הספרים היהודיים הראשונים בווארשה — יאן גליקסברג, שמילא תפקיד חשוב במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה.

ככל שאתה מפליג לעומקו של עולם זה אתה מוצא עצמך שרוי יותר ויותר בעולם של תורה וחכמה. דורות של גאונים ורבנים, אולם כאן, ב„אהלים״ בהם קבורים צדיקים ובעלי מופת אתה נתקל בחורבן. האהלים הרוסים. הלסטים, שחיפשו זהב של יהודים, האמינו שכאן בתוך הקירות יגלו אוצרות ולא נתקררה דעתם עד שקרעו מעל הקירות את לוחות המצבה ולאחר מכן הרסו גם את הקירות עצמם. בין הלבנים והאבנים מתגוללים „שמות״ רקובים, שרידי הפתקאות שיהודים חרדים ונשיהם נהגו להניחן על קברי הצדיקים.

במרחק מה מקברי הרבנים מתחיל דז׳ונגל אמיתי. צמחי בר ועשבים שוטים מכסים כברשת את המצבות ואת הקברים. אי אתה יכול לפלס לעצמך דרך בין המשעולים והשדרות המדושאים. זה שנים לא דרכה כאן רגלו של אדם. המצבות כאן הן כה צפופות, כאילו הונחו מתרסים מתוך כוונה להכביד על הגישה לעולמות הנסתרים של בית־העלמין. כאן, בשטחים אלה, נחים ההמונים, שיורשיהם לא זכו לבוא לקבר ישראל. היה זה הדור האחרון של יהודי פולין, שמת עד שנת 1942 מיתה בידי שמים וזכה עוד לקברים ולמצבות. בניהם ובני־בניהם ממלאים בגופותיהם את אדמת פולין, שדותיה ויעריה, במאות מחנות עבודה ומפעלי השמדה בכל פנות הארץ.

על השטחים הפנויים של בית־העלמין הווארשאי אתה מוצא עכשיו מין חדש של קברים ומצבות. הקברים אינם אלא סמליים. על גבי המצבות חרותים לעתים קרובות שמות של משפחות שלמות. ברוב המקרים שמות אמהות צעירות וילדיהם, של אבות ובניהם, קברי משפחה קטנים עד כדי להתמיה, אבל קברים ריקים. בעצם אין כאן אלא מצבה הכוללת את השמות ואילו קבר ממש אין. הנה, למשל, מצבה:

„אטל פייארברג, בת 27,
חיים, בן 6

נחמה, בת 3,
יוסף, בן שנה
הורי: דוד פייארברג, בן 72
נחה פייארברג, בת 65 —
ניספו בכבשני טרבלינקה בשנת 1942.
הבעל, האב והבן השכול והיתום".

ומצבות כאלה עומדות בבית הקברות הגנשאי למאות. היהודים שנשארו בחיים, שנמלטו מהבונקרים, שחזרו מהמחנות או מרוסיה באו לכאן והנציחו באבנים את היקרים להם מכל יקר.

יהודים שלא השיגה ידם להקים מצבה מחפשים ומוצאים קבר של איזה קרוב ועל מצבתו הם רושמים את שמות חלליהם. הקבר הקטן, הרעוע לעתים, נהפך לקבר משפחה.

אחרים חרתו את שמות בני משפחתם על עמודי השיש הגדולים של עשירי ווארשה. מצבות השיש העשירות עומדות בשטח רחב ידיים ובמקומות בולטים. היהודים מוכי־האסון רוצים איפוא, שבני משפחתם הנספים יהיו בולטים לעין, שמא יעבור פעם יהודי ויאנח בקוראו את רשימת השמות הארוכה של אהוביו, שנמחו בתאי הגאזים ולא באו לקבר ישראל.

כל נדרי בווארשה

את מקומם וערכם של יהודי ווארשה לפני חורבנה ראה וידע רק מי שעשה בליל כל נדרי בווארשה.

כדי לספור את שלוש מאות וחמשים אלף היהודים שבווארשה היה צורך במפקד. כדי לחשב ולסכם את המסחר היהודי היה צורך במאזנים ובנתונים סטאטיסטיים. כדי להכיר את החיים היהודיים הססגוניים של ווארשה היה צריך לעסוק בחקר החיים האלה. אך כדי לראות את חשיבותם של היהודים בווארשה — די היה להמצא בעיר זו בליל כל נדרי.

בערב יום־הכיפורים נעשו כאן שמים וארץ יהודיים שביהודיים. הקצב של ווארשה נעשה חפוז. היו אלה השעות שלפני כל נדרי, ובשביל הרחובות „ההם", אלה של הגויים, ממשמש ובא ה„סונדני

דז'ן". בו עוצרים החיים ברחובות פרנצ'יסקנסקה ונאלבקי את נשימתם.

גז'יבוב ודזיקה שינו את פרצופם: הפנים היהודיים הרציניים הרצינו עוד יותר. הרגליים היהודיות הנחפזות — נתווספה להם תוספת של חפזון. החשמליות הביאו מהרחובות של הנכרים יהודים מרחובות הפולניים, שביום זה נזכרו ביהדותם ונסעו אל קרוביהם וידידיהם לאחל להם חתימה טובה.

בערב יום־הכפורים עלה משמיה של ווארשה ריח של דבש ושקיעת החמה הזכירה את המטפחות הטורכיות הגדולות והצבעוניות של סבתות יהודיות חרדות. באוויר ריחפו בנות קול של הנצח.

עכשיו, כשעמדתי בעבר יום־הכפורים על חורבותיה של ווארשה, היה הרקיע פרוע ואדום כדם והחורבות מתחת לרקיע המבעית נראו כמתים שלא הובאו לקבורה והושלכו על פני הארץ טרף לשמש ולגשם.

שלוש מאות וחמשים אלף יהודים היו בווארשה ולא נשארה מהם אלא רבבה, ורבבה זו — אלפים ממנה מוסווים מאופרים כבתיאטרון, מתחפשים במדים צבאיים, בצלבים לצוארם, בבטחון מעושה של פולנים מלידה, בקוממיות של מנצחים כביכול. אך מתחת לאיפור, מתחת לצלבים ולמדים הצבאיים הם נושאים בקרבם נשמה פצועה, לב שבור ונכאה. כולם יודעים, כי ערב יום־הכפורים היום, שכן אין הטלפון בועד המרכזי היהודי פוסק מלצלצל כל היום כולו. אין איש אומר בפירוש מי המדבר, אבל כל אחד רוצה לדעת איפוא יתפללו כל נדרי. כולם כאחד אבלים וכולם רוצים להזכיר מחר את נשמותיהם של שלוש מאות וארבעים אלף יהודי ווארשה.

ממאות בתי־הכנסת, בתי־המדרש, המנינים, השטיבלך והחברות נשאר בווארשה כולה על פי נס בית־כנסת אחד בלבד: בית־הכנסת של נוז'יק בטווארדה 6. עומד הוא בין חורבות, מוצנע, מכונס בתוך עצמו, כאילו שכחו אותו הרוצחים בשעת טרוף ההשמדה הפראי שתקף אותם.

החורבות שמסביב, ששימשו לשעבר בתי־מגורים ועסקים ליהודים, היום הן חנויות פולניות. בכל חנות מוכרים כיום מה

שמכרו אז — ברזל, חרסינה, רהיטים, מגלים, אפילו ה„פוצ׳יוב" נשאר בין החורבות. אלא שבין החפצים המשומשים הסוחרים הם פולנים והחנוונים אף הם פולנים. ואפילו בחצר החרבה, שהיתה פעם חצרו של ישעיהו פריבס, נשמע גם היום רעש נקישתם של מטילי־ברזל, אלא שהחנוונים של עכשיו אינם יודעים יום זה מהו וכי שקיעת החמה מבשרת את שעת כל נדרי...

רק בקרבת בית הכנסת של נוז׳יק אתה רואה פתאום: יהודים בודדים ממהרים בבגדי חג, רצים הם כאילו ברחו אי משם. הם נעלמים חיש בשער טוואֹרדה 6. אחד אחד רצים הם, שהרי נתיתמו כולם! לפנים היו הולכים לכל נדרי משפחות משפחות; היום כולם גלמודים. מתחמקים באין רואה מבתי הפולנים ורצים כאנוסים בשעתם לכל נדרי.

לפני השער נעצרות מכוניות שחורות, יוצאים מתוכן אנשי צבא בעלי דרגה גבוהה, פקידים ממשלתיים גבוהים, מנהלי מחלקות, יוצאים ונעלמים בשער בית־הכנסת והמכוניות מסתלקות מיד. מכוניות לעשרות באות ונעלמות. הולך ורב מספרם של הבאים ברגל. זרם בלתי פוסק ונחפז של יהודים.

לפני שתיים שלש שעות לא הייתי מכיר בכל אלה כי יהודים הם, שיש שייכות מה, בינם לבין יום־הכפורים וכל נדרי, ועכשיו הם מזדרזים שלא לאחר, חלילה, שלא להיות אחרונים...

החצר הגדולה שלפני בית הכנסת מלאה כבר. אנשים מכירים זה את זה, רבים נפגשים פעם ראשונה אחרי המלחמה. נשיקות, לחיצות ידַיים: גמר חתימה טובה! וָהֵי ווארשה היהודית. כאן אתה מוצא את כולם: אותם שהתחבאו בבונקרים, שניצלו בזכות תעודות אריות, חוזרים מרוסיה. אני רואה כאן גם כעשרה יהודים שאני מכירם מתל־אביב. עכשיו חזרו לפולין מארץ־ישראל כדי להתחיל כאן בחיים חדשים כפולנים בני דת משה ואולי לא בתורת יהודים כלל וכלל. אני רואה כאן אפילו נשים אחדות שבתל־אביב ענדו צלבים של זהב על מחשופיהם הצחורים ועכשיו, משחזרו לפולין — הן הולכות לכל נדרי...

מי חכם ויבין את נפתוליה של נשמה יהודית בימים נסערים אלה. בתל־אביב היו מבלים בחברה פולנית וענדו צלבים וכאן,

מקום שיישארו בו, בודאי, רחוקים מיהדות, הם באים לכל נדרי...

השכנים הפולנים מהבתים הסמוכים משקיפים מגזוזטרותיהם ומעל הגגות. פלא על כל פלא: הבט נא! מה זה מתאספים כאן יהודים מרובים כל כך? מנצנצים כפתורי מדים של אנשי צבא. כמה מיליציונרים חמושים עומדים מן הצד להגן בכל מחיר על הבטחון ועל אוירת החג, שכן קיימים עדיין בפולין פולנים לא מעטים, המוכנים להתנפל אפילו כאן, בווארשה. ופתאום אתה שומע: מתוך רמקול של ראדיו בוקעים צלילי כל נדרי. תחנת השדור הפולנית משדרת כל נדרי לפולין כולה. הנעימות מהדהדות במלוא עגמתן הפנימית, מתחת לשמיה ומעל חורבותיה של ווארשה. על הגגות והגזוזטראות שבסביבה מופיעים המוני פולנים, ומסתכלים תמהים. חצר מלאה יהודים רכוני ראש, העומדים קופאים ודוממים, כאילו שיתקו אותם הצלילים, כאילו ריתקו אותם הצלילים המלודיים, משרי־היגון. והצלילים מתפשטים ברום ובמרחב.

„כל נדרי, ואסרי, ושבועי, וחרמי, וקונמי, וקינוסי, וכינויי"...

המלים חותכות את האויר כבאיזמל, מבתרות את השקיעה הלוהטת, היוקדת על ראשי החורבות. כבשו האנשים את נשימתם. ואפילו הפולנים שעל הגגות והגזוזטראות עומדים כמאובנים...

„ונסלח לכל עדת בני ישראל, ולגר הגר בתוכם, כי לכל העם בשגגה"...

בעיני רבים נראות דמעות. עכשיו הם מרגישים שעם אחד הם, גורל אחד קושר אותם. לחן יגונים אחד מתמשך בהיסטוריה מתוך אקטואליות אכזרית. תפילה, שהיא כמעט כל שנה תפילתה של המציאות.

כשנגמרת התפילה בראדיו ונפתחים שערי בית־הכנסת, נכנס הקהל פנימה. הנאספים שותקים ומחרישים כפי שעמדו עד עתה. אף לרגע קט אין שיתוקו של הקהל נפסק. בבית הכנסת המואר אור בהיר דולקים באחת הפינות נרות למאות. אנשי קצונה גבוהים ואישי רשות גוחנים ומדליקים נרות, שהביאו עמם — לנשמות האבות והאמהות, לנשמות נשיהם וילדיהם שמתו מות אימים כזה. אינך מבחין אפילו כיצד הם מוציאים מתחת למדים ולבגדי החג סידורי תפילה קטנים — הם באו להתיצב לפני קונם.

וכשהחזן מכריז:

„על דעת המקום ועל דעת הקהל"... שוררת בבית־הכנסת דממה כזו שאתה שומע את רחשן של שלהבות הנרות, שומע את נשימת האנשים, המתאמצים לשלוט ברוחם. אלא שלא כולם מצליחים להבליג: הנה עטף יהודי את ראשו בטליתו ובשתי ידיו נאחז באחד מעמודי בית־הכנסת. שני עשה כמוהו ונצמד בפניו אל הקיר; הוא יישאר עומד כך בלי זיע כל זמן התפילה. קצין מטה גבוה, העומד על ידי, מסתיר בסידור התפילה את פניו וכתפיו רוטטות כשל ילד קטן שגעה שעה ארוכה בבכי. בריחוק מה השקיע פקיד מיניסטריון גבוה את ראשו במחזור גדול, שלא יראו את עיניו. ואילו שלישי זקף את ראשו כלפי מעלה, שלא יראו את פניו, אלא שמתחת לפנסנה שלו אני רואה שתי דמעות, שהוא עוצרן בכוח על ידי שרבוב ראש. אך כשהחזן חוזר על כל נדרי פעם שניה, שוב אין איש מתאמץ עוד לשלוט בעצמו. עשרות אנשים, העומדים לידי, שופכים דמעות חרישיות, דמעות צורבות של גברים... מוציאים כבר ממחטות מהכיסים ומנגבים, כביכול, את המשקפיים וככל שגוברים הצלילים כן אתה הולך ומרגיש יותר שלב האנשים מזדכך והולך וכל הנאספים בבית־הכנסת מתקשרים זה אל זה קשר של גורל, המאגדם יחד למחנה מעונים אחד, לשרשרת גורל אחד.

משנגמרה התפילה נבלעו כל האנשים הבודדים והגלמודים בין צללי ליל הירח. הם פרשו לבתיהם המתנכרים. הבחנתי באשה אחת, שעקבות הדמעות טרם נמחו מפניה, ובעברה עתה את סף בית־הכנסת עשתה את אות הצלב. הרגל זה נשאר אצלה, כנראֶה, מימי הכיבוש, מזמן שהיתה הולכת לבית היראה, כדי להעלים את יהדותה...

שמתי פני לגיטו וואַרשה, למקום בו שררה לפני שנים מעטות בליל יום־הכפורים רוח מיוחדת. עכשיו צעדתי אך ורק בחורבות אפלות. הירח, שזרח מאחורי החורבות, הדגיש עוד יותר את דממת המוות של עיר היהודים. קשה עכשיו להכיר את הרחובות בגיטו, אם כי רבים מהם כבר פונו. את לבה ההרוס של וואַרשה היהודית מבתרים עכשיו רחובות חדשים. מקום בו עמד לשעבר הבית מספר 13 שברחוב טלומאצקה עכשיו חוצים אותו קווי חשמלית, המחברים שני רובעי עיר פולניים מדרום ומצפון: מוקוטוב וז'וליבוז'.

פסי החשמליות מבקיעים לתוך גוש הבתים שעמד בין נאלבקי ודזיקה. בקוו זה דוקא של הרחוב החדש עמדו לפנים רוב בתי המדרשות והשטיבלך של היהודים.

הפסים רצים וחולפים על פני חורבות הסינגוגה הטלומאצקאית. לפני בנין הסינגוגה שברחוב טלומאצקה היו דולקות אז, בליל כל נדרי, שתי מנורות גדולות. לאור המנורות הללו היו גבאי הסינגוגה, וביחוד השמש המפורסם גונשור, מקבלים את פני האורחים הפולנים החשובים, שהיו באים לשמוע כל נדרי של החזן סירוטה. מתוך הסינגוגה נשפך אז ים של אורה. אפילו השוטרים הרוכבים בכפפות הלבנות, שהיו מגרשים מהרחוב את אלה, שביקשו ל„התגנב" לכל נדרי, אף הם הוסיפו נופך של חגיגיות.

והנה אני מהלך עכשיו בין החורבות ומחפש בחשכה את צליליו של עולם שהיה ונדמה לי שאני שומע צלילי כל נדרי. מטלומאצקה הם נישאים, מנאלבקי, מפראנציסקאנסקה, מגנשה, מהשטיבלך של החסידים ומבתי־המדרשות. הנה כאן היה השטיבל של חסידי אלכסנדר ואי־שם בסמוך — של חסידי גור ואילו כאן על חורבותיו של רחוב דזילנה עמד בית־הכנסת „מוריה" ובשכנותו בית־הכנסת של הרבי מפיאסצ׳נה. מכל מקום, היו בוקעים בשעה זו צלילי כל נדרי, בכל מקום דלקו יערות של נרות מתמוגגים בדמעות צהבהבות. דממה קדושה היתה שולטת אז ברחובות הללו. רק חשמליות ריקות לגמרי היו עוברות מזמן לזמן בחריקה־שריקה ומשאירות את החורבות בחגיגיות עצובה כל־כך. הלאה, באותו רחוב דזילנה עצמו, בשכנות עם הכנסיה הקתולית שנשארה עומדת על תלה, נמצא אז השטיבל של „החסידים המתים", של אלה, שלאחר מות רבם — נחמן מברסלב — לא רצו להכיר ברבי אחר. הלא הם החסידים, שהיו שופכים את צקון לחשם באידיש. לתוך הכל נדרי שלהם היתה פורצת תכופות זעקה אל רבון העולמים: „טאטע, פאָטער, שטראָף מיט רחמים, פאָטער אין הימל, ווען וועט עס נעמען אן עק?"

כל נדרי אצל „החסידים המתים" היתה שעה של התעוררות עילאית. כשחזרו בפעם השלישית על כל נדרי כבר היו מגיעים לרקיע. עומדים היו, טליתותיהם על ראשיהם, ידיהם פרושות כלפי

מעלה וכולם חשים רטט של עלית נשמה שאין למעלה הימנה ופוצחים בזעק לקונם כאילו עמדו ממש לפני כסא כבודו.

אני מהלך ותועה ברחובות פאוויה וגנשה. לאורה של הלבנה אני מבחין בקושי בשרטוטי החורבות. אי בזה, בקרבת מקום, עמד בית־כנסת קטן של בעלי המלאכה. הללו לא היו שוכרים לעצמם לימים הנוראים, חזנים מפורסמים. אצלם היה עובר לפני התיבה בימים הנוראים יוסל טריקוטאז'ניק, יהודי שבשבתו ליד מכונת הסריגה היה מכשיר ומתקין את ה„כלי" שלו, את גרונו לתפילת כל נדרי. לפיכך היו לכל נדרי שלו רק שני טקטים, בדומה לשני הטקטים של מכונת הסריגה, ממנה ארג את פרנסת ביתו. אבל אל דאגה, עוזרים היו לו, ליוסל טריקוטאז'ניק, בשעת תפילת כל נדרי. לא היה בודד במערכה. מאחוריו עמדו פועלי סריגה, חייטים ותפרים, שהיו מסייעים לו בהשתערות על העולמות העליונים בשני טקטים... היום לא נשתיירו מכל זה אלא חורבות בלבד, חורבותיו של עולם מלא. ואני מהלך בליל כל נדרי על פני הרחובות של חיים יהודיים עשירים כל־כך ואיני שומע את התפילה המשרה עצבות מתוך ישימון הגיטו הווארשאי, התפילה, שיוסל טריקוטאז'ניק היה אומרה מתוך אמונה בלי מצרים:

„סלח נא אשמות ופשעי לאומך, לעון בניך בל יחרה זעמך".

אפלה נידחת ושממת־יגון שוררות בגיטו ווארשה בליל כל נדרי!

גור

במשך שלושה דורות נודעה גור לתהילה בעולם היהודי. במשך שלושה דורות נהרו בכביש הגריצאי מחנות של יהודים, נהרו לכאן כלקראת אור־פלאים, שזרח באפלת הישובים היהודיים הנידחים שבפולין.

משקע עמוד האש הגדול של קוצק זרח אורה של גור וחימם את ליבם של היהודים עד לעצם היום שהמבול הגדול בא ועקר משורש את חייה של יהדות פולין.

נוסח גור, גינוני גור, מנהגי גור — הרגשת בהם בעיירות היהודיות מסביב לוויסלה, מסביב לבוג ובישובים שעל חופי נאריב. על גור לחמו. בשל גור עמדו עיירות במלחמה נואשת ועקשנית. ובשעה שתש כוחן של שיטות אחרות בחסידות בתוך מימיו העכורים של הזמן החדש — שמרה עדיין גור על קסמה וזהרה.

כשהגעתי עכשיו ל„קולייקה" *) הגריצאית בווארשה וראיתי מה טיב הנוסעים הקונים כרטיסים לגור, הרגשתי בשבר הגדול שהשברה יהדות פולין.

כפריות נושאות כדי חלב, כפריים נושאי שקים — זהו הקהל הנוסע עכשיו לגור. ובזכרוני צפו ועלו הימים, שה„קולייקה" הגריצאית היתה מלאה וגדושה מבפנים ומבחוץ בהורי ישיבה ונשים שנסעו לחפש נחמה בגור. ואם קרה שמישהו ב„קולייקה" הגריצאית פגע בכבודו של יהודי וגור פקדה שלא לנסוע — היתה ה„קולייקה" נוסעת בלי נוסעים, בקרונות ריקים. היהודים החליפוה בעגלות ובמכוניות, שטו על פני הוויסלה, עד שה„גויים" של ה„קולייקה" התחננו בחצר והבטיחו שלא להעליב עוד יהודים ואז התחיל כסף יהודי זורם שוב לתוך הקופות וה„סאמובארל", הקטר הקטן של

---

* רכבת על פסים צרים.

ה„קולייקה", חזר לשרוק את שריקותיו העליזות בכביש הגריצאי והוביל קרונות מלאים יהודים לגור.

היום נתרוקנה גור, פנה אורה וזיוה.

היום חזרה גור לזמנים הישנים משכבר הימים שעה שהעיר נבנתה על ידי הבישוף הפוזנאי וייז'בובסקי במאה הארבע־עשרה. הבישוף בנה את העיר בצורת צלב — לפיכך גוהר היום צלב על פני גור כעל פני קבר ענקי. עזובים הרחובות והסמטאות, ריקות החנויות. כשהגעתי לגור טייל לאורך הרחוב הראשי — פיארסקה — סוס תועה, שרחרח בתעלות שבצידי הדרך ולחך את מעט העשב המבצבץ מבין האבנים...

והרי לפני זמן לא רב שקק המקום חיים:

ברחובות ובסמטאות געש יריד תמיד. הרעש וההמולה של היהודים והנשים שעלו לגור התערבו עם הרעש של בעלי האכסניות, שסחבו את צרורותיהם של הבאים. מתוך החלונות הפתוחים לרווחה נישאו הריחות של תבשילי גור, שתמיד עלה מהם ניחוח של ערב שבת, שכן שרר בגור יום שכולו שבת. היתה כאן כוננות תמיד למשהו קיים ועומד וקיימים ועומדים היו החיים ב„חצר". לא, כל העיירה היתה חצר גדולה אחת של הרבי, ש„הוא יחיה" היה עיקר קיומה ונשמת אפה.

ארבעת אלפים יהודים חיו בגור: בעלי אכסניה, שהיו קרויים „קראדניקים", על שום שחלבו את החסידים העניים ובחורי הישיבה; חנוונים ובעלי מלאכה. וארבעת אלפי היהודים הללו היו משרתים את האורחים שבימי החגים הגיע מספרם לאלפים רבים.

הרחובות והסמטאות היו משופעים בבתים קטנים וצריפי עץ — כוורות שוקקות של חסידים עולזים, שזכו להיות במחיצת הרבי. ובחצר הרבי ייחלו יהודים מתוך קוצר רוח שבדבקות „לו", ל„שלום עליכם" שלו, ולדבריו — דברי אמונה ונחמה.

מבית מדרשו של הרבי בקעו קולות בחורי הישיבה אחוזי ההתלהבות, שבגמרות הגדולות והפתוחות ביקשו פתרון לכמיהתם וערגתם. ועל לב הנשים, שחיכו בחצר ו„פתקים" בידיהן, ירדו ניגוני הגמרא כצרי על פצעים אנושים.

היום שוב אין גור קיימת.

היום אתה שומע בחצר הרבי צניפת סוסים וזעקת איכרים, שהתקינו לעצמם כאן אסמים לתבואתם... היום שוב אין זו החצר בהא הידיעה, „חצרו של הרבי", אלא „הקואופרטיב לעזרה עצמית של האיכרים". מבית מדרשו של הרבי נעקרו כל תשמישי הקדושה: ארון הקודש, הפמוטים התלויים, ולא נשארו אלא עמודי הברזל, התומכים את התקרה. ובכותל מזרח, במקום שעמד בו ארון הקודש, מגובבים תלי־תלים של תפוחי אדמה ובמקום שעמדו ארונות הספרים — מונחים שקי תבואה — שכן משמש המקום מחסן ראשי לאיכרי גור. ב„חדר המיוחד" של הרבי תלויות רתמות סוסים וסמלונים, ומונחים שקים מלאים מספוא לסוסים...

כל אלה כיבו את האש הגדולה של גור.

כל שלא היה כאן בימי הזוהר לא יכיר עוד שמכאן נזרע אור על פני ישובי היהודים בפולין. אבל מזכירה של עירית גור, המלווה אותי בסיורי — הוא עודנו זוכר הכול. הוא נשאר כמות שהיה לפני המלחמה. שש־עשרה שנה הוא גר כאן ושש־עשרה שנה חי פולני זה את חיי גור. הוא מראה לי איפה עמדה סוכתו של הרב והיכן היתה דירתו. כאן, בדירתו של הרבי, נמצאת עכשיו הגימנסיה הפולנית וכאן, בבית בו גר לשעבר אחיו של הרב, יצחק, נמצאים משרדים וחנויות קואופרטיביות. בבית הכנסת העירוני ברחוב פיארסקה הקימו חנויות.

גזר־דינה של קהילת גור נחתך בחודש מארס 1941. באחד הימים גרשו העמלקים הגרמניים את היהודים מבתיהם. ארבעת אלפים יהודים, ילדים וזקנים, הוציאו הגרמנים אל הכיכר שלפני הכנסיה ופתחו בהשתערות דמים. בהרבה ילדים ונשים הרות ירו בו במקום. יהודים שלא מיהרו כל צרכם עם צרורותיהם הדלים למקום הריכוז נורו בבתיהם. חללי היהודים התגוללו ברחובות ובסמטאות. דם היהודים האדים את אבני הכביש. מזכיר העיריה, שהוא עצמו פולני, סיפר לי שבלשים פולניים, ששירתו את הגרמנים, רמסו ילדים יהודיים ברגליהם עד מוות. כשאם יהודית פרצה בזעקה משראתה את ילדיה הנרמסים — דקרו אותה. ומשגורשה קהילת גור המבותרת ברגל לווארשה, כשחללי היהודים שכבו עדיין ברחובות — ניגשו לעבודה הפולנים העירוניים: הללו הלכו מבית יהודי לחברו לשלול

שלל, כי כל הרכוש היהודי נשאר בבתים. טירוף השדידה היה בעל ממדים כאלה שבמשך שעות מעטות נעקרו אפילו הקירות והגגות של בתי היהודים. יגיעם ועמלם של יהודים במשך שלושה דורות נכנס לאמתחות השוד של המון משתולל. כנופית המרצחים הגרמניים הקטנה שנשארה בעיר כדי לאסוף את השלל הרגישה עצמה אובדת־עצות למראה טרוף זה, שאחז את הפולנים והתחילה יורה בקהל החומסים. רק אז השתרר שקט. השודדים ברחו, אבל בתי היהודים כבר הפכו חורבות ריקות, בלי רצפות וחלונות, בלי סימן קל שבקלים שפעם חיו ועמלו פה בני־אדם.

לפיכך מצויים עכשיו בגור מגרשים גדולים ופנויים. מאחורי בית־הכנסת, שם השתרעו לשעבר הסמטאות הצפופות של היהודים, אתה רואה עכשיו שטח גדול ושומם — גור חזרה לזמנים הישנים, הקדומים...

במרחק שני קילומטרים מאחורי העיר אתה רואה שדה ענקי ורחב־ידיים. כאן היה פעם בית־העלמין הגדול של העיירה. עכשיו אין פה סימן של קברים, זכר למצבות. באמצע השדה עומד בונקר של בטון. כשאתה מתקרב אל הבונקר אתה רואה שתי כתבות לא גדולות:

אדוננו מורנו ורבנו
ר׳ יצחק מאיר זצ״ל
ב׳ה׳ד׳ר ישראל זצ״ל
בע׳ המ׳ חידושי רי״ם
אדוננו מורנו ורבנו
יהודה ארי זצ״ל
בר׳ אברהם מרדכי זצ״ל
בע״מ השפת אמת

כאן, בבונקר זה העשוי בטון, טמון המאור הגדול, שהאיר ליהודי פולין, כאן נח יוצרה של שושלת גור — ר׳ איטשה מאיר.

יהודים, שטרחו ומצאו עם גמר המלחמה את המקום הזה, את שני הקברים הללו, סברו שאוהל הוא חלש מדי בשביל הלסטים של איכרי גור. נמלכו ושריינו את שני הצדיקים בבונקר של בטון.

המצבות של בית הקברות העירוני נמצאות סמוך לגור. שם

בנו המרצחים הגרמניים מחנה לשבויים רוסיים וריצפו אותו במצבות של היהודים.

כזאת היתה אחריתה של עיירה יהודית, שבמשך שלושה דורות שפכה את ממשלתה על הישובים היהודיים שבפולין ומתוכה זרח אור גדול לעולם היהדות והאמונה.

לובלין

שש מאות שנה רשמה לובלין את עצמה בפנקסים כעיר ואם בישראל. לרגלי ארמונו של קאזימיר הגדול, בין סמטאות גיטו צרות, עלתה כפורחת יהדות עסיסית לדורות שבאו בזה אחר זה. לובלין גדלה ושימשה מקום מושבו של „ועד ארבע הארצות״, ומתוך ישיבותיה הצרות של לובלין יצאו גדולי התורה, ענקי הרוח מהר״ם, מהרש״ל ומהרש״א, ששמם הלך לפניהם בכל פנות העולם. בכל מקום בו פעם לב יהודי.

בישיבותיה של לובלין פרחו לא רק למדנות יהודית וגאונות יהודית. כאן הונחו גם היסודות לחילוניות היהודית שלאחר זמן התרחבה והשתגשגה להפליא והוציאה את ההמון היהודי לדרכי המלך של העולם הגדול.

לובלין היתה מקור של חיים יהודיים, שפרץ את גבולות הגיטו, שטף ועבר את ה„שער״ והשתפך כים גועש.

עשרות בתי ספר ביידיש ובעברית, ספריות, אגודות, אוניבר־סיטאות עממיות, בתי תלמוד־תורה וישיבות, — עיצבו יומם ולילה את הנשמה היהודית, התכוננו לדבר מה העתיד לבוא בלי ספק, דבר־מה שלא בא בכל זאת.

החיים הציבוריים בלובלין להטו בלהט פרטי משלהם. פעמים התנשאה לובלין על ווארשה, על ירושלים דליטא, לא כל שכן על ביאליסטוק. שכן היה לה, ללובלין, מאחוריה מטען רוחני של דורות עברו ויבול מבורך של יהדות. אפילו ה„בונד״, שהיו מונים אותו שהוא „כופר בעיקר״, כאן, בלובלין, התגאה בר׳ יעקב פולק שלו, ברבי ר׳ שלום שכנא שלו ובבעל „ראש הברזל״ וסבר שהוא, ה„בונד״, הוא יורשה של החסידות, לפי שהם הבונדאים, וכן הציונים החילוניים שבלובלין, אלה ואלה צמחו מסמטאות הגיטו, מתוך הישיבות והגבול הלא היה דק כל כך, רופס כל כך.

ודומה שאין לך עיר בפולין, שמאבקיה המפלגתיים היו כה נואשים ונלהבים כמו פה בלובלין, כי בתוכה של כל מפלגה בערה אש החסידות, עקשנותה של אמונה גדולה וגאוותה של הקהילה הקדושה והעתיקה — לובלין.

כשאתה עובר היום את ה„שער" ורואה את השדה השומם, שאך תמול חי פה עולם, עולם תוסס וגועש של רחובות, בתי־מדרש ובתי־כנסת, נדמה לך שלא היה זה אלא חלום. חלום של מהרש"א, חלום של מהר"ם, חלום בן שש מאות שנה. אנה נעלם ים היהודים? היכן הם היהודים בעלי הזקנים המבודרים, כנפי הקאפוטות המבודרות שבתוך בהילות חייהם נדמה היה שהם מרחפים באויר?

שדה שומם ומת הפכה לובלין היהודית. אפילו בית־קברות לא נשאר, אפילו אבן לא נותרה, שתוכל להניח עליה את ראשך האבל ולומר בדמע את היתגדל ויתקדש אחרי חלום גדול זה.

אילו היו כל הנהרות דיו וכל היערות עטים כי גם אז לא היו אלה מספיקים לכתיבת מגילת היסורים של עינויי התופת, שנתנסתה בהם קהילת לובלין עד שהשיבה את נשמתה הקדושה.

כאן, על כביש זאמושץ', במרחק שני קילומטר בלבד מלובלין, התאבק עשנן של ארובות הכבשנים במאידאנק. וליהודי לובלין הבטיחו בכל זאת שלא להם מתכוונים, כי לובלין הוא אזור שמור ליהודים והם יישארו בחיים. אבל יהודי לובלין ידעו את גורלם. למרות היותם כלואים בגיטו ידעו כי מעשרות קהילות מובלים לכאן יהודים, לשריפה, במאידאנק. אבל יהודי לובלין היו חסרי ישע, באין גואל וקרוב, בין שכנים עקרבים שרק חיכו לקיצם של היהודים. והקץ המר בא.

פולני זקן, מתושבי לובלין, אוסף־עתיקות בעל ראש שיבה סח לי על היום השחור:

— אני עומד כבר על עברי פי קבר וכבר איבדתי את כל אמונתי. לעולם האמת אבוא כקליפה נבובה בלי ניצוץ של אמונה. תחילה התביישתי להיות אדם לאחר שראיתי מה שה„אנשים" הקרויים גרמנים מסוגלים לעשות. אחר התביישתי להיות פולני, לפי שראיתי כיצד עלולים פולנים להתנהג נוכח תופת איום כזה, ששכניהם היהודים נתנסו בו. אחר התביישתי להיות נוצרי משראיתי

מה הם פני העולם לאחר שני אלפי שנות שלטונה של הנצרות באירופה. נהרי דם זרמו ברחובות הגיטו, בו נכלאו היהודים. אחר כך התאבך במשך ימים ארוכים עשן שחור מארובות הכבשנים. אבל מאידאנק היתה עמוסה מדי ולא יכלה לבלוע כל כך הרבה אנשים חיים ולכן הועברו אלפי יהודים מלובלין ליערות סוביבור. ובכל זאת לא יכלו להשמיד בבת אחת למעלה ממאה וחמשים אלף יהודים שנמצאו אותה שעה בלובלין. לפיכך נערכו כמה שחיטות ולאחר כל טבח וטבח הבטיחו הרוצחים שבכך נסתיים הדבר, ששוב לא יוסיפו לטבוח יהודים, אלא שזה לא היה אלא נטף של שמן על פצעם הצורב של היהודים האומללים. נשכחים ונעזבים, קיוו היהודים בכל זאת שהאל הרחמן לא יעיר עליהם את כל חמתו, שלא יתן להשמיד את העדה עד לאחרון שבהם, אלא שהתקווה הכזיבה. אלוהי ישראל הביט וראה ממכונו את אחרון היהודים מוצא להורג מהקהילה עתיקת הימים.

וכך נסתיים הדף האחרון הבלתי כתוב של פנקס קהילת לובלין.

אחרי חיסול היהודים עברו המרצחים הגרמנים מבית לבית ושדדו את יגיע היהודים ועמלם ואת כל הנכסים הבלתי נדים פוצצו בדינאמיט. נמחתה מעל פני האדמה העיר, שבמשך שלוש מאות שנה התכנסו בה ועדי ארבע הארצות והירידים היהודיים הגדולים, בה עמדו בתי הכנסת של המהרש״ל והמהר״ם ומאות הבתים הקטנים, שהסתופפו בסמטאות הצרות של הגיטו הישן.

את מלאכת ההשמדה ביצעו לא הגרמנים לבדם. לעזרתם באו בטליונים אוקראינים במדי ס״ס והוכיחו שלטביחת יהודים יש להם חזקה מימי חמלניצקי, שעכשיו בשנת תש״ח הם חוגגים את יובל הדמים שלו בן שלוש מאות השנים.

בואו ונעלה לראש ההר, בו נמצא בית־הקברות הישן ואראה לכם את שני הקברות של קרבנות „לוחם החופש״ המפורסם ההטמן בוגדאן חמלניצקי, שנחרת בזכרונם של אבות אבותינו בשם חמליוק ימח שמו. שני הקברים האלה עדים יחידים הם כיצד שפך העם האוקראיני פעמיים במשך שלוש מאות את דמו של עם ישראל.

בית־הקברות הישן בלובלין הוא הפנתיאון הלאומי שלנו. הביטו וראו מה עלה לו, לפנתיאון זה, מה עוללו הוואנדאלים לקבריהם

של גאוני דורות ואדירי רוח. למלוא האורך נחפרו הקברים לשוחות עמוקות ומתוך הקירות מבצבצים עצמות של מאות קברים. בתוך הבורות העמוקים שנחפרו מתגוללים גולגלות לבנות של מתים ותלי־תלים של צלעות. מעטות המצבות שנשארו לפליטה. הללו נשדדו על ידי אוכלוסי הסביבה ומצבות זכרון יהודיות נהפכו לאבני משחזת להשחזת קרדומים וסכינים ואת מצבות השחם הופכים לצלבים על קברם של נוצרים. הביטו: הגדר הרוסה, ועל גבי הקברים רועה צאן ובקר. הרועה הקטן, היושב לא הרחק ממני על אחד הקברים, מחטב מעצמות של יהודים „חרבות" ו„פגיונות" — צעצועי ילדים...

בהיותנו ילדים היינו קוראים מעשים מפחידים כאלה בספרים על הדז'ונגל במזרח אפריקה. היום אני רואה זאת במו עיני, בארצם של מיצקביץ' וסלובאצקי.

בין המצבות הנשארות גיליתי יצירות אמנות אמיתיות, אבנים בתוכן השקיעו אמנים יהודים עממיים שאר־רוח וכשרון. אצל עמי תרבות היו מונומנטים כאלה תופסים מקום בראש בבתי הנכאת הלאומיים והיו מחברים עליהם מונוגרפיות אמנותיות. כאן הם מופקרים ומחכים לגורל המר, לשמש יסוד לדיר חזירים או ליהפך לאבני השחזה.

אין כיום איש בפולין, לא מבני־ברית ולא משאינם בני־ברית, שיהיה לו חוש ושירגיש צורך לקיים יצירות אמנות מעין אלה שאין להן משמעות פוליטית כלשהי.

אולם לגבי סוג מסוים של פולנים נודע ליצירות אמנות יהודיות חשיבות. בשעה שהגרמנים פוצצו את הגיטו היהודי ואת בתי־הכנסת העתיקים של המהר"ם והמרש"ל, התרוצצו מחנות של חוליגנים פולניים על פני החורבות ושדדו. כתלי בתי־הכנסת העתיקים, שלאחר ההרס נשארו עדיין עומדים בחלקם, נותצו בידי החוליגנים עד היסוד. הם חיפשו את כלי הכסף ואת תשמישי הקדושה של בתי־הכנסת. בידי יהודי לודזאי אחד ראיתי קטע מהארון קודש מבית־הכנסת של המהר"ם. הוא קנה אותו מפולני אחד בלובלין. אוסף־העתיקות בעל שער השיבה, עליו סיפרתי כבר לעיל, סח לי כיצד בוצע השוד: היה רושם שעדת זאבים רעבים התנפלו על

כבשים עקודים. בכשילים וכילפות רצו החוליגנים אל החורבות והמרצחים הגרמניים הציניים התבוננו כיצד שודדים שכני היהודים במשך שש מאות שנה את שרידי הלבנים היהודיים.

בנין יהודי ציבורי אחד נשאר לפליטה, כי בו שיכנו הגרמנים את בית החולים שלהם — הרי זה הבנין הענקי של ישיבת חכמי לובלין, שבנייתו שלמה שנים מעטות בלבד לפני מלחמת העולם השניה. היום נמצאת כאן האוניברסיטה על שם מאריה קירי סקלודובסקה. ממני דרשו רשיון מיוחד להכנס לכאן, להיכל התורה והאדיקות היהודית. באולם הגדול של הישיבה ראיתי צלב על הקיר הראשי, כסימן לפולניות. ואינך צריך דווקא להיות יהודי חרד כדי שהדם יקפא בעורקיך בראותך כיצד נעקר ונמחה כל נצוץ של שריד יהודי, כאילו נגזר עלינו חס ושלום להימחות מעל פני האדמה.

כשתעלו עכשיו לבית הקברות היהודי החדש תראו שם מצבה חדשה — זוהי המזכרת היחידה של שארית הפליטה הלובלינאית לאחר שש מאות שנה של חיי יצירה שנמחו ללא זכר בימים ספורים.

משחרר הצבא האדום את לובלין ולעיר נכנסו, ראשוני החיילים הפולנים מהדיביזיה על שם קושצ׳יושקו, הגיחו ממחבואיהם במעמקי האדמה, יהודים אחדים: מגודלים פרע, סחופים ומעונים וסומים למחצה מחמת שכיבה בחשכה במשך שנים, דמו לפראי יערות משונים. בקושי יכלו להניע את אבריהם. רגליהם שוב לא היו רגילות בהליכה. העיניים לא הסכינו לראות. האנשים זחלו כשפניהם מכוונים לאור היום שעיניהם לא יכלו לראותו.

ויהודים אלה הותקפו על ידי מחנה של פולנים. מנין הופיעו שוב יהודים בפולין? האם קמו לתחיה? האם קמו מעפרן של מאידאנק וסוביבור? על ראשי היהודים המעונים ירד מטר מכות. היכו אותם מי באגרוף ומי במקל עד שנפלו מתבוססים בדמם. עכשיו המציא המחנה מחזה משעשע: צריך לסחוב את היהודים האלה אל הצבא הפולני ושם סופם להירות בלי ספק. כבארנבות יירו בהם, כי איזה חייל בעולם יניח ליהודי לחיות? החוליגנים לא התמצאו. הם ידעו כי עד עכשיו היו חיילים פולניים מה„ארמיה קראיובה" יורים ביהודים שנפגשו להם ביער. ועכשיו ישנם שוב חיילים פולניים בעיר ולכן כדאי לראות תיכף כיצד יירו החיילים

ברחובה של לובלין ביהודים, כשם שנהגו עד עכשיו הז׳נדרמים הגרמנים והס״ס האוקראיניים.

והמחנה סחב את היהודים המתים למחצה, דרך הרחוב הראשי, סחב אותם והריע מתוך שכרון רצח. לקראתם באה פלוגת סיור פולנית והמחנה צועק:

— שמעו, חברה, תפסנו יהודים... הנה הם! לחסלם צריך! הכריעו אותם, חברה!

חייל אחד יורה באויר, שני הופך את הרובה ומתחיל להכות על ראשי החוליגנים. השאר נמלטים בבהלה. החיילים רודפים אחרי המחנה. היהודים נשארים שרועים על האדמה. אחד החיילים גוחן אל השוכבים ואומר להם:

— אל תפחדו, יהודי אני.

ידים יהודיות מתרוממות, נאחזות ברגלי החייל היהודי. נס! נס מן השמים! יהודי במדים מגן עליהם! הבט, יהודי מסוגל עדיין להציל יהודי אחר. אך לא כל היהודים האלה יכולים להאחז ברגלי החייל היהודי. מחמת המכות נשאר אחד מהם שוכב קופא ואדיש. לו כבר היינו הך. זה לא יראה עוד בעיניו את אור העולם.

למחרת הלכו שלושה יהודים אחרי מיטתו של יהודי זה ובכך התחילו חיים יהודיים חדשים בלובלין...

כיום חי בלובלין קומץ של יהודים. לא כולם הם בני המקום, שכן מכל הקהילה היהודית שלפני המלחמה רשומים עכשיו כיוצאי לובלין שש מאות איש בלבד ושש מאות בני לובלין אלה מפוזרים בכרכים הגדולים של פולין: בלודז, בווארשה, בשלזיה תחתית. היהודים בלובלין הם מהעיירות שבסביבה, שם אין דריסת רגל ליהודים.

— העם אינו יכול להתרגל לפנים של יהודי — אומר לי יהודי אחד. היהודי הוא אחד מראשי המפלגה המהפכנית שבמקום.

כשאני יושב בחדרו מניח היהודי את אקדחו על השולחן ואומר:

— לי לעצמי אין חיי יקרים. את כל היקר בחיי, את אשתי, ילדי, את אמי ואת אבי היקר איבדתי. התנסיתי בגיהינום המחנות ובנדודים. עשרות פעמים ראיתי עין בעין את המוות ואם נשארתי בחיים הרי זה רק מתוך עקשנות, שלא נושמד עד גמירא. ואף־על־

פי שקומוניסט אני ותובעים ממני אינטרנאציונאליזם הריני אומר לך: בנשק זה, המוטל על השולחן, אנו חייבים קודם כל להבטיח את קיומנו ורק בשעה שנהיה שוים עם שוים אשליט אצלי את עקרון האינטרנאציונאליזם.

יהודי זה סיפר לי עד כמה סובלים כיום כל יהודי לובלין מהפולנים, שאינם יכולים להתרגל למציאות החדשה בפולין ורואים עדיין ביהודים יצורים נחותים.

משה מרנשטיין, יהודי מהעיירה גוז׳קוב, השתתף במרד שבגיהינום הסוביבורי. הוא אחד מארבעים היהודים, שנשארו עדים למה שהתרחש בסוביבור. גם עליו אין החיים חביבים. הוא ראה כל כך הרבה סבל, כל כך הרבה רבבות של מיתות משונות, שהוא אדיש לחיים ורק העקשנות מקיימת אותו. כשהוא מהלך ברחובות לובלין ונתקל במבטי האיבה של בני בליעל פולניים, גוברת עקשנותו עוד יותר. הרי זו — אומר הוא — הטובה שבנקמות, שלא נאבד, אלא נחיה!

ועוד עקשנים ראיתי בלובלין: ילדי ישראל שרו שירים ביידיש ובעברית בעקשנות כזאת וברגש יהודי עיור כל כך, שבשעת מעשה שכחתי שהילדים האלה שרים בעולם שנחרב. אותו רגע נדמה היה לי שאני יושב בנשף ילדים בלובלין שמלפני המלחמה. אלא שהרגש הזה מתנדף מיד: לידי יושבת אשה, שבשום אופן אינה יכולה לעצור בעד דמעותיה. היא מביטה אל הבמה ובוכה. לפני המלחמה השתתפו שני ילדיה בכל חגיגות בית הספר היהודי. הם היו לבושים בדיוק כילדים האלה עכשיו: חולצות כחולות ועניבות אדומות. האולמות היו גדושים ילדים יהודיים צוהלים ומהבמה שפעה שמחת חג של ילדים. שני נעריה הקטנים היו שותפים לגורלם של כל ילדי לובלין והילדים הללו, העומדים עכשיו על הבמה, עשרת או שנים עשר הילדים, הם הרכוש היחידי של בית הספר היהודי, הנחמה היחידה של החיים היהודיים.

עומדים, איפוא, על הבמה עשרה־שנים עשר ילדים נסערים, עיניהם לוהטות ושרים לתוך האולם:

אנו שבים ובונים, אנו שבים ובונים
חיים, חיים חדשים צצים ועולים!

ואגרופים ילדותיים זעירים מתרוממים ומבשרים לעולם: „אנחנו שוב קיימים!"

בשוק של לובלין, בין עשרות דוכנים מצאתי שני סוחרים יהודים: האחד סוחר באריגים והשני — בבגדים מוכנים. לשעבר היו כל הדוכנים יהודיים וכל החנויות מסביב יהודיות. אני שואל אחד מהם: מה אתם עושים כאן בתוך ים של אויבים וצוררים? והיהודי משיב לי: אבות אבותינו, שהגיעו ראשונים ללובלין, הרגישו עצמם בודאי לא פחות רע מאתנו. ננסה, איפוא, מחדש. הרי אנו בבחינת דור ראשון של יהודי לובלין. אולי תהיה התחלתנו אנו מוצלחת יותר...

קוזמיר

בין הרי ירק מיוערים ובין הוויסלה הרוגעת שכנה בתוך בקעה, כבעריסה מרופדת, עיירה ששמה קוזמיר. עוד בטרם היתה קוזמיר לעיר כבר היתה כאן קהילה יהודית, קהילה קטנה, שהתפתחה בשכנותם של אסמי התבואה של בית המלכות, שהשתרעו בדרך שבין ווארשה לפלוצק ולדאנציג.

ימים נפלאים של עליה ושגשוג עברו על קוזמיר. מעל לעיירה, על הר שכולו ירוק, התנשאה טירתו של המלך קאזימייז' הגדול, שנשא לו לאשה אחת מבנות ישראל — אסתר׳קה שמה. בקוזמיר הציורית חזר ונשנה, אפוא, האפוס של אסתר המלכה בשושן הבירה — הפעם בכפר הקטון בוכוטניצה שעל הוויסלה. ומאהבתו של המלך ליהודיה נאצל משהו גם על קוזמיר היהודית. יהודים עבדו וגלגלו במסחר מפולאב ועד דאנציג, סיפקו חיטה ושיפון משדות פולין, השיטו רפסודות עצים לאורך הנהר והקימו דורות של יראי שמים.

בית־כנסת היה להם, ליהודי קוזמיר, ששמו היה לגאון ולתהילה בחבלי פולין ועמד אותו בית־כנסת בין סמטאות צרות, מוקף בתים, מוצנע ומוגן כבת יחידה. כשהיה אורח מזדמן לקוזמיר היו היהודים מראים לו את בית־הכנסת ואת שנת בנינו, עוד במאה האחת־עשרה — בשנת 1099. ובדומה ליהודים שבבקעה כך אהבה גם אסתר׳קה את בית הכנסת אהבה של בת ישראל. עמדה ושלחה מארמון המלכות מתנה — פרוכת, שהיא עצמה רקמה אותה בחוטי זהב. ונחש זהב זה, שהשיא את חוה לעבירה, נפתל גפתולים משונים ומאות בשנים הבהיק מעל הפרוכת של בית־הכנסת הקוזמיראי החטא הקדמון — חטא עץ־הדעת. ושני כתרי כסף לספרי־תורה שיגרה אסתר׳קה, שני כתרים נפלאים, שעד לימיה האחרונים של קוזמיר עיטרו את ראשי ספרי התורה הקוזמיראים.

עמדו יהודי קוזמיר וכתבו סידור תפילה על גבי קלף ובו „מי שברך" למלך קאזימייז' ותמונה כיצד מקביל המלך את פניה של משלחת יהודית, שבאה להודות לו על החסד שעשה עם הקהילה הקדושה.

המלך מת, מתה גם המלכה, אך קהילת קוזמיר פרחה והמשיכה בבנין יובל אחרי יובל — יהודים טובים וגאים היו. בכול התגאו יהודי קוזמיר: בעיר, בבית־הכנסת, בבאר העומדת בטבורו של השוק, בוויסלה הזורם סמוך לעיר, באסתר'קה שלהם, שנשאה חן וחסד בעיני המלך הטוב, וביחוד התגאו בהם בעצמם, שכן היו יהודים חובבי־עמל ותמימי־דרך.

מי שלא ראה מתוך איזו יראת כבוד היה הגבאי ר' שיע קפלן מוציא ומראה לאורחים את עטרות הכסף מתוך ארגזי הכסף, כשם שמוציאים אתרוגים יקרי־ערך — לא ראה מימיו יחס עדין לדברים שבקדושה. הוא לא נתן לנגוע בהם באצבע שמא יקפחו הזוגים והענבלים את צלילם, שמא ייעלמו חס וחלילה העיטורים מהכסף הנושן...

הודה וזיוה של קוזמיר משכו אליה ציירים יהודים, שמצאו כאן מעין של קסמים ושירת צבעים של מים ויער; ובזוהר מוזר ומבורך הצטיינו פה פני הזקנים והזקנות היהודיים, זוהר, שהיה משתקף להפליא בבדיהם של הציירים או מתגלמים בנחושת מלובנת.

ומי צייר יהודי ולא בא לשאוב ממקורה הברוך של קוזמיר? נתן קוז'ן מצא כאן את המסתורין לציורי הנוף שלו, וויצק ברוינר גילה פה את השקט הצנוע של עיניים יהודיות, יאשה שליוווניאק גילם בריקועי פליז את היהודי הקוזמיראי, נתן שפיגל הנציח את השלווה של סמטאות היהודים, פליקס פרידמן מצא בצלליהם של מעברי ההרים בקוזמיר את ההתאפקות בצבע המציינת אותה. ועל חופה של הוויסלה דלה טיקוצ'ינסקי את זהב אורה המבורך של קוזמיר.

בימי הקיץ תססו כאן חיים יהודיים. מהכרכים הגדולים מוכיי השרב באו לקוזמיר אלפי בני תשחורת יהודיים. על גבנוני ההרים המיוערים ערכו ילדי ישראל את מחנות הקיץ שלהם. על חולות

הזהב של גדות הוויסלה נשמו אל קרבם ילדי ישראל את רעננות השמש והאויר, שנהנו מהם כה מעט בחיי החולין. לפיכך המו שבילי ההרים הצרים — „ווגוווין" — יום ולילה משירה יהודית ומחדוה יהודית. כאן מצא כליון־נפשם פורקן מרסנו של הכרך והשתפך מתוך הפקרות של אושר. על פני הוויסלה השיטו יהודים לבני זקן את הסירות בשביל הנוער היהודי וסיפרו בפעם האלף את המעשיות המופלאות על אסתר׳קה המלכה, שחורבות ארמונה עומדות עד היום על צלע ההר של כפר בוכטניצה הסמוך. הגעגועים שהתעוררו אז היו מביאים לאחר מכן את הצעירים אל חורבות בית המלכות, שם נדמה היה כי כל לבנה לוחשת אהבה ורוך, רומנטיות מני קדם.

ובלילות היו מזדרחים על צלעות ההרים מדורות של המחנות, המדורות סביבן היה הנוער היהודי שר עד שעת לילה מאוחרת את שיריו ורוקד את ריקודיו.

הקשישים שבאורחי הפנסיונים היו מאזינים לשירה, שנישאה לכאן מההרים ושביליהם ובנשמתם הרוטטת המפרפרת חיו עם קוזמיר המאושרת.

ובערבי שבתות היה השוק הקוזמיראי מזדמר בזמרה משלו. דומה היה כי השמש עצמה, בהסתלקה מהעיירה, מדליקה בשלהבתה האחרונה את נרות השבת. שבת קודש פרשה את שכינתה על קוזמיר: על השוק, על הבאר שבטבורו ועל גגות בתי היהודים, מכל החלונות הציצו נרות שבת ויהודי קוזמיר יגעי העמל היו הם עצמם נהנים אז מיפי עירם. אותה שעה היו השירים ב„ווגווונים" ובהרים משתתקים כאילו לא היתה השבת סובלת צלילים גבוהים מדי. ונדמה היה שאפילו הוויסלה זורמת עכשיו לאטה, מתון מתון, מסתכלת בקסמה הטמיר של שבת קוזמיראית וזורמת הלאה אל הים, צנועה, שבתית...

כשבאתי עכשיו לקוזמיר וראיתי לפני את העיירה החרבה, את השוק החרב והסמטאות ההרוסות חיפשתי על כורחי סימנים שמא תעיתי אי־לשם, למקום אחר.

אני עוצר את אחד העוברים ושבים ומציג את עצמי:

— אנגלי אני. עתונאי אנגלי. שמעתי שעיירתכם עיירה

היסטורית היא. שמא תוכלו להמליץ לי על מישהו שיספר לי על עברה של העיירה ?..

— כן, אומר הוא, שם למעלה, ליד חורבות הארמון המלכותי גר צייר, מיכאליאק שמו. הוא מכיר יפה את העיירה. וגם כאן, בבית־המרקחת — הוא מראה לי — יוכלו להסביר לך. אני כאן חדש, גר בקוזמיר זמן מועט, איני יכול לומר לך כלום.

בבית־המרקחת מקבלת את פני אשה זקנה, שפניה חרושים מרוב שנים ועיניה עצובות. היא יושבת בקוזמיר לא מזמן, אומרת היא. כלומר: היא נולדה כאן ובמשך שנים מרובות נמנתה אפילו על חברי המועצה העירונית. אבל סערת המלחמה טרדה אותה מקוזמיר ורק לפני שבועיים חזרה לכאן. האשה מסתכלת ישר לתוך עיני, מחפשת משהו בפני, מסתכלת בחוטמי כשם שאני מסתכל באף־הנשר שלה. אני מרגיש שהיא רוצה לשאול דבר מה ולבסוף היא באמת שואלת:

— אינך מפולניה? מבטאך הפולני הוא זר.

— כן, אני אומר, אנגלי אני. מענינת אותי עירו של המלך קאזימייז׳ הגדול, אוהב אדם גדול היה — אני אומר.

— כן, הוא היה אב לעיר שלנו — היא מדגישה את המלה שלנו — ולמה אתה מתענין דוקא בקוזמיר? כלום כל כך פופולארית עירנו בחוץ־לארץ?

— אצלנו בחוץ־לארץ — אני אומר — מפורסמות הרבה ערים פולניות ואני מתענין בכל הקוזמירים שחרבו בפולין...

האשה אוחזת בידי ואומרת לי בלחש:

— חויה גדולה הוא לי שנכנסת לכאן... רצוני לומר לך דבר מה... ברצוני לספר לך הכול, אלא שעלי להרגע במקצת... כל כך מעט באים אלינו מבני חוץ־לארץ.

שמתי פעמי אל הצייר מיכאליאק. הוא לא היה בביתו. אשתו הזמינה אותי אל האטליה. שעונה על הקיר הראשי עמדה תמונה ענקית לא גמורה: ישו הפצוע בזרועות אמו מרים ומלמטה — אשה פולניה רכונה על חיל פולני פצוע.

— את העבודה הזמינה אצל בעלי הכנסיה הפולאבית — אומרת לי האשה — אבל בעלי אין שעתו פנויה עכשיו לעבודה.

אנו בונים פנסיון גדול בעיר, וזה גוזל, לצערנו, את מרבית הזמן...

— דומני — אני נכנס לתוך דבריה — שקוזמיר היתה פעם מרכז של ציירים.

— כן — היא משיבה — לשעבר חיו כאן הרבה יהודים והרבה ציירים יהודים עבדו כאן.

— הנשאר משהו מהתמונות הישנות?

— בודאי לא, בכלל לא נשאר הרבה מחפצי היהודים. ההמון חטף הכול והדברים המעניינים נשרפו.

נער קטן, בנו של הצייר, הנוכח באטליה, מודיע בקול:

— אמא, בארגז שבמחסן מונח פמוט.

האשה לא התבלבלה:

— בשעה שההמון שדד מצאנו בדרך סמוך לדלת ביתנו, פמוט או משהו מעין זה, עם שמונה קנים, עבודת נחושת חסרת־ערך...

— הייתי רוצה לראות אותה — אני מציע.

— אמא, אני אלך ואביא! — מתנדב הזאטוט.

— לא, לא צריך — משיבה האם במתינות. — שבר של כלי.

— אם לא קשה לך הדבר הייתי מבקש שתראי לי זאת. אצלנו באנגליה אנו מתעניינים מאוד בחפצים יהודים עתיקים ואפילו בשברי כלים — אני אומר באדישות מעושה.

— באמת קשה לי ללכת ולחפש זאת עכשיו בין הגרוטאות והסמרטוטים.

הדרדק הכריז שוב שהוא יודע איפה „זה" ושהוא מוכן להביא „את זה". בתור עונש שלחה האם את הקטן מהחדר ואני יצאתי לחפש את בעלה, הצייר הבונה לו פנסיון בקוזמיר...

מצאתי אותו בשעת עבודתו, את הצייר דנן. הוא מוכן להראות לי והוא מראה לי קודם כל את בנין העיריה, בנין היסטורי שעכשיו משקמים אותו. כמה בנינים עתיקים נוספים עומדים אף הם בתיקון. גם את הכנסיה, שכבר הוחזרה למצב שלפני המלחמה, יראה לי. זהו כל מה שיש לו להראות.

אני אומר לו: בקטלוג אמנותי ראיתי פעם בית־כנסת עתיק בקוזמיר.

— אה, — הוא אומר לי — גם דברים כאלה מעניינים אותך?

— מאוד מאוד. אצלנו, באנגליה, מתעניינים בכל מה שנשאר מהיהודים — אני אומר לו.

— כמעט שלא נשאר כלום — הוא משיב קצרות ואנו פונים והולכים.

והנה ראיתי:

סמטת בית־הכנסת הרוסה כולה. מבית־הכנסת לא נותרו אלא קירות האבן העבים. כל הבתים היהודיים שבשוק (וכמעט כולם היו יהודיים) עומדים הרוסים. מורה־דרכי מספר לי שקוזמיר סבלה פעמיים: בראשית המלחמה, כשהגרמנים כבשו את העיר ולאחר זמן, בשעת הקרבות בין הגרמנים והרוסים על הוויסלה. פעמיים ניצל בית־הכנסת, אבל הוא נהרס על ידי התושבים, כי כל מה שהיה פה מן היפה היה עשוי עץ: הגג המסוגנן, ארון־הקודש, האלמימר, התקרה והרצפה. כשהיה לאיכרים צורך בעצי־הסקה באו בעגלות לבית־הכנסת ועקרו משם עצים כמתוך יער. אפילו הגרמנים חסו על בית־הכנסת — כך מספר לי הצייר — כי הוא — המורה־דרך שלי — הסביר להם, כביכול שהבנין הוא עתיק ימים. אך לאיכרים אי־אפשר היה להסביר, שכן היה קר מאוד ובית־הכנסת ובית־המדרש קרובים יותר מהיער... בדרך זו עצמה הרסו המנוולים הרבה בתים יהודיים.

הגיהינום התחיל עוד קודם: בימי הקור הגדולים של ינואר 1940 גירשו את היהודים מבתיהם והריצו אותם יחד עם יהודי פולאב ואופולה. בדרך ירו הגרמנים והאוקראינים באלפי יהודים, שנשארו שרועים על הכביש. הנשארים בחיים גורשו למחנה ובשנת 1941 ניספו כולם בבלז׳יץ.

— דוקא ביום בו גורשו היהודים מהעיר לא הייתי אני בביתי. משחזרתי למחרת כבר נשדד הכול... אף טיפה של כסף כבר לא נשארה בבית־הכנסת ומהמחבואים כבר נשדדו עטרות הכסף, הפמוטים, הכול. רק מנורת פליז, בעלת שמונה קנים מצאתי. זה היה כל מה שנשאר מאוצרות בית־הכנסת.

הצייר המסכן, הבונה לעצמו פנסיון, לא ידע שעל אותה מנורה בעלת שמונת הקנים, סיפרה לי הפלוגית שלו מעשה אחר.

— ויותר לא נשאר אצלך כלום משל היהודים? אני שואל את הצייר.

— כן, — אומר הוא, — היה לי גם ספר תורה. קניתי אותו מאיכר אחד, משודדי בית־הכנסת. שילמתי במחירו סוכר. וכתוספת ציירתי את אשתו. אלא שאת ספר־התורה כבר מכרתי. עשרת אלפים זהוב קיבלתי.

— ותמונות של יהודים לא נשתמרו אצלך?

— אה, — הוא עושה תנועת ביטול בידיו — תמונות היו למאות, אלא שכולן נשדדו. בימי הקור הסיקו בהן את התנורים. וכשהצבא האדום איכסן כאן את לוחמיו ולא היו שמשות סתמו החיילים את החלונות הריקים בתמונות, במקום שמשות. בשאר התמונות הסיקו את התנורים. משהו נשאר בכל זאת אצל הסוחר הקוזמיראי טאדאוש אולאנובסקי. אצל צייר אחר הגר סמוך לוויסלה מצויים „עיטופי" קטיפה לספרי־תורות וכלי־כסף זעירים.

לאחר שנפרדתי מן הצייר שמתי פעמי אל הסוחר, שיש לו תמונות של יהודים. מצאתי את אשתו. תחילה פחדה לדבר. אך משהראיתי לה את הפספורט הבריטי ואמרתי לה שאני עתונאי הודתה שיש לה תמונות משל נתן קוזן ונתן שפיגל. אלא שאינה יודעת איפה הסתיר אותן בעלה.

— אולי בעליית הגג ואולי באיזה מקום אחר.

במקרה הצצתי לחדר הסמוך וראיתי את הקירות מכוסים תמונות גוף. כשרציתי לעבור את מפתן החדר נעלה בפני את הדלת והתרגזה:

— בתי ישנה שם!

הכול נעשה ברי לי.

כשחזרתי לשוק כבר ידעה כל העיר שבא לכאן עתונאי אנגלי והוא שואל על יהודים. מהחנויות הבודדות שליד הכנסיה ומהמסעדה הציצו אנשים ועקבו אחרי צעדי.

נכנסתי לבית־המרקחת. הזקנה שמחה עלי והזמינה אותי לחדר צדדי.

— הכרת שאני יהודיה? — שואלת היא — שמי ניסנזון. אני האשה היהודיה הראשונה בקוזמיר שלאחר המלחמה. אסור על

יהודים לדרוך כאן. כדי שיתנו לי להכנס לעיר תרמתי עשרים אלף זהוב בשביל שעון לכנסיה. והכומר דרש מעל האלמימר, ביום ראשון בשבת, שיניחו לי לגור בקוזמיר, משום שהחזירו לי את בית־המרקחת ואני אמכור תרופות בזול. נשי איכרים באות אלי, מתחנפות, נושקות את ידי שאתן להן תרופות טובות כמו לפני המלחמה. אבל בעלי מפחד לבוא הנה. הם יטבחו אותו. יותר מדי חטאים מעיקים על מצפונם. הם מפחדים להסתכל בפניו של יהודי לפיכך יושב בעלי בלודז' ואני כאן.

— נו, גם אני יהודי — אני אומר לה.

— הבנתי — היא אומרת בשמחה — כי איזה גוי יתענין היום ביהודים? אבל הזהר לך. מיכאליאק הצייר, כבר היה אצלי ומסר שהעתונאי האנגלי רוצה לשמוע רק על יהודים. הוא בונה פנסיון. לפני המלחמה היה בן איכרים עני והיום הוא העשיר שבתושבי המקום. קניתי ממנו ספר־תורה בעשרת אלפים זהוב, אבל הוא רוצה שאתן לו עוד כסף. יש לו אוצרות של חפצים יהודים ולא רק לו בלבד. כל אחד בעיר הוא בין יורשי היהודים. מה שלא הספיקו לשדוד קנו מהגרמנים. עכשיו הם מתפרנסים ממכירת חפצי היהודים, שכן, קוזמיר אינה כיום אלא חורבה. שוב אין איש בא לכאן. לפני המלחמה חיו כאן למעלה משלושת אלפים יהודים ובחודשי הקיץ באו אלפי אורחים. היום מהלך פה המוות, אין כלום. ראית את השוק? ראית את הבתים ההרוסים?

נפרדתי מהאשה ופניתי אל השוק. על קירות הבתים ההרוסים מצאתי עוד כתבות ביידיש שקראו את יהודי קוזמיר להצביע בעד הרשימה מספר 7 בבחירות אל הקהילה...

נפרדתי מהאותיות העבריות האחרונות שבשוק הקוזמיראי ופניתי אל הוויסלה כדי לעבור בסירה לחוף השני שממול, שם משתרעת העיירה הקטנטונת, יונובצה.

יונובצה

משנכנסתי לסירה והפלגתי מהחוף היה לי הרגש, שאני שוחה בדמעות ואינני שט על הוויסלה. בעגמה כזאת לקלקו הגלים את החול המדברי של החוף השומם.

הלא הכרתי את קוזמיר של שבת ויום־טוב, כשחופי הוויסלה המו מנוער יהודי גועש, שעה שמגלי הנהר הבהיקו המתרחצים בגוון הנחושת, שזופי שמש וספוגי אויר. ועתה שומם הכול. שומם עד לידי זוועה. הרי בקוזמיר נרמס גם בית־העלמין ונהפך מגרש אימונים לצבא הפולני. מכל החיים הסוערים לא נשארה אפילו מצבה.

כשהלכתי אל הסוחר הקוזמיראי טדאוש אולאנובסקי לראות אם יש לו לזה תמונות אמנות של יהודים — סרתי למנזר הסמוך, לשווא תחפש כאן סימן של הרס. אף־על־פי שהמנזר מתנשא על הר והיה מופקר לפגזי תותחים ולהפצצות הגרמניות־רוסיות בקרבות הוויסלה. נראה הדבר שידיים לסטמניות מסוגלות להרוס הרס יסודי יותר מפגזי תותחים. המנזר אינו מאוכלס. הגרמנים גרשו את הנזירים, השתכנו פה והקימו כאן את תאי העינויים בשביל יהודי צ׳כוסלובקיה, שהובאו הנה לעבודת כפיה, לביצורה של הוויסלה. מאז עומד הבית ריק ועזוב. ובדעתו של שום איש לא יעלה להוציא מכאן לבנה או גזר עץ. שלווה ונקיון שוררים פה, לאורך החצר הגדולה מונחות מצבות של יהודים, שנועדו לשמש יד ושם לדורות של יהודים...

הפולני המשיט את סירתי סר וזעף. קשים החיים בפולין — אומר הוא. אפילו לעבוד במשוטים קשה היום יותר משהיה. הכול בפולין נעשה קשה יותר.

— אתה חוטא בשפתיך — אני מעיר לו. — חייב אתה לאהוב

את פולין כשם שאנו אוהבים את אנגליה שלנו... מולדת חופשית יש לך, ההולכת ונבנית במהירות מהריסותיה, מה לאכול יש לך ובכלל...

— המולדת שלנו אינה חפשית — אומר הוא — זרים מושלים בה...

— לא נכון — נכנס אני לתוך דבריו — הרי זו קוזמיר שלך, הוויסלה שלך היא ושלך הסירה. ילדיך לומדים בודאי בבית־ספר פולני.

— נכון, אבל השלטון הרי הוא... יהודי ובולשביסטי.

— לא צדקת — אני מפסיק אותו — יהודים כמעט שאינם קיימים בפולין ואותם היושבים כיום בממשלה, למענך ולמען ילדיך הם עובדים.

הגוי הסתכל בי בחשד. האנגליות שלי לא נראתה לו משום מה. הוא שתק. פחדתי שמא יחשוד בי שאני יהודי ואמרתי אמירה בעלמא:

— יש לכם טשרץ׳ נהדר...

— הא, מה?

ואני מרמז לו כלפי הכנסיה שבאופק ומשלב שתי אצבעות בצורת צלב.

— לקושצ׳יול אתה מתכוון?

— אצלנו באנגליה קוראים לזה „טשרץ׳״...

— טששץ׳... טשץ׳... — משנן הגוי ומחייך — כדאי לזכור מלה אנגלית טשץ׳. טשצ׳ים יפים יש לכם שם באנגליה?

— כן, פלנטי אוּוו טשצ׳ים נהדרים — אני מבטיחו ורוכש את אמונו מחדש.

הגענו לחוף והוא יצא ראשון מהסירה. הוא רץ קדימה ובישר לאיכרי יונובצה שנפגשו לו שיהיו נכונים. הוא מביא אנגלי אמיתי, הרוצה לראות את ה„טשץ׳״ ביונובצה.

האיכרים הסתכלו בי, בלבושי, גילו ראשם ואני עניתי דוקא באנגלית מעשה ספורטסמן — „הלו״, אך מרחוק כבר ראיתי את השבר, הנשקף לי מיונובצה.

הכרתי את יונובצה מלפני המלחמה. בימות החמה הייתי בא

לכאן לטיולים, שכן נתברכה יונובצה באחד מבתי־הכנסת המעניינים ביותר שבפולין, שהיה בן גילו של בית־הכנסת הקוזמיראי, ועם זה מאיר יותר, מרווח יותר מהראשון.

לפני מאות בשנים היתה יונובצה עיר ואם בישראל, אבל במרוצת הדורות נידלדלה ביותר ונצטמקה עד שלא נשתיירו בה אלא כמה עשרות משפחות. יהודי יונובצה לא נמנו מעולם על עתירי הממון. אלו מין נכסים ייתכנו אצל יהודים, החוכרים גני פרי מהאיכרים לימי הקיץ, המטליאים מגפיים מגושמים של איכרים או קונים ומוכרים עגל מיד ליד. לפיכך לא היו להם בחיים אלא שתי מטרות: להשיא את בניהם ולשמור על בית־הכנסת שלהם כשמור על בת יחידה.

לרגלי טירת אבירים גדולה, בעמק ששימש אי־פעם ערוץ לוויסלה, עומד בית־הכנסת. רק שנה אחת לפני פרוץ המלחמה שיפצו יהודי יונובצה הדלים את הבנין עליו גאוותם. מהכתלים המבהיקים והנקיים השקיפו עיטורים יהודיים עדינים משולבים פסוקי שבח לרבון העולמים. כל צבעי הקשת זרחו־קסמו מעל הכתלים בצורת כנורות עדינים, מצלתיים וחצוצרות. על גבי ארון הקודש היונובצאי אכלו אריות ונמרים ענבים והביטו אל המתפללים במבטים כה רכים כאילו נדו להם, ליהודי ינובצה העלובים, על שבשעה שהם עצמם אוכלים אשכולות גדושי ענבים אנוסים היהודים לעמול קשה על פת לחם...

יהודי יונובצה לא רצו בשום אופן להתחשב עם ההיסטוריה. הם גרסו שבית־הכנסת שלהם הוא העתיק שבפולין. שכן הוא מתנשא מעל לכל הבתים, ואילו בית־הכנסת הקוזמיראי עמד במקום נמוך יותר כדי שלא יתבלט מבין הסמטאות והבתים הפשוטים. בית־הכנסת היונובצאי התרומם כדי קומה מעל כל הגגות. יהודי יונובצה גרסו שהם היו הראשונים בפולין שהתקינו צל קורה לרבונם. ולמה זה כה המר הקדוש־ברוך־הוא לצאן מרעיתו?

על מה ולמה? על חטא מי?

כשהוליכו האיכרים את ה„אנגלי" שלהם להראות לו את עתיקות יונובצה נטו בכיוון לטירת האבירים. אבל האנגלי ראה מרחוק את חורבות בית־הכנסת ופנה לשם. האיכרים החליפו מבטים: אנגלי

משונה, חשבו כנראה. אינו הולך למקום שמוליכים אותו, אלא הולך בעצמו, כאילו היו שבילי יונובצה נהירים לו.

אני נעצר ליד בית־הכנסת החרב ושואל באנגלית:

— ווהאט איז דטה?

האיכרים אינם מבינים ואני חוזר בפולנית רצוצה:

— מה זה?

— לא כלום — מנענע איכר אחד בידו — כאן היתה פעם „בוז'ניצה" יהודית.

— נשרפה? — אני שואל.

— לא, לא נשרפה — אומר האיכר — היהודים עזבו ואת בית־הכנסת פרקו לאט לאט...

— פרקו — אני מסייע להם.

— כן, סתם כך, מי נטל לו רקוע פח ומי גזר־עץ, סתם כך... ממילא אין בה צורך, ב„בוז'ניצה", עומדת באמצע הדרך.

— חבל על האבנים — מתערב איכר אחר — כל אחד לקח מה שלקח ולא נשאר אלא זה.

— יפה היתה? —

— יפה, לא יפה, כ„בוז'ניצה" משלהם, עם „צעצועים" וכלי כסף — מטלטל את עצמו לכאן ולכאן המורה־דרך שלי, כאילו כדי לסבר את אזנו של האנגלי, מה פירושם של „צעצועים" וכלי־כסף אלה.

— והיכן הם כל החפצים הללו?

— מי יודע? — מושך האיכר בכתפיו — בזזו אותם. ממילא לא היו רבים, עמדו ובזזו אותם.

העומדים מסביב מחייכים.

— והיהודים היכן הם?

— אה, סופם היה עוד יותר גרוע. הם נורו כעורבים — אומר אותו איכר עצמו — הגרמנים באו, הוציאו אותם וירו בהם. רבים קבורים פה באמצע השדה.

— והגרמנים לקחו את מטלטליהם? — אני שואל.

— כן, קצת הגרמנים וקצת סתם חטפו. מנהגו של עולם: בעל

הבית איננו. רצחוהו נפש, עומדות הבריות וחוטפות הכול. מנהגו של עולם.

כרגיל נאלצתי להחזיק מעמד, להצטמק, לא לגלות סימן כלשהו, שלפניהם עומד יהודי החושש להגיד את האמת, שהוא אחד מאותם שהגרמנים ירו בהם על פני שדות יונובצה ושהשכנים שדדו את יגיעם ובגדו בהם בעת צרה. התכנסתי עוד יותר מתחת למסווה האנגלי שלי ושאלתי:

— היה כאן „שמח”, לא כן?

— לאו דוקא, כל כך שמח לא היה — אומר מישהו — הגרמנים באו לחפש את מטלטלי היהודים. הם רצו לקחת כמו בקוזמיר את הכל לעצמם ולמכור לנו אחר כך. אלא שהלסטים לא מצאו כלום... אצל שום איש...

— ובכן — אני אומר לבעל הסירה — בוא ונחזור.

— ואת הטשק' לא תראה? ואת הטירה ההיא? טירה של אבירים!

— לא, לא אראה.

צעדנו בדרך חזרה. האיכרים הלכו בעקבותינו ובודאי חשבו שוב על האנגלי המתמיה, הבא ליונובצה ואינו רוצה לראות אלא את חורבות ה„בוז'ניצה” היהודית.

כשהייתי על הנהר כבר התחילה השמש שוקעת. יגון קודר, מעיק, קוסס אותי, עצר את נשימתי. גרגר של חול כי יפול לתוך העין — חוזר כל העולם לתוהו ובוהו, ובא קץ לכל התענינות. וכאן אני עד לשבר גדול כים. שתי עיירות חרבות של יהודים משתרעות משני עברי הוויסלה, שתי קהילות יהודיות עתיקות, שנכרתו ללא זכר ושני בתי־כנסת עתיקים, שרידי מונומנטים לאומיים, בני לויה להיסטוריה בת אלף שנים בחייו הטראגיים של עמנו.

שוב לא נשאר בי כוח אלא לחתור איכשהו ולהגיע לחוף.

פולאב

כשהגעתי לתחנת הרכבת של פולאב הייתי הנוסע היחידי שיצא מהרכבת, האדם היחידי בתחנה בכלל, מלבד עובדי הרכבת. וכשעזבה הרכבת את התחנה השתלטה כאן שממה כה חסרת תקווה, כאילו עמדה התחנה בשערי המדבר. אף עגלה שתסיעני העירה לא מצאתי ואת הדרך הארוכה עשיתי ברגל.

מחשבה נצנצה במוחי שכאן בפולאב אשתכנע כי נכונה הידיעה שמפיצים אותה ברחבי העולם כי יחד עם היהודים נטבחו גם פולנים ועמים סלאביים אחרים. ודאי חיסלו כאן בפולאב את היהודים יחד עם הפולנים. שאם לא כן למה שוממה כל כך הדרך? מה טעם איני מוצא בדרך ארוכה זאת שום אדם, שום נפש חיה?

לשעבר היתה פולאב עיר יהודית סואנת, מאוכלסת יהודים חובבי־עמל, בעלי מלאכה וסוחרי תבואה טרודים ומבוהלים, שנדמה היה להם, שבלי מרצם החפוז יישארו האיכרים בלי מלח ובלי נפט, רפסודות עצים לא יגיעו לדאנציג ומשלוחי התבואה, יישארו עומדים חלילה על הוויסלה.

אל הרכבת היו אצות כרכרות להסיע נוסעים. הייתכן להפקיר את העולם? האם אפשר להניח לנוסעים שיעברו ברגל ארבעה חמשה קילומטרים? וכשהיה יהודי זר מזדמן לעיירה היו יהודים באים לקראתו, „ממששים את דופקו”: מה לו ליהודי בפולאב? שמא בעניני מסחר? אם כן, דרושים מתווכים וסוחרים, סבלים לשאת את הסחורה ועגלות להעביר אותה ואם אורח סתם, הרוצה לנסוע לקוזמיר — אדרבה ואדרבה. עגלות ומכוניות עומדות לשמשו: עלה ושב, ר' יהודי, וסע לחיים ולשלום!

אולם כשאני מגיע לפרברה של פולאב, למקום שלפני המלחמה גרו שם פולנים אני מוצא חיים שקטים ונורמאליים. בתי האבן

הקטנים מכוסים מצד הכניסה כל מיני מטפסים. על ספי החלונות הפתוחים עומדים עציצי פרחים, בוקעים החוצה צלילי ראדיו ומוסיקה ערבה. ליד הקסרקטין עומדות בחורות ומפלרטטות עם החיילים — הכול כפי שהיה בעבר, בשעה שחיים יהודיים תססו כאן.

אך כשאני נכנס לעיר, למקום בו היו פעם סמטאות היהודים. בתי היהודים וחנויותיהם אני מוצא מגרשים גדולים מגודלים עשב ומבין העשב מציצים יסודות הלבנים של בתים לשעבר ונדמה לי שאבק הלבנים האדמומי דם הוא שקפא, ברזי מים מיותרים מבצבצים מתחת לקרקע ועמודי חשמל עומדים בלי חוטים. ובכל מקום מבין העשב מציצים נרקיסי בר. נרקיסי בר אלה בעלי עיניים זעירות, צהובות ונטולות חיים, מציצות אליך מכל המגרשים, מכל הרחובות, בהם חיו אי פעם יהודים. האם זה פרח האבדון היהודי?

ויהודי פולאב היכן הם? היכן המולתם של סבלי פולאב ועגלוניה החסונים?

למטה, ליד הוויסלה, במקום שאי פעם געשו בו חיים יהודיים, השקט הוא כליד נהר כפרי. איכרים אחדים יושבים ליד שפת הנהר ומחכים באורך רוח שייאחז דג בחכה, שהטילו לתוך המים. המזח הרוס ומיותר. ספינות קיטור אינן נראות, רפסודות ואסדות הן בבל ייראה.

בגן המלכותי הנפלא ליד האקדמיה לחקלאות פגשתי זוגות שקטים בשדרות המצילות, חיפשתי, איפוא, עיניים יהודיות. את העיניים הצנועות של בנות ישראל, חיפשתי ולא מצאתי.

פניתי והלכתי לבית העלמין היהודי בפולאב, שמא אמצא אדם שיאמר לי אם חי עדיין יהודי בפולאב? האם נשאר עוד זכר ושריד מעמלם ויגיעם של היהודים — אך גם בית עלמין לא מצאתי, אפילו תלולית של קבר לא מצאתי.

חרבה ללא שיור פולאב היהודית — קהילה, שעסקה בבנין וביצירה במשך דורות ארוכים.

עיף מחיפושים, בלי למצוא זכר ליהודים, פניתי לפרבר ונכנסתי למסעדה. ובכניסתי נתקלתי מיד בזכר של יהודים. מתחת לתקרה תלויה היתה מנורת נחושת מסוג המנורות, שהיו תלויות בבתי־המדרש, ראיתי מזנון גדול עשוי עץ אלון, שולחנות כבדים

של חדרי אוכל יהודיים. הייתי מוכן להשבע שאפילו המפות הלבנות משל בתים יהודיים הן. הכפות והמזלגות, העשוים כסף, ועם מונוגרמות מצויייצות — הכל היה כאן יהודי. ורק בעל המסעדה פולני היה.

בעל האכסניה רואה פנים חדשות, כפי שהתבטא: „פניו של בן חוץ לארץ" והוא יושב ליד שולחני ומגיש לי עתון. אני משקר לו שרק מלים פולניות מעטות שגורות בפי, אבל לקרוא אינני יכול, שכן הפולנית „היא שפה זרה לי", נשגית כאן אותה קומדיה של ה„אנגלי". כמו ביזובצה רצונו לדעת, מה ראה אנגלי לטרוח ולבוא לפולאב המתה למחצה. אני אומר לו: רצוני לראות את החורבן שהביאו הגרמנים על פולין, לראות מה החריבו. יצר הדבור גובר עליו והוא מספר לי על החורבן:

— אצלנו בעיר המיתו הגרמנים ביריה אולי עשרה פולנים, כולנו היינו נפחדים מאוד.

— עשרה אנשים נורו? — אני תמה.

— כן, כן, הוציאו אותם אל מחוץ לעיר וירו בהם.

— באמת אסון גדול — אני מודה — ומתי נהרסה העיר.

— חלק בשעה שנכנסו הגרמנים. אחר כך, כשהשמידו את היהודים ולאחרונה — כשנכנסו הרוסים.

— מה? אצלכם בפולאב היו יהודים? — אני שואל מעמיד פני תם.

— אה, הללו היו מצויים בכל מקום בפולין. בכל הערים. בפולאב היה מספרם כבר יותר מדי. על כל העיר השתלטו.

— ולאן נעלמו היהודים? אני שואל הלאה.

— אה, חיסלו אותם מיד, הריצו אותם לקאזימייז' ולמעלה ממחצה „סודרו" בדרך.

— מתי היה הדבר? — אני מתענין.

הוא מהרהר רגע ומשיב במבוכת מה:

— אינני זוכר בדיוק... רגע... מאריש... — הוא צועק לעבר המטבח — מאריש, מתי חיסלו את היהודים?

ואני שומע תשובה:

— האם גם זאת אני חייבת לזכור?

המסכן נאלץ ליגע את מוחו ולבסוף קבע:

— בימי הקור הגדולים שבשנת 1940 או 1941, אספו את כולם בשוק והריצו אותם לקאזימייז׳. רבים לא הגיעו לשם. כל הכביש היה מכוסה מתים. האיכרים שבאו לפולאב סיפרו שלא יכלו לעבור את הכביש בעגלותיהם, כל כך מרובים היו החללים שהתגוללו שם.

— כמה יהודים היו פה לפני המלחמה? — אני שואל.

— קשה לדעת זאת, אולי ששת אלפים ואולי לא פחות משמו־נת אלפים. אבל בודאי יותר, כי לעולם לא רצו לגלות את מספרם. בני אדם ערמומיים מאוד היו... ואנשים לא ישרים. רק לרמות רצו.

— ככה, לא היו אנשים ישרים? — אני מסתכל במונוגרמה על ידית הסכין ומראה לו בסכין על פמוט הנחושת היהודי התלוי: היודע אתה, מנורה זו מוצאת מאוד חן בעיני, מנורה יפה. אפשר לקנות כאלה בפולאב?

הגוי מסתכל בעינים מבולבלות בידי השלוחה ומחפש תשובה...

— זאת היא... מנורה... „שלאחר הגרמנים"... איני יודע, אולי יש עוד למישהו בפולאב מנורה כזו?

— מאי משמע „שלאחר הגרמנים?" — אני שואל.

— הגרמנים מכרו בשוק חפצים זולים.

— כך — אני תופס סוף סוף — הגרמנים היו מביאים לפולין קרונות של מנורות ומוכרים אותן? אני מבין כבר.

— לא, לא, הם מכרו, בעצם, את החפצים שנשארו אחרי היהו־דים — הוא משבר את אוזני — הם מכרו הכול...

— אם כן משמע שכל החפצים כאן אצלך הם „שלאחר הגר־מנים". — אני מראה לו כלפי המזנון והשולחנות.

— הם היו סובאים אצלי, הגרמנים, ומשלמים בחפצים.

— וכל התושבים קנו חפצים „שלאחר הגרמנים?"

איש שיחי נעשה אדיב וידידותי ומספר:

— לפולנים היתה כאן תנועה מחתרתית. יום ההמים, בו ירו בעשרה פולנים, נערך במטרה להעניש את התנועה המחתרתית, שכן היינו מבצעים פעולות חבלה. כשהוציאו את היהודים אמרו לנו שנקח את מטלטליהם, כדי שהגרמנים לא יוציאו אותם. הזאטו־

טים פשטו אז על בתי היהודים ורבים מהם רוקנו אחת שתיים...

הודיתי לו על האינפורמציה החשובה, ונפרדתי מהמנורה היהודית, מהרהיטים היהודיים ויצאתי.

הדבר היה ביום קיץ שופע אור. צעדתי בדרך בו היה הנוער היהודי מטייל בערבים רומנטיים. נדמה היה לי שבחלל האויר תלויים עדיין קטעים ובנות־קול מויכוחיהם הנלהבים על חידוש פני העולם ועל שחרורו של עולם. וקשה נעשה לי לדרוך עכשיו על האדמה המחודשת והמשוחררת, העקובה כל כך מדם, הספוגה שוד, שפלות וניוון אנושי.

זאמושץ

עיר המבצר העתיקה זאמושץ נתפרסמה ברחבי העולם בזכותו של יצחק לייב פרץ. לא הסכסוכים הפיאודליים של אבירי זאמושץ, לא שמם המפואר של הרוזנים זאמויסקי, שקבעו בה את מושבם, אלא דוקא אמן יהודי הוציא מוניטין לעיר זו.

זמושץ היתה אחת הקהילות העתיקות שבפולין. יהודים גרו כאן עוד בטרם היתה זאמושץ לעיר. לפיכך היתה זאמושץ יהודית בגופה וברוחה. בית־הכנסת שבמקום נמנה על יצירות האדריכלות הקדומות של יהודי פולין, בבית־העלמין הישן שבזאמושץ נחו עצמותיהם של גאונים ורבנים במשך דורות ושל חולמים ולוחמים למען רעיונות חדשים ביהדות.

לפני המבול שירד על יהדות פולין היו כאן ששה עשר אלף יהודים, בעלי מלאכה וסוחרים, פועלים והנוונים ואינטליגנציה יהודית עשירה. בעיר מבצר זו היו עוד שתי מצודות שהשפיעו על חיי היהודים הרבה יותר מהחומות והתעלות, שהקיפו את זא־מושץ: החסידות וההשכלה.

היו כאן אפוא חיים יהודיים עשירים של בתי־ספר וספריות, עתונות מקומית, מפלגות גדולות וקטנות, תנועה של אגודות מקצועיות, בתי מדרשות ושטיבלך של חסידים ואגודות וחברות לעשרות. כי בדומה ליהודי כל הערים חלמו גם יהודי זאמושץ על עולם מעולה יותר, על שחרור וגאולה והנוער מסר את נפשו על עולם נאה זה שאחר לבוא.

תנועה סוציאליסטית גדולה היתה בזאמושץ: המאבקים בין „בונד", „פועלי ציון" והקומוניסטים היו כאן כה לוהטים, כה עקש־ניים כאילו רק עליהם נפל הגורל לבנות את העולם ה„חדש", כאילו היו הם יסוד הסוציאליזם... ושמא היו הם באמת היסוד? אולי היה

הדין עמם? כי אני ראיתי עכשיו את הסוציאליזם בזאמושץ, את „העולם החדש" התלוי באויר, הקיים על הבד הרופס של דגלים אדומים וכרוזי נייר ועל השכן הסובייטי, הנמצא ליד הגבול הלא רחוק. היסוד הוא בבלז'ץ, בשדות סביב מחנה ההשמדה לשעבר, או בשדות שמסביב לאושביץ.

זאמושץ רבת ההוד עושה עכשיו רושם של תיאטרון, שעל במתו העמידו תפאורה של עיר עתיקה, של שוק ישן ובתים ציוריים, אבל הקהל לא בא והשחקנים אין להם בפני מי להופיע...

זאמושץ ריקה למחצה. בעיר החדשה, שיהודים בנוה לפני המלחמה במרחק קילומטר אחד מהמרכז, גרות עכשיו שתי משפחות יהודיות בלי ילדים, שני זוגות. זהו כל מה שנשאר מהקהילה היהודית העשירה.

כשעמדתי ליד בית־הכנסת שברחוב פרץ (שם זה נשאר קיים אפילו בימי הכיבוש הגרמני), נגש אלי פולני במדי צבא ושאלני לאמור:

— מה מחפש כאן מר פרופסור?

— אני מסתכל בבנין זה ואינני יודע מה טיבו — אני משיב לו.

— מר פרופסור עוסק בודאי בחקר בנינים עתיקים? — הוא שואל בסקרנות ואני מחליט שלא להוציאו מכלל טעות.

— כן, — אני אומר — חוקר עתיקות אני ומשתוקק לדעת בנין זה מהו.

— זה הוא — אומר איש שיחי — בית־הכנסת הישן. כאן החביאו היהודים את כל מכשיריהם וכליהם העשויים כסף, מכל בתי־הכנסת שבזאמושץ. הבה נכנס הנה — הוא רומז לי — ותראה משהו.

ואני רואה בור עמוק וקירות בנוים של מנהרה. למטה המנהרה מרווחת ובחושך אין רואים את קצה. מורה דרכי מסביר לי שמנהרה זו נבנתה בזמנים שהרוזנים זאמויסקי משלו פה בכיפה והיא מתמשכת למרחק של קילומטרים רבים, עד לעיר קראסנוסטאב. היהודים השתמשו בעובדה שבית־הכנסת היה בנוי מעל המנהרה, חפרו בה והחביאו בתוכה את ספרי התורה ואת כלי הכסף של בתי־הכנסת שבזאמושץ. הגרמנים הפכו את בית־הכנסת לאסם תבואה. אבל ההמון בזאמושץ ידע ששם טמונים אוצרות. רק לאחר שהגר־

מנים עזבו את העיר והצבא הרוסי לא כבש אותה עדיין התחיל ההמון זורם לבית־הכנסת, חפר באתים ובמעדרים והגיע עד לארג־זים. מתחילת הערב עד הבוקר עמדו וחפרו. האגדה על אוצרות גנוזים, שהדריכה במשך שנים רבות את מנוחתם של אזרחי זא־מושץ הפכה עכשיו למציאות, ועל הארגזים פרצה מלחמה ממש: באתים מחצו זה את ראשו של זה. צעקות הנשים הניצות נתהדהדו בחלל העיירה. ומשנפתחו הארגזים כמעט שנחנקו השודדים. הת־נפלו זה על זה כדי לשלוח יד לתוך הארגזים וכל אחד חטף מכל הבא בידו. הגוי המספר לי על זה בלשון מבולבלת ומשונה מגדיר את כל החפצים שנמצאו במערה במלה אחת: „ציציה". אלא שמתוך הסבריו הבנתי שכאן היו חבויים ספרי התורה של זאמושץ, כתרי־הם, פמוטים, מנורות חנוכה, נברשות ושאר תשמישי קדושה. הוא מכיר — אומר הוא לי — את כל הכלים האלה, משום שנולד ביום אחד עם בנו של הרב הזאמושצאי והיה יוצא ונכנס במטבחו של הרב...

משנכנס הצבא האדום נודע לו דבר הקרב הגדול על השלל. עמדו חיילים רוסיים והעמיקו לחפור עוד יותר במנהרה, הרסו קירות בקורנסים, שמא יש קירות כפולים — והעלו חרס. הכל כבר נשדד.

ועוד משהו אומר לי איש שיחי: את הרכוש שנשאר בבתי־הכנסת שבזאמושץ שדדו ביום בו גרשו את היהודים לגיטו — בעיר החדשה שמחוץ לקירות המבצר, שם בנו היהודים לפני המלחמה רובע שלם. את בתי־הכנסת שדדו ביסודיות כזו שלא נותר בהם אף מסמר בקיר.

בבית־הכנסת הישן מוטל עדיין שלדה של נברשת מתכת ענקית, שהשודדים לא יכלו להוציאה. בעליית הגג של בית הכנסת מונחים תלי תלים של ספרים, שהשודדים קרעו מהם את כריכות העור. פנים הספרים אינו דרוש להם, מזה אי אפשר לעשות עסק בימי אפלה אלה. ורק כשעקרות בית שבסביבה רוצות בקצת נייר לצרכים שונים הן שולחות ילד להוריד ספר מהעליה.

— בוא הנה — פונה איש שיחי לזאטוט אחד — מר פרופסור יתן לך עשרה זהובים ואתה עלה והבא לו ספר מעליית הגג.

הזאטוט רץ לשאול את אמו אם מותר לו לעלות לעלייה וכעבור רגע נפתחת דלת בבית הסמוך, אשה מוציאה את ראשה וסוקרת אותי מכף רגלי עד קדקדי. אחר יוצא הזאטוט ומתאונן שהפעם אין אמא מרשה לו לטפס ולעלות לעליית הגג של בית־הכנסת.

עכשיו שוב לא ישאל איש: למה נשארו יהודי זאמושץ עזובים לנפשם באסונם הגדול? למה לא נמצא בזאמושץ שום אדם שיושיט יד ליהודי ויחונן אותו במלה של נחמה?

שני הזוגות היהודיים, הנמצאים עכשיו בזאמושץ גרים לא בעיר עצמה, אלא ברובע החדש שמחוץ לחומות המצודה.

זאמושץ כולה בלי יהודים. אבל סימן שכאן שקקו חיים יהודיים גועשים תמצא פה בכל זאת על הקירות החיצוניים של בית־הכנסת. תמצא כאן כרוז מצויר גדול באותיות עבריות: „בעלי מלאכה, סוחרים, אומנים! הצביעו בעד הרשימה 8!"

זה היה הכרוז האחרון בבחירות האחרונות של חיים יהודיים רבי דורות.

החיים היהודיים בזאמושץ נעלמו לנצח. בהשמדתה של קהילת זאמושץ השתתפו שלושה עמים: הגרמנים ארגנו את הטבח, האוקראינים טבחו והפולנים שדדו. תחשב נא ההיסטוריה מה היה אחוז ההשתתפות של כל עם.

את יהודי זאמושץ התחילו לרצוח ב־11 באפריל 1942, בשעה שאיש ה־ס.ס., המרצח קאלב, דרש מגורפינקל, יושב־ראש היודנ־ראט, שיתן לו שלושת אלפים יהודים, הוא נתן לו. מאז בוצע גרוש אחד לחודש, וב־16 באוקטובר 1942 פסק קיומה של קהילת זאמושץ.

אבל בשנת 1947 טרם נסתיימה הטראגדיה היהודית בזאמושץ.

בשנת 1947 קראתי באחד מרחובות זאמושץ את המצבות, המשמשות במקום מדרכות: אזרחי זאמושץ דורכים על המצבות של שרה טורבינר, זיסרמן, לאקסנברג ועשרות יהודים אחרים, שאת שמותיהם כבר קשה לקרוא עכשיו. המצבות נמצאות על המדרכה, לידה עומד ביתו של היודנראטלר גורפינקל הנזכר לעיל. במצבות של יהודים מרוצף גם הרחוב ליד בנין בית המשפט

הגלילי, בו עומדים מאזני הצדק. הכביש ברחוב „פאניינסקה" רצוף מצבות לאורך שני קילומטרים.

זאמושץ איננה עיר מוזנחת חס ושלום. זאמושץ היא עיר של תרבות ושל אינטליגנציה פולנית! יש לה לזאמושץ מוזיאון משלה, ספריה ממלכתית וועדה לשמירת העתיקות, הדואגת שעל בתיה עתיקי הימים של זאמושץ לא יירד אבק. משניצחה המהפכה בזאמושץ תפש את כסא ראש העיריה שבמקום קומוניסט. הוא עמד להיות במקום מושבם של הזאמויסקים אבי העיר הראשון שתפקידו להנהיג את העולם בדרכים חדשות. מהפכן זה ראה כתפקידו הראשון לספק לילדי זאמושץ גן ולמטרה זו קבע שגן־הילדים המהפכני הראשון ייבנה על אדמת בית־העלמין היהודי הישן, בו נמצאים קברי היהודים הראשונים שהתיישבו בזאמושץ ודורות שלמים אחר כך. אלא שסדר העולם החדש אוהב יסודיות וראש העיריה פקד לפתוח את כל הקברים ולהוציא את עצמות המתים. והפקודה נתמלאה.

בבית־העלמין היהודי הישן צברו את העצמות מתוך מאות קברים ושרפו אותן בפומבי. אבות אבותיהם של יהודי זאמושץ לא ניצלו מגורל נכדיהם וניניהם, שנשרפו בבלז׳יץ ובמאידאנק — גם עצמותיהם עלו על המוקד.

השלטון הפולני המרכזי, משנודע לו על המחזה הרצחני בזא־מושץ, סילק את ידיד הילדים המהפכני מתפקידו. אבל העובדה גופא שוב לא ניתנה לשינוי: לתושבי זאמושץ היתה הזדמנות לראות כיצד שורפים בפומבי עצמות של יהודים בתקופת המהפכה...

ואף על פי כן ניצחה הקידמה. גן הילדים בבית העלמין הישן נוסד.

לא טוב מזה היה גורלו של בית־הקברות החדש. רוב הקברים נחפרו מחדש ונהרסו ושוב אין לדעת אם קברים הם או סתם בורות. למעלה מרבע משטח בית־הקברות נחרש ונזרע תפוחי אדמה. בדיוק בשעה שאני הייתי שם התחילו הכפריות לאסוף את ראשוני תפוחי אדמה מקברי הקהילה היהודית שבזאמושץ.

גם את בתי־הכנסת היהודיים, העומדים על תלם, החליטו פרנסי העיר לנהל ברוח התרבות המתקדמת:

בית־הכנסת הישן נהפך למוזיאון עירוני. מאליו מובן: למוצ־גים יהודיים לא יהיה מקום במוזיאון. תשמישי קדושה יהודיים וספרים יהודיים מצאו מקומות אחרים — מקומות של הפקרות ובושת. בבית־הכנסת החדש סודר בית עם, בו יקבלו אזרחי זא־מושץ חינוך מהפכני.

ספרית פרץ משמשת עכשיו למשרדים. ובית־המדרש בו למד פרץ — משמש דירה פשוטה לאחד האיכרים שגמר אומר ליעשות תושב עירוני תרבותי.

כזה הוא סיכומה של הקהילה העתיקה זאמושץ.

חלם

בין זאמושץ' ולובלין, במקצת מן הצד, משתרעת העיר שבידחה פעם את דעתם של ההמונים היהודיים.

מי יהודי ולא שמע את שמעה של חלם? מי יהודי ולא צחק עד לידי דמעות על הגבירים של חלם, על הרב החלמאי ועל כל מה שיש לו שייכות לקהילה הנבחרת הזאת של בדיחות דעת יהודית?

דוקא הצחוק העממי על השוק החלמאי, על הירח שברקיע החלמאי ועל ההר האגדי שבחלם, העידו כמאה עדים עד כמה הכו כאן החיים היהודיים שורש. בצחוק הלבבי היה צפון נתח של יה־דות דשנה. הרוח היהודית לא ראתה בחלם אף שמץ של פולני. לכל היותר היו מזכירים את הגוי של שבת, שאף הוא היה יהודי למחצה ושבחייו מילאה השבת היהודית תפקיד חשוב כל־כך.

אלא שהחידוד החלמאי משול היה לאמן, המניח לה, למאזין, שיתפקע מצחוק והוא עצמו נשאר רציני כאילו לא ידע את פשר הצחוק.

והיתה חלם עיר יהודית רצינית ובה אינטליגנציה יהודית עשירה ונוער לה חולם ועורג, מחפש אלוהים ומרדני. הנוער היהודי של חלם היה נמשך לעולם הרחב ותועה בכל הגלויות שעל פני האדמה. וכשעמדתי עכשיו בשוקה העזוב של חלם נזכרתי מה שסח לי פעם צעיר חלמאי:

„בן חמש עשרה ארז בתרמילו ספרים אחדים, חליפת לבנים ואמר שהוא מפליג לעולם הרחוק. אביו זקנו, יהודי עשיר, קרא לו ואמר: האם שמעת שיהיו אנשים צוחקים על ניו־יורק, על לונדון. עולם שאינו מעורר צחוק עולם קשה הוא. כשתהיה בעולם הגדול תיווכח שהם שם חיים אתנו, מתחממים לאור המדורה שלנו, בלי חלם קר ומר להם. סופך להתגעגע לכאן..."

ואותו סבא חלמאי צדק:

רק לאחר שאיבדנו את הצחוק הלבבי ראינו את מלוא אכזריותו של העולם ואת גדלותה של חלם.

בחיי העמל והיגע של בעלי המלאכה והחנוונים שבחלם היתה מן הגדלות. ובשעה שהאבות ישבו בבית־המדרש ותינו מתוך ספרים עתיקים את כיסופיהם לגאולה חישל הנוער באגודות ובמו־עדונים בלהט הויכוחים את השחרור העולמי, את הסוציאליזם.

והנה הגעתי עכשיו לעיר חרבה ואבלה. הרחובות מתים למחצה, החנויות מהן סגורות כבר בשעה אחת־עשרה לפני הצהרים ומהן פתוחות רק למחצה, כאילו היתה התקווה ללקוח קלושה ביותר. וכשראיתי את המצבות ברחובות נדמה היה לי שאני עומד בבית קברות, בו קבורה העיר כולה, העיר היהודית וכל אשר בה, כל מה שעמנו צחק עליו — עשירי חלם, הרב החלמאי, הקהילה היהודית החלמאית.

אבל לא רק ברחובות מוטלות מצבות מחוללות. קברי הקהילה מפוזרים בכל שדותיה של חלם. כל שעל אדמה פה הוא קבר יהודי. בשעת חלוקת פולין בין רוסיה וגרמניה בשנת 1939 עבר הגבול הרוסי במרחק כמה קילומטרים מחלם. אז גרשו ההיטלריסטים מהעיר אלפיים צעירים יהודים, הריצו אותם אל „אחיהם הבולשביקים" וסמוך לגבול ירו בהם. כיום אתה מוצא כאן רק סימן קלוש של קבר אחים. אבל מה שהתרגש לאחר מכן על יהודי חלם אין לבטאו במלה מוות, כי כשהיה יהודי חלמאי מת מטיפוס היו יהודים מבק־שים רחמים על עצמם שיזכו אף הם למות במיתת חסד זו, שהאל הרחמן יציל אותם מלילות פורענות של אוקראינים וגרמנים הקשים מכל המיתות שבעולם.

עניה ודלה לשון אנוש; שום פיטן טרם יצר את המלה העשויה לבטא את האכזריות, שגילו הגרמנים והאוקראינים ביחס ליהודי חלם העזובים וחסרי המגן.

פולני אחד שנסע אתי יחד במכונית מלובלין לחלם סיפר, שהרוצחים האוקראינים היו מבקשים בהשאלה כמה יהודים ליום ראשון בשבת. הגרמנים הרשו להם לקחת ליום ראשון כמה יהודים לשחק בהם בשעת הילולותיהם. אך עוד ביום ראשון בערב היו

המרצחים האוקראינים קוברים את היהודים חיים למחצה במצב ששוב אי אפשר היה להכיר אם היו אלה פעם יצורים חיים, או פקעות של בשר כתות. שיכורי רצח ויי"ש זכרו עדיין האוקראינים בכל זאת שצריך לעקור מפי היהודים המרוטשים את שיני הזהב.

בשנת 1942, כשהעבירו את יהודי חבל לובלין לשריפה בבל־ז'יץ שוב לא היה ליהודי חלם כוח ללחום על חייהם. אותה שעה כבר ידעו היהודים כי ענין האזור היהודי השמור (יידן־רעזער־וואט) הוא בדותה של הגרמנים כדי שלא ליטול מהם עד הרגע האחרון את התקווה ולשתק אצלם בכך כל רעיון של עמידה על הנפש. אך בין־כך ובין־כך כבר לא היה ליהודי חלם כוח להתקומם לארגון הרצח האדיר של הגרמנים והאוקראינים והם הלכו לבלז'ץ כדי להגאל באותו גיהינום מיסורי שאול וביעותי מוות.

גם כאן נמחה כל זכר להוויה יהודית.

בית־הכנסת החלמאי העתיק והיפה הרוס. בית־הקברות שדוד ומחולל. הקברים כאילו גברו בהם חזירים. כל שריד — נסחב. בבית־המדרש פתחה העיריה מחסן סחורות — טשטשה כל סימן של הקהילה היהודית העתיקה שבידרה במשך דורות את העולם היהודי.

משפחות יהודיות בודדות גרות בעיר. חייהם אין כמוהם לעגמה בעולם כולו. ביניהם ובין האוכלוסיה הלא־היהודית חוצצת חומה עבה, ששום מעשים ודברים לא יפרצוה. מצד אחד הרגשת אשמה ומצד שני — עשר משפחות יהודיות נפחדות, מדוכדכות, שעולמם חשך בעדם...

איז'ביץ

הבה נעבור לשעות מספר לאיז'ביץ, שרגל יהודית טרם דרכה שם מאז חוסלה הקהילה היהודית המקומית. גם עכשיו לא יעיז עדיין שום יהודי לבוא לכאן, כי היורשים המקומיים של הרכוש היהודי אינם סובלים פנים של יהודי, המזכירים להם, שהם גרים בדירות לא להם, שהם סוחרים־מוכרים בחנויות לא להם ואפילו הלבנים לגופם הם משל היהודים הנרצחים. כשחזרתי ללובלין וסיפרתי שהייתי באיז'ביץ הציעו לי יהודי המקום לברך את ברכת הגומל, משל כאילו נכנסתי לכלוב של חיות דורסות ולא הייתי ברות לשיניהם.

גם כאן עמדה לי עובדת היותי „גוי".

והרי לא מזמן היתה איז'ביץ עיר בלי גויים, אחת הערים היחידות בפולין ,שאוכלוסיתה היתה יהודית במאה אחוז.

איז'ביץ היא העיר היחידה בפולין, בה עומד בית־הכנסת בטבורו של השוק, מקום שאפילו כנסיה לא נבנתה שם. שכן היתה איז'ביץ עיר של אדיקות יהודית, ספוגה תורה וחסידות, שהחיים הדתיים בה היו עיקר מהותה ותוכן חייה והשאר — דברים של מה בכך וביטול זמן.

שמה של איז'ביץ יצא לתהילה הרחק מגבולות פולין ואליה היו נשואות עיני תלמידי חכמים, שכן היתה היא עירו של הצדיק הגדול, רבי מרדכי יוסף, בעל „מי השילוח".

איכרי הסביבה היו קוראים לאיז'ביץ „בירת היהודים", כי יושביה היו כולם יהודים. אך פעם שניה קראו לה הגויים בשם „בירת היהודים", כי כאן ריכזו העמלקים הגרמנים את היהודים, כדי להעבירם הלאה למחנות ההשמדה שבבלז'יץ ובסוביבור, לתאי הגאזים. זה היה השלב האחרון, מכאן נשלחו הזעקות האחרונות אל שמי נחושה, זעקותיהם של יהודי זאמושץ, טישוויץ, ז'ולקיב,

דראבינה ושל היהודים, שהובאו מגרמניה לשם חיסול בסוביבור והושהו פה ארעית.

לפני המלחמה חיו באיז׳ביץ שלושת אלפים וחמש מאות יהודים, אבל בשנת 1942 בזמן הטבח יש ומספר היהודים בעיירה הקטנה הגיע לעשרת אלפים.

ב־16 באוקטובר 1942 הריצו הנה ברגל את אחרוני יהודי זאמושץ. אותו יום ריכזו כאן הגרמנים כל כך הרבה יהודים מעיירות הסביבה ומגרמניה, שבאיז׳ביץ הקטנה לא נשארה כברת שדה פנוייה שלא תהא מאוכלסת קרבנות יהודיים, מזומנים לסוביבור.

בתחנת הרכבת בלבד עמדו עשרות קרונות מלאים יהודים. בביצות איז׳ביץ פקדו הנבלים האוקראינים על שמונת אלפים יהודים להשתטח בתוך הביצות וכאן שכבו היהודים בגשם סוחף שלושה ימים רצופים עד שהגיע תורם להשלח לתאי הגאזים של סוביבור.

כאן התחוללו מראות חמס, שהעולם לא שיער אותם:

ליד גבולות העיירה עמדו פולנים עם כדי „בימבר" (יי"ש מתוצרת בית) ומכרו אותו לאוקראינים תמורת זהב של יהודים. מאות המרצחים האוקראינים, ששמרו על הקבוצות השונות רצחו, התעללו ושדדו ובחלק מהשלל קנו „בימבר" מהאיכרים הפולנים וסבאו לשכרה. בעד רשות לקום מתוך הביצות שילמו היהודים בשארית רכושם. בעד לגימת מים שילמו היהודים בטבעות קידושין שלהם, ביהלום הירושה האחרון שלהם. כשלא היה עוד ליהודים שום רכוש נתנו בעד כוס מים את הנעל שלרגלם, את כסותם לעורם. והכול זרם אל האיכרים, הכול הוטען בעגלות.

את יהודי איז׳ביץ עצמם התחילו להרוג עוד בחודש מרץ 1942. וכל פעם שעל פני העיר עבר משלוח של יהודים לסוביבור, צרפו למשלוח גם חלק של יהודי איז׳ביץ. ה„אויסזידלונג" האחרון מאיז׳ביץ בוצע בחודש נובמבר, ואז ברחו הרבה יהודים ליערות.

סביב היערות ארבו שלושה כוחות איומים: כנופיות של אוקראינים, פרטיזנים פולניים וקרה איומה. בשביל היהודים המעונים היו שלושת הכוחות הללו יותר מדי, משיוכלו להחזיק מעמד ביערות במשך זמן רב. כשלא היו כבר יהודים בעיירות הודיעו הגרמ־

נים ליהודי היערות כי ה„שווייגריי״, כלומר טביחת היהודים בסו־ביבור לא תישנה עוד וכי בשביל שארית היהודים ייווצר „אזור מיוחד״, שיהא מורכב משלוש נקודות: איז׳ביץ, וולודאבה, פיאסקי. בכל נקודה יורשו לגור ארבע מאות יהודים. היהודים, שכנופיות רוצחים רדפו אחריהם ביערות, התחילו מתקרבים אל העיירות. ואמנם הורשו להכנס לדירותיהם השדודות. הם באו, יהודים אלה, בשעה שהקור הגדול השתלט על היערות בחודש פברואר 1943. ב־4 באפריל לפני הנץ החמה הגיעו לאיז׳ביץ מכוניות מספר מסו־ביבור. אוקראינים הקיפו את העיר וירו לתוך בתי היהודים, את הנשארים בחיים גרשו והעלו למשאיות והובילום לתאי הגאזים שבסוביבור. אותו יום נכרתה לנצח הקהילה הקדושה עתיקת הימים, איז׳ביץ. מאותו יום לא דרכה עוד רגל יהודית על אדמתה.

איכרים מכפרי הסביבה באו עם הביזה שבזזו לאיז׳ביץ ותפסו לעצמם את בתי היהודים. את בית־הקברות החריבו. את המצבות הורידו כדי להשתמש בהם כבדוכני מכירה. מבית־הכנסת העתיק עקרו את כל הניתן לעקירה — את ארון הקודש, את האלמימר, את העמודים והעבירו לבתיהם. אבל את הקירות ואת הגג לא יכלו יורשים אלה להרוס, כפי שקרה בערים אחרות. מאותו זמן כבר עברו על בית־הכנסת האיז׳ביצאי — מקום שדורות של יהודים שפכו שם את שיחם לפני הבורא — שני גלגולים. תחילה עשוהו בית בושת לבני מעמד האזרחים החדש. ועכשיו הפכוהו בית שימוש לאיכרים המתכנסים בעירה בימי השוק...

ואיז׳ביץ מהווה עכשיו מחזה עגום, דוגמה לחורבנה של עיר יהודית. איכרים לשעבר ותגוונים שודדים מסתובבים בשוק, סביב בית־הכנסת העומד מחולל ומושפל. אשנביו הקטנים של בית־הכנסת עושים רושם כאילו היה בית־הכנסת עוצם את עיניו, כדי שלא לראות את העולם הזה שאין רחמים לפניו...

הרובישוב - לווארטוב - טישוויץ - קראסנוסטב

סקרנות משונה משכה אותי לעירה בלז. אני יודע מראש כי מדרום לזאמושץ משתרע קבר יהודי גדול אחד, שלא אפגוש אף פנים של יהודי ולא שום דבר המזכיר יהודים. אבל לבי מושכני לשם, למקום, אליו היו נשואות עיניהם של יהודי גאליציה, אל החצר הבלזאית, אל סמטאות בלז ובתיה הקטנים, שם היו חסידים מתכנסים לשם לימי החג. היה בכך מעין מעשה נסים, שבתים כה קטנים עלולים לקלוט כל כך הרבה יהודים על מזוודותיהם ותרמיליהם, על שקיהם וצרורותיהם... ורציתי לראות את הגיהינום של יהודי גאליציה — את מחנה ההשמדה בבלז׳יץ, שבלע כל כך הרבה יהודים.

הימים ימי קציר. בשדות קצרו ברינה חרמשים ומגלים, אלו־מות יבשות עמדו בשורות של גדישים על מישורי זהב, עדרי פרות רוגעים טבלו ראשיהם בשחת הריחנית של האפרים. מתחת לשמש הלוהטת שררה פה הרמוניה כזו כאילו היה עולמנו עולם שכולו חסד.

הרכבת שנסעה לראווה־רוסקה, לגבול הסובייטי של עכשיו, היתה ריקה בחלקה. נהג הרכבת, הנכנס לבדוק את הכרטיסים קורא בקול את שם התחנה, שהיא מחוז חפצי ומסתכל בי בחשד.

— מר נוסע ל„אותם" האזורים? — הוא שואל, כאילו אין הכרטיס אומר לו כלום.

— כן — אני משיב רשמית.

— מטעם השלטונות?

— לא, באופן פרטי.

אם כן, ייזהר מר — הוא מתקן אותי בעצה טובה — קודם כל

לא כדאי לך לשבת יחידי בתא. אנו נכנסים עכשיו לאזור בלתי שקט והייתי מיעץ לך לעבור לקרון הראשון שליד הקטר. שם חיילים. הרבה יותר בטוח.

אני פותח בפזמוני: עתונאי, אנגלי. כבר אני אומר זאת מתוך שיגרה ובטחון כזה, שאני עצמי מתחיל להאמין שאני אנגלי בן בנו של אנגלי. הנהג מתרגש ויושב לידי ומשיא לי עצה ידידותית, כי דווקא משום שהנני מה שהנני אני חייב בזהירות משנה. מהרובישוב והלאה משוטטות כנופיות אוקראיניות. הכנופיות מורכבות מאותם האוקראינים ששיתפו פעולה עם הגרמנים ונשארו ביערות לאחר שרוסיה גרשה את כל אוכלוסיית כפריהם לסיביר. אלה הן כנופיות של לסטים, הנתונות עכשיו בין הפטיש והסדן: מעבר ההוא של הגבול לוחם נגדם הצבא הסובייטי ומעבר מזה הצבא הפולני. החיילים הנוסעים בקרון הראשון נוסעים בתורת משלחת אל היערות. פעמים עוצרות הכנופיות את הרכבת הנוסעת אל הגבול, שודדות את הנוסעים ומחפשות אנשים העובדים כיום במנגנון הממלכתי הקיים של פולין או אותם השייכים למפלגה שמאלית. את אלה הם „מסדרים" בו במקום. זולת זאת מיעץ לי הנהג בכלל לנהוג זהירות באיזורי הגבול, מקום שאתה עלול להיות בו על נקלה קרבן לפרובוקאציות ולהרפתקנות סתם.

בתחנה הסמוכה עקרתי לקרון הראשון. שם ישבה פלוגה של חברי המשלחת. החיילים היו עליזים, בדוחי־דעת, כיוצאים לציד. שני הקצינים הצעירים בגיל עשרים וכמה, הסבירו פנים והרבו שיחה. הם כבר נתנסו בכמה וכמה משלחות וזקפו על חשבונם אלפי מתים ושבויים אוקראינים מעטים.

— אלה הן קבוצות פוליטיות או כנופיות סתם? — אני שואל.

— מלכתחילה התארגנו כחטיבות פוליטיות. אבל עכשיו כבר התנוונו לגמרי. עכשיו אינם אלא שודדים ורוצחים רגילים. כולם עשירים. יש אתם זהב ואבנים טובות ולכל אחד מהם כמה וכמה שעוני זהב. כל אלה שדדו בעיקר מהיהודים בשעת חיסולם בעיירות אוקראינה וגאליציה. הם לא חיכו שהגרמנים יבואו לטבוח את היהודים וליטול את רכושם. הם היו מבצעים הכל על דעת עצמם ולא עוד, אלא שנתעשרו גם מבלז'יץ. יהודים ידעו לשם מה

הם מובלים לכאן, לבלז'יץ, והיו משליכים דרך אשנבי הקרונות את רכושם האחרון כדי שלא יפול בידי הגרמנים. החפצים וחפצי־הערך נפלו, אפוא, לידי האוקראינים, ששוטטו בדרכים לאורך מסילת הברזל.

— אני באמת נוסע לראות את מחנה ההשמדה שבבלז'יץ ואת העיירה בלז'יץ — אני אומר.

— אתה יכול לנסוע לשם, כמובן, אולם ספק הוא אם המיליציה דהתם תוכל לעזור לך בכך. בסביבות בלז'יץ מסתתרים ביערות הרבה אוקראינים ומשני עברי הגבול עורכים עליהם כפעם בפעם מצוד. בלי ליווי צבאי צפויות לך שם שלוש אי־נעימויות אפשריות: התנפלות של אוקראינים, פרובוקאציה של גבול, או... פרובוקאציה של ריגול. הרי הימים אינם כתיקונם — מחייך קצין צעיר — על אחת כמה וכמה כשאתה אנגלי, הנוסע סמוך לגבול הסובייטי...

רגש הבטחון הפנימי שלי וה„אנגליות" שלי נתערערו אותו רגע במידה ניכרת: יהודי, אנגלי, כנופיות של אוקראינים, גבול סובייטי ואדמה בוערת. כל זה יחד מהווה חומר נפץ בעל עוצמה כזאת שהרגשתי את עצמי בבת אחת חלש, יצאתי מהרכבת ונסעתי להרובישוב.

אותו יום, יום שוק היה בהרובישוב. עשרים וכמה עגלות עמדו באמצע השוק ויצוליהן מוגבהים כלפי מעלה. על יצול אחד היתה תלויה נפה, בעגלה שניה צרח חזיר והאיכרים עמדו ליד העגלות, וקוססו בשיניהם גבעולי־קש. הם נראו כמחכים שיינתן אות והיריד יתחיל. בפתחי החנויות עמדו איכרים ולא היה ברור לי אם סוחרים הם או לקוחות, שבשעת התמקחות נשארו עומדים על המפתנים.

לפני המבול גרו בהרובישוב שבעת אלפים יהודים. עכשיו לא פגשתי פנים יהודיות. כשאתה מסתכל יפה בשלטים מעל החנויות תבחין שאם כי הכתובות שעל גביהן הן פולניות — הרי על צד האמת הם של יהודים. רק המקום, בו היה חרות שם הבעלים היהודיים צוייר מחדש ובמקום השם הקודם בא שם פולני.

בסמטאות הצדדיות, שם גרו היהודים בהמוניהם, משחקים ילדים. ילדים שאינם בני ברית, אבל אתה מרגיש שכל בית כאן מדבר אליך אידיש. עומדים הבתים כמיותמים, מעוררי חמלה,

עקומי קירות. האם מחכים הם, בדומה לאיכרים, לשוק, כסוחרים חדשים אלה, שירשו את היהודים?

ושמא חל יום השוק בחג של יהודים והאחרונים נמצאים עכשיו בבתי־כנסת ובתי־מדרשות ומשום כך אינם משתתפים ביריד?

בית־כנסת יהודי הוא בבל ייראה בהרובישוב. הוא נעלם ואיננו. ובתוך השטיבלך לשעבר ובבית־המדרש עומדים עציצי פרחים על ספי החלונות. אני הולך לחפש את בית־הקברות, אבל גם בית־קברות אין. לא שריד ולא זכר של בית־קברות. הסימן היחידי, אולי, שהיו כאן קברים של יהודים הוא שעזים משוטטות על תלוליות שטוחות, מחטטות ולוחכות את העשבים.

כשאני חוזר אל השוק — מחכים עדיין האיכרים למשהו שיוציא אותם מקפאונם, שיעקור את גבעולי הקש מבין שיניהם ויחולל יריד רועש וגועש. באחת מפנות השוק עומדים כמה איכרים מסביב לעגל. הם עומדים מחרישים ומצפים כאילו היה צפון בו, בעגל, כוחו של היריד ההרובישובי והם מחכים שהעגל יפתח בגעיה של חיים. ליד דוכן קדרות החרס עומדות שתי כפריות ונוקשות באצבעות גרומות על דפני הקדרות, נוקשות על כל הקדרות בזו אחר זו ונדמה לי שאף אחת מהן אינה משמיעה צליל. אפילו סירי החרס נעשו חרשים ואלמים כעגל הזה, כשם שנאלמו האיכרים שליד העגלות והסוחרים בפתחי חנויותיהם.

שבעת אלפי היהודים אינם — והיריד בהרובישוב הוא חסר חיים. אי אתה רואה אלא את הנפה על היצול הזקוף, כמעין רמז ששוב אין לך מה לחפש כאן וכשאני נכנס לאוטובוס אינני שומע מרחוק, אלא את צריחתו של החזיר הכפות מתוך העגלה.

החזיר הכפות והמסכן בעגלה לא שיער עד כמה הוא מפליא למצות בצריחותיו לא רק את הרובישוב, אלא את כל ההרובישובים בפולין, באוקראינה, בליטא ובכל מקום בו דרך מגפו הדורסני של המנוול הגרמני. בתקופתנו, תקופת הציניזם והזלזול באדם הרי אנו שומעים את הצריחה הזאת של החזירים הפאשיסטיים, הטוטאלי־טאריים. החזיר הזכיר לי את נאומיהם לשעבר של כלבי הדמים

הגרמניים, את הזמן שכשהיו פותחים את הראדיו הדהדה צריחת החזיר כמתוך המולה של יריד רוצחים...

למחרת בבוקר, כשעמדתי בבית־הקברות היהודי בלווארטוב ראיתי גם כאן סימנים של חזירים, שנברו בלי רחמים בקברים ושברו את המצבות. ולפי האופן בו חוללו המצבות הייתי יכול להשבע, שעבדו כאן אותם שעבדו בהרובישוב. אותה שיטה עצמה, אותו דם טמא ושנאה בהמית כמו שם. מה רצו מהמתים? מה חיפשו בין עצמותיהם של חללי לווארטוב? ושום בית־קברות, שנזדמן לי לראות, לא נהרס בידי הגרמנים הכופרים, אלא בידי נוצרים אדוקים, שכל אמונתם מבוססת על קידוש קברים, שמתוך אחד מהם קם ישו, היהודי מנצרת, לתחייה. ובבתיהם של קתולים אדוקים אלה תמצאו את הקירות מכוסים דיוקנאות של האשה העבריה מרים ובנה, שאילו מתו בלווארטוב היו התושבים הפולנים שבמקום עוקרים את שיני הזהב שלהם והופכים את מצבותיהם לאבני משחזת, לליטוש גרזנים ומאכלות.

חמשת אלפים יהודים היו פה לפני המלחמה, חמשת אלפים יהודי לווארטוב, שהתפרנסו מיגיע כפיהם, שהיו שקועים ראשם ורובם במלאכה ובמסחר, ביצירה ובבנין מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. הספריה הלווארטובית הקטנה חינכה נוער, שביקש להוריד את השמים ארצה ולמסור את חייו על האשלייה, שהוא בבחינת לבני בנין של עולם מעולה יותר. גם כאן, כמו בהרובישוב, לא תמצא זכר לכך שבמשך דורות מרובים חיו ויצרו כאן יהודים. בימי גזרת חמלניצקי נטבחו יהודי הקהילה, אבל אז נשארו בית־הכנסת ובית־הקברות ועקשנים יהודים חזרו ובאו והתחילו הכל מחדש. והם בנו והאמינו שעכשיו נעשה כבר העולם טוב יותר ושהקוזאקים של חמלניצקי לא היו אלא בבחינת סערה משתוללת חולפת. אבל ה„זונדרקומאנדו" הגרמנית מלובלין יחד עם ניניו של בוגדאן חמלניצקי הוכיחו שהעולם הוא כמות שהיה. ולא עוד אלא שאחרי כל המהפכות ומלחמות החרות גברו האיבה ושנאת האדם עוד יותר. ואזרחים פולניים הוכיחו בלווארטוב כיצד אפשר להוריד באמצע הקיץ של שנת 1942 „שלג" מנוצות כריהם וכסתותיהם של היהודים. ובשעה שהגרמנים והאוקראינים

הריצו את יהודי לווארטוב לסוביבור הרסו חדלי־אישים פולניים את בית־הכנסת היהודי, החריבו את בית־העלמין ועשו מסחר פרוע במצבות.

נדמה היה לי, כי לאחר שראיתי את החורבן בעיירה היהודית הראשונה שוב לא אתייסר מחדש, שכן כמה פעמים עלול הדם להקריש בעורקיו של בן תמותה? אך כל פעם שהבחנתי באחת העיירות בחורבן ובהרס היה לי מחדש הרגש שהגעתי לידי אפיסת הכוחות ושלא אעצור עוד כוח לראות חורבן מעורר זוועה כל כך ותהומי כל כך של עולמנו היהודי.

אך למראה כל חורבן נוסף תוקפת אותך גם סקרנות איומה שמא רק פה כך, בהרובישוב ובלווארטוב. בערים אחרות, אולי, אין החורבן שלם ומוחלט כל כך, היתכן שקהילה אחרי קהילה תובל לטבח ותושמד בדיקנות כזאת, שלא יישאר לה כל זָכר?

שמא ניצול מישהו? שמא נשאר פה מי מששת אלפים היהודים?

כן, בטישוויץ נשארו זרועים בשדות ובדרכים קברים של יהודים לאין ספור. ורבים הם הקברים שנחרשו כבר מזמן. בשעה שה„זונדרקומאנדו" ומשרתיה האוקראינים באו להוציא את יהודי טישוויץ ברחו הרבה יהודים והתפזרו בשדות ובדרכים. אותם שניצלו מכדורי האוקראינים ומאקדחי הגרמנים — נספו לאחר מכן ביערות בידי כנופיות של שודדים מקרב בני הבליעל העירוניים, שהבטיחו ליהודים מקלט ולאחר מכן — לאחר גזלת רכושם — רצחום. שדות הטבק של טישוויץ מכסים על קבריהם של מאות יהודים. אינך צריך לחפש הרבה, כדי למצוא מטלטלים של יהודים וכלי בית של יהודים בכפרים שבסביבת טישוויץ. כמעט בכל דירה תמצא סימנים שכאן „ניצלה" ירושת היהודים — ניצלה, משמע מידי גרמנים...

כשהייתי שואל את אחד העוברים ושבים היכן הוא בית־הקברות היה מראה לי את הדרך. היות ואיני רוצה לומר שאני יהודי ואני מתכוון דוקא לבית־הקברות של היהודים אני שואל אותו בעקיפין:

— כמה בתי קברות יש בעיר?

הוא מסתכל בי כבמי שאינו שפוי בדעתו ומשיב:

— מאליו מובן, בית קברות אחד.

— ובית־קברות רוסי אין כאן? אני מתכוון לבתי־קברות משכבר הימים, כגון בתי־קברות של יהודים לפנים?

— אה, — הוא מנענע בידו — בית־קברות יהודי היה.

— ועכשיו איננו כבר? — אני שואל באדישות, כביכול.

— אם אין יהודים אין בית־קברות של יהודים — משיב הוא דברים של טעם, כאילו היה זה חוק.

וכך אני עובר מעיירה לעיירה ומחפש פנים של יהודים, שריד וזכר ליהודים והעולם חרב ומרוקן. לא, — בין העיירות, בתוך הכפרים ובשדות לא נשתנו החיים. אתה רואה בני אדם, שחייהם זורמים בנחת. זה עתה אספו את יבולם מהשדות והנה הם חוזרים כבר במחרשתם ובמשדדתם ותוחחים את האדמה לקראת הזריעה החדשה. כתלי הבתים והאמברים שבסביבה מכוסים זרים של עלי טבק המזהיבים בחמה ומשווים לכפרים ולעיירות מראה חגיגי.

הקהלה העתיקה קראסנוסטב, שכללה שלושת אלפים יהודים, היא לא פחות „יודנריין" מדרובין, בה חיו לפני המבול חמשת אלפים יהודים. אותו יום ביקרתי בשלוש עיירות: דרובין, ז'ולקיווקה וקראסנוסטאב.

הדבר היה ביום לוהט, הרגשתי את עצמי כמי שתקפתו קדחת. אי־פעם ידעתי שכרכים גדולים וסואנים מעייפים את האדם. אך מעולם לא תיארתי לעצמי שעיירות חרבות תהיינה מסוגלות לעייף ולדכא אותך עד כדי אימה. נדמה היה לי שביום אחד זה ליויתי למנוחות שלוש קהילות יהודיות. ליויתי למנוחות עולם מלא והגולל נסתם עליו. ידי ורגלי היו קפואות. בקראסנוסטאב נכנסתי משום כך ל„מסעדה" מזוהמת, שם היה מונח בתוך צלחת שעל גבי השולחן נתח נקניק ממולא דם ודיסה. אני מזמין כוסית וודקה ומציע לבעל האכסניה שישתה עמי על חשבוני. הוא רואה שאינני מבני הסביבה. הוא שותה עמי ותוהה על קנקני, מה טיבו של עובר זה המכבד בוודקה ומדבר פולנית מגומגמת.

אך בטרם יציף סומק הוודקה את פניו אני שואל אותו מה טעם שוממה כל כך העיירה.

— שעת הקציר עכשיו — משיב הוא — האנשים כולם בשדה.

— כל העיר יצאה לשדה? — אני שואל — מה קרה?

קראסנוסטאב היא עיר או כפר של איכרים, ההולכים לקצור בשדה?

— הגיעו זמנים אחרים — הוא מסביר לי — לשעבר היה כל איכר איכר. עכשיו השתקעו הרבה איכרים בעיר ונעשו ספק סוחרים ספק איכרים.

— זה מזמן כך?

— נו, זה שנים, מאז הכיבוש.

— וקודם? — אינני מרפה ממנו.

— קודם... קודם... הוא מהסס — קודם היו כאן... מר מבין? בעיר ישבו הרבה „סטאראזאקונס". הללו עסקו במסחר, האיכרים עיבדו את השדות ובעלי המלאכה עשו את שלהם. ועכשיו הכל בערבוביה.

— וה„סטאראזאקונס" היכן הם? — אני מקשה.

— אה, סופם היה רע ומר: „ריבעו" אותם.

— מי? — שואל אני.

— שונים — הוא משיב בתמימות.

— היינו? — אני מתעקש.

— ה„פרוסאקים".

— ה„פרוסאקים" בלבד?

— באו לכאן גם אוקראינים והשד יודע מי עוד.

— ושום יהודי לא ניצול כאן?

— רבים ברחו לכפרים והתחבאו. עמדו הגרמנים וערכו חיפושים בכפרים. מי שהחביא יהודי היה דינו מוות. לפיכך גרשו אותם האיכרים מהכפרים והם מתו או נספו בדרך מן הדרכים.

— ועכשיו מזדמנים לפעמים יהודים לעיירה?

— כן, לפעמים בא יהודי הרוצה לקנות בית. אלא שאיש מהם אינו גר כאן. לא טובים היום האנשים בעיר. לא זה העולם שהיה. אומרים שכל היהודים שנשארו בחיים נתכנסו בווארשה והם שמנהלים את המדינה. עולם אחר — מנענע הפונדקי בידו ומגיח כוסית לפיו.

אוטובוס שנזדמן באקראי נעצר בשוק השומם. אני יוצא ושואל את הנהג לאן הוא נוסע. „ללובלין" — הוא משיב. בערב העגום וחסר החיים חזרתי ללובלין.

לודז

כשבאתי עכשיו לפולין פחדתי להכנס לשתי ערים: ווארשה ולודז. אין לך חלום איום שהמציאות לא תהיה איומה ממנו שבעתיים. ומפני המציאות של ווארשה ולודז פחדתי. בו ברגע שהיה עלי לעמוד פנים אל פנים עם ווארשה ולודז היה לי הרגש, שאני מתחייב בנפשי...

בווארשה נפגשתי עם עשרות יהודים שלא ביקרו עדיין בחורבות הגיטו. הם מפחדים לראות את המחזה עין בעין. הם מפחדים אימת מוות, חוששים שלאחר שיראו את החורבן שוב לא ירצו לחזור לבתיהם ויהיו מוכרחים לברוח מפולין.

בבואי עכשיו לווארשה בפעם הראשונה עליתי במכונית ואמרתי לנהג שימהר ויעבור על פני נאלבקי ומוראנוב, סמוטשה ולשנו ויחזירני מיד ל„אותם" הרחובות, שהחיים בהם הם חיים ממש. אך לאחר זעזוע ראשון כבר משכני הגיטו ושוב לא יכולתי לפרוש מהחורבות ובילתי שם ימים שלמים.

ללודז לא יכולתי להתרגל. כשעברתי בפעם הראשונה ברכב את רחוב פטריקוב כמעט שלא הבחנתי בשינויים. אבל ככל שהרביתי לשהות בלודז כן הלכו ימי ונעשו קשים מנשוא. ועד היום אין מוחי תופס איזה כוח מרתק כאן את היהודים למקום. בכמה נסיונות היה עליהם, על יהודי פולין, להתנסות כדי שיוכלו להמשיך בחייהם בעיר זו.

תמונת האימים של לודז הבלתי הרוסה גוראה יותר מחורבות ווארשה. מלבד העיר העתיקה נשארה לודז כמות שהיתה. עומדים בה אותם הבתים, אותם בתי־החרושת, אותם הרחובות, אבל פני האנשים אחרים הם. הכובשים השמידו את היהודים וירשו את בתיהם ורחובותיהם.

מאתיים ועשרים וחמשה אלף יהודים גרו בלודז לפני המלחמה — הר געש חי של כרבע מיליון יהודים לוהטים ושטופי עמל מילא לפני המלחמה את רחוב פטריקוב ואת באלוט, את רחובות זאכודניא ונארוטוביץ׳, צגלניאנה ובז׳ז׳ינסקה. לודז כולה היתה בית־חרושת גדול אחד, בו היו היהודים בבחינת מכונות מתרוצצות ומרחפות. הרחובות והחצרות היו מלאים רעש ושאון. מתוך החלונות הלמו ונקשו מכונות ונולים. החצרות הארוכות והצרות ברחוב פטריקוב קטנות מדי היו בשביל מרץ תוסס זה. נדמה היה, שהיהודים המרחפים האלה יבקעו את החצרות ואת הבתים, יפרמו את העיר, והר הגעש ששמו לודז יציף את העולם כולו. והיהודים כים גועש ומקציף גלים, יתפשטו ויפיצו את מרצם לארבע פינות העולם. אפילו הרחובות המלוכלכים והרקיע הלודזאי המכוסה עשן לא ידעו מנוחה. שכן דעתו של מי פנויה להתקין ביוב בלודז ולדאוג להשקאתה, מאחר שהעיר עסוקה בבד ובקטיפה, בגרביים ובצבע. לאחר שהיום קטן מדי והלילה אינו בגדר לילה? אם כן, מתי אפשר לטאטא את הרחובות ומי יכול לטאטא אותם אם הגלגלים מתגלגלים והסוחרים והחנוונים מחכים וסוחבים את החבילות מהאצטבאות, משל כאילו פרצה שריפה בלודז?

באותו להט עצמו מתוכו בנו יהודים וארגו יריעות אינסופיות של אריגים צבעוניים יצרו כאן חיים רוחניים כה עשירים ובעלי מעמקים כה נדירים שקשה היה להאמין שכאן, בתוך אנדרלמוסיה זו, תיתכן שלמות כזאת. וכשם שהאריגים והגרביים הציפו עולם ומלואו כך שלהו גם חיי הרוח של לודז את זוהרם חוצה ושפעו עושר אין קץ לא רק לעצמם, אלא גם לעולם.

עם כל היותם הומים ומהמים, טרודים ומבוהלים, היו יהודי לודז חולמים ובעלי הזיה גדולים. על גלגלי נוליהם ארגו גם את בליון הנפש היהודית לעולמות עליונים, נאצלים יותר.

בו בזמן שבבאלוט רעשו הנולים הדלים — יצר פה דוד פרישמן את היסודות לאסתטיקה היהודית. בשעה שברחובות הסמוכים טרטרו מכונות שפך יצחק קצנלסון את כמיהתו וכיסופיו והתפרץ אל על בצורות מעודנות ואמנותיות כל־כך. כאן, ברחוב היהודי, בתוך ההמולה של חבילות ושטרות מצא משה ברודרזון, את סוד חינה

וקיסמה של לשון אידיש ואת קלילות הריתמוס שלה. ו. י. טרונק ראה בין הקירות הספוגים עשן של בתי פטריקוב את העולם במשחקו הטראגי, משחק של אירוניה והבל־הבלים. י. מ. ניימן ספג את השקט ואת האסתטיזם שלו בתוך התוהו ובוהו של חצרות לודז המוזנחות. היו שסברו כי לודז׳ היא יבשה ואין בה מקום לאפוס. אבל ישראל רבן, ילד טיפוחיה של באלוט, גילה כאן אוצרות של אפיקה יהודית. ואפילו גראף־קאלי, בדחן למחצה ומשורר למחצה, חרז בחרוזי דווי נשמה עורגת. ומשוררה הגדול של פולין בזמן החדש, היהודי הלודזאי יוליאן טובים, כלום לא כאן, ברחובות היהודים, מצא את הרומאנטיות ואת הפתוס שלו?

לא תואר ולא הדר לה ללודז עיר בתי־החרושת. אבל הפסל הנריק גליצנשטיין מצא כאן את הצורה המושלמת והוציאה למרחבי עולם. מהחדשנים ליד נולי האריגה, שם נוצרים דגמים חדשים של אריגים ובדים, העניק יאנקל אדלר לעולם דרכים חדשות בציור. ואין זה מקרה שכאן בלודז, בעולמם של אריגים ססגוניים, מצא הנריק שיק את הגוונים למיניאטורות שלו, את האוצר הבהיר של אריגי יקר ואת תכלתם של מיני צמר דקים מן הדקים. יצחק ברוינר, האפייני ביותר מבין ציירי לודז׳ גילם באישיותו את היהודי הלודזאי — מזיגה של דמיון ומציאות מרחפת באויר. עשירה היתה משפחת הציירים היהודים בלודז — הירשנברג, הירשפאנג, בארטשינסקי, מארק שווארץ, שפיגל. אין זה מהתופעות השכיחות שעיר של תעשיה גדולה תוציא מקרבה כל כך הרבה אמנים וסופרים, כפי שהוציאה לודז, עיר החרושת. ואפילו החרשתן הגדול, אשר כהן שלכאורה היה כולו ארג של סדינים ומגבות וימיו ולילותיו היו רצופים חשבונות ותחשיבים, אפילו הוא חיבר ספרים וחלם על עולמות עליונים, על „מדרגות" ורוחניות...

לודז היתה העיר הקלה ביותר והאמנותית ביותר בפולין היהודית. היא הוציאה אמנים, סופרים, מוסיקאים ושחקנים יותר מוואַרשה. אלא שהמנהיגות היתה לוואַרשה. שכן היתה וואַרשה עיר של כובד ראש וישוב הדעת. לודז׳ אפילו החרשתנים שלה בעלי חלומות היו, שאם לא מצאו את דרכם באמנות לא נמנעו מלפתוח את כיסם לאמנים יהודים ולתיאטרון יהודי, לפיטנים ומוסיקאים

יהודים. בעצם חייהם היה משהו מההפקרות של צוענים. בן לילה היו חרשתנים עשירים מתרוששים ואילו אביונים עלו פתאום לגדולה.

וכשם שנתברכה באמנות נתברכה לודז' בבנותיה היהודיות היפהפיות. חן יהודי ואלגאנטיות חילונית, הליכות בנות כרך וגינוני בנות טובים. קשה היה לתפוס כיצד גדל יופי כזה בין קירות מגושמים, בחצרות צרות ואפלות ומתחת לרקיע עוטה עשן ושופע מחנק.

היהודים החרדים שבלודז' העשירו את העולם בעצם היותם, בזקניהם המכסיפים, בהדרת פניהם ובקאפוטות הארוכות שלהם. באדיקות של לודז בחסידות שלה, היה כל כך הרבה מהיופי המופלא ומהשורשיות, שלעתים נדמה היה שלא בת חמש מאות שנה היא לודז' אלא עומדת וקיימת משׁשת ימי בראשית ושרבון העולם עצמו עשה את לודז עיר של יהודים.

בשבתות היה הר הגעש הלודזאי משתתק ונדמה היה שהנהרות חדלו מלזרום והיערות פסק גידולם. קדושה כה ברוכה היתה חופפת על העיר ביום השבת. נחו מכונות ונולים, השמים נזדככו ותכלתם נתעמקה. תרמילי הטליתות תחת בית השחי האטו את צעדי היהודים, שבששת ימי המעשה לא היו רגילים בהליכה מתונה.

ורבבות הפועלים היהודים בלודז, מעבדי הבד ואורגי טליתות, פועלי־הטויה והצביעה. כמה מהגאוה ומכוח היצירה היה צפון לעתים בחיי העבודה המפרכים שלהם זאת יודע רק מי שראה אותם בעבודתם, בחגם ובשביתותיהם, במועדונים ובהפגנות. נדמה היה שבחוטי בוליהם הצבעוניים יארגו עולם נעלה יותר, עולם של עבודה משוחררת ואדם בן חורין.

ובחצרות הגדולות, בין חנויות קטנות וגדולות, בין בתי־חרושת זעירים הצטופפו בתי־מדרש ושטיבלך של חסידים, בתי־ספר ובתי תלמוד תורה, אגודות וספריות, תערוכות אמנות ומפלגות פוליטיות ומועדונים. לודז שקקה חיים תוססים ורבגוניים ועתונות היתה לה משלה, עתונות של כרך — הר געש של כרבע מיליון יהודים לוהטים ושופעי מרץ, תסס, העפיל יותר ויותר למרומים, המריא שחקים. דומה שהגיע כבר לגובהי מרומים והיה רושם שתעבור עוד

שנה ועוד שנה והחלום הגדול ייהפך למציאות. כל הכיסופים יבואו על סיפוקם, כל המאוויים יתמלאו, כל הצורות האמנותיות תגענה לידי שלמות, העולם ישבע אריגים ובדים ולודז תגיע לשחקים.

ויום אחד נבקעה האדמה ובלעה את הר הגעש היהודי — את לודז על כל חלומותיה והזיותיה.

ועכשיו כבר קשה להתהלך ברחובות המיותמים, המוכרים והזרים כאחד של לודז. הכאב כה עמוק. כשאתה מהלך ברחוב פטריקוב, בצגלניאנה או נארוטוביץ' אתה יודע שכל מאות העסקים האלה יהודים הקימו אותם והשקיעו בהם את אונם וחייהם. ועכשיו אתה רואה סוחרים זרים, עולם זר נטול חיות, שאינו רוצה בשום דבר, שאינו מתכוון לשום דבר, שחפצו היחיד להפוך לזהב את הביזה היהודית.

לפיכך קשה כל כך להתרגל ללודז, משום כך מתהלכים כאן יהודים גלמודים ואבלים.

לודז היא עכשיו המרכז היהודי הגדול שבפולין. יהודים לודזאים מעטים כאן. הלודזאים מאורגנים עכשיו בלאנדסמאשאפט, כאילו לא גרו בעירם הם, אלא במקום נידח, בנכר, שכמה מאות יהודים נזדמנו שם באקראי ויצרו עדה משלהם. משום כך נראים יהודי לודז כשכולים, מיואשים, העורכים גלות בעולם שניטל מתוכו כל היקר להם.

עשר פעמים חזרתי ללודז בשעת ביקורי בפולין וכל פעם נראתה לי העיר עגומה עד לאין נשוא.

מצאתי כאן מוסדות של יהודים. שמותיהם שמות חיים הם, אבל דלים ועניים הם וחסרי סיכויים, משום שאין להם את מי לשרת ואין מי שימלא אותם תוכן.

מועדון הסופרים והעתונאים היהודים, שנתנסו בחויות קשות וביסורים קשים. עכשיו הם נדרשים שיהיו עליזים, שינעימו זמר לעולם החדש, שישירו את שיר השירים. אך איכה ישיר משורר יהודי על עולם משוחרר, בשעה שעולם משוחרר זה הוא קבר לאותם שלמענם חי ויצר? איך יוכל משורר יהודי בלודז לשיר על נולים ומכונות בשעה שמנולים יהודיים למאות ולאלפים נלקחו האורגים היהודים ועובדי הטויה היהודים? פעם אחת ויחידה

שמעתי בפומבי אידיש מפי ילדי יהודים. בהצגה של ילדים. האולם היה מלא מבוגרים וילדים. לכאורה, אפשר היה לשכוח רגע שאתה נמצא בעולם זר. אך הנה מתרומם המסך ומקהלת הילדים שרה:

שישו ועלזו, יהודים,
ואל יפול רוחכם.
בגשפנו זה גילו ושמחו,
אנו נשיר ונרקוד
ואתם כף תמחאו —
עד בלי די!

ואיני יודע משום מה משרה עלי נחמה ילדותית זו עצבות גדולה עוד יותר. אתה רואה שהם, הילדים היהודיים, שכל כך מעט מהשמחה היה בחייהם, מנחמים אותך, מעודדים את המבוגרים שיהיו עליזים, עליזים בפולין.

ראיתי קואופרטיבים יהודיים, פועלים יהודים ליד מכונות וסדנאות, אבל להט היצירה מלפנים, הלהט שבנה עולמות, שוב איננו קיים, אף על פי שאצל יהודי לודז מצאתי יצר כה חזק להמשך של קיום והחלטה כה נחושה שלא להתיאש. אבל העולם מסביב שומם וכל שער מזכיר נשכחות וכל אבן מקיר מבכה את חורבן העולם הגדול הזה, שכלה בעשן.

ברחובות לודז' נפגשתי עם קומוניסט יהודי, שנולד וגדל ברחוב פטריקוב. זה עתה הגיע מארץ־ישראל. והנה הוא עומד לפני ועיניו זולגות דמעה כילד זה ואינו יכול להוציא הגה. הדמעות הגבריות מחניקות אותו, הוא רק מראה לי בידו כלפי הרחוב. מי עוד כמוהו מסוגל להרגיש את חורבן העולם הנפלא הזה? הוא ראה דגלים ברחוב. השלטון החדש חגג את יום הנצחון והשחרור. הקירות האפורים שברחוב פטריקוב היו מקושטים חגיגית בצבעים ובדיוקנאות המשחררים. אבל הוא, הקומוניסט היהודי, עמד לפני רצוץ, כאילו אך זה הביא לקבורה את היקר לו מכל. כעבור שלושה ימים עלה ברכבת ועזב את פולין. שוב אי אפשר היה לו להשאר בעיר מולדתו, שוב לא יכול למצוא לעצמו פנה בפולין.

יהודים מרוסיה, הגיעו ללודז' ועמם שחקנים יהודיים —

תיאטרון יהודי בלודז. באו שחקנים יהודיים וותיקים, הזוכרים עדיין את הבמות של תיאטרון קאמינסקי ו„צענטראל טעאטער" בווארשה. הם רצו לשבץ במקומן את חוליות שרשרת הזהב המנותקת של התיאטרון היהודי. בעמל וביגיעה עלה להם כל חלק של תפאורה לבמה. אבל התיאטרון התפורר והשחקנים רובם עזבו את פולין. כי בלודז העשירה, שאלפי בתים יהודיים בה נשארו בלא בעלים — אין מקלט לתיאטרון יהודי, אין אולם והעיקר — אין יהודים בלודז. ואלה שישנם אינם לודזאים, שהתיאטרון היה חלק מעולם חלומותיהם.

בפנת צגלניאנה ופטריקובסקה אני עולה לכרכרה ואיני מבחין מי העגלון. אך פתאום הוא אומר לי באידיש:

— זה מזמן לא היה לי נוסע יהודי. הלואי שיהיה בסימן טוב...

הופתעתי לראות בלודז המרוקנת מתושביה היהודים עגלון יהודי ושמחתי עליו כמוצא שלל רב, לא דבר קטן הוא בלודז של עכשיו: יהודי שיש לו סוס ועגלה משלו ובודאי יש לו גם אורווה, משמע משק שלם, יהודי מבוסס בלודז...

— טוב לנסוע עוד פעם אחת, לפחות, ברחוב פטריקוב בכרכרה יהודית — אני אומר לו.

— יותר טוב היה — הוא מזרז את הסוס ואומר — אילו נגמר רחוב פטריקוב מעבר לגבול ושאעבור כך יחד עם סוסתי לארץ־ישראל. מה דעתך, הייתי יכול לפרנס שם את שנינו, את עצמי ואת הסוסה, כלומר?

— חושבני שכן. אך כלום אין לך כאן פרנסה? — אני שואל.

— פרנסה... ואם יש פרנסה זה כבר די? עשרים שנה הסעתי בלודז יהודים בכרכרות, „שמייסר" הייתי מילדותי. אלה היו חיים, שכה אחיה. ועכשיו ראה? רק המולים וליסטים עומדים בחנויות היהודים שברחוב פטריקוב. חולירע תוקפת אותך כשאתה רואה זאת. עוברים שבועות בלי שיזדמן לי נוסע יהודי. הנשמע כבר דבר כזה בעולם? אלו קרויים חיים?

— יהודים אינם נוסעים עמך? אני משתדל להאריך את השיחה.

— כמובן שאינם נוסעים. אחד אינו נוסע מחשש עין רעה; שני אינו נוסע משום שהוא צובר פרוטה לפרוטה כדי שיוכל להגר; ושלישי משום שאין הזהוב מצוי בכיסו. אני אומר לך: חיים כצפיחית בזפת.

הוא הסיעני עד זאכודניה 66, הבית בו נמצא בית־המדרש. כאן, אומר לי העגלון, יחם, זהו המקום היחיד בלודז.

החצר הגדולה של זאכודניה 66 היא בבחינת יריד. החצר מלאה יהודים; יהודים ממתיקים סוד, מתלחשים מפה לאוזן. בבית־המדרש יושבים כמה יהודים מגודלי זקן ולומדים. ליד העמוד עומד בחור צעיר, ידיו תומכות את מצחו והוא שקוע בספר. כמה נרות נשמה מבליחים בפמוטים. אתה שומע פתאום את ניגון הגמרא המגיע אליך כאילו מעולמות שחלפו.. מהחלונות הפתוחים נישא ריח של דגים יהודיים, אתה שומע יהודים מדברים אידיש בקול. היהודים רואים פנים חדשות ומקיפים אותו בשאלות: שלום עליכם. מאין יהודי בא? — מארץ־ישראל. מארץ־ישראל? — ניגשים עוד יהודים ואף הם נותנים לי שלום. עיניהם מתנצנצות. יהודי מארץ־ישראל. הם רוצים לשמוע מה נשמע בארץ־ישראל ואני אומר: אני רוצה לדעת מה נשמע כאן אצלכם. מה יש לשמוע? לא ראית עדיין את לודז? הסתכל בלודז ותדע מה נשמע. את רחוב פטריקוב ראית? בבאלוט היית?

כאן, בזאכודניה 66, מכונסת כל ה„אידישקייט" של לודז. בעלי הזקן היחידים במקום, היהודים היחידים השוקדים על הגמרא. הישיבה היחידה הנמצאת כאן — וזהו כל מה שנשאר מרבבות היהודים החרדים שבלודז זה הוא הזכר היחיד לעשרות בתי־המדרש והשטיבלך שהיו קיימים בעיר. יותר מזה אין. הכול נעלם, נספה בתאי הגאזים. נשאר רק זאכודניה 66, על מסחרו הקלוקל.

זאכדוניה 66, הוא נחמה פורתא לאחר שבאת מאותם הרחובות הריקים שבחנויותיהם היהודיות עומדים בריונים ו„המולים". שמא לא הכל אבד עדיין? אולי מניחים עכשיו בזאכדוניה 66 יסוד חדש לחיי יהודים בלודז? אבל אתה נכנס לשיחה עם יהודים ורואה כי זאכדוניה 66 הוא בבחינת שמש חורף; היא מאירה, היא משמחת אבל איננה מחממת. היהודים בעלי הזקן רוצים לעזוב, כי בלודז

קשה כל כך להתהלך עם זקן יהודי ברחוב, כי בחורי ישיבה אינם מתכוונים להשאר כאן וכי היהודים בזאכודניה 66 מחכים שהעולם ייפתח לפניהם...

— אם תסעו כולכם — אני אומר ליהודי אחד, היושב על ספרו — הרי תשקע לודז׳ היהודית לנצח.

— אבל איך אפשר לחיות תמיד במסתרים? — שואל אותו היהודי. — כשאני חוזר בערב אחרי תפילת מעריב אני קושר לעצמי את הזקן, כאילו חשתי בשיני. בדירתי נאלצתי להתקין דלת כפולה, כדי שאוכל לקבוע מזוזה בין שתיהן. הרבה פעמים תליתי מזוזה והשכנים הנכרים הורידו אותה.

— כן — אני רוצה לנחמו — הרי ידוע לך שהשלטון החדש לוחם נגד כל הפגעים האלה. הוא רוצה לחנך דור חדש של פולנים. מי יודע? אולי.

— הרי המשיח יבוא, אם ירצה השם, קודם. ולמה אתה אומר לי לחכות למשיח של הגויים?

קוטנה

אחת מעריה המפורסמות ביותר של פולין היהודית היתה קוטנה. הרי זו עירו של שלום אש, העיירה שתפסה בספרות היהודית מקום מכובד כדוגמה של העיירה היהודית בפולין

האם היה קורא אידיש ששבילי קוטנה לא היו נהירים לו? אפילו יהודי מארצות העולם הרחוקות ביותר, אם רק הגיע אליהם ספר יהודי ידעו, כי בקוטנה יש שוק ישן ושוק חדש, סמטת בית המטבחיים וסמטת האטליזים ושבסמטאות האלה היתה הורתו ולידתו של הטיפוס העממי העדין — מוטקה הגנב.

אך בטרם נתפרסמה קוטנה העממית של שלום אש כבר היו נשואות לעיירה זו עיניהם של מאות אלפי יהודים בעולם הרבני, שכן כאן, בקוטנה האיר עשרות בשנים מאור התורה והגאונות — שיעלה קוטנר.

קהילה גאה היתה קוטנה וקהילה עתיקה, ששלשלת היוחסין שלה נתמשכה לאורך דורות רבים וטבעה את חותמה בכל לבנה ונדבך שבעיר. כשבנו יהודי קוטנה את בית־הכנסת הנהדר שלהם הגביהו את כתליו מעל הגגות. וכשיהודי עובר דרך ראה מרחוק את קוטנה, ראה תחת כפת הרקיע שני בנינים, שחלשו על העיר — בית־הכנסת ולהבדיל בית היראה הקתולי. תופעה נדירה בנופה של עיר יהודית בפולין, שם עמדו בתי־הכנסת בענווה, רכוני גג, שלא יתבלטו יותר מדי לעיני הנכרים.

וקהילה עשירה היתה קוטנה: סוחרי יערות וסוחרי תבואה, בעלי מלאכה החיים על יגיע כפיהם ואנשי עם חסונים שנכנסו מתוך פתוס סוער כזה לספרות.

כיום לא רק הקוראים לא יכירו את קוטנה, אפילו שלום אש עצמו יסתובב כאן כזר ולשווא יחפש פה את השוק הישן

ואת רחוב המטבחיים. שכן נמחק מעל פני קוטנה כל מה שמזכיר יהודים, כל מה שיש בו זכר ליהדות.

עוד בפרוס הפסח של שנת 1940 נפתח הגיהינום לפני קהילת קוטנה. שמונת אלפים יהודים על נשיהם וטפם, זקנים וחולים הוכנסו לתוך חורבות בית־החרושת לסוכר לשעבר, „קונסטאנציה", במרחק שני קילומטר מחוץ לעיר. בעליות גג רעועות ומלאות חורים, במרתפים רטובים ומלוכלכים ובבורות לחים שמתחת לאדמה נדחקו אלפי משפחות. כשעברתי על פני המאורות ובורות הבוץ קשה היה לתפוס שכאן חיו בני אדם. מנין לקחו יהודי קוטנה כוח על־אנושי כזה, גבורה כזאת להתכווץ ולהצטופף, כדי שלכל יהודי יהיה מקום לשבת או לעמוד. המרתפים האפלים והמרופשים מזכירים את קסרקטי העונשין המזוועים ביותר, שאין אדם יכול להתקיים בהם למעלה מימים מספר. עליות הגג הפתוחות, קירות חשופים בלי חלונות ודלתות, מקומות פתוחים לגשם ולקור היו מאורות, שנפלו בחלקם של בני מזל מעטים.

כאן בידונו שמונת אלפים נפש לגסיסה אטית. הבאר היחידה לא סיפקה די מים לכל הקהילה ויהודים גוועו בצמא. ימים שלמים עמדו אנשים בתור לפני הבאר ופעמים היו גוועים בלי לזכות בטיפת מים חיים. אמהות היו מוצאות עם שחר את ילדיהן מתים מצמא, מרעב או מקור. המאורות והחורים הרטובים התחילו רוחשים מוות. בתוך הדוחק המורעב והמכונם פרצה מגפת טיפוס. חום הטיפוס נדף מעליות הגג, מהמדרגות. ליהודים לא היה כוח להוציא את מתיהם. יהודים מעונים התפללו שיזכו להשרף בלהבות הטיפוס בהקדם, במהרה, כדי להפטר סוף סוף מההכרח לראות את הילדים הקטנים וחסרי הישע דועכים וכבים לעיניהם כנרות ברות.

מתוך חום של קדחת צעקו היהודים: מים, מים — המעיים המלוהטים בערו מתוך צמאון. בשעת משברי המחלה היו חולים מתרוצצים כמשוגעים או שוכבים בפינותיהם וצועקים: מים! ברופאים היהודיים המעטים ובאחיות דבק הטיפוס וכולם מתו עד לאחרון שבהם.

המרצחים הגרמניים גדרו את הגטו שכולו חורבות בגדר

תיל והניחו לקהילה, שתהא גוועת מתוך יסורים איומים וסבל על־אנושי. משום מקום לא הגיעה עזרה, שום יד ידידותית לא הושטה ליהודים. מזמן לזמן היו נכנסים לגיטו רק פולנים יחידים דרך תעלה ותמורת זהב ויהלומים הביאו פרוסת לחם, בקבוק מים.

גדול היה כוח החיים של קהילת קוטנה. בתנאי זוועה אלה, בתוך רפש המרתפים, במאורות ובעליות הגג הפתוחות, עשה המוות שמות באלפים. הקהילה הלכה וירדה, אך במשך שנתיים חיו עדיין אלפי יהודים כצללים, שוטטו בחורבות ובמאורות. וכך עד יוני 1942, כשהנבלים הגרמנים הביאו קרונות למסילה העוברת בקרבת החורבות והעבירה את צללי הרפאים של שרידי הקהילה לתאי הגאזים של חלמנו.

כך נעקרה מהשורש אחת הקהילות היהודיות העשירות המכובדות שבפולין, קהילתו של שיע׳לה קוטנר.

ובו בזמן, שב„קונסטאנציה" הלכו וקופדו החיים היהודים נמשך בקוטנה חיסולו של כל זכר יהודי בעיר, נמחה מעל פני האדמה בית־הכנסת, בית־הכנסת הקוטנאי הגא, שבמשך מאות שנים התנצח עם הכנסיה; נמחו הסמטאות היהודיות מסביב לשוק ורק מגרש ענקי ופנוי נשאר אחרי החיים היהודיים. כזכר לחורבן קוטנה נשאר בית עצום הרוס על יד השוק הישן, ששימש פעם „חדר", בו ראו עיניהם של יוסל׳ך ושיעל׳ך בפעם הראשונה את האותיות המרובעות של האלף־בית היהודי.

היום דוממת קוטנה וריקנות של מרה שחורה עולה מרחוב בית־הכנסת. בבנין הקטן של המקוה פתחו הגויים אטליז קואופרטיבי. ברחוב הריק תמצא בנין אחד בן קומה אחת, בנין ארוך בעל אשנבים רבניים מעוגלים — בית־מדרשו של שיע׳לה קוטנר. מרחוק אתה רואה שני שערים גדולים וליד הכניסה — שלט קטן. מאליו מובן, פרנסי העיר קוטנה כיום אנשי תרבות הם וכנהוג בעולם תלו בודאי על הקיר שלט כי פעם חי ופעל כאן יהודי נעלה, למדן וגאון, שיע׳לה קוטנר. אני ניגש לקרוא את הכתובת ומוצא כי הבית, בו חי היהודי הגדול, אינו אלא מחסן גדול למכבי האש שבמקום. על כך מספר השלט בפירוש:

אגודת מכבי האש והדיפו שלה בקוטנה. והשערים הגדולים הם

השערים, דרכם מסיעים את מכונות הכיבוי, את חביות המים.

כאן בקוטנה הוצגה לראווה בכל מערומיה מציאות תקופתנו זו, תקופה של חילול כבוד האדם.

שיע׳לה קוטנר שאף לכבות בגאונותו ובלמדנותו את השריפה של העולם. עד לרקיע הגיע. התמודד לכבות את השריפה של פראות אנושית ורשע אנושי ועכשיו עומדות בבית מדרשו חביות מים פשוטות ומכונות כיבוי לכבות את הדליקות בבתים שנשדדו מהיהודים.

השוק הישן נראה כבית־עלמין. על המדרכות, עליהן היה הנוער היהודי מטייל בערבים ומנהל את ויכוחיו הבלתי פוסקים — עזובה וריקנות. אין כיום נוער בקוטנה שיתווכח על עולם ויושביו. האדם כאן איבד כל ערך שהוא.

את השוק, בדרך למערב, בכיוון לפוזנאן, מבתר עכשיו כביש חדש, הלא הוא „כביש החיים היהודיים". הכביש מוביל מוורשה לפוזנאן ונסלל בשנים 1940—1943. את הכביש הזה סללו רק עבדים יהודים. רבבות בחורות ובחורים מישראל קיפחו פה את חייהם. הגיהינום, שהתחולל לאורך הדרך הזאת, הוא אחד הפרקים המזוועים ביותר והמחרידים ביותר בתולדות החורבן היהודי. כל מטר של אספלט ספוג בדם יהודי. כל ערב היו מחנות העבדים היהודיים חוזרים מעטים יותר במספר. אך עם שחר היו מביאים שיירות חדשות של יהודים. הגיטאות סיפקו דם חדש לכביש.

בדרך זו עברו שיירות המכוניות, שהעבירו את יהודי קראקוב לתאי הגאזים שבחלמנו.

את קוטנה עברו בדרכם אל האבדון במחנה המוות שבחלמנו עשרות קהילות של יהודים. השוק החדש שבקוטנה שמע את בכיים וזעקתם של ריבואות יהודים. ועכשיו נראה השוק החדש כבית עלמין והקברים הסמליים היחידים פה הם של החיילים הרוסיים....

קברים של יהודים שוב לא תמצא בקוטנה. בבית־הקברות היהודי ערכה האוכלוסיה הפולנית פוגרום במלוא מובן המלה. המצבות נשדדו, הקברים נחפרו ונהרסו ובשדות מתגוללים גולגלות, צלעות של יהודים כבתוך איזה דז׳ונגל אפריקני בין פראי אדם וקאניבאלים.

משמונת אלפים יהודי קוטנה לא נשארו אלא מאתיים ושלוש עשרה נפש. במשך זמן היותי בפולין התפזרו על פני כל הישובים הדלים שבפולין. בווארשה, לודז, שלזיה התחתית. ומשהקימו שרידי הקהילה רבת הדורות על הקברים המופקרים של בית הקברות היהודי מצבת זכרון לקהילת קוטנה, עמדו הפולנים שבקוטנה והרסו את המצבה. אסור שבעיר יישאר זכר כלשהו ליהודים. עמדו שרידי היהודים והקימו עמוד זכרון אחר, אך גם הפעם פוצצו מכבי האש הקוטנאים את עמוד הזכרון.

אבל היהודים עקשנים. הם נתחשלו באש ובסער. הם רוצים להתגבר על שנאתם של בני הבליעל הקוטנאים והתקינו אנדרטה שלישית, עשירה ויפה יותר מהשתיים הראשונות... אך מכבי האש של קוטנה התעקשו והורידו את ההר, עליו נמצא בית־הקברות... החול של בית־הקברות — אומרים הם — דרוש לבנינה של העיר.

בשעת ביקורי בקוטנה גרו שם עשרה יהודים. רק אלוהים הוא היודע מה קושר אותם לעיר זו. אך האל היחיד יודע, שזמן רב לא יוכלו להחזיק מעמד. השכול והעצבות יבריחו אותם. ואת מלוא העצבות ואת חוסר הסיכויים שבמקום מרגישה אפילו מומרת, שעכשיו, בזמן שאין יהודים בקוטנה, היא מקרבת את שארית הפליטה. וכשמזדמן יהודי לקוטנה אינה רוצה לדבר עמו אלא אידיש. כשהיו בקוטנה חיים יהודיים פנתה היא להם עורף; עכשיו היא מתגעגעת על החיים ההם ורוצה להתחמם לאור הלהבות הקרות של הלאנדסמאנשאפט הקוטנאי בפולין...

כשיצאתי את קוטנה וראיתי מרחוק באופק את הכנסיה הקאתו־לית, שלחמה במשך דורות נגד גגה הגבוה של בית־הכנסת, הרגשתי את הצלב המתנשא על ראש הכנסיה כחודה של מאכלת שננעצה בלב החיים היהודיים שבקוטנה.

זגארז׳, סטריקוב, אוזורקוב

לודז׳ היחסנית היתה מוקפת עיירות קטנטנות בדומה לזגאֶרז׳, סטריקוב ואוזורקוב. כשהיית מזדמן לעיירות אלו ושומע מבעד לחלונות הפתוחים את נקישת הנולים היה נדמה לך שזוהי בת קולה של ההמולה הלודזאית הגדולה, ואף־על־פי־כן היו להן, לעיירות אלו, חיים משלהן וקצב משלהן.

חאלופניקים למאות ישבו מהנץ החמה עד צאת הכוכבים ליד הנולים, ארגו וטוו, עבדו בזעת אפיים לצורך פרנסתם מתוך מאמצים מתמידים לחיות איכשהו את ימי המעשה ולהגיע לשבת.

עיירות דלות היו — סטריקוב, אוזורקוב וזגאֶרז׳, עולם מלא צײדו בבגדים, באפודות, בגרביים וטליתות, פרולטארים שקדנים ופועלים בעלי זקן וחבושי־כיפות. עם עלות השחר רצים הם וטליתותיהם מתחת לבית שחים לבית המדרש ל„חטוף״ תפילה, כדי שלאחר כך, במשך כל היום כולו ועד שעת ערב מאוחרת יוציאו מידם מכנסיים חדשים, מעילים, חמילות חדשות. כל היום כולו מטרטרות מכונות הסריגה, מקשקשים הנולים. כאן, בעיירות, לא היו הולכי בטל, חובקי ידים, מתפנקים; עובדות נשים בפאות נכריות, נערות וילדים. הכול רוקמים והכול תופרים. שכן לודז׳ הכרך מזרזת את החאלופניקים. צמאה היא לסחורה מוגמרת וזגאֶרז׳, סטריקוב ואוזורקוב מתמודדות בעשר אצבעות בלבד עם המכונות של לודז, והן תספקנה, האצבעות!

העיירות הפרולטאריות לא פיגרו אחרי לודז. גם להן היו אגודות וספריות, גם להן היו מפלגות ונוער יהודי מחפש דרכים שברעש הריתמי של המכונות שמע את פעמי הגאולה.

הרוצחים הגרמניים שלאחר כיבוש פולין הדביקו בישובי היהודים מודעות שהם פותחים במאבק נגד ה„ספסרות היהודית״, הגדירו גם את העיירות הפרולטאריות בסביבות לודז׳ כקנים של „מנצלים״ ובישרו להם כליון. בבת אחת נעקרו העיירות ממקורן ויהודי

אוזורקוב, זגארז׳ וסטריקוב ככבשות תועות ועזובות הורצו לגיטו לודז.

כאן, בשפל ממלכתו הטראגית של חיים רומקובסקי נגוז חלומם של החייטים והאורגים ישרי הלב; מכאן נשלחו לאחר מכן לאכלס את מחנות העבודה ברחבי פולין ולמלאות את תאי הגאזים של אושבנצ׳ים וחלמנו.

חשכו העיירות ובתי המלאכה מתו. שוב אין כאן האלופניקים ואין כאן לא אורגים ולא חייטים. טיפוס חדש של אדם כבש את בתי היהודים. כשתכנס עכשיו לעיירות אלה תאמין בקושי שכאן עבדו ויצרו דורות של יהודים ומבעד לחלונות לא תשמע נקישת מכונה או נולי אריגה. שירת העבודה שוב אינה מהדהדת תחת שמי זגארז׳, אוזורקוב וסטריקוב.

כשבאתי לאוזורקוב גרו שם שלושים יהודים. אך ברחוב לא פגשתי אפילו אחד מהם. מה להם, ליהודי אוזורקוב כיום? איפה הם מתחבאים? כששאלתי איפה גרים כאן יהודים והלכתי לבקרם מצאתי את הדלתות נעולות. הידיים אינן נוטות לעבוד ועל כרחך אתה עוסק במכירת ירושתם של אבות שניספו. אנשים טרודים במשפט, ירושה, בנסיעות ללודז, שם הם מתחממים. דרך אגב, לאורם של יהודי המקום.

סטריקוב היא „יודנריין״. משירדתי מהאוטובוס ושאלתי את הפולני הראשון שנזדמן לקראתי אם יש יהודים בעיירה הסתכל בי בעיניים של שיכור והשיב בנשיפת וודקה:

— יהודים בסטריקוב? אין שעתם של היהודים פנויה לגור בסטריקוב. הללו, פאניי, טרודים בהנהגת המדינה הפולנית. והממשלה, כפי שעיניך רואות אינה יושבת בסטריקוב אלא בווארשה הבירה, פאניי.

— מה שייכות יש להם, ליהודי סטריקוב ולממשלה? — אני מקשה.

השיכור מחייך ומנגב את חוטמו לאורך ידו.

— יהודי סטריקוב יש להם יותר שייכות לממשלה משיש לממשלה שייכות לפולין.

— אתה מדבר שטויות — אני אומר לו.

השיכור מתמלא חימה וצורח צריחות של וודקה:

— ומינץ אינגו מסטריקוב? וטרוצקי? וברמאן? כל היהודים הם מסטריקוב! כאן ברחוב הזה גרו כולם, כל היהודים! והנה עמדו והשאירו לנו, לפולנים, את בתיהם הנקובים ככברה, והם עצמם יצאו לווארשה, לבלבדר, למשול בפולין. ולי השאירו גג מלא חורים... דולף... גג יהודי נקוב ככברה.

הנחתי לו והסתלקתי והוא המשיך, לצעוק אחרי:

— גג נקוב ככברה השאירו לי היהודים! אמור להם זאת בווארשה!....

ובזגארז׳ חיו אותו זמן ששים נפש מישראל, כלומר: בעצם גרו בלודז׳ ובשלזיה התחתית. אך משהו מושך אותם לעיירה זגארז׳. לעבוד אינם עובדים כאן, כי אין לאיש בפולין צורך בחאלופניקים, אין איש מחכה לצרורות שלהם. החיים הכלכליים בלודז הועברו לפסים אחרים וזורמים בכיוון אחר. וגם יהודי זגארז׳ נוסעים ללודז ולשלזיה התחתית. משהו דוחף אותם ומריץ אותם. וכאניות הללו על פני גלים גועשים אינם מוצאים מנוח לעצמם, מקום להשליך בו עוגן.

באוטובוס, שבין זגארז ללודז סח לי יהודי אחד:

— ניהלתי קואופרטיב של חיטים. יהודים ופולנים יחד. השתכרתי די טוב, אבל ילדי הולכים ונעשים גויים. הולכים לבית־ספר פולני, אינם רואים בעיניהם מלה יהודית. סופגים עלבונות מחבריהם לבית־הספר. עלבון הילדים הותך כאיזמל בלבי. אילו היה העולם פתוח — אפשר היה לנסוע לסביבה יהודית מובהקת, אלא שהעולם סגור בפנינו. אין לנו מקום. לפיכך אני רץ פעם ללודז ופעם לשלזיה התחתית ואיני מוצא מנוחה לעצמי. ולפנים כסבור הייתי שכל העולם מסתובב סביב שולחנות החייטים ונולי האריגה של זגארז׳, בעולם אחר לא היה לנו כל צורך. היום, כשאני בא לכאן, יש לי הרושם שנקלעתי לירכתי תבל.

כאלה הן העיירות שנשענו על לודז, שהיו מספקות מעלות השחר ועד חשכה מלבושים, אפודות, גרביים וטליתות לעולם כולו. עכשיו מוזנחות העיירות. עזובות ומיותרות כאילו בא ארבה וכילה הכול עד לשורשים.

קולומנה

בימי הקיץ הלוהטים, כשבתי לודז נעשו מלובנים והחצרות השוקקות הזכירו יורות רותחות ושופעות אדים — היו יהודי לודז יוצאים ליערותיה הצוננים של קולומנה. כאן, במרחק עשרים קילומטר מהכרך, עמדו ביערות האורנים המצילים חוילותיהם של עשירי לודז, ולכאן היו עוקרים כל החיים היהודיים שבלודז לתקופה של שלושה חדשים.

עיר הקייט קולומנה היתה עוטה חג במשך שלושה חדשים, בלי דאגות יום־יומיות, בלי מסחר ושטרות. אז לא שמעו את רעש היער, אלא את המולתם העליזה של ילדים יהודיים, שיצאו מבתי הספר וטבלו להנאתם באוירם הנדיב של יערות־האורן. הנוער היהודי הביא עמו לכאן את חייו הנסערים, פרק מעליו עול של עבודה והתמסר ליער ולשמש. יהודים בעלי זקן וכיפות, שארבע הכנפות שלהם בולטות לעין, נפשו במרפסות ועסקו בתורה. הכול כאן היה יהודי: היער, החוילות, הרקיע, האדמה וחיי היער.

בערבי שבתות, כשהיו מתלקחות שלהבות נרות השבת מעבר לחלונות החוילות, וכשבמרפסות נתהדהדו הזמירות של שבת — נדמה היה שהמשיח בא וכל העולם כולו הוא ארץ־ישראל...

כשבאתי הפעם לקולומנה עמד הקיץ בעיצומו. לפנים בעונה זו היו היערות מלאים יהודים, אבל עכשיו מצאתי יער ריקן. בכביש הרחב, המוביל מתחנת הרכבת, בו רעש ככה הנוער היהודי המתרונן לא מצאתי אפילו אדם אחד, שאוכל לשאול אותו על הדרך. ליד החוילות הגדולות ראיתי אוהלים של צופים פולנים, כאן הקים הנוער הפולני את מחנותיו. בראשי האוהלים מתנפנפים דגלוניהם של קבוצות הצופים השונות: „זאב", „נמר", „חזיר־בר" — שמות הקבוצות. אני נזכר במחנות הצופים היהודיים משכבר הימים,

בימי הקיץ שביערות פולין: מחנות של הנוער הבונדאי „צוקונפט", של „השומר הצעיר" ושל „פועלי ציון שמאל". שמות אחרים לגמרי היו להם: ל„צוקונפט" היה שם „פרייהייט", ל„שומר הצעיר" חרות, ל„פועלי ציון שמאל" „בורוכוב". שמות שהעידו כי בתוך אוהלי הנוער מפכים חיים של מאבק וכיסופים, חיים החותרים אי־לשם, לדרכים חדשות. וכאן, בקולומנה, עברתי על פני „זאב", „נמר" ו„חזיר־בר". היער נראה עכשיו פראי. אותו רגע אני מרגיש את עצמי כבתוך דז'ונגל והרגליים מושכות אותי אחורנית, לברוח מכאן, לעקור מתוך העזובה הזאת, שבעבר הקרוב התרוננו בה החיים, בחוילות וביער כולו.

אבל ברי לי שביערות אלה שומה עלי למצוא עוד משהו, לפחות שמץ מהחיים שהיו. ואני משוטט הלאה. אינני רוצה לשאול את הדרך מפי מישהו, כי מה אשאל מאנשים שסמלם הוא „חזיר־בר".

בעומקו של היער אני מוצא כמה חוילות מאוכלסות. אבל את שוכניהם אינני רואה. מהחלונות הפתוחים בוקעים צלילי הרמקולים. מכל החלונות אותו הקול, „קרשצ'נדו" גברי, כאילו היה הנואם מדבר לפני אספה המונית. לאורך החוילות מלווה אותי הקול: „המהפכה נחלה את נצחונה הגדול..." כשאני מתרחק מהחלון מתרחק הקול, אך ליד החוילה הסמוכה הוא חוזר ובא לקראתי ביתר עוז... „להיסטוריה ניתנה דחיפה ענקית קדימה"... אני ממשיך בהליכה לאורך החוילות ושוב מדביקני אותו קול: „חופש, חדווה ולחם כבשנו למען האדם הפשוט"... ובתוך היער הריק נראה משונה ומתמיה נצחון זה של החופש, החדווה והלחם.

במעמקי היער מצאתי סוף סוף את שלוש המושבות בשביל הילדים של יהודי לודז. למה נמצאות המושבות היהודיות כה עמוק בתוך היער, זאת הסבירו לי אחר־כך מנהלי המושבות: כל החוילות, שהיו רכושן של יהודים, נתונות עכשיו לפיקוחה של עירית לודז. העיריה הכריזה על עיר הקייט קולומנה כעל מקום מרגוע לנוער מתלמד. כשהמוסדות היהודיים פנו וביקשו שלושה בתים בשביל מושבות הילדים הסביר להם מנהל מחלקת החינוך כי לעת עתה אין הנוער הפולני מצויד עדיין בקולוניות... המורים

היהודיים הסבירו כי כל הנכסים הבלתי נדים בקולומנה שייכים ליהודים וילדי יהודים רשאים לרשת את החוילות היהודיות לא פחות מהפולנים. העניין הגיע לחלונות הגבוהים ולשלוש מושבות ילדים ניתנה האפשרות להסתדר בקולומנה.

שלוש מושבות ילדים: „טאָז", של הועד המרכזי היהודי ושל „בונד", שלאחר זמן מה לא נשאר מהם זכר. במושבות היו מאתיים וחמישים ילדים יהודים. הגדולה שבהם היתה זו של „טאז" — מאה ילדים. ילדים? לא, יהודים קטנים שבורים ורצוצים, שפעמים הם שוכחים את עצמם ורצים החוצה, לתוך היער, לשחק בכדורת. אבל בשעת שירה אינם שוכחים את עצמם לעולם. שירתם עגומה, כשם שעגומים זכרונותיהם. כל ילד נושא בזכרונו חויות הנוטלות מהם את האושר הגדול להיות ילד.

מנהלת המושבה, אסתר סטוליצקי, אומרת לי שעיקר תפקידו של מורה יהודי הוא לא לחנך ילדים, שכן קודם כל יש להחזיר לילדים את ילדותם, שלא יהיו יהודים מבוגרים, מדוכדכים. הילדים היהודיים קיפחו בשנות השואה את ילדותם ואת אמונם בבני אדם. אה, כמה קשה לשכנע ילד יהודי בפולין שלא כל בני־אדם רעים הם. היא מראה לי ילד שרק לפני שנה נלקח חזרה ממנזר. במנזר תקעו במשך כמה שנים למוחו הילדותי הקטן את דברי ההבאי המשונים בנוגע ליהודים, שברו את נפש הילד עד כדי כך, שעד היום הוא מלא חוסר־אמון לסביבת הילדים היהודיים ומוריהם. אם כי לא קשה להבין שגם הוא כילד יהודי יש לו אותן התכונות של חבריו ולפיכך עליו להבין כי מה שלימדו אותו במנזר הוא שטות. רעל המנזר עשה את שלו ותפקידה של המורה עכשיו הוא להחזיר לילד את גאוותו הילדותית והיהודית.

ילדים משחקים ביער, הם משחקים בחול, הם בונים בונקר...

בפני מי צריכים הילדים להתגונן בבונקר של חול? אלו כוחות זדון אורבים להם? אורב להם הזכרון. הבונקרים הם חלק מחייהם. האמנם ירדוף אותם הבונקר כל ימי חייהם?

על עתון הקיר אני מחפש חיבורים של ילדים ופרט לכתב היד הילדותי — הטכסט הוא של אנשים מבוגרים.

שרה הקטנטונת, שעודנה ילדה, שטרם מלאו לה שתים־עשרה,

היא בעלת עיניים פקחיות ומבוגרות. היא איננה מסוגלת לשחק. היא מרבה בקריאה ובכתיבה. בעתון הקיר אני קורא את חיבורה, מכתב —

אל אמי היקרה,
כמה לילות בשנתי הערבה,
כמה צרות וסבל,
שאת היית מחבקת ואוהבת אותי תמיד;
תמיד חלקת את פתך עמי.
זכרתי את דאגתך לי,
את, שחשבת תמיד על עתידי,
את קוית ולא זכית,
ועל לא עוון נגזלו חייך.
ואני לשוא חיכיתי ליום
את תודתי לך להביע על טובך וניחומייך.
אמא יקרה, עכשיו חרשה אוזנך משמוע את בכיי,
נסתרה דרכך ואת געגועי לא תרגישי,
הגעגועים הצורבים ומחלים את לבי.
ואני לא אחריש, אמא,
את כעסי לא אכבוש.
אינני חרשת משמוע אותך.
שתי מלים, שאני שומעת מקברך:
מלה ראשונה היא „בקם",
מלה שניה — ציון.
בחרב ובעמל אנצור את הגרעין ששרד,
שינציח את שמך ואת שם המיליונים:
אבות ואמהות, אחיות ואחים,
אנציח את דמנו שנשפך על לא חטא".

אסתטיקנים ופסיכולוגים לא יאמינו בודאי, שאת הקינה הזאת ואת קריאת הקרב הזאת כתבה ילדה, ילדה יהודיה מתוך בונקר, ילדה יהודיה, שיצאה מתוך עריסתה וקפצה ישר לתוך הזיקנה.

מה שונים הם הילדים של המושבה, מאותם הילדים, החונים באוהלי „זאב" ו„חזיר הבר". איזו תהום עמוקה! ישמשו נא הדברים

עדות בהיסטוריה שלנו שהילד הסובל בפולין בימי הכיבוש הפולני היה קודם כל הילד היהודי.

במושבת הילדים של ה„בונד" חמשים פעוטות, ילדים צעירים שבצעירים, שמעולם לא היו להם עריסות. לא ערש ולא שירי ערש. הם ראו את אור העולם מתוך הקירות האפלים של הבונקרים או בסיביר הרחוקה והקרה. אל תתמה שעיניהם עצובות כל כך. בני שלוש ידעו כבר, שאסור לבכות, שאסור לבקש שוקולד, שאסור אפילו להשתעל. כפעוטות כבר הרגישו את זוועות העולם. עכשיו הם גדלים ופורחים כפרחים. המחנכת, שעם פרוץ מלחמת העולם השניה היתה עוד בעצמה ילדה, תלמידת בתי הספר האידישאים, מוסרת להם את כל לבה. היא עצמה נתנסתה בכל גיהינום וגיהינום. נמנתה על הגבורים היהודים. כבר לאחר המלחמה הרגו חוליגאנים פולניים חשוכים ביריה את בעלה, ברחובה של לודז, היא עצמה יודעת כמה חמימות צריך ילד יהודי מפולין כדי שיוכל לגדול ולהיות אדם נורמלי. היא משחקת אפוא עם הילדים כעם פרחים, שרגלי רשע ביקשו לרומסם. יחס נוגע לב כל־כך של מורה לילדיה ראיתי בפעם הראשונה בחיי.

בת ישראל זו, שבגיטו לחמה על חיי היהודים, לוחמת עכשיו על נשמתם של ילדים יהודיים ביערות השכול של קולומנה.

במושבה של הועד המרכזי היהודי מצאתי את הילדים בשעת האוכל. ליד השולחנות, תחת כיפת הרקיע, שררה המולה צוהלת. ילדים חזרו מטיול שטופי אויר ושמש, עליזים, מתרוננים. השולחנות ערוכים בשפע, מגישים לשולחנות הקטנים הרבה יותר משיאכלו הילדים, שולחנות כיד המלך. כי הילדים, שעברו עליהם שנות רעב, סבלו מתסביך של רעב. עולם הרוצחים ביקש לדכא את הילד היהודי בכל מיני דרכים. גם על ידי רעב. עכשיו יודעים כבר הילדים, שאין צורך להחביא לחם תחת הכרים ואין צורך לאכול הרבה בבת־אחת, כי לחם מקבלים בשפע ושלפנות ערב ימצאו שנית שולחנות ערוכים. תסביך הרעב הולך ונעלם, הילד מתחיל שוב לרחוש אמון לאדם, מביט בפחות חשדנות על העולם.

אם אחרי האוכל נשארים עוד השולחנות מלאים, עוזבים אותם הילדים שבעים ושקטים. פעמים עוד נמלך איזה ילד בדעתו ולוקח

עמו פת לחם. אבל כשהוא רואה שעל השולחן נשאר עוד ועוד הוא חוזר ומניח את הפת ומתבייש בודאי בחולשתו...

מושבות הילדים היהודים בקולומנה ולא בקולומנה בלבד, אלא בכל ערי פולין, הן בעצם מבראות לילדים, והמורים — רופאי־נפש, שהגורל הציל אותם מתאי הגאזים למען ילבו את הניצוץ העומם, יהפכו אותו ללהבה, שתוכל להוסיף ולהאיר כשם שהאירה לפני המבול.

בקולומנה החרבה והעזובה, בשכנות עם מחנות, שסיסמאותיהם סיסמאות של חזירי בר, זאבים ונמרים הולכים ומחליפים כוח המשה׳לך והשלמה׳לך שלנו, הרבקה׳לך והשרה׳לך שחורות העין שלנו.

מזריטש

עיר של בורסקים ועושי־מברשות

בין הערים היהודיות של פולייסיה היתה אחת, שקנתה לה ביחוד שם בעולם היהודי ונשאה אפילו שם יהודי מיוחד.

היתה זאת העיר היהודית העתיקה — מזריטש.

עשרות ערים בפולין היו להן שמות יהודיים, שמות שהיו זרים לחלוטין לפולנים. צויזמיר, קוזמיר, טורנה, ריבישויו, בריקל, טיקטין, אושפיץ, מזריטש — ככל שצלצלו טבעיים באזני היהודים, זרים היו למושגי הפולנים.

כיום שוב אין הערים האלה יהודיות עוד ושמותיהם נעלמו יחד עם הקהילות. הנקודות נעלמו מהגיאוגרפיה היהודית וצויזמיר הפכה לסאנדומייז' קוזמיר — לקאזימייז', רבישויו — להרובישוב טורנה — לטארנוב; בריקל — לבז'אָסקו; גור — לגורה קאלווואריה; אושפיץ — לאושביינצים ומזריטש היא עכשיו מיינדזיז'אָץ פודלאסקי.

מזריטש נמנתה על הערים שבמסורתן העמוקה היכו שרשים עמוקים בגוף החיים היהודיים שבפולין. עם פרוץ המלחמה חיו כאן שבעה־עשר אלף יהודים עובדים ויוצרים, יהודים גזעיים, ששלחו ענפים ופארות לכל ארצות ההגירה בעלות אוכלוסיה יהודית צפופה.

כל העיר היתה שקועה בענף המברשות. מזריטש היתה העיר היהודית היחידה בפודלייסיה שהיתה בעלת פרולטאריון מגוון וסוחרים יהודיים עשירים. הסוחרים היהודיים שבמזריטש הגיעו עד לשווקים העולמיים והעיר מזריטש נתפרסמה כמרכז לזיפי חזיר בפולין.

בו בזמן שעיירות פולייסיה הקרובות חיו חיי דוחק, טבלה מזריטש בעשירות, ניהלה חיים של בני כרך והיה לה אפילו עתון משלה. אף על פי שמזריץ' הגיעה עד למרחקי העולם וחיתה חיים של כרך נשארה עד ליומה האחרון מבצר של יהדות עם אידיש

פולייסית עסיסית, שהיתה אף שפתם של הפולנים, אותם שחיו בתוך הצפיפות היהודית. השוק והרחובות היו פה יהודיים.

אפילו עכשיו, כשאתה מתהלך בעיר המתה למחצה לאחר שהחורבן עקר מתוכה את היהודים על שורשיהם, אתה מוצא עדיין סימנים המעידים שכאן היתה אחת ממצודותיה של התרבות היהודית:

עומדים על תלם בניני בית־החולים היהודי, הספריות היהו־דיות, בנין בית־הספר שלשון ההוראה בו היתה אידיש וזה שלשונו היתה עברית; בניני האגודות המקצועיות ומועדוני המפלגות. מעל הרבה קירות לא נמחו עדיין הכתבות הקוראות את התושבים היהודיים להשתתף בבחירות לקהילה, לקנות שקלים, להשתתף בבחירות לאגודה. נדמה לך כי האותיות העבריות מרטטות על הקירות. הן קוראות לתוך עולם שנתרוקן, עולם קר בלא חיים יהודיים ובלא חיים בכלל.

אותם הבקיאים בתולדות תנועת הפועלים בפולין זוכרים את התפקיד שמילאו הבורסקאים ועושי המברשות עם שחרה של התנועה הזאת; עד היום האחרון שלפני מלחמת העולם השניה היו הפועלים היהודיים הפועלים היחידים בעיר והאגודות המקצועיות שבמקום היו יהודיות טהורות. עכשיו, בעיר השוממה והמתה למחצה, תראה שלטים על מועדונים של אגודות פולניות, אבל דיה הצצה אחת בלבד, כדי לדעת שהם ריקים ומיותרים בתוך סביבה זו של נחשלות מוחלטת.

על אדמת פודלייסיה היו יהודי מזריטש הראשונים, שיצרו מושגים חדשים — את שביתות הפועלים הראשונות. את חגיגות מאי הראשונות ביצעו הפועלים היהודים שבמזריטש לפני יובל שנים. יובל שנים לאחר מכן, בימינו אנו, כשבפולין מתגשמות שאיפותיהם של ה„אחים" וה„שובתים" המזריטשאים — הפכו החולמים היהודיים לאפר סביב מחנות המוות של מאידאנק וסוביבור.

גם כאן לא לחמו הפועלים היהודיים למען עצמם.

יובל שנים ארך תור הזהב של מזריטש. אף על פי שמאז ומתמיד היתה מזריטש מבצר של ה„בונד", התקיימו בה יפה גם כל שאר התנועות הציבוריות והפוליטיות ברחוב היהודי. במאבקי התרבות הנואשים נתעשרה התרבות היהודית עוד יותר ונתלבלבה עוד יותר,

נוסדה אגודה — נוסדה עמה גם ספריה נוספת. בין מפלגות פרצה מחלוקת — עמדו ופתחו בתי־ספר חדשים.

ידעו יהודי מזריטש כי אין אחדות קיימת אלא בבית־העלמין, כי רק בין קברים שוררת שלוות נצחים. אין ערכים גדולים נוצרים אלא מתוך מחלוקת לשם שמים, מתוך התמודדות של כוחות יצירה. ולכן הפכה מזריטש מרכז יהודי גדול בפולייסיה: בתי־ספר באידיש ובעברית, ספריות, חוגים דראמאטיים, חוגים לתרבות ונוער יהודי נפלא, שהוציא מקרבו אינטליגנציה רחבה ויוצרת.

מלבד התרבות החילונית העשירה היתה לעיר ישיבה משלה, בתי־תפילה ושטיבלך של חסידים, בית־כנסת ישן ובתי־מדרשות ואלפי אבות וסבים אדוקים וישרים, שהמשיכו ללכת בדרכים הסלולות של האמונה והמסורת.

עכשיו שוררת דממת מוות במזריטש. הסימטאות הצרות מסביב למגרש עליו עמד בית־הכנסת, נעקרו מהשורש. לא נשאר בית על תלו. שום יסוד של בית לא נותר, הכול נמחה מעל פני האדמה יחד עם בית־הכנסת. בסימטאות אלו היה הגיטו ולאחר חיסול היהודים שדדו המרצחים הגרמנים את הרכוש היהודי ואת הבתים הרסו.

יהודי מזריטש זוכרים:

בטבורו של השוק עמד בנין גדול ובו חנויות יהודיות (וכי אלו חנויות במזריטש לא היו של יהודים?). בנין זה היה לצנינים בעיני האנטישמיים שבעיר, אבל אפילו בשעת המשטר הפאשיסטי למחצה בפולין שלפני המלחמה לא העז איש לסלק את הבנין. כי ששה עשר אלף היהודים שבעיר היוו גוש חי, כוח אדיר — מוסרי וכלכלי כאחד. רק לאחר שנכבשה העיר על ידי המרצחים הגרמניים הגיעה שעתם של אבות העיר הפולניים. עוד בטרם השמידו הגרמנים את הקהילה היהודית ואת עמל היהודים, הרסו הפולנים את הבנין הגדול שבמרכז העיר.

היה זה נתח שמן ראשון לצוררי ישראל, שחיכו שנים רבות לחורבנה של העיר היהודית. אבל יהודי מזריטש קיוו כי בכך נסתיים גזר־הדין. הבטיחו להם, ליהודים, כי מזריטש תישאר אזור שמור, בו יוכלו יהודים לעבוד ולחיות.

ואמנם, בו בזמן שבהרבה מעיירות פולייסיה נשפך כבר דם

יהודי כמים, הוסיפו עוד יהודי מזריטש לחיות ולעבוד ולקוות כי לא יזנח אלוהים את קהילתם.

אף־על־פי־כן התחיל הנוער היהודי להתכונן. נוצרה מחתרת. שני בחורים פשוטים מחברי „השומר הצעיר" — עוזר פלאסטרשטיין וחיים טכורז' — התיצבו בראש התנועה. הם ארגנו עשרות צעירים, העמידו לעצמם תפקידים גדולים, אלא שהיו נטולי כוח. היה להם רצון לוהט לפעולות, לנקם, אבל כל נשק לא היה להם. רק קרדומים ואתים הכינו.

סביבם געש ים של שנאה. ידוע ידעו שמהפארטיזאנים הפולניים ביערות הקרובים לא יקבלו שום עזרה. להיפך — אם יצטרכו לברוח ליערות — ימצאו את עצמם בתוך דז'ונגל פראי, בו צפוי להם רק כליון. בחורים יהודיים אלה לא זכו אפילו ליום המאבק. בפרוס הגרוש הלשין עליהם שוטר יהודי והסגירם לידי הגסטאפו.

הדבר היה ערב הטבח הגדול. הגסטאפו לא רצתה לעורר בהלה בין היהודים והעבירה את שני ראשי המחתרת לראדזין. בדרך התנפלו שני הבחורים היהודיים על מלוויהם הגרמניים, שני חברי ס"ס. התנפלו עליהם בידיים ריקות. האיכרים סיפרו לאחר מכן כי שני הגרמנים שתתו דם. הידיים הנוקמות, אבל בלתי מזוינות, לא יכלו, אלא לפצוע את הרוצחים. לאחרונה ירו הנבלים בשני הגבורים הצעירים והשליכו את גויותיהם מתוך המשאית.

קברם הגלמוד של עוזר פלאסטרשטיין וחיים טכורז' עומד עכשיו עזוב בדרך שבין ראדזין ומזריטש.

סמוך לטבח הביאו למזריטש אלפי יהודים מנאשאֶלסק, מלאווה, קראקוב ומייליץ, מריפין וסלאביקוב. סברו שמביאים אותם אל האזור השמור היהודי מזריטש: העתונות הגרמנית בווארשה ובקראקוב עשתה פרסום ל„אזור השמור", העתיד לפתור את שאלת היהודים בפולין.

כאן, במזריטש כלומר, יהפכו את היהודים לפרודוקטיביים. כעבור ימים מעטים — ב־25 באוגוסט 1942 ירדה החרב על צווארם של יהודי מזריטש כנופיות השודדים והרוצחים המעורבות של גרמנים ואוקראינים השתוללו שני ימים ושני לילות. במשך 48 השעות טיבעו בדם שנים־עשר אלף יהודים. לא היתה זו רק „אויסזידלונג"

בקרונות מוות, אלא טבח אימים. אדומים מדם יהודי היו הרחובות ושמי הנחושה לא שמעו את זעקת הקרבנות. תוך בהלת המוות לא הכירו האמהות את ילדיהן, גברים — את נשיהם, ילדים — את הוריהם. כשהריצו מחנות אל הקרוניות היתה הדרך אל הרכבת מכוסה גויות, שהחיים נתקלו בהן ונפלו ולא קמו עוד.

במשך שני ימי הטבח דחקו לתוך הקרונות המסוידים עשרת אלפים יהודים חיים. לתאי הגזים שבטרבלינקה הגיעו שלושת אלפים במצב של גסיסה; שבעת אלפים הוצאו מתים, חנוקים.

אחרי ימים מספר חזרו למזריטש שלושה צעירים יהודים, שקפצו מתוך הקרונות. הם סיפרו כי מטרת האזור השמור הוא טרבלינקה, שאין להם ליהודי מזריטש מה לחכות. מוטב שכל אחד יברח, שכל יהודי ימכור את חייו במחיר. בו ביום הלשינה המשטרה היהודית על שלושת הצעירים והגרמנים ירו בהם באמצע השוק בשל תעמולת זוועה.

הגסטאפו פקדה שהעיר תסגיר לה את הרב. הרב, פסח ראצקה, הסתתר בשעת הגרוש במאורה של כלב והרוצחים לא יכלו למצוא אותו. עמדו הגרמנים והוציאו חמש מאות יהודים לשוק על מנת לירות בהם. אז בא הרב אל הגסטאפו לפדות את חמש מאות היהודים ומת מות קדושים.

אחרי הגרוש הראשון דחקו את היהודים לתוך גיטו ברובע העיר שמוליביזנה — בסימטאות יאטקובה, דייקארסקה וברחוב בית־הכנסת. מעשרות עיירות התחילו מביאים לכאן יהודים — לאזור השמור. בגיטו הצר התאספו כל כך הרבה יהודים שבבתים לא היה מקום לשבת.

כעבור ששה שבועות התחיל הגרוש השני. ביתר אכזריות, ביתר שפיכת דמים. שלושה שבועות נמשך הטבח. שלושה שבועות נסעו רכבות הלוך ושוב לטרבלינקה. הרכבות לא הספיקו לקלוט את כל היהודים ולכן דחקו את השאר לתוך בית־הכנסת היהודי. כאן החליטו היהודים שלא ללכת לקרונות, להתנפל על הגרמנים והאוקראינים ולא להושיט צוארם לשחיטה. גם הפעם הלשינה המשטרה היהודית. לבית־הכנסת באה פלוגת אוקראינים וארבעים יהודים נורו. השאר הועברו לטרבלינקה.

בנובמבר 1942 הודיעה הגסטאפו שמעתה לא יוציאו עוד יהודים ממזריטש. מחנות של יהודים, שהובאו זה עתה, התחילו לכונן איכשהו את חייהם בגיטו. מי יודע איזו פעם אושר יודנראט חדש. גם הפעם קבעה הגסטאפו את היודנראט האחרון, יודנראט בלי זכויות ובלי זכות לתת פקודות. על היודנראט האחרון נמנה גם שמעון קליינבוים, יהודי מראדזין.

יהודי מזריטש חשבו שהם ניצלו כבר. אלא שבליל ראש השנה לנוצרים, שנת 1943, באו גרמנים לגיטו וירו בחמשים יהודים. עוד למחרת הוציאו את כל עובדי המברשות ושלחו אותם לטראווניק יחד עם המכונות, הגלם ואפילו עם ילדיהם. הבטיחו להם ששם יחיו עד גמר המלחמה.

ב־2 במאי 1943 חוסל הגיטו ובתיו פוצצו בדינאמיט ובכללם בית־הכנסת.

היהודי היחיד מחברי היודנראט שניצול היה שמעון קליינבוים הנזכר לעיל. הוא אמר לגרמנים, שהוא יודע איפה טמון אוצר יהודי. הביא את הגסטאפו לכפר אחד, ושם התחמק מידיהם באורח פלא. זמן מה התחבא ביער, אחר כך אצל אחד האיכרים ששדד אותו ורצחו. קברו נמצא בצדי הדרך, שבאחד הכפרים בקרבת מזריטש.

ביערות שבסביבת מזריטש התחבאו מאות יהודים. הגשם והקור טרדו אותם מהיערות. הרעב היה דוחף אותם אל הכפרים, אבל הכפרים היו מסוכנים, שם ארבו כנופיות של גרמנים, אוקראינים ופולנים, שהיו מבטיחים ליהודים מחבוא על מנת לשדדם ולרצחם אחר כך. רק אצל איכרים בודדים התעורר רגש אנושי והם נתנו ליהודים מחבוא ופת לחם.

הגיהינום של מזריטש אין לו דומני, משל ודוגמה במארטירולוגיה של עיירות פולין. אם כי לכל הקהילות היה גורל שווה של בגידה, שוד ורצח, אבל דרך מזריטש לטרבלינקה ומאידאנק עברו יהודים פי חמשה או ששה יותר משמנתה הקהילה לפני המלחמה.

דומה שלא היה מחנה מוות או מחנה עבודה בפולין, לשם לא נשלחו יהודים ממזריטש. כאן היתה תחנת המוות המרכזית.

ועכשיו שולטת דממה במזריטש כלאחר חופה שחורה, דממה, כאילו לא היתה כאן עיר יהודית מעולם, כאילו לא תססו כאן חיים יהודיים מעולם.

כן, יש ויש סימנים שהיתה כאן קהילה יהודית, כי בית־העלמין היהודי סיפק ים של מצבות. כל הכפרים מסביב מלאים מצבות של יהודים: ברפתות, באמברים, בחצרות האיכרים. הן ממש מתגוללות תחת הרגליים.

בוא, יהודי מזריטשאי, ונשוטט יחד בסמטותיך הצרות, בעיר בה רקמת אתה ככל השאר את כל חלומותיך. אראה לך את מצבות אבותיך. בכביש הווארשאי, בחצרו של אוקסנהורן, תמצא את המצבות. הן מונחות כאן תחת רגלי בני אדם, כדי שנוח יהיה להם ללכת תחת שמי ד׳. בוא וניכנס לחצר, שם גר פעם הרבי מביאלה, אולי תכיר שם את המצבה של אמך או של אביך ואולי של אבי אביך.

ארבע משפחות גלמודות של יהודים מצאתי במזריטש. מעולם לא הייתי מתאר לעצמי שבני אדם עלולים להיות גלמודים כל כך כיהודים כאן. קודם היו כאן יותר יהודים. רבים חזרו אחרי המלחמה ל„ביתם" הישן. באו לספק את געגועיהם הצורבים לבית; לבית, עליו התגעגעו במחנות הריכוז הגרמניים, ביערות פרע, אך משחזרו „הביתה" נתקלו בשנאת רצח מצד יורשיהם.

החוזרים, מהם נטבחו בידי מרצחים פולניים ומהם באו והציצו על „ביתם" וברחו כל עוד נפשם בם, עד שעברו את גבולות פולין ונקלעו למחנות שבגרמניה.

כמה מאות מיהודי מזריטש נשארו בחיים, פקדו את „ביתם" וארבעה נשתהו עד שלהי הקיץ 1947. ארבעה נזירים, אולי ארבעה גבורים, יהודים מדוכדכים, עייפים. אוי, מה עייפים!

שניים מהיהודים יש להם אפילו ילדים פעוטים, אפרוחים יהודיים קטנים, הגדלים בתוך עולם שומם. כשההורים צריכים לנסוע ליום אחד ללובלין או לווארשה. הם מוכרחים לקחת אתם את הילדים. שכן הם מפחדים להפקיד את כל תקוותם וששון חייהם בידיים זרות. כל ארבעת היהודים (רק שניים מהם הם ילידי מזריטש) נתנסו במחנות ריכוז והשמדה. על כל אחד מהם אפשר היה לכתוב ספרים

שלמים ושורותי מוגבלות מדי משאוכל לרשום, לו גם בראשי פרקים, את כל אשר עבר עליהם.

אחד היהודים האלה שמו מרדכי אקהויז. זהו האדם היחידי שנזדמן לי בכלל, המספר על יסורי הגיהינום שלו מהצד ההומוריסטי. אחרת אינו יכול לספר. אחר לא היה עומד בכל מה שעבר עליו. ממנו נודע לי כי נוכח החויות האיומות ביותר עלולות להתגלות באדם, בתנאים מסוימים, מעינות של הומור. הרי זה מזווע כל כך בשעה שהוא מספר כיצד אחרי שני חודשי רעב במחנה סקארז׳יסק הצליח להתקבל פעם כשומר בקולנוע הגרמני. המנהלת הגרמנית — מספר אקהויז — שואלת אותו פעם:

— יודע, ווילסטו לאקשן (יהודי, אתה רוצה אטריות)?

והוא משיב:

— חולה שואלים, לבריא נותנים.

והוא מספר על פי דרכו:

בקיצור, עמדה זו והוציאה לי דלי מלא אטריות ואני הקטן גוחן ובטרם תספיק הנבלה להסתכל סביבה אני מלקק כבר את קרקעיתו של הדלי הריק. היא חוזרת ושואלת: יודע, ווילסט נאך (יהודי, אתה רוצה עוד)? ואני משיב: תנסה גברתי. זו אינה מתעצלת ומביאה עוד דלי אטריות ואומרת: יודע, אם לא תאכל זאת אירה בך. „מוטב שנראה מי יתיגע ראשון, את מסחיבת דליי האטריות או אני מאכילה". ואני הגבר חוזר ומתכופף אל דלי האטריות ובולע אותן עד גמירא. הגרמניה עומדת ולועגת לי על שזללתי אטריות מרות שהקצינים הגרמניים בקאסינו סירבו לאכלן. ואני אומר לה כי לכשיהיו במעמד שלי יערבו הלוקשן גם לחיכם. היא שואלת אותי: איזו מלת גידוף היא „מעמד" ואני אומר לה: מעמד משמע מכנסיים יפים. נמלכת זו בדעתה ומרביצה בפרצופי באופן שאני רואה לפני את אבא־אמא והיא אומרת שתירה בי. אומר אני לה: גברתי המנהלת, אם תירי בי לא יהיה לך למי לתת את האטריות המרות. היא רואה שאינני חמור לוחך עשב ושאני מצפצף עליה אלף אלפי פעמים ושלדידי היא יכולה לירות בי תיכף ומיד כי מה איכפת לי עכשיו, כששני דליי אטריות מונחות כבר בכרסי כמו בקופסה? נמלכת זו ומוציאה לי חצי דלי אטריות ואומרת

שאם אשלשל את מחצית הדלי תתן לי את נפשי לשלל. אני אינני טומן את ידי בצלחת וגומל לה את החסד הזה. אלא שבשעה שאני מתכופף אני תוחב את האטריות אל מתחת לכותונתי, על בשרי. מוטב שהיהודים שלי שם במחנה ירגישו גם הם את טעם גן העדן של הלוקשן הללו. מאז נעשיתי שומר קבוע ועוזר קבוע במטבח וקיבלתי עלי באהבה את העונשין שהטילה עלי הגויה הייקית: קציצות שנתישנו, שיירי לחם, ועוד מרעין בישין — מכך צברתי הון ופירנסתי חצי צריף של יהודים.

פעם הבאתי למחנה קצת קמח ובקבוק בירה בשביל שתי בחורות מזריטשאיות מסכנות, שגרו בצריף סמוך. השומר הגרמני תפס אותי בקלקלתי וניגש למלאכה. „חלב" אותי במקל על ראשי, על רגלי ובכל מקום שפגע. ואני מהרהר לעצמי: הרבץ כרצונך ובלבד שלא תשבור את בקבוק הבירה... והאידיוט התעיף כל כך מהמכות, ששכח ליטול ממני את מעט הקמח ואת בקבוק הבירה.

„פעם שיפצו את הקולנוע של הקצינים הגרמניים. עמדו ושמוני נוטר את בד הקולנוע. ואני עבדך איני משתטה ושוכב לישון. תפסה אותי המנהלת בשנתי. היא מוציאה את האקדח ואומרת שביהודי אחד כבר ירתה היום ועכשיו תירה גם בי. אומר אני לה: מנהלת רבת חסד, לשם כך טרחת להעיר אותי? היא מורידה על ראשי מכה באקדח עד שאני רואה לפני את קראקוב. ואני אומר לה: אם תוציאי לי את עיני במה אשמור על הקולנוע? והיא אומרת לי שבפעם השניה תירה בי אם אישן. עמדתי והסקתי כהלכה את התנור והלכתי לישון. לכל הפחות אנמנם להנאתי קודם המיתה...

פעם שלחוני כעוזר להביא בירה מהעיר. צריך היה להביא כמה חביות בירה. מוכר הבירה הפולני פונה ואומר לי שהוא שולח פחות חביות ושאגיד שם ששלח יותר ובשכר זה יתן לי בקבוק בירה. אמרתי לו שלא כדאי לי לחייב את ראשי בעד בקבוק בירה. והוא אומר לי: יהודי מצורע, מחר לא תחיה בין כך ובין כך. אני לו: מילא, נראה. חטף הפולני בקבוק בירה והנחית אותו על ראשי. כשהביאו את החביות למחסן פתחתי חבית אחת ושפכתי את הבירה לתוך התעלה. בשעה שמילאו את הבקבוקים נתברר

כי חבית אחת ריקה — עמדו למחרת והביאו את הגוי למחסן וריסקו את עצמותיו. כשהיה מוטל על הקרקע אני ניגש אליו ושואל: פאנייה, שמא הבאת לי את בקבוק הבירה? אם כן, אשתה לחייך ולבריאותך ואם לא תואיל בטובך למסור בעולם האמת דרישת שלום להאברבוש...״

בצורה זו מספר לי מרדכי אקהויז את הרפתקאותיו. האיומים שביסורים התגלגלו אצלו למעין גרוטסקה. בנסיונות האיומים ביותר ובשעת עינויים גופניים קשים ביותר לא קיפח את הסארקאזם ואת ההומור שלו.

על ליל סדר נפלא במחנה סקארזשיסק סיפר לי היהודי:

יהודים דוויים וסחופים, שבורים ורצוצים בגוף ובנפש החליטו לערוך סדר בליל ראשון של פסח.

מחנה סקארזשיסק היה אחד המחנות האיומים ביותר שבפולין. אלפי יהודים ניספו שם מתוך עינויים אל־אנושיים. איש מהם לא ידע אם יחיה עוד עד הערב, אם למחר, לא יהא מוטל מת מאחורי אחד הצריפים. אבל על „סדר״ אינם רוצים לוותר.

עמדו ושיחדו כמה פועלים פולנים שהכניסו להם לתוך המחנה כמה בקבוקי יין. יהודים שעבדו במחסנים גנבו קמח למצות. יהודים שהובילו אותם לעבודה בעיר הכניסו אפילו כמה הגדות של פסח. בתנור שהותקן באופן פרימיטיבי אפו מצות. במקום לנוח מעבודת הפרך עמדו יהודים לילות שלמים ואפו מצות. לכרפס הכניסו ערמה שלמה של קולסי כרוב. בליל הסדר אמרו את ההגדה, שאלו ארבע קושיות, שתו ארבע כוסות וכל הלילה כולו, על גבי האצטבאות, כירסמו את הכרפס...

כדי לשמוע את ספורי היהודי ואת דרך ספורו הנפלא נשארתי במזריטש ללינת לילה. יהודי מזריטש כולאים את עצמם בלילה מאחורי שבעה מנעולים כאילו היו נצורים במצודה. סוגרים דלתות כפולות במוטות של ברזל וחוסמים את דלתות הכניסה לבית. וכך, סגורים ומסוגרים, ישבנו כל הלילה ואני הקשבתי לספוריו המבדחים של מרדכי אקהויז. אפילו בשעה שהוא מספר על מות אשתו שמתה במזריטש לפני ימים אחדים אחרי מחלה ממושכת, הופכת אצלו הטרגדיה העמוקה לגרוטסקה, בדומה לספוריו על חיי המחנה.

ושמעו נא למה מסוגלים יהודים:

בית־המדרש שבמזריטש נשאר עומד על תלו. זהו בנין גדול ואפור. מבפנים עקרו החוליגנים את כל הניתן לעקירה: את ארון הקודש, את הרצפה, את העמודים, אפילו את התקרה הורידו. לא נשאר אלא גג הבדיל. המנוולים הפולניים, שעשו מהצבות של היהודים יסודות לדירי החזירים שלהם, זקוקים עכשיו לגגות מעל לדירים אלה. משום כך הם באים בלילות לקרוע מעל בית־המדרש את ריקועי הפח.

סוף־סוף יהרסו בודאי את הגג כשם שהרסו כל מה שהיה בבית־המדרש. בעלית הגג של בית־המדרש מונחים עדיין, כנראה, פנקסים וספרים של הקהילה, כי כשבאתי לראות את הבנין מצאתי על המגרש שלפני בית־המדרש דף אחד של שאלות ותשובות בכתב יד. אחרי שהורד חלק מריקועי הפח העיף כנראה הרוח דפים מהעליה ונתחי חיים יהודיים מתגוללים בעיר המופקרת מזריטש.

מזריטש נמנית על הערים המעטות בפולין, שהמצבות והקברים המחוללים שוקמו איכשהו. שלושה יהודי מזריטש — מרדכי אקהויז הנזכר, מוטל בארנה ויענקל רוזנגארן — סיירו מתוך מסירות נפש בכפרים הסמוכים ואספו מצבות וחלקי מצבות והחזירום לבית־הקברות שבמזריטש.

בתוך גדר בית־העלמין, שנבנתה מחדש, נקבעו המצבות השלמות והחלקים יוצרים את האנדרטה הגדולה על קברי האחים של למעלה מאלף קדושים, שנפלו בידי המרצחים הגרמניים והאוקראינים ביום האקציה הראשונה, הוא יום 25 באוגוסט 1942.

בית־העלמין נראה עכשיו כפנתיאון ומהווה סימן אחרון שבעיר זו עמלה ויצרה במשך דורות מרובים קהילה יהודית ולבסוף עלה עליה הכורת.

קבורת האחים סביב מזריטש, קברי האחים בכפר דז׳יוולה יזכו עוד אולי ליד יהודית, שתעביר את עצמות הקדושים לבית־עלמין ותביא אותם לקבר ישראל. אולי...

שדליץ

שמה של שדליץ הלך לפניה. בימי הצאר היתה עיר פלך ושימשה מרכז וכלי־שרת לרוסיפיקאציה של פולייסיה. בכל המשטרים היו בשדליץ פוגרומים ומכאן פרסומה. ובדומה לתושבים באיזור וולקאני, הממהרים להקים את הריסותיהם לאחר התפרצות הר הגעש, כך היו יהודי שדליץ מתאוששים אחרי כל פוגרום וממשיכים בחיים עשירים ותקינים.

מאז הפוגרום הידוע לשמצה, בשעה שהרוצח הצאריסטי טיראנובסקי שלח את גדוד הדראגונים שלו לעשות שמות ביהודי שדליץ, ועד פרוץ מלחמת העולם השניה פתחו יהודי שדליץ חיי תרבות רבגוניים וחיים חברתיים עשירים.

לא היה בפולין מוסד ציבורי תרבותי, שלא היה לו סניף בשדליץ. המוסד התרבותי הגדול ביותר בשדליץ היה „הזמיר". למוסד זה היתה ספריה גדולה בשש שפות עם מחלקות מיוחדות למוסיקה ותיאטרון ומועדון לשח. כל המפלגות הפוליטיות היהודיות היו מיוצגות בשדליץ: „בונד", „פועלי־ציון" — ימין ושמאל, „אגודת ישראל", „הפועל המזרחי", קומוניסטים, שומר צעיר חרדי, ו„השומר הצעיר" החילוני, ציונים כלליים לגווניהם השונים, „המזרחי", פולקיסטים. מלבד אלה היה כאן „מרכז" ציוני ו„החלוץ". אמביציות חברתיות מיוחדות היו גם לאגודות בעלי המלאכה ולמועדון הסוחרים.

יהודי שדליץ היו להם בתי־ספר מכל הזרמים: גימנסיה, תלמוד־תורה, „תרבות", „יבנה", „בית יעקב", ישיבת „בית־יוסף", בתי־ספר סתם וחדרים מתוקנים. רק בתלמוד־תורה אחד בלבד למדו חמש מאות תלמידים וליד התלמוד־תורה היה בית ספר מודרני למלאכה.

עשרות בתי־כנסת היו מפוזרים ברחובות היהודיים. מספר

השטיבלך בלבד הגיע לארבעים. בית־הכנסת הגדול עמד במרכז העיר מזה מאה וששים שנה. מסביב לבית־הכנסת הגדול התרכזו בתי־התפילה הקטנים לבעלי מלאכה, בית־המדרש הגדול ובתי הקהילה.

ביחוד התגאו יהודי שדליץ בבנין הגדול והחדיש, ששימש בית יתומים ומושב זקנים. בבנין זה היה אולם גדול, הגדול שבעיר, לקונצרטים ולהרצאות. ליהודי שדליץ היה בית־חולים גדול משלהם ומוסדות עזרה לעשרות.

מלבד קופות גמילות חסדים פעלו בשדליץ מתוך מגמה של עזרה עצמית ששה בנקים יהודיים: בנק מניות, בנק לבעלי מלאכה, בנק אגודת ישראל, בנק הסוחרים הזעירים, ובנק הסוחרים.

וכשהיה צורך להכריע בהלכות יהדות הרי ישב כאן על כסא הרבנות העילוי ממוגילניצה, הגאון ר׳ חיים יהודא גינסבורג, שרבני פולין היו פונים אליו בשאלות.

שמונה־עשר אלף נפש כללה הקהילה היהודית בשדליץ. שמונה־עשר אלף יהודים יוצרים, אלפי בעלי־מלאכה, סוחרים וסוחרים זעירים, סבלים ועגלונים, ששקדו על עבודתם כנמלים.

סנדלרי שדליץ היו מספקים מגפיים לכל אזור הספר. בתי החרושת ללבנים סיפקו לבנים לכל הסביבה. טחנות הקמח שבעיר היו יהודיות. העיר נראתה כיריד בלתי פוסק. הסוחרים והחנוונים היו תמיד עסוקים וטרודים.

בערבים, עם סגירת החנויות, משפרשו בעלי המלאכה מהסדנאות, התחילו בעיר חייו הגועשים של הנוער. כבכל הערים היהודיות מן הגדולות, כן האמין גם הנוער בשדליץ כי המהפכה הגואלת תתחיל דוקא כאן, בשדליץ. והוא, הנוער, יצעד בראש המנצחים...

בשנים האחרונות של החרם האנטי־יהודי וההסתה הפרועה בפולין נתרוששה שדליץ. בתי־מלאכה נסגרו, מאות יהודים נשארו בלי עבודה, אבל מבחינה תרבותית הגיעה שדליץ לשיא דוקא בשנים שלפני המלחמה האחרונה.

שדליץ היהודית קיבלה את מהלומת המוות הראשונה ברגע שבו הופיעו בשמי העיר המפציצים הגרמניים עם פרוץ מלחמת העולם השניה.

המפציצים הגרמניים החריבו רחובות שלמים. אלפי יהודים

נשארו מיד בלי צל קורה. כבר בימי הכיבוש הראשונים הראה מנגנון הרצח הגרמני מה משמעותו של ההיטלריזם לגבי היהודים.

בשעה שרכוש יהודים התגולל ברחובות נכנס הצבא האדום. יהודים האמינו שמעתה ינוח להם. עם כל חילופי משמורת היו יהודי שדליץ רגילים בפוגרום. לפיכך קיבלו את הצבא האדום בשמחה ובתקוה. הם כל כך רצו להאמין כי כגמול לעבודתם המהפכנית המסורה במשך כל שנות התנועה הסוציאליסטית היהודית ולשנות מאסרם של מאות אברכים צעירים בשל פעולה מהפכנית בא הצבא האדום להגן עליהם מפני הברבריות והרציחות של הגרמנים.

יהודי שדליץ התאכזבו מאוד. לפי ההסכם בין סטאלין והיטלר השתייכה שדליץ לאזור הגרמני. הצבא האדום מסר את שדליץ לידיהם. חלק מהנוער יצא עם הצבא האדום. אך בעלי המשפחות וילדיהם ונשיהם, אבות ואמהות, שילמו מחיר יקר בעד „הכל".

כשבחרו המרצחים הגרמנים ביפות שבנשי העיר והמיתו אותן ביריה הסבירו זאת, שזהו עונש על קבלת פני הבולשביקים. כשחדלי־האישים הגרמניים דחפו את כל הגברים היהודיים, מילד ועד זקן, לחצר בית האסורים, שם נחנקו יהודים מחמת הצפיפות היה זה, כביכול, עונש על שהנוער יצא עם הבולשביקים. כשבליל חג המולד יצאו הגרמנים הפראים עם לפידים ושלחו באש את בית־הכנסת היה זה עונש על שהיהודים הם יהודים.

יהודי שדליץ הרבו כל כך לשלם ששוב לא היה להם כוח לזכור בעד מה הם משלמים. הם לא התאוששו עוד מאז, יהודי שדליץ. הם היו שותפים לגורל כל הקהילות היהודיות.

מיהודי שדליץ ניצלו מתי מספר. מעטים ביותר ניצלו מטרבלינקה. אלמלא יצא אז חלק מהיהודים עם הצבא האדום מי יודע אם היו נשארים אחרי החורבן מאה יהודים מבין שמונה עשר אלף חברי הקהילה.

כמו בכל ערי פולין כן לא קיבלו גם יהודי שדליץ כל עזרה משכניהם הפולנים, אתם יחד חיו במשך דורות.

נכון, נמצאו פולנים יחידים, שהחביאו יהודים. רק אשה פולניה אחת החביאה יהודים שלא על מנת לקבל פרס ועל פשע זה היא

נרדפת עד היום על־ידי חדלי־האישים הפולניים. הפולנים רובם הסתכלו בקור רוח בשעה שגרמנים וליטאים חזרו על בתי יהודים, שדדו ורצחו יהודים כשחוט עופות. ולא זו בלבד שהפולנים הסתכלו באדישות, אלא שגם עזרו לשדוד ועזרו בזהוי היהודים. כשרצו היהודים, אחוזי טרוף מחמת פחד, להסתתר אצל ידידיהם הנוצרים נשדדו ונרצחו על ידי הידידים האלה.

יצרי הרצח, שתססו עשרות בשנים ולא מצאו להם פורקן בשעת כל הפוגרומים השקטים, באו עכשיו על סיפוקם.

כיום שדליץ היא עיר מתה. בערים אחרות, בהם נשארו בתי־היהודים על תלם, באו איכרים מהסביבה והשתקעו בבתים אלה. אבל בשדליץ כמעט שלא נשארו בתים. אם כן, איפה יתישבו האיכרים? עברתי הרבה רחובות ובקושי ספרתי עשרה אנשים. כל מקום שאתה מעיף מבט אתה רואה חורבות ועזובה. שדליץ אין לה עכשיו לא שווקים ולא ירידים.

אך דומה הדבר שאפילו חורבות טעונות רחובות ורחובות טעונים ריצוף. עמדו וריצפו אותם במצבות היהודיות. כי למה ייגרע חלקה של שדליץ משאר ערי פולין, כגון פינצ׳ב, פשמישל, זאמושץ׳ וחלם?

לאחר שחרור שדליץ התחילו חוזרים לכאן יהודים. אולי ניצל מישהו? אולי ימצאו קרוב או גואל? שהרי כולם נתיתמו. הרי יש ויתומים באים אפילו לבית־קברות להתחמם קצת. אבל יתומי שדליץ לא מצאו אפילו קברים. הכול היה למרמס, בתי־העלמין נהרסו. המצבות נשדדו. מסביב שלטה איבה בלתי מרוסנת, כאילו לא באו עדיין יצרי הרצח על סיפוקם, לא שבעו עדיין דם יהודי. וכשנפלו בשדליץ היהודים הראשונים מבין החוזרים ברחו כל השאר — מהם עברו את הגבול ומהם נמלטו לערים גדולות ובטוחות יותר.

זה היה כבר זמן מה אחרי המלחמה, בשעה שהקהילה היהודית החדשה כללה למעלה מחמש מאות נפש מיהודי שדליץ והסביבה. היהודים כבר תיכנו תוכניות ליצור כאן ישוב גדול ולהניח יסוד לשדליץ יהודית חדשה וכבר הקימו ארגונים מפלגתיים ותאים תרבותיים, אך האיבה הפראית הפכה את הקערה על פיה. כיום

מסתובבים באחת הסימטאות של שדליץ שני מנינים של יהודים, שאינם יודעים מה לעשות.

הכמיהה העמוקה של יהודים בודדים לחיים יהודיים מלאים מתבטאת בדאגה נוגעת־ללב לכל מה שיש לו שייכות עם יהדות שבדת.

שלושה בתי־קברות היו לה לשדליץ: בקדום שבהם, שם טמונות עצמותיהם של דורות ראשונים בשדליץ הקימו שכון קואופרטיבי. כאן אין שום זכר למה שהיה. אלא שבנין בית־החולים היהודי, שעמד בקרבת בית־העלמין, משמש לך סימן היכר, שמתחת לבנינים הקואופרטיביים מצויים קברים. בבית קברות שני סללו התושבים מעבר, כדי לקצר את הדרך בין שני רחובות. בית־העלמין השלישי — החדש — הוחזר ליהודים. הם גדרו אותו מחדש. את המצבות שנמצאו קבעו בתוך הגדר, כי מי יכול לזכור איפה עמדה כל מצבה? מרחוב אחד חפרו היהודים והוציאו את המצבות ולפי פקודת העיריה נאלצו לרצף בכספם את המקומות מתוכם עקרו את המצבות. פרנסי העיר שדליץ הסבירו שהעיריה איננה רוצה לסבול נזקים אם היהודים רוצים דוקא שהרחובות לא יהיו מרוצפים במצבותיהם.

בבית־העלמין החדש נמצאים קברי אחים של אלפי יהודים, שנטבחו בידי הגרמנים והליטאים בשעת הגרוש הראשון שהתחיל ב־27 באוגוסט 1942 ונמשך ימים אחדים. במשך הימים האלה נספו שנים־עשר אלף יהודים.

מאות יהודים נרצחו באותם הימים בשדות ובכפרי הסביבה בשעת בריחתם או בשעה שניסו להתחבא. היהודי יונטל גולדמאן חפר והוציא שלוש מאות וששים מהקדושים האלה והעבירם לבית־העלמין היהודי. הם קבורים בארבעה קברי אחים, שמעליהם הקימו יהודי שדליץ אנדרטה לזכר קהילתם.

חצר הגימנסיה העירונית בשדליץ רוצפה מצבות יהודיות. גולדמאן מראה לי מכתב מאת סופרת ומורה פולנית, אנה סטאנייבסקה, בו היא פונה אל היהודים שיוציאו מהחצר את המצבות כי חצר מרוצפת מצבות יהודיות יש לה השפעה אנטי־מוסרית איומה על הנוער הנוצרי הלומד בגימנסיה...

ויירשם פה כבפנקס להיסטוריה היהודית:

בליל חג המולד 1939 יצאו המרצחים הגרמניים לרחוב ולפידים בוערים בידיהם לקדש את שמו של ישו ושמו פניהם לעבר בית־הכנסת הישן, בית־המדרש הגדול ובית־הקברות הישן. המרצחים שפכו נפט על הבנינים והציתו אותם. כל חצר בנין הקהילה עלתה באש. מתחת לרצפת בית־המדרש החביאו היהודים מקודם את כלי הכסף ואת חפצי הערך של הקהילה. שם היו טמונים פרוכיות, כתרי התורה, שביחוד שנים מהם היו בעלי ערך מוזיאוני, ארבעים פמוטי כסף, מנורות, ספרי תורה. כל זה עלה באש. משמשוחררה פולין מהכיבוש הגרמני ובין פרנסי העיר היו סוציאליסטים פולניים ממפלגת פפ"ס, הציעו אלה ליהודים, היות והמגרש הריק של בית־הכנסת החרב ובית־המדרש, חדר־הקהל ובית־הקברות הישן משתרע בטבורו של העיר יעמדו היהודים ויקימו במגרש זה אנדרטה, שתספר לדורות הבאים על אכזריותו של העם הגרמני, על רציחותיו ומעשי החמס שלו. אך בין כל מוסדות היהודים בפולין לא נמצא אף אחד שיטפל באנדרטה כזאת. לא נמצא עסקן ציבורי אחד בפולין (אם כי לרשותם של כל מוסדות היהודים בפולין עומדים אמצעים כספיים הגונים), שירצה לתת יד לפעולה זו.

עמדה העיריה והקימה במקום הזה אנדרטה אחרת.

כמו בכל ערי פולין הקימה גם עירית שדליץ אנדרטה לצבא האדום. האנדרטה נבנתה במקום, שבמרחק מה ממנו עמד בית־הכנסת. אך הקומוניסטים הפולנים שבמקום סברו, כי מגרש בית־הכנסת הוא בולט יותר, מרכזי יותר. העיריה חיכתה שנה שלמה שאיזה מוסד יהודי יקבל על עצמו את הקמת האנדרטה היהודית. שרידי היהודים בשדליץ נסעו הרבה פעמים לווארשה בענין זה. לאחרונה העבירה העיריה את האנדרטה הסובייטית למגרש בית־הכנסת וקבעה אותה שם. עכשיו רוצים היהודים לגדור את שטח בית־הקברות הישן אלא שאחרו לבוא. בית־העלמין היהודי יישאר להבא מקום מעבר לתושבי העיר, כי גדר עשוייה לפגום ביופיה של האנדרטה הרוסית ותטול ממנה את הפרספקטיבה. כך פסקה העיריה.

וכאן בשדליץ נתקלתי בפעם הראשונה במסעי זה על פני

פולין במסחר סיטוני של מצבות יהודיות. על מסחר קמעוני שמעתי כבר קודם ושוכנעתי בו, אבל לכאן, לשדליץ, הגיע משלוח שלם.

מה ירודה היא תקופתנו וכמה ירוד מצפונו של דור, שאבד לו כל רגש של בושה. כאן בשדליץ ראיתי את תהום השפלות. סתת וסוחר שדליצאי קנה בעיר אולשטין קרון מלא מצבות יהודיות. הסחורה המשונה נקנתה רשמית בתורת גלם. המצבות הגיעו לשדליץ ברכבת, בצרוף תעודות רשמיות. במקרה הבחין יונטל גולדמן הנזכר לעיל שמובילים מצבות ברחובות שדליץ. היה זה מחזה מכאיב כשראו העוברים ושבים יהודי אחד נצמד אל העגלה ואינו נותן לה לנסוע הלאה. אם גם היה למרמס ברחוב — לא יניח — לנסוע הלאה. המצבות שייכות לו, ליורשו של העם. לא על מנת כך נשאר בחיים שירשה לחלל את המצבות, שיעשו מהם אבני משחזת, שיהפכו אותן לצלבים על בתי־קברות של נוצרים. הסוחר נאבק עם היהודי. הסחורה היא שלו. הוא שילם בעד המשלות, בעד הקרון, בעד העגלות ואינו רוצה לדעת ולא כלום על רגשותיו של איזה יהודי. יונטל גולדמן קרא למיליציה, הוא דרש צדק, נאחז בעגלה והסביר שרק על גופו המת תעבור העגלה. הוא לא ירשה מאידאנק למצבות יהודיות. לא הועילו טענות הסוחר, שאינו רוצה ואינו חייב לדעת את ערכן של האבנים האלה בעיניו של איזה יהודי מחוצף. יש לו חשבון רשמי על עשרת אלפים טון אבנים, יש לו מסמך רשמי של הרכבת — הוא בסדר. את המצבות פרקו בשדליץ, כי הנהלת הרכבת הצהירה שהיא עשתה את שלה, היא העבירה את המשלוח למקום שהיתה חייבת להעבירו. המצבות מוטלות, איפוא, בשדליץ, אגב איסור להשתמש בהן כבגלם...

אך כאן מתחילה יתמותם האיומה של שרידי היהודים בפולין: יהודי שדליץ כתבו על כך למוסדות היהודים שבוורשה. המוסדות גרסו שיש לאתר את השערוריה ולא לנפחה. לפיכך רק פנו לאולשטין שהשלטון המקומי ידרוש את המשלות בחזרה. השלטון המקומי השיב כי אם יחזירו היהודים את הוצאות ההובלה, יהיו מחללי המצבות האולשטוניים מוכנים לדרוש את החזרת ה„סחורה"...

ביאלה

לביאלה, שבקרבת בריסק, הגעתי בחצות. למרות השעה המאוחרת היתה תחנת הרכבת הקטנה מלאה רעש. ביאלה שימשה תחנת מעבר לחוזרים פולניים מרוסיה. זאת היא הנקודה הראשונה בקרבת הגבול הסובייטי העובר עכשיו בבריסק. אוטובוסים עומדים כאן מוכנים לקבל חולים, עגלה מלאה לחם וחלב — עומדת להגיע רכבת חוזרים ומתכוננים לקבל את פניהם. למרות השעה המאוחרת יושבים בתחנה כחמשים איכרים. גם הם מחכים לרכבת. רוצים הם לראות את אחיהם הפולנים, שניצלו מבולשביה.

ביאלה רחוקה כשני קילומטרים מתחנת הרכבת. היות ואיני יודע אם קיים עכשיו מלון בעיר אני נשאר לעת עתה בתחנה. אני יושב ליד שולחן קטן במזנון ומטה אוזן לשיחת האיכרים. השיחה נסבה על יהודים ובולשביקים. הם מדברים בגלוי. איכרי פודלייסיה הפרימיטיביים הותרה לשונם. הם קובלים שאין לה מזל לפולין. לאחר שנגאלו מהיהודים בא הפגע הבולשביסטי. פולני זקן אחד, בעל שפם גדול של בעל בעמיו, סובר שבמקום הבולשביקים מוטב היה לו נשארו היהודים. אתם, עם היהודים, היו החיים בגדר חיים ובעד כור חטים אפשר היה לקבל משהו. מה שאין כן הבולשביקים: הם נוטלים ממך את החיטה ונותנים לך קדחת... שני, איכר צעיר יותר, חולק על דבריו. העיקר היה לגרש את היהודים. איש לא היה יכול לעשות זאת עד שבאו הגרמנים. היהודים היו חזקים מאוד. היו להם צדיקים מכשפים, ששום כוח שבעולם לא היה יכול להתגבר עליהם. גם ליהודי ביאלה היה אחד כזה — הצדיק המכשף מביאלה. צדיק זה הוא שהעשיר את כל היהודים. יהודי שביקש לעצמו דבר־מה היה משלם לצדיק והצדיק דאג שהיהודי יקבל את מבוקשו. משום כך היה עם היהודים רע יותר. אף־על־פי שהגרמנים היו חזקים הרי גרשנו אותם בכל זאת.

והבולשביקים, דבר ידוע הוא, אינם חזקים כל־כך ובודאי יגרשו אותם...

הפולני הזקן, המשופם, מרחרח מהטבאק שלו ומבטל את סברות בן שיחו:

— הגרמנים הפסידו משום שהיהודים לא עזרו להם. אבל הבולשביקים נהנים מעזרת היהודים. הרי כל השלטון בפולין הוא עכשיו יהודי. בעיר אומרים כי יהודי ביאלה יושבים עכשיו בממשלה הפולנית. הרי כנאצ׳לניק של הממשלה משמש עכשיו זה, מה שמו, אותו מינץ והרי מינץ זה, אומרים בעיר, הוא יהודי מביאלה...

— ויהודי אחד יש להם גם בביאלה, שהוא יוצא ונכנס ב„בזפייקה" והוא מלמד איך למשול בעם — מתערב שני, שעד עכשיו ישב ושתק.

— זה שיש לו אשה נוצריה? — שואל אותו האיכר הצעיר.

— הוא ולא אחר, זה שנוסע עם ה„בזפייקה" על פני הכפרים.

— ככה, רק בזכות היהודים גדול כוחם של הבולשביקים — אומר האיכר הצעיר — הם משתמשים בכוח הצדיקים המכשפים ועושים הכול כרצונם.

— אם כן, „שלנו" הם הטפשים, שאינם רוכשים את היהודים לצדם — אומר הזקן.

— להתקשר עם השטן? — צורח מישהו — שנוצרים יתקשרו עם השטן?

— אבל במקום כיבוש בולשביסטי, במקום שיהיו המוסקאלים מושלים בנו — אני מעדיף את היהודים — עומד הזקן המשופם על שלו — עמם היו החיים בגדר חיים ובעד כור של חטים אפשר היה לקבל משהו...

השיחה היתה נמשכת ודאי זמן רב, אלמלא הגיעה ידיעה שרכבת החוזרים טרם נבדקה לפני הגבול הפולני וממילא לא תגיע הלילה לביאלה.

ביקשתי את מנהל תחנת החוזרים, שירשה לי ללון בצריפים המיועדים לחוזרים.

— בכבוד רב — הוא אומר לי באדיבות — יעמוד לרשותך חדר שינה בן מאה מיטות נקיות ומסודרות...

בבוקר שמתי פעמי העירה לחפש את היהודי „המלמד את ה,בזפייקים׳ שבביאלה איך לשלוט״, עליו שוחחו בלילה האיכרים. בשוק הבחנתי באברך אחד שלפי לבושו הפולני הכרתי שהוא יהודי... היה זה במקרה אברך ביאלאי, שבא לכאן על מנת לסדר את עניני הירושה שלו ואחד היהודים הנדירים בפולין המטפלים בהנצחת קהילותיהם הגדועות.

שייע ווייסמן נולד וגדל בביאלה ונתנסה בכל שבעת מדורי הגיהינום של יהודי ביאלה. הוא היה עד לעלייתה של ביאלה ולשקיעתה. הוא זוכר את השוק, בו אנו עומדים עכשיו, בשעה ששימש בורסה לנוער הנפלא של ביאלה והוא זוכר כיצד נהפכה הכיכר הזאת אחר כך לגיהינום. כשהאברך, בן העשרים וכמה, התחיל לספר לי את אשר עבר עליו ואת אשר ראו עיניו — פחדתי פשוט מפני כוח זכרונו. כמה כוח דרוש לו, לאדם, כדי להתהלך בעולם עם מטען נורא כל כך. זכרונו הוא בבחינת בית־עלמין גדול ובו קברים של כמה קהילות יהודיות, של נפשות קרובות לו ואהובות עליו ביותר. שנה שלמה התהלך עם כדור בבטנו. הוא ראה את השחיטות בביאלה, בסובאלק, בסירוצק ומזריטש. עשרה שבועות עשה במחנה המוות מאידאנק, תשעה חדשים במחנה העינויים של סקארז׳ישיסק, נקלע גם למחנה העבדים שבצ׳נסטוחוב ולמחנה הריכוז שבבוכנוואלד. בשורות הספורות האלה, הנרשמות בקלות כזאת, הרי צפון ים של אכזריות ושל יסורים על־אנושיים. וכאן עומד לפני צעיר שמבשרו חזה את כל אלה.

אני מבקש שיראה לי את ביאלה. הוא משיב לי שמה שאפשר היה לראות בביאלה נכרת ושוב אין מה לראות בה. שום דבר אי אפשר לראות בביאלה.

והרי לא מזמן שקק פה עולם יהודי עשיר, עולם של בתי־חרושת ובתי־מלאכה יהודיים, של סוחרים ובעלי־מלאכה יהודיים, של סוחרים זעירים יהודיים ואינטליגנציה יהודית רבגונית.

ביאלה נשתבחה בפודלייסיה כולה ביהודיה החסונים, באנשים חזקים בגופם, שמעולם לא עלה על דעתם שעליהם לפחד מפני משהו. בל״ג בעומר, כשילדי העיירה רצו ללכת היערה, צעד בראשם יאנקל קרימפלס מצויד במקל גדול והילדים ידעו ששום

בריון לא יעז להתנפל עליהם. שכן היה המקל מרסק את עצמותיו.

על אחד הטיפוסים העממיים האלה מספרים אנשי ביאלה, כי משנפל הרבי מביאלה למשכב בא הוא לבקרו ואמר:

— מה לך, רבי. שנים עשר האפרוחים שלי יהיו כפרתך, כפרת בריאותך...

היה זה מוטי הגבוה, סבל, אב לשנים עשר ילדים.

וגם עכשיו, בשעה שמיהודי ביאלה לא שרד איש, מתהלך כאן יהודי אחד ויחיד, שהאיכרים דיברו עליו בלילה. ימי הפורענות של גירושים וטבח עברו עליו ביערות. הוא התחבא אצל נוצריה אחת, שעכשיו היא אשתו. מפניו מפחדים האיכרים פחד מוות. כשהמיליציה של משרד הבטחון רוצה להשקיט כפר של בריונים — מתנדב הוא ראשון לנסיעה...

— את עורם — אומר הוא — אפשוט מעליהם, מעל החוליגנים האלה על כל מה שעוללו ליהודי ביאלה. אפרע מהם על כל ילד יהודי שנרצח בכפר, על כל יהודי ויהודי ששדדו ורצחו.

משום כך, אומר הוא, הוא גר בביאלה, יהודי יחיד בעיירה. אלמלא הצמאון לנקם היה מצפצף עליהם, על כל הבורים של ביאלה. אלא ששנתו נודדת בלילות. יהודי ביאלה קוראים לו בלילה, שינקום את נקמתם. משום כך איננו יכול לעזוב את העיר.

כשבאה שארית הפליטה של ביאלה להוציא את גופותיהם של מאות היהודים שהיו מפוזרות בשדות וביערות שבסביבת ביאלה — היה הוא, היהודי העממי, בין הראשונים שקיבלו על עצמם את התפקיד.

ביאלה נודעה גם באדיקותה. חסידים יראי שמים, יהודים בעלי זקן וקפוטות ואמונה ללא גבול. י. ל. פרץ כתב על היהודים האלה בסיפורו על הרבי מביאלה — העילוי מטראספול — והרב מבריסק.

במה שנוגע לתרבות חילונית לא פיגרה ביאלה אחרי הערים המרכזיות מזריטש ושדליץ. גם לה היו ספריות, מועדונים ועתון — „פאדלייאסער לעבן", חוג דרמטי וחוגים לתרבות ובתי־ספר ושעורי־ערב. כאן פעלו כל המפלגות הפוליטיות שברחוב היהודי: ציונים, בונדאים, קומוניסטים, ואפילו אנארכיסטים — האנארכיסטים של פודלייסיה...

עכשיו לא נשאר זכר לכל אלה. אפילו בית־הקברות אינו קיים. המקום יושר עם הקרקע ומשמש מגרש אימונים לנוער העירוני.

בשנת 1946 הוציאו ניצולי ביאלה את גופותיהם של ארבע מאות יהודים — זקנים וחולים, שהגרמנים רצחו אותם בבית־החולים היהודי. הם העבירו את העצמות לבית־העלמין הקודם והביאו אותם לקבר ישראל...

על קבר האחים הגדול הקימו אנדרטה ענקית לזכר קדושי ביאלה וגיבוריה. אחרוני קהילת ביאלה, שיחד עם החוזרים מרוסיה מגיע מספרם לששים בסך הכול, ששים יתומים משמונת אלפים חמש מאות יהודים — היה להם הרגש שבהקימם את האנדרטה עשו מעשה רב. ואמנם היה זה מעשה רב. להוציא מבורות ואפילו מבתי שמוש ארבע מאות גופות, להביא אותם לקבר ישראל ולהעמיד מצבת זכרון בתנאים השוררים כיום בעיירות הקטנות של פולין — מאמץ על־אנושי הוא.

האנדרטה עמדה לא יותר משמונה ימים. היא הפריעה לספורטס־מנים של ביאלה בתחרויות הספורט שלהם, היתה לצנינים בעיני החוליגאנים של ביאלה, שאינם רוצים במשהו שיזכיר להם כי בחיסולם של יהודי ביאלה לקחו הם חלק ניכר — עמדו ופוצצו את האנדרטה בדינאמיט, פוצצו אותה לרסיסים. ראיתי את הלוחות השבורים, את ראשי האותיות היהודיות המחוצות, את קברם המחולל של ארבע מאות יהודים, שלא מצאו מנוח גם אחרי מותם.

בשנת 1946 כבר לא היו מרצחים גרמניים ואוקראינים בביאלה. עכשיו כבר אי אפשר כבר לטעון שלא אנו, העם הפולני האציל, אלא הברברים הגרמנים וזוללי־האדם האוקראינים רצחו וחיללו. הנבלה בביאלה היא מעשי ידי הפולנים בלבד.

עקשני ביאלה נמנו וגמרו לחסל את מגרש האימונים ואת שדה הספורט, לגדור את המגרש בגדר בטון גבוהה ולהקים אנדרטה גדולה מהקודמת. הם לא וויתרו על המאבק למען מנוחתם של דורות שלמים. הם ימכרו כמה נחלות, ישכרו שומר קבוע שיגור ליד האנדרטה וישמור על הקברים — כשומר על הנצח.

טיפוסים כשייע ווייסמן, שהיה להם כוח לבלות את מאידאנק, סקארז׳יסק, צ׳נסטוחוב ובוכנוואלד נעשו עקשנים איומים ומשום

ששאיפתם לחיות חיים יהודיים אין לה גבול הם מוכנים גם לפתוח במאבק קשה למען הנצחת זכר אבותיהם.

בית־הכנסת הגדול שבביאלה נהרס, נמחה מעל פני האדמה יחד עם בית־המדרש. על מגרש חצר בית־הכנסת מתכנסים עכשיו הירידים של ביאלה. הם נמשכים לכאן, האיכרים. כאן, במרכזה של יהדות ביאלה, היו ימי שוד גדולים, מלחמה אמיתית ניטשה כאן בין השודדים, שלא רצו לחכות עד שימכרו הגרמנים את מטלטלי היהודים במכירה פומבית. הם רצו לקבל את הרכוש היהודי חינם ומשום כך שחטו זה את זה בסימטאותיה הצפופות של ביאלה.

הטראגדיה של יהודי ביאלה התחילה בהקדם, שכן עוד בעשרה ביוני 1942 חל הגרוש הראשון של אלפי יהודים. מאותו יום ואילך נשפך ברחובות ביאלה בלי הרף דם יהודי. ההיסטוריה של קהילת ביאלה נסתיימה בערב חג הסוכות של אותה שנה, אותו יום בוצע החיסול המוחלט.

שייע ווייסמן מספר:

אחרי חיסולם של יהודי ביאלה נשארנו שלוש מאות פועלים־עבדים במחנה ביאלה. בעלות השחר הוציאו אותנו אל מחוץ לעיר. אנו ידענו שמובילים אותנו לטבח כי בדרך זו היו מובילים עד עכשיו רק אנשים שלא חזרו עוד. במרחק שני קילומטרים מהעיירה, בקרבת יער, התנשאה גבעת חול. כאן, ליד הגבעה, כבר נפלו יהודים למאות. ראינו שהמשמר שלנו מטעם הגסטאפו נושא עמו מכונת יריה. אין כל ספק שעומדים לחסל אותנו ביריה. מרחוק אנו רואים כבר את הגבעה, במרחק של מאה מטר בסך־הכול. כל צעד מקרב אותנו אל המוות. אנו מתחילים להחליף מבטים כאילו כדי להתראות בפעם האחרונה. אבל מבטינו אינם מבטי מוות, לא מבטי פרידה. אותו רגע היה לכולנו רגש שצריך לעשות משהו, ששלוש מאות היהודים הצועדים כאן אסור להם להפקיר את חייהם לרגלי גבעת חול זו, המתקרבת באכזריות כזאת. וברגע אחד, כשאנו נמצאים במרחק חמשים מטר מהגבעה, פורץ משלוש מאות גרונות „הורא" מאיים, שאגת פראים הפולחת את החלל וממלאת אותו אימה. מתוך „הורא" זה התחלנו רצים לעבר היער, כל אחד בכיוון אחר. נצח שלם, כפי שנדמה לי, עבר עד שהתאוששה הגסטאפו

מהשאגה הפראית, שכן התחילה לירות בנו רק לאחר שעברנו בריצה כחמשים מטר. הירי היה כה צפוף שנדמה היה שאיש לא יספיק לקפוץ לתוך היער. על שפת היער ממש הרגשתי רטט בדמי ולידי נפל יהודי אחד חלל. כסבור הייתי, שהרטט בא מחמת פחד ולא כן. אותה שעה שוב לא הרגשתי פחד. כדור פלח את בטני, עבר והרג את היהודי השני, שרץ לידי.

במעמקי היער התאספנו כולנו, קורבנות נוספים לא היו אז, אם כי משלוש מאות האנשים שנמלטו, לא נשארו לאחר זמן למעלה מעשרה. הם נספו במחנות שונים.

ביער פגשתי סאניטר אחד שנמנה על קבוצה של יהודי מזריטש. ביקשתי ממנו תחבושת. בטני שתתה דם, לא היה לי במה לעצור את הדם והרגשתי שאני נופל מחמת חולשה. הסאניטר נתן לי תחבושת ובשעת מעשה אמר לי:

— מוטב שלא תחבוש את הבטן ויהיה לך יותר קל למות. עם פצע כזה בבטן אי אפשר בכלל לחיות...

— והנה כאן — מסיים ווייסמן את האפופיאה שלו — אני עומד שוב במקום שעל פניו עברנו אז בסך עם שחר — שלוש מאות עבדים מתמרדים.

כאן, בביאלה, חיפשתי בארכיון של הבאנק האפותיקאי את דמותה של קהילת ביאלה. הארכיון נשאר בשלמותו וכאן גיליתי את תכניותיהם של השודדים הגרמניים ביחס לרכוש היהודי:

לאחר גרוש היהודים מביאלה פקדו הגרמנים על משרד לרישום הנכסים שבמקום לערוך רשימה של כל הנכסים הבלתי נדים השייכים ליהודים באזור ביאלה. הרשימה נערכה בגרמנית ומקיפה את הערים והעיירות: ביאלה, יאנוב, קיידן, פישצ׳אץ, סלאוויטיצ׳ה, ווישניצה, קונסטאנטינוב וטיראספול. בתשע קהילות יהודיות אלו היו קיימים, לפי הרשימה, שלושת אלפים וחמש מאות בתים של יהודים. מזכיר המוסד הסביר לי כי הרשימות נערכו בשלושה טפסים, העבודה נמשכה הרבה חדשים ובוצעה בפיקוחו של מהנדס גרמני, שנשלח לכאן במיוחד למטרה זו. אחד משלושת הטפסים נשלח לברלין; השני, נמצא במשרד האזורי שבביאלה והשלישי נשאר כאן במוסד. המשרד האזורי חיכה להוראות מברלין,

באיזה אופן יש למכור את הרכוש הנשאר. משום שההוראות היו צריכות להיות בהתאם לתוכנית הכללית למכירת כל נכסי היהודים בפולין — נמשך העגין זמן רב מדי ותוכנית שוד זו לא יצאה אל הפועל.

לפי תעודות השלטון האזרחי נסגרת המפה של קהילת ביאלה באמצע שנת 1941. האשה האחרונה, שמתה מיתה טבעית והובאה לקבר ישראל באורח נורמאלי, היא — פריידל פאסקוביץ׳. על מותה הודיע עוזר הרב, פנחס ריבאקי. שם התינוקת היהודית האחרונה, שנולדה בקהילת ביאלה, הוא פרל פרידמן, בתם של לייב ורייזל לבית קליגסברג. התינוקת נרשמה בספר הלידות בעשרים ביוני 1942.

בכך נסתם הגולל על חיי הקהילה העתיקה ביאלה.

לוקוב

כמעט בת שמונה מאות שנה היתה קהילת לוקוב בשעה שעלה עליה הכורת. עיר בעלת מסורת יהודית עמוקה. כיום אין יהודים בלוקוב. זכר לקהילה תמצא בדרך שבין לוקוב וראדזין, במרחק ששה קילומטר בסך־הכול מלוקוב — אלפי אברים רקובים תראה על משטח החול הגדול. כאן, במקום זה, שדדו תושבי המקום מהנספים כל מה שניתן לשודדו. וכשאתה עומד עכשיו על אדמת החול ידוע לך שרגליך עומדות מעל לשרידים של שמונת אלפי היהודים לא רק של לוקוב, אלא גם של עיירות הסביבה כגון סטוצק, קוצ׳ק, יאדימוב וכן של סובאלק ונאשלסק הרחוקות יותר.

כאן, מאחורי לוקוב, ערכו פשוט הגרמנים טבח ליהודים. עוזריהם היו השכנים, אתם יחד חיו היהודים שמונה מאות שנה.

לוקוב היתה עיירה של בעלי מלאכה יהודיים. יהודי לוקוב נמנו על מפלגות וכיתות שונות של חסידים, אך דבר אחד קשר את כולם: העבודה. שמונת אלפים יהודים עמלים, החיים מיגיע כפיהם, חיו בעיר. לפנים היה כאן מרכז של סנדלרים. לוקוב סיפקה נעליים והטנות לאיכרי פודלייסיה. יהודי לוקוב מילאו את השווקים בסחורותיהם. כשהאופנה של נעליים מסומרות חלפה והעיירה התחילה גוססת לא התיאשו היהודים. הם לא ידעו כיצד קרה שידוד מערכות ומתי היתה העיירה לעיר של סופרי סת״ם. יהודי לוקוב נעשו סופרי סת״ם. קומוניסטים, בונדאים וציונים, רביזיו־ניסטים ואנשי אגודת ישראל, חברי המזרחי וחסידי קוצק נלהבים — כולם הצטיידו בנוצות אווז ועסקו בכתיבת ספרי תורה, מזוזות ותפילין. פרוליטאריון הסופרים גדל משנה לשנה. באגודה המקצועית של סופרי סת״ם ניטשה המחלוקת הפוליטית בין הבונד והקומו־

ניסטים. כותבי המזוזות שבלוקוב היוו גורם במהפכה הסוציאלית. בימים שהקומוניסטים נהגו לכנות את הסוציאליסטים — סוציאל־פאשיסטים, היו הקומוניסטים מאשימים את הבונד שהוא מוביל את סופרי לוקוב במבואם האטום של ליאון בלום ואוטו באואר וטענו שרק דרכו של לנין היא הדרך הנכונה, המובילה את הסופרים לשחרורם מהמשטר הרכושני־קלריקאלי הישן...

אבל הדרך הנכונה והאמיתית לפרוליטאריון הסופרים הלוקובי היתה הדרך לעולם כולו: ארצות־הברית, ארגנטינה, שאנחאי, הודו. לכל הארצות הגיע היצוא הלוקובי של ספרי־תורה, מזוזות ותפילין. לוקוב היתה בבחינת בארומטר לאדיקות יהודית בעולם. יהודי לוקוב ידעו לכמה מזוזות צריכה יוהאנסבורג ולכמה זוגות תפילין זקוקה מלבורן. חסידי קוצק, סופרים יראי שמים, שהיו רצים בוקר בוקר לטבול במקווה הקר לפני העבודה, חמתם בערה בהם על שבמקצועם אחזו עכשיו האפיקורסים. באגודה היו מאשימים את הקומוניסטים במדיניות דו־פרצופית, שמצד אחד הם פוסלים את הקלריקאליות ומצד שני הם כותבים ספרי־תורה ותפילין. מה יהא אפוא, על המקצוע לכשתבוא המהפכה הסוציאלית? לאן תוביל הייבסקציה את סופרי לוקוב?

עיר יהודית תוססת ועמלה היתה לוקוב. בצדם של המקצוע הקדוש ושל חסידי קוצק הנלהבים עלתה כאן כפורחת תרבות יהודית חילונית. היו בלוקוב ספריה גדולה, בית ספר של ציש״א, בתי ספר עממיים, אגודה לספורט ונוער תרבותי שמתוך חלומותיו וכיסופיו חתר אל העולם הרחב. מכאן יצאו חלוצים לבנות את א״י, כשכל העיירה היתה מלווה אותם אל הרכבת, כאילו דוקא עליהם הוטלה האחריות של בנין הארץ. וכשהמשטר הפולני הטרום־מלחמתי פתח במדיניות הקיפוחים שלו ביחס ליהודים התחיל חלק מהנוער נוהר לגבול המזרחי, שם ראו את גאולתו של העולם. אלא שהעולם סגור ומסוגר היה בפני הנוער היהודי הערני שבלוקוב, כשם שהיה סגור ומסוגר בפני כל העיירות שבפולין. עם כל היות חיי העיירה תוססים היו צעירי לוקוב חסרים אויר, שכן נתרחבו אופקיהם ונתרבו דרישותיהם. משום כך הרגישו את עצמם כנשרים הללו בכלוב צר ואפל. לאחר חלוקת פולין בשנת 1939 צלח חלק

גדול מהם את הבוג. אלה הבינו כי כאן, במשטר החדש, ימצאו כיהודים ובני אדם בני חורין פתרון לשאיפותיהם האנושיות והלאומיות.

עכשיו נפגשתי עם אחד מחולמי לוקוב. הוא היה בין הראשונים שחצו את הבוג ומהראשונים שנשאו ברחובות ביאליסטוק את דגל השחרור. הוא שר את השירים החדשים, נרתם למשא החדש, אלא שרגש החופש דמה לחיי פרפר: ססגוניים, מרפרפים, קליליים וקצרים, קצרים עד כדי כאב. בשלהי 1939 כבר חזר ללוקוב, על מנת — כפי שהתבטא — למות במיטתו הוא עם חלומות שנתבדו. אותו זמן כבר חשכו החיים בלוקוב. עבודה? חיים? אותו זמן כבר לא חשבו היהודים על כגון זה.

לילה, ליל מחנק ירד על העיירה. החיים ברחו אי לשם. החוזר הרגיש שגם הרצון למות במיטתו הוא אינו אלא אשליה. והוא חוזר ועובר את הגבול, לצד הרוסי. אבל הפעם רק מתוך שאיפה אחת: לחיות! לחיות ולבלות את כל זה, להחזיק מעמד ולחכות עד יעבור זעם.

על כתפיו הצעירות נשא את האיומים שבמשאות. כשיצא מלוקוב לא היה אלא בן 24. עכשיו הוא נראה עייף ושערו הכסיף. בתחנת הרכבת הריקה שבלוקוב הפשיל את מכנסיו והראה לי את רגליו האכולות צפדינה. „גם קרבי כך" — הוא אומר בכאב לב — „הצפדינה אוכלת לא רק את בשרך, אלא גם את נשמתך: דיאליקטיקן אני, מארכסיסט לפי השקפת עולמי, אם בכלל יש עוד השקפת עולם. מארכס הורה, שההויה קובעת את התודעה ולעתים אני מתבייש בעצמי בתודעתי... לפי כרטיס המפלגה אני חבר פפ"ר, שכן זה מקל על החיים. בזכות זו יש לי משרה טובה ונראה כבן אדם".

— ציניקן אתה — אני אומר.

— ציניקן? לו התנסית במה שהתנסיתי אני היית גם אתה כמוני. דילקטיקן אני, אדם מודרני. תמיד נהגתי להעמיד הכל על קלף אחד, על קלף המהפכה הסוציאלית. בן שבע־עשרה ספגתי מכות מהמשטרה הפולנית על שום שהייתי בעד המהפכה. ישבתי במאסר, נרדפתי על־ידי אבי האדוק ומיררתי את חיי אמי. הקרבתי

הכול למען הסדר החדש, למען החופש, למען היחס אל האדם, למען הקידמה. וכשם שאתה רואה לא נקלטתי בסדר החדש...

האברך הוליכני לראות את עיירתו לוקוב.

— אתה רואה — הוא מראה לי את השוק — העיירה משולה אלי: היא חיה בסדר חדש וראה מה פרצוף יש לה...

השוק היה עזוב, מת. החנויות היהודיות לשעבר ספק סגורות ספק פתוחות, משל כאילו ברחו בעליהן והפקירו הכול. למראית־עין לא נשתנתה העיירה ורק שמונת אלפי היהודים, החסידים הקוצקאים שבה ופרוליטאריון הסופרים, נעדרים. הנה כאן היתה הספריה — מכאן שאב הנוער היהודי את ידיעותיו. ערב ערב צבאו על הספריה היהודית בני הנוער ואפילו בחורים אדוקים היו נכנסים לכאן בגניבה וקוראים את פרץ ואת שלום־עליכם. והנה כאן, בבנין זה, היה בית־הספר של ציש"א ושם מועדון הספורט „השחר".

אפילו בית־הכנסת עומד על תלו, אלא ששוב איננו בית־כנסת. הוא נהפך למה שקרוי היום בפולין „ליפה".

והבחור מספר לי כיצד הפך בית־הכנסת ל„ליפה". יהודים מופקרים נוסעים עכשיו מעיר לעיר ומעיירה לעיירה ומוכרים בתים יהודים ללא יורשים או שיורשיהם לא הופיעו. הם מביאים עדי שקר, מבצעים משפטי שקר ומוכרים את הבתים כנכסים פרטיים שלהם. לכך קוראים בפולין „ליפה". בית כזה ששוויו מיליון זהוב הללו מוכרים אותו בשלוש מאות או ארבע מאות אלף זהוב ומסתלקים.

בניני קהילה אין להם כיום יורשים בפולין, כי שום מוסד יהודי בפולין לא הכריז על עצמו כעל יורשן של הקהילות היהודיות. נמלכו בדעתם כמה מצעירי לוקוב ומכרו את בית־הכנסת בשבעים וחמשה אלף זהוב. זהו בדיוק מחירם של חמשה זוגות נעליים... את בית־הכנסת קנתה העיריה ומעתה ישמש מחסן סחורות מרכזי. בית־הכנסת אינו אלא אחד ה„ליפות" האלה, כי קבוצת נוכלים זו מכרה כבר שליש מבתי לוקוב. שניים מאנשי הקבוצה הזאת יושבים ישיבת קבע בלוקוב עד שימכרו את כל הניתן למכירה. שני הצעירים הללו שבעיירה חיים חיי הפקרות ושיכרות. הרי זו

התמונה העגומה ביותר של עיירה לאחר חורבן. גם הצעיר המשמש לי מורה דרך אומר לי, שהוא בא למכור את בית הוריו. שני בתים משל קרוביו נמכרו כבר על ידי זרים עוד לפני שנה, בטרם חזר מרוסיה.

את בית־העלמין הרסו האיכרים הפולנים. המצבות נעלמו ואינן. תמצאו אותן באורוות האיכרים ועל קברות הפולנים, שם הפכו אותם לצלבים. בית־העלמין משתרע בין שדות איכרים וכשהאיכרים חורשים את שדותיהם הם חורשים דרך אגב גם חלק מאדמת בית־העלמין.

וזהו כל מה שראיתי בלוקוב, עיר של יהודים חרדים לשעבר.

מורד – עיר „התקוה"

יהודים בשדליץ לא יכלו להבין מה טעם אני נוסע למורד. מלבד סכנות אין מה לחפש שם. במורד ניצלו מידי הגרמנים שני יהודים, שישבו כל הזמן במחבוא. עמדו החוליגנים הפולניים והרגו אחד מהם לאחר השחרור והשני נמלט. אם כן למה זה יסכן יהודי את חייו ויסע לשם?

ברם, בתולדות חורבנה של יהדות פולין מילאה העיירה מורד תפקיד היסטורי. עיר התקווה לרבבות יהודים היתה. רציתי לעבור בפעם האחרונה את הדרך, בה נדדו יהודים אל נהר התקווה — הנהר בוג.

בשנת 1939, אחרי חלוקת פולין, שימש הנהר בוג גבול בין רוסיה וגרמניה. העיר מורד היתה אז אחת הנקודות המרכזיות, דרכה עברו המוני יהודים מווארשה ומפודלייסיה לצד הרוסי. שלוש פעמים הביאני הגורל באותם החדשים למורד. הייתי עד ראייה למסירות הנפש הנפלאה מתוכה קיבלו יהודי מורד את פני הפליטים, הכניסו אותם בצל קורתם ולאחר מכן הובילום אל הבוג.

העגלונים שבמקום, אנשי עם יהודיים נסכו תקווה בלב היהודים המעונים, כי כאן, בבתיהם, אין שום סכנה נשקפת להם. ואמנם מצאו יהודי מורד דרך לעשות את הגסטאפו שבמורד לנייטראלית, שלא תלסטם את מחנות היהודים, שנקלעו לעיירה. הם השפיעו עליה רוב וודקה. החזיקו את חטיבת הגסטאפו שבמורד במצב של שיכרות מתמדת. גרמני מפוכח הוא מכונה ממושמעת, גרמני מבוסם הוא חזיר מתגולל בקיאו. ויאנקל העגלון עמד על החוק הזה וסיפק להם ארגזים מלאים בקבוקי וודקה.

אז נהרו אל הבוג עגלות טעונות יהודים. נהרו שיירות שלמות של עגלות. אני זוכר אפילו שיירה של שש עגלות עם עגלון אחד בלבד. הסוסים כבר התרגלו לדרך ולא היה צורך לזרזם.

לפני המלחמה היתה מורד עיירה נידחת בת אלפיים־שלושת אלפים יהודים: חנוונים ובעלי מלאכה, עיירה שקטה, שהחיים בה זרמו תמיד בקצב שווה, מתון, בלי מעלות ומורדות: עמלו בזיעת אפם ובעמל רב השיאו את בניהם והקימו דורות של יהודים. היו להם, ליהודי מורד, בית־כנסת משלהם, ספריה משלהם ונוער, ששדליץ ומזריטש שימשו לו מרכזי תרבות גדולים.

רק בשעת נדידת היהודים אל הבוג ראתה מורד ראשונה כל כך הרבה אנשים, כל כך הרבה יהודים, שנהרו לכאן ברכב וברגל. אולם אף־על־פי שבמורד חנה חיל מצב גרמני לא הבינו יהודי המקום את הבריחה המבוהלת של היהודים הנפחדים. הם עצמם היו בוטחים ושקטים עד כדי להתמיה. המגפה הגרמנית מתקרבת לווארשה, שדליץ, מינסק וקאלושין, אבל לא אליהם... הם רק מוליכים יהודים אחרים אל הבוג; עליהם יפסח האגרוף הגרמני. עד כדי כך הרגישו את עצמם היהודים כאן בטוחים ומושרשים.

בטוחים עוד יותר הרגישו את עצמם לאחר זמן מה, כשיהודים התחילו זורמים בחזרה. משהרגישו את עצמם הפליטים בביאליסטוק גלמודים, ללא סיכויים, ללא גג לראשם, משנתעייפו מרוב דשדוש ברחובות ביאליסטוק ומעמידה בתור במשך שעות כדי לקבל צלחת מרק, התחילו רבבות רצים חזרה אל הבוג, כדי להיות שוב בבית העזוב ו„למות שם במיטתם הם". במורד נפגשו שני הזרמים: האחד, שבא לכאן מלא תקווה למצוא את החופש מעבר לבוג והשני שנואש מתקוותיו והעדיף את סכנת המוות בצד הגרמני.

בויכוחי הסיוטים שבין שני זרמי הפליטים מצאו יהודי מורד לעצמם מרגוע מדומה. אם יהודים רצים חזרה לווארשה, לתוך הגיהנום, משמע שהם, יהודי מורד, יכולים לשבת בשלווה. ממילא הם גרים בקרבת הבוג ובעת צרה ימצאו לעצמם סירות, את הסירות האחרונות, ויעברו לצד ההוא. בינתיים לא כלו עדיין בקבוקי הוודקה של יאנקל העגלון ויהודים נוסעים לפי שעה בחזרה.

משגה איום שגה הזרם החוזר. בבית הישן שוב לא ניתן ליהודי למות במנוחה על מיטתו. אשליה מרה היתה להם, ליהודי מורד. הם היו הקרובים ביותר אל הבוג ולפיכך היו הם הקרבנות הראשונים.

בגבול שבין שטח הכיבוש הרוסי והגרמני ניגשו משני הצדדים לבנין ביצורים לקראת ההתנגשות הקרובה. לכאן התחילו הגרמנים להביא מחנות של יהודים לעבודת כפייה בייבוש ביצות, בריצוף דרכים בשביל מכונת המלחמה ההיטלריסטית, שהתכוננה לזינוק הרצח נגד רוסיה. העיר מורד הפכה מחנה עבודה, בו מצאו אלפי יהודים את מותם מחמת רעב, קור ודלדול הכוחות. תושבי העיירה מורד גורשו לשדליץ ובשעה שהריצו אותם ברגל נורו ילדים, נשים וזקנים למאות. בית־קברות ארוך היא הדרך בין מורד ושדליץ. כשתסע בדרך זו ותראה על גבי התלוליות השטוחות ציבורים צפופים של נרקיסי בר — דע לך, שאלה הם קברות אחיותיך ואחיך בני מורד, עסיסי הנרקיסים — דם יהודי הם: העיניים הצהובות והכהות של הנרקיסים ניבטות בך כעיניים שבמבטן האחרון קפאה אימת המוות...

במורד הלכתי לראות את בקתתו של יאנקל בעל עגלה, שאז, בשלהי 1939 היה המלאך הגואל ליהודים הבורחים. דירתו הקטנה היתה קן חמים. הקירות היו מכוסים דפים מתוך שבועונים מצויירים. שחקניות הוליבודיות חייכניות וזוגות מאוהבים מתוך התמונות הסרטים הזכירו שאי שם בעולם חיים עדיין בני אדם חיים של חופש, חפשים מפחד ומיסורים, חפשים מהגסטאפו ומנדודים.

וכשנכנסתי עכשיו לבית הקטן מצאתי על הקירות את הציפויים של אז, אלא ששחקניות הקולנוע המעורטלות למחצה היו מכוסות בחלקן בדיוקנאות של קדושים נוצריים... רחוב שדליץ, שבמבוא העיירה, במקום שעמד בו המטה הצבאי הגרמני, משמש עכשיו כמקום מושבה של המיליציה המקומית. הסמטאות, השוק — כמות שהיו, אלא שהיהודים אינם, אף לא אחד.

כשאני שואל אשה פולניה מתי גורשו היהודים מהעיר אינה יודעת להשיב לי. על היום והחודש אין צריך לומר שאינה יודעת. אבל אפילו את השנה אינה זוכרת. בזכרונה לא נחרת היום בו חרבה הקהילה היהודית שבמורד... כל כך לא חשוב הדבר בעיניה, חשוב רק מה שהיא גרה עכשיו בבית יהודי וירשה חנות יהודית. אין ספק שעל יהודים חיים היא חושבת עכשיו באימה. שמא ניצל מי מהם ויבוא לקבל בחזרה את הבית ואת החנות.

אבל על יהודים זרים יודעים לספר הרבה מאיכרי מורד. אפילו ילדים זוכרים שהובאו לכאן מחנות יהודים „מכל העולם", אפילו מצרפת. יהודים עמדו כאן מבוקר עד ערב בתוך הביצות. אלפי יהודים עבדו כאן ונפלו בשעת עבודתם. העבדים היהודים הורישו לאיכרים שדות מנוקזים וכבישים חדשים.

לכאן, למורד, הביאו הגרמנים מעיירות הסביבה מצבות ובנו מהן ביצורים. גם המצבות של בית הקברות המורדאי הובאו לביצות ונקברו שם.

לא נשאר שריד לקיום היהודי במורד מלבד נרקיסי הבר על הקברים העזובים של קדושי מורד, בדרך המובילה לשדליץ.

סוקולוב

כשם שקשה ללכת בפעם הראשונה לקבר אבות, כך קשה לך לחזור לעיר מולדתך החרבה, שם ראית ראשונה את זיוום של השדות, שם הוביל אותך אבא בפעם הראשונה אל ה„חדר", שם נפגשת ראשונה עם העולם. בסוקולוב הכרתי כל אבן וכל אילן. הייתי יכול לפרש את מי ובעד איזה חלון ראיתי מציץ לרהוב, בשעה שהלכתי בפעם הראשונה בחיי יחידי ברחוב.

סוקולוב עיירת מולדתי, סוקולוב עיירתי האהובה, שבהיותי ילד ראיתי בה את מרכזו של העולם. שמא קיימות עוד ערים בעולם, אבל אף אחת מהן אינה גדולה ויפה כמוה... בשום מקום בעולם אין עוד נהר כזה, שיש לך, אף על פי שבן בלי שם הוא הנהר שלך. בשום מקום אין כרי דשא כה ירוקים ככרי הדשא שלך ושום עיר שבעולם אין לה שני גני טיול... איזה עולם פלאים היה זה: בית־הכנסת בסוקולוב גבוה היה ואל הזגוגיות הצבעוניות שמעל ארון הקודש היה עליך לשרבב את ראשך אם רצית להזין את עיניך ממשחק הצבעים. ומשאבה היתה לסוקולוב בטבורו של השוק, שצימי ילדותך משכה אותך כמכונת כשפים, המוציאה מים מעמקי מעמקיה של האדמה... אפילו הדליקות שהיו שכיחות בסוקולוב היה בהן איזה יופי פראי ועמוק, שהיה משלהב את דמיונך הילדותי ומעביר אותו לעולם של הרגשות כבירות.

אפילו סיפורי המעשיות, שלאחר זמן אפשר היה לקרוא אותן עד גמירא אצל אהרון הסומא, לא סיפרו על עולמות סודיים יותר מהעולמות עליהם היה מספר יונה הפחח...

לא, סוקולוב הוא לב העולם וכל היפה והמענין ביותר מתרחש בעיר זו...

ביקרתי בהרבה מעיירות פודלייסיה. עשר פעמים היתה לי

האפשרות לראות את העיר ופסחתי עליה. פחדתי להכנס ולראות שמא נכון הדבר וגם כאן אין עוד יהודים...

הגעתי לסוקולוב עם בוקרו של יום בשלהי הקיץ. השוק היה ריק, עזוב. החנויות סגורות, הבנינים, הדוכנים בשוק, שבהיותי ילד היה נדמה לי שאין גדולים מהם בעולם כולו, עכשיו הם קטנים ומיותמים עד כדי להתמיה. יתמות מוכרת, מודעת. נדמה לי שגם הם, הבתים, ניבטים בי בשמשות יוקדות מחמת זריחת השמש. ודאי הם מכירים אותי ומכירה אותי ודאי המשאבה שבשוק, שבהיותי ילד לא יכולתי להרים את מנופה הכבד.

אינני רואה שום יהודי שיהא נחפז לבית־הכנסת. אינני רואה בי־בירה בפתיחתו ואינני רואה את התגרניות ממהרות לשוק עם סלי ירקות בשביל עקרות הבית השקדניות שבסוקולוב.

מהלך אני ברחובות השוממים ואיני פוגש נפש חיה. הנה נפתחת הדלת ושתי ידיים שופכות החוצה קערת מים והדלת חוזרת ונסגרת. פני אדם אינני רואה. את עקבות החורבן אני רואה בבית־המדרש החדש: החלונות מנופצים, הכתלים מפוייחים. אני צועד במורד הרחוב לעבר הנהר. רבים מצריפי העץ נהרסו, במקומם נבנו בתים חדשים. עולם הילדות נתערער.

ונתערער בית־הקברות הישן והפך תל שממה. ליד הגשר אני שומע את טרטורה של טחנת הקמח, לשעבר טחנה של יהודי. בסמוך הולם נפח על סדנו — פעם היה זה נפח יהודי. עכשיו מביט אחרי הנפח הגוי. ודאי הוא תמה מה מחפש פה אדם זר בשעה כה מוקדמת. והלאה, בדרך אל השוק, אני מוצא שבית־הכנסת נמחה כולו ובית־המדרש החדש מיותם ומוזנח. וכשאני חוזר אל השוק אני מוצא כבר חנויות מספר פתוחות ובתוך החנויות — פנים זרות, לא ידועות.

שוב אין יהודים בעיירה היהודית סוקולוב.

לחצרו של הרבי נכנסים פקידים, אנשי מיליציה, אנשים זרים. יש שם היום משרדים ממשלתיים, שדבר אין להם עם יהודים.

והרי לא מזמן היתה כאן ממלכה ממש. חצר הרבי הרי היתה פעם מרכז חשוב לפודלייסיה כולו.

הרבי הסוקולובי יצחק זליג מורגנשטרן, מנכדי קוצק, שפך את

ממשלתו על פודלייסיה. מהעיירות הרחוקות ביותר נהרו לכאן נשים וחולים, ילדים וזקנים — לבקש מהרבי רפואה שלמה. והרבי כרופא וותיק ורגיל היה חוקר את החולה ורושם לו מרשם בלאטינית של לשון הקודש, שרק הרוקח הסוקולובי הבין אותה...

טיפוס נפלא היה הרבי מסוקולוב. אדם בעל טמפרמנט סוער ובוהמי כאחד האמנים. יהודי שקרא הרבה והכיר את אופיים של הבריות. מעולם לא התעסק עם ילדיו, מעולם לא ידע כמה בחורים לומדים בישיבתו, מה מספר היהודים בעירו, אבל את כולם ידע והכיר, על כולם היתה לו דעה קולעת משלו. הוא אהב פדיון, אבל אל הכסף שהיה לו לא היה לו כל יחס. והשמש הזקן היה הולך בעקבותיו ואוסף את הרובלים שהיו נושרים מכיסיו. לועג היה לחסידיו ומתלוצץ על חשבון הנשים, שהיו באות אליו עם פתקאות ורוחשות לו אמון שבקדושה. הוא היה מגרש אותן מעל פניו בבדיחות דו־משמעיות וידע לקלל קללות משונות ומפולפלות.

כשהיה עובר ואחד הבחורים לא פינה לו דרך היה עלול לכבד אותו בסטירה, שכל בית־המדרש נתהדהד, ולאחר מכן היה מחבק את הבחור הזה עצמו מעשה חבר ויוצא לטייל עמו אל מחוץ לעיר, שם נתנה השיטה את ריחה והכפריות חלבו את פרותיהן.

הרבי הסוקולובי היה מתלוצץ על קהילתו. הם אינם ממולחים למדי, יהודי סוקולוב, כפריים הם — היה אומר. שכן היו יהודי סוקולוב יהודים בריאים, אנשי עבודה, בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים, שלאחר עמלם הקשה היו חסרים תמיד פרנסה של יום אחד בשבוע. אבל היו אלה יהודים בעלי אמונה עמוקה. אולי היו חסרים לחם, אבל עבודה ואמונה היו להם די והותר.

אך למרות כל דלותם החומרית הוציאה סוקולוב מקרבה דור של אינטליגנציה, משוררים, סופרים, אינטקטואלים ומורים, המפוזרים עכשיו על פני ישובי היהודים בעולם כולו.

ובעיירה קטנה זו ניטשו כל המאבקים הציבוריים והפוליטיים שברחוב היהודי. משנסתימו המאבקים בין חסידי קוצק, גור ואלכסנדר, כיוון שלחסידות בסוקולוב לא נתווספו כוחות צעירים, התחיל המאבק בין זרמים חילוניים: בונד, ציונות וקומוניזם. הקרבות היו עקשניים כשם שיהודי סוקולוב היו עקשניים. השנאה

הבינמפלגתית הגיעה כאן לעתים לידי שנאה אישית. שלושה זרמים היו בסוקולוב. שלושה מחנות שלא דיברו לשלום זה עם זה. חזית מאוחדת בין שתי מפלגות יהודיות היתה כה בלתי אפשרית, כשם שאי־פעם היתה בלתי אפשרית הבנה בין קוצק וגור...

בערבים, בגן הטיול ובמועדונים, היה שאון הויכוחים מגיע עד לב השמים. נדמה היה, שאלה הם חבלי הלידה של המשטר החדש לעתיד לבוא.

לסדרי עולם חדשים לא זכה הנוער הסוקולובי. כשסדר העולם החדש הגיע לכאן מצא פה מאורת נחשים, שהרעילה לשעבר את חיי היהודים ולאחר מכן, בחסותם של הגרמנים, עזרה בעקירת היהודים.

מאז ומתמיד סבלו כאן היהודים מאנטישמיות פרועה. הנוצרים העירוניים, הסנדלרים ומכבי האש, ביקשו תמיד עילה לשחק עם היהודים. השאנסה ההיסטורית ניתנה להם ביום הראשון לפלישת הגרמנים. עוד בטרם נגשו הגרמנים לחיסול היהודים כבר התחילו הנוצרים העירוניים שבסוקולוב ברציחת יהודים ובשדידתם.

על פני סוקולוב חלפה סופת אופל. כשיהודים נמלטו אל הבוג שדדו אותם איכרי סוקולוב ורצחום בדרכים.

בוא אתי בצהרי יום ונסייר יחד ברחובות סוקולוב. הנשים המעטות, העוברות ברחוב, לובשות בגדים, שברור לך כי משל היהודים הם. הוילאות על החלונות, הריהוט בחנויות — הכל יהודי. כל מה שלא שדדו מהיהודים קיבלו אחר כך מהגרמנים... וכל הביזה הזאת קרויה כאן „דברים שלאחר הגרמנים". והבתים, בהם גרים הפולנים, אינם קרויים בתים יהודיים, אלא „בתים שלאחר הגרמנים".

לאחר השחרור לא דרכה עוד רגל יהודי על אדמת סוקולוב. ומי יודע כמה זמן יעבור עד שיוכל יהודי לבוא לכאן.

בכל עיירה שביקרתי נהגתי לשאול את הצלמים שבמקום אם נשארו אצלם צילומים מתקופת הכיבוש. כאן בסוקולוב לא העזתי לעשות זאת. לא רציתי לעורר חשד כלשהו שיש לי שייכות ליהודים או שאני מתענין ביהודים...

ולא יהודים בלבד. לעתים רחוקות בא לכאן פקיד ממשלתי גבוה או מנהיג קומוניסטי מוורשה.

לא רציתי להוסיף עוד קבר על קברות היהודים, המפוזרים על פני כל השדות והיערות שבסביבה. רציתי רק להציץ ולראות את העיר, בה עמד ערש ילדותי וראיתי אותה עוטיה ועזובה כל־כך, כל כך שבורה ורצוצה — שכאשר הגיע אוטובוס בדרכו לוונגרוב כבר בערה האדמה תחת רגלי ועזבתי את העיר, לנצח עזבתיה.

וונגרוב — בת קולו של הגיהינום

גם הגיהינום נעשה מדורים־מדורים. ידוע שהקהלות היהודיות בפודלייסיה לקחו מנה אחת אפיים. את המקום הטראגי ביותר בתופת תפסו שלוש העיירות: סוקולוב, וונגרוב וקוסוב.

כבר למחרת פלישתם לוונגרוב, פרסמו הגרמנים פקודה שהיהודים אסור להם בכלל לעסוק במסחר והחרימו את כל המלאי שמצאו בחנויות היהודיות. תוך יומיים נגדעו שרשיה של הקהילה היהודית.

לפודלייסיה לא היתה מעולם אינטליגנציה פולנית וביחוד באזור סוקולוב, וונגרוב וקוסוב היתה האוכלוסיה הפולנית מורכבת מאיכרים חשוכים ופרימיטיביים ואלמנט עירוני פרוע, שכלו עיניו מיחל ליום בו יוכלו לרשת את רכוש היהודים. במשך שנים רבות נוהלה כאן מדיניות של נגישות נגד היהודים ובהדרגה הוציאו הפולנים מידי היהודים את העמדות הכלכליות החשובות ביותר. אולם התרוששות ההמונים היהודיים לא הניחה עדיין את דעתם. הם שאפו לחנך את היהודים לגמרי מבחינה כלכלית, באין להם היכולת להשמידם מבחינה ביולוגית.

החברה החשוכה והריאקציונית ביותר שבפולין מצאה כאן קרקע פורה לרעלה האנטישמי. רק חיוניותם המפליאה וכושר הסתגלותם של היהודים איפשר להם, לאחרונים, להמשיך בחיים וביצירה.

אפילו בשעה ששערי העולם היו נעולים זרמה מהעיירות הללו הגירה גדולה.

ויש לזכור שוונגרוב לא היתה תלויה באיכרי הסביבה. בדומה ללוקוב היתה גם וונגרוב עיר של סופרי סת״ם, שסיפקו ספרי־תורה, מזוזות ותפילין לפולין ולכל ישובי היהודים בעולם. גם כאן היה המקצוע נתון לא בידי יהודים חרדים בלבד. רוב מנינה ובנינה של

האוכלוסיה היהודית התפרנס אך ורק מכתיבת סת"ם. לפיכך היו כאן היהודים מובדלים מהאוכלוסיה הפולנית במה שנוגע לכלכלה. ואף־על־פי־כן הכתה פה שנאת היהודים שרשים עמוקים.

מרצחי היטלר ידעו זאת יפה ולמן היום הראשון של הכיבוש הציתו פה אש, ליבו את יצרי הרצח והתירו את הרצועה לאיכרים.

עוד בימים הראשונים הושפלו היהודים בעיני שכניהם הפולנים והורצו כעבדים דרך ערי פודלייסיה.

משדליץ גירשו את כל אוכלוסיית הגברים היהודים, ילדים וזקנים בכלל, והריצו אותם ברגל דרך סוקולוב וונגרוב. מחנות העבדים המגורשים נאלצו לצעוד בגילוי ראש ובדרך היו ללעג ולקלס בעיני התושבים הפולנים, שעמדו והסתכלו כיצד יורים ביהודים המפגרים בדרך, כי לא נשאר בהם עוד כוח להמשיך במצעד העבדים.

יהודים למאות נפלו בשעת „מצעד" זה. מבין אלה שהגיעו לוונגרוב שיחררו הגרמנים ילדים עד גיל 15 וגברים בגיל שלמעלה מששים. אלה נצטוו לחזור לשדליץ, ושוב נפלו רבים מהם. בדרך חזרה הותקפו ונרצחו בידי האיכרים. פולנים עמדו בדרכים וצדו ילדים, כדי להסגירם לז'נדרמריה הגרמנית. את יהודי וונגרוב הריצו ברגל הלאה דרך אוסטרוב ופרוסיה המזרחית למחנות העבדים. ולהיפך: שלושת אלפים מיהודי וונגרוב הורצו דרך סוקולוב ושדליץ למורד, לייבש ביצות ולבנות ביצורים ביערות לאורך חוף הנהר בוג. ושוב חזר בדרך הרצח ההמוני לעיני האיכרים. בדרכים אלה גרשו את יהודי קוסוב ואת יהודי סטרדין. מספר הקברים בדרכים הלך ורב. חללי היהודים התגוללו בשדות. האיכרים היו מתירים בלילה את כלביהם והללו שבעו מבשרם ודמם של הקרבנות היהודים.

איכרי פודלייסיה, קנאים חשוכים ופרימיטיביים, שהוסתו במשך שנים ביהודים, הובאו עכשיו על־ידי הגרמנים במשך חדשים מספר למדרגה של פריצי חיות. אף־על־פי שבבקתותיהם מכוסים הכתלים עד אפס מקום דיוקנאות של קדושים מעונים — נעשו חיות צמאות לדם ואם רבים מהם לא רצחו אולי במו ידיהם, אך כולם סיפקו את יצרם בנהרי הדם היהודי.

לפיכך אין תימה שדוקא כאן, על הגבול בין וונגרוב וקוסוב, הקימו הגרמנים את אחד משבעת מדורי הגיהינום שלהם בפולין — את מפעלי־הרצח טרבלינקה.

וונגרוב משתרעת בשכנות קרובה ביותר עם טרבלינקה. לכאן בא תכופות מפקדה של טרבלינקה ודורש מן היהודים כסף, אוכל וודקה, כדי „שלא יהפכו אותם חומר דלק לתנורים"....

היהודים נתבעים ונותנים הכל. הם מקווים: אנו נעצור כוח. נסתום את פי המולך בוודקה ובמאכלים. המולך היה תמיד להוט לזלילה ולסביאה ומצץ מיהודי וונגרוב את לשדם האחרון. היהודים דעכו והלכו, שוב לא היה להם מה לתת. הם כבר החליפו הכל בממון ובזהב למען המולך שלא ידע שבעה. אך הוא חזר ובא בלווית הכנופיות האוקראיניות שלו ואיים בתאי הגאזים שלו ובתנוריו שבטרבלינקה:

— אתכם לא אשמיד, אבל שלמו בעד זה כל מחיר שאני דורש מכם!

בשעה שחלק גדול מיהודי שדליץ, סוקולוב, מורד, סטרדין וקוסוב כבר נספה בתאי הגאזים של טרבלינקה לא נתנה עוד וונגרוב קרבנות משלה. לפיכך התכנסו כאן אלפי יהודים מעיירות הסביבה. האוכלוסיה היהודית של וונגרוב, שלפני המלחמה הגיעה לחמשת אלפים נפש, גדלה עכשיו פי שלושה. ביולי 1942 היו כאן ששה עשר אלף יהודים.

ושוב היה לו, למפקדה של טרבלניקה, את מי ללסטם.

הצפיפות בגיטו וונגרוב היתה כה איומה, שבבתים לא נשאר מקום לשינה ואנשים שכבו בחוץ, בעליות הגג ובמרתפים. מחמת צפיפות זו פנו הרבה יהודים אל הכפרים לחפש מקלט. אבל אז ארבו להם בסביבה שני מיני כנופיות שודדים: פולנים ושבויים רוסים, שברחו ממחנות השבויים הגרמניים. הכול היו מרוכזים עכשיו נגד היהודים: יחידות הגסטאפו, שודדים אוקראינים, לסטים פולניים וחיילים רוסיים מתפרעים ממחנות השבויים.

יהודים הסתתרו ביערות, בערמות חציר ובשדות, בבורות חול ובבתי־הקברות של הפולנים. חסרי מגן ומחסה היו היהודים. הכל היו נגדם. אפילו הקדוש־ברוך־הוא עצמו, כביכול, היה נגדם.

ומעניין לאיזה אמצעי־הגנה נזקקו יהודי היערות: הם השיגו אבק שריפה ומשראו כנופיות רוסיות או פולניות מתקרבות, היו הרבה יהודים בחלקי יער שונים שוחקים את אבק השריפה בין שתי אבנים. הדי אבק השריפה המנופץ עשו רושם. הכנופיות חשבו שהיהודים מזוינים ויורים בתוך היער... אך מהר מאוד נודע לכנופיות שהיהודים אינם חמושים ואז נכנסו ליערות לשדוד ולרצוח.

יהודי היערות חזרו לגיטו וונגרוב. עם כל הסבל וחוסר הבטחון אפשר היה כאן בכל זאת להחליף כוח מרדיפות הכנופיות הפולניות והרוסיות. אך יהודי וונגרוב הרגישו: השואה לא תפסח עליהם.

ששה־עשר אלף היהודים, שנמצאו אותה שעה בגיטו ידעו כי גורלם נחתך. מצד אחד טרבלינקה והמרצחים הגרמניים והאוקראינים ומצד שני הכנופיות הפולניות והרוסיות — ומנוס אין.

התחילו יהודי וונגרוב לבנות בונקרים: תקרות כפולות, מערות תת־קרקעיות, מרתפים מוסווים.

גיטל גורה, בת הכפר מוקובודו, שבשעת הגרוש מהכפר בשנת 1941 ברחה לוונגרוב, מספרת:

לאחר כל בקור ובקור של המפקד הגרמני בטרבלינקה, בלווית כלביו האוקראינים בוונגרוב, היו היהודים נרגעים. הם ידעו כי במשך שבוע שבועיים יהיה שקט. אז היו היהודים ניגשים לבניית בונקרים והנוער הכין את עצמו למאבק. בעצם רק דיבר על מאבק, כי נשק אי אפשר היה להשיג בשום מקום אפילו בכסף. אפילו אבק שריפה לא יכלו להשיג עוד.

ביום־הכפורים עם שחר, ב־21 בספטמבר 1943, הגיעו לוונגרוב אוקראינים וגרמנים מטרבלינקה. הם הביאו לעיר מאה וששים עגלות איכרים והזעיקו את היהודים לשוק. גם כאן, כמו בשאר עיירות פולין, היתה הגרוש קטלני, מלווה יריות, שוד, רצח. יהודים מעטים ברחו ליערות, מאות יהודים נפלו בבתיהם. האיכרים, שבאו עם העגלות, הפיצו שמועה שאין מובילים את היהודים לטרבלינקה, אלא לעבודה בפרוסיה המזרחית. האיכרים נחפזו להקדים ולהזור לבתיהם, לפיכך תפסו ילדים וזקנים והעלו אותם על העגלות, כדי לנסוע לפרוסיה המזרחית...

האסון היה כה בלתי צפוי והבהלה שקמה כה איומה, שבעלים ונשים איבדו זה את זו, ילדים חיפשו את הוריהם ונפלו בידי האוקראינים. רבים נורו במיטותיהם. במשך שעתיים רוקנה וונגרוב. מאה וששים עגלות טעונות ילדים וזקנים עברו בראש. אחריהן צעדו ברגל אלפי יהודים ושקים וחבילות על גבם וסביבם — הזונדר־קומאנדו על גבי אופניים ויחידות אוקראיניות של ס״ס.

הסברה היתה שמובילים אותם לעבודה בפרוסיה המזרחית, אך משיצאו את העיר התחילו המרצחים יורים במחנות היהודים. אבק הכביש נתערב בדם יהודי. קריאות עזרה, שאין שומע להן, נישאו במרומים ושערי שמים ננעלו. יהודים ידעו כבר עכשיו כי כביש זה, המוביל למאלקין, לא יביאם לפרוסיה המזרחית. הוא יופסק חמשה קילומטר לפני מאלקין, ליד היער, משם מובילה הדרך השחורה, המכוסה אבק פחם, — לטרבלינקה.

אותו ערב, במוצאי יום־הכיפורים, ניספו יהודי וונגרוב בתאי הגאזים של טרבלינקה.

אחרי גרוש היהודים מוונגרוב עברו שוטרים פולניים מבית לבית וחיפשו יהודים מסתתרים. רבים מיהודי וונגרוב התחבאו מתחת לאדמה. גיטל גורה, הנזכרת לעיל מספרת לי, שהיא הסתתרה בבונקר אצל קצב וונגרובי. ששים יהודים היו בבונקר, שנחפר מתחת לרצפת הדירה. לאחר שכל התושבים עזבו את הבית התחבא כלבו של הקצב מתחת למיטה. בחפשם יהודים גילו השוטרים הפולניים את הכלב וירו בו. הכדור שהרג את הכלב חדר דרך הרצפה לבונקר ונקב את דלי המים, שהיה צריך להספיק ליהודים לימים רבים.

בין שתי תקרות כפולות הסתתרו חמשים יהודים בלי אוכל ומים, שכבו שם שמונה ימים רצופים. בצמאונם שתו את השתן של עצמם: ליקקו זה את זעת מצחו של זה.

מתחת לרפת הסתתרו כמאה יהודים. עשרה ימים שכבו שם ובמשך עשרת הימים ניזונו מאת היהודים מקילוגרם לחם יחיד. כיכר אחת למאה איש!

במשך שבועיים התרוקנו כל הבונקרים. המסתתרים מהם ברחו ליערות, מהם נורו על ידי השוטרים הפולנים.

מקהילת וונגרוב לא נותרה אבן על אבן. יהודי וונגרוב רושו

עד כדי כך עוד לפני הגרוש, שכמעט שלא נשאר אחריהם כל שלל.

אף־על־פי־כן תראה עוד עכשיו אצל פולנים בוונגרוב חפצים של יהודים, ששדדו אצל יהודים ביערות, בכפרים או שקיבלו אותם תמורת לגימת מים או פרוסת לחם.

וונגרוב מרוקנת ושוממה, אבל גם תקוותם של הפולנים בוונגרוב עלתה בתוהו. הם, הפולנים, קיוו שאחרי רציחת היהודים תעמוד לרשותם עיר עשירה שהיהודים בנוה וש„אוצרות" היהודים יפלו בחלקם. אולם עכשיו יש להם עיר שוממה ומרוקנת, המזכירה כפר של כושים אי־שם באפריקה המרכזית. ומה„האוצרות" לא נותרו, אלא רהיטים יהודיים, כרים וכסתות יהודיים ומלבושים.

כי מה היתה עלולה להשאיר עיר מעונה ומדולדלת של סופרי סת"ם ?

קוסוב

גם חדלי־האישים הפולניים שבקוסוב טעו בחישוביהם האנטי־שמיים והחמסניים. גם כאן, כבכל ערי פודלייסיה ועיירותיה, קיוו הפולנים, שהיטלר יפטור אותם מהיהודים ויאשיר אותם אושר רב. מהיהודים פטר אותם. חלק זה מתקוותיהם נתגשם במלואו. המנוולים שבקוסוב לקחו חלק נכבד בחיסול היהודים כבשאר המקומות שדדו ורצחו גם כאן את ידידיהם היהודיים, שבאו לבקש אצלם מקלט.

קוסוב היא עיירה קטנה, המשתרעת בין סוקולוב ומאלקין. לפני המלחמה חיו כאן כאלפיים וחמש מאות יהודים. וקוסוב היתה המקום התרבותי היחידי בסביבה: קוסוב נשתבחה בספריה, במועדונים ובבית ספר עממי, באגודות פוליטיות ובכתות של חסידים. בו בזמן שאיכרי הסביבה לא ידעו אפילו לחתום את שמם הוכשרה קהילת קוסוב לחיים גאים ונעלים יותר.

אבל יהודי קוסוב היו עניים מרודים. את מרירות חייהם ועוניים הפיגו רק ימי שבת ומועד, שהיו נהפכים, כידוע, בעיירות היהודיות להתגלות מפליאה של אמונה ותשוקת חיים. בלילי שבתות, כשבחלונות היהודים נצנצו נרות השבת, היו מעינות של עושר יורדים על שוקה של קוסוב ועל גגות בתיה. אותה שעה נעשו היהודים פטורים מדאגות פרנסה, ומי ידמה ומי ישווה להם אז? מי עוד יכול היה להידמות ליהודי קוסוב בשעה שהיו חוזרים מבית־הכנסת לבתיהם ששכינת השבת שורה בהם, אף על פי שרק לעתים רחוקות השיגה ידו של יהודי קסובאי לקדש על היין. והנוער היהודי המטייל בכביש הסוקולובי הכשיר את גאולת האנושות. בויכוחים הלוהטים על שפינוזה, מארכס וקאנט החריבו ובנו עולמות, עולמות נעלים יותר, שסופם לבוא. והנוער הקוסובאי ודאי יתפוס בתוכם את המקום הראוי לו...

השכנים הפולנים, שהסתכלו בחייהם של יהודי קוסוב, לא

הבינו הרבה. מובטח היה להם, שהיהודים עוסקים בפרקמטיה, שאפילו הצעירים היהודים בשעת טיולם מתגרים ומתמקחים. שאם לא כן מה פשר הויכוחים הסוערים האלה? למה הם מתקוטטים כל כך בשעת טיול?

לשכנים הפולנים היה הרושם שיהודי קוסוב עשירים הם, שמתחת רצפת בתיהם טמונים אוצרות־סתר וקווה קיוו ש„בבוא היטלר״ יפלו כל האוצרות האלה בידיהם.

ממאלקין לקוסוב יוצאת רכבת אחת ביממה. בשעה אחת אחרי חצות. המזדמן עכשיו לעיירה בשעת חצות מתחייב בנפשו. אפילו עגלה אין להשיג בסביבה, כי הגשר שעל הבוג נהרס. הסביבה היא סביבת טרבלינקה. האיכרים נתפראו, נעשו אנשי הפקר. קמתי אפוא, והלכתי ברגל אל הבוג, חציתי את הנהר בסירה ובכפר פרוסטין שכרתי עגלה לקוסוב.

העיירה קוסוב ענינה אותי במיוחד, כי לפני זמן מה, כשבאתי בפעם הראשונה לטרבלינקה שמעתי על קרב נואש, שהתחולל בין איכרי קוסוב ובין איכרי הכפרים שבסביבת טרבלינקה.

לאיכר ששכרתי ממנו את העגלה סיפרתי שאני נוסע אל הכומר הקוסובאי בענין תעודת טבילה ואני מוכרח להגיע היום לקוסוב. כאן, בכפר פרוע, שבכל בית שני שלו מיצרים וודקה ביתית הקרוייה בימבר, לא רציתי להופיע כעתונאי אנגלי. בסביבה זו, עלול מעשה מעין זה לעורר רעש גדול מדי בין האיכרים. נמלכתי ובדיתי את מעשה הכומר. והצלחתי בכך. האיכר חשב אותי לפולני בן־כרך ואף כיבד אותי בכוסית גדולה של בימבר.

עוד עם כוסית ראשונה נסתחרר ראשו של האיכר והתחיל מתנשק עמי. אני מוצא חן בעיניו, שכן אלמלא מצאתי חן בעיניו, הוא טוען, לא היה מסיע אותי. הוא מצפצף על כסף. אין לו צורך בכסף שסופרים אותו במאות ואינך קונה בו אלא מועט שבמועט. אלא שבשביל אדם קרוב לו הוא מוכן ומזומן לעשות הכול. בתוך משטח הקש של העגלה טמן בקבוק בימבר, כיכר לחם ונתח של שומן חזיר ויצאנו לדרך.

נסענו בכביש שלאורך קוו הרכבת. שמחה קפצה פתאום על הגוי המבוסם והתחיל לדבר על היהודים.

— הבט וראה — אומר הוא — בכביש זה הריצו אלפי יהודים לטרבלינקה. איי, איי, כמה צעקו הללו! ביקשנו את היהודים שישליכו את ממונם ואת זהבם שהיה חבוי אצלם, ולא רצו. כסבורים היו שמוליכים אותם לכרם ענבים. ועל צד האמת הובילו אותם ליער הזה ו„חיסלו אותם". לאחר מכן, כשהיהודים התמרדו, אבד כל הכסף תחת החורבות והיה עלינו לחפש אחריו בתוך החול.

— שמעתי — אני אומר לו — שאיכרי קוסוב באו הנה לחפש זהב.

— אה, לא רק איכרי קוסוב. אפילו מעבר לבוג באו הנה „חלופים" לחפש זהב, אבל העדה שלנו אמרה: הסתלקו מכאן! כל המצוי כאן שייך לנו. אך הקוסובאים התעקשו, שהאדמה שייכת לאזורם ואף הם רשאים לחפש. מחנות מחנות באו מקוסוב באתים ובקלשונות. עמדנו והסברנו להם: לכו לכם לשלום, אצלכם בקוסוב נשארו בתי היהודים, מטלטליהם וכל רכושם. ואילו אנחנו נשרפים אנו. הגרמנים והרוסים התכתשו כאן על הבוג ושרפו את בתינו ולכן אנחנו עדיפים בענין זה של כספי טרבלינקה. אבל ה„חלופים" של קוסוב טרדניים הם ולא רצו לעזוב את השדה. לימדנו אותם לקח, שלא יתערבו בעסקינו.

— גרשתם אותם?

— בעור שניהם נמלטו. עלינו עליהם במספר באנו מפרוסטין, טרבלינקה, וולקה, מכל הכפרים הקרובים. יצאנו מצוידים במוריגים ודשנו אותם כהלכה, שבקושי מצאו את הדרך חזרה לקוסוב...

— ולא חזרו עוד? — אינני רוצה להרפות מהשיחה.

— חזרו. בלילה היו באים וגונבים שקי אפר. שקים מלאים אפר הובילו. חיפשו זהב או יהלומים שרופים ולאחר מכן זיבלו באפר את השדות.

— זיבלו באפר את השדות? — אני שואל.

— אפרם של בני אדם הוא הטוב שבזבלים! — הוא משיב לי מעשה מומחה. — אפילו גבעת חול אם תזבל אותה באפר של בני אדם אתה יכול לשתול עליה תפוחי אדמה. ועגלים צעירים,

אם תבלול להם את המספוא באפר של בני־אדם הם גדלים ונעשים פרים ממש. אה, אפרה של טרבלינקה היא ברכה לשדות.

כשעברנו על פני בית המשמר הקטן, לידו מסתעפים פסי הרכבת למחנה המוות של טרבלינקה, אמר לי האיכר:

— לכאן הכניסו רכבות מלאות ז׳ידים מהעולם כולו ועשו אותם זבל שדות. החל מסוכה זו היו היהודים קורעים כבר את הדולארים ואת שאר הכספים ומשליכים אותם דרך האשנבים. כשהיו מהלכים כאן בשדה היו מוצאים קרעים קרעים של שטרות כסף. מרי נפש מאוד היו, מעולם לא מצאנו דולר שלם אחד ומקרעים אי אפשר היה לעשות כלום. והאוקראינים שבמחנה באו לכפר שיתנו להם תמורת הקרעים בימבר, לרמות רצו המנוולים. אבל לאחר מכן, כשבאו יהודי ווארשה, היו הם, האוקראינים כלומר, משלמים בעד בימבר בזהב ובאימפריאלים. תמיד סבאו וביחוד בימי ראשון בשבת היו באים לשעשועים בפרוסטין. פעם פרצה תגרה בין הבחורים שלנו ובין האוקראינים, שרצו לקחת את הריבות. מילא, ריבות לעולם ריבות הן, להוטות אחרי שעון, אחרי טבעת ולכן הן נגררות אחרי האוקראינים. התחילו הבחורים שלנו מתכתשים בסכינים והאוקראינים ירו. עד שבאו הגרמנים מטרבלינקה והעבירו אחדים משלנו למחנה הראשון. לתקופה של שלושה חדשים. בקושי חזרו משם.

כמה זה אופייני: כשסיפר האיכר על התגרה ועל הבחורים המעטים שנלקחו לעבודה במחנה לתקופה של שלושה חדשים סיפר זאת בנעימה של צער, כספר על אסון גדול. אבל על רכבות היהודים ועל אפרם דיבר בקלות ודרך חרות, כמי שמדבר על דברים של מה־בכך. זאת היא הנעימה השגורה בפי רוב הפולנים. רגשותיהם האנושיים מסתתמים כל אימת שמתחילים לדבר על יהודים. וכך הם מדברים על עם, אתו יחד עברו כברת היסטוריה ושקיבלו אפילו רבים ממנהגיהם.

הגענו לקוסוב בשעה אחת אחר הצהרים. העיירה היתה ריקה. פשוטו כמשמעו רק על שתי חנויות הבחנתי בשלטים: על חנות לנקניקים וחנות למיני סדקית. שאר החנויות היו בלי שלטים. הם אינם צריכים עכשיו לשום דבר, הפולנים של קוסוב. בשוק

הסתובבו שתי עזים. ירדתי מהעגלה ושמתי פעמי לעבר הכנסיה כדי שלא לעורר חשד אצל עגלוני. מהכנסיה פניתי דרך סמטה צדדית לעברה השני של העיירה, מקום שהיו שם הסמטאות היהודיות.

לאחד הבתים נכנסתי וביקשתי מים. לא היה לי ספק שזה בית יהודי לשעבר. אבל סימנים לכך אינני מוצא. על הכתלים דיוקנאות של קדושים. על החלונות עציצי פרחים. אני מודה בעד המים והולך הלאה. האיכרים מביטים אחרי בעד החלון. בסמטה שנייה אני חוזר על התכסיס. אני מבקש לשתות. צריף עץ נמוך, שתריסיו מעוקמים ובתריסים חיתוכים כחיתוכים שבכריכת סידור. בשעת שתייה אני מביט סביבי ורואה בעליל שאני נמצא בדירה של יהודים. בתקרה קבוע קרש צר. אני מוכן להישבע שיהודי אדוק קבע כאן אי־פעם את הקרש, זכר לחורבן בית המקדש, כשם שנהגו לפנים יהודי העיירות.

מי יקבע עכשיו קרש על החורבן, שאני רואה אותו במו עיני?

על הקיר מול הדלת תלוי שעון עתיק ימים עם משקלות. גם השעון הוא משל יהודים, שעון יהודי ישן נושן, שהיה מלווה את היהודי בלילות בשעה שעיין בגמרא: שעון ישן, שבקצבו השקט בעל שני הטונים היה מזכיר כי ימיו של אדם אינם חוזרים, כי ביטול זמן הוא עבירה וחייב יהודי להזדרז ולחפש תיקון לעצמו בהקדם...

השעון עומד. המשקלות הקטנות על גבי השרשרות משתלשלות למטה כידיים של בר־מינן, אפופי שממה. המטולטלת הקצרה והקטנה מידלדלת כלשונו של תלוי. המחוגים בלוח המספרים היו מראים שתים עשרה פחות רבע. החיים תמו בשתים עשרה פחות רבע. מי יודע, אולי עמד השעון מלכת בימות הקיץ של שנת 1942, בשעת גרוש יהודי קוסוב? אולי אז נשבר לבו של השעון?

— השעון עומד? — אני שואל את עקרת הבית, הרואה אותי מסתכל בשעון.

— בקוסוב אי אפשר לתקנו — משיבה היא במתינות — בכאן אין שען. אפילו בסוקולוב אין שען. לכן הוא תלוי סתם כך.

— מה? אין שען בעיר? הייתכן?

— השענים יהודים היו והללו, כידוע לך, אינם עוד. כולם נרצחו בטרבלינקה ואין מי שיתקן שעון.

— אם כן, איפה אפשר לתקן שעון בשעת הצורך?

היא מרחיבה את ידיה, כאילו שאלתיה שאלות שאין להן פתרון ומשיבה:

— מן הסתם יימצא שען בשדליץ.

מקרה יחיד זה כולל את תמונת קוסוב של עכשיו. שעון ישן נושן זה, שבילה דורות שלמים, שבילה את בני התשחורת וויכוחיהם על קאנט ועל מארכס, עמד מלכת בזמן שנעצר ברבע לשתים־עשרה, בשעה שבעיירות פולין שרר עדיין חושך, בשעה שהאיכר הפולני חי בלי שעון ומחוץ לזמן בכלל.

כשחזרתי אל העגלה היה כבר האיכר, בעל העגלה שלי, בגילופין. הוא כבר הגיח אל קרבו את כל הבימבר, אכל את כל כיכר הלחם ואת שומן החזיר ובקושי עמד על רגליו. אתה רואה שגם הוא חזר לאותו זמן פרוע למחצה. הוא היה כל כך שיכור שרק חייך אלי חיוך אוילי בלי שיוכל להוציא הגה מפיו. הוא הסיעני חזרה באותו כביש עצמו המוביל לפרוסטין, אל מאלקין. הסוס שרך רגליו בקושי, הוא יוביל אותי בזמן שהוא מחוץ לזמן. אינני יכול להסיח דעתי מהשעון בעל המשקלות הקפואות והמטוטלת, המבצבצת כלשונו של חנוק. אני מוביל אתי את שוקה השומם של קוסוב, את כביש הטיול העזוב, את בית־העלמין הקוסובאי המחולל. ובתוך כל אלה תלוי השעון ומראה שתים עשרה פחות רבע. למה דווקא שתים עשרה פחות רבע? למה זה לא עיגל השעון היהודי שבע־הימים את הזמן עד שתים עשרה, והקץ לעולם ארור זה!

בדרך לביאליסטוק

לנסוע לביאליסטוק אין זה מהדברים הקלים. זה יותר מנסיעה, זוהי משלחת, שיש להתכונן לה, כאילו לנסיעה לציר הצפוני ואולי עוד יותר. אל הציר הצפוני נוסעים היום באוירונים, מצוידים ברדיו, בנשק ובשאר אביזרים מודרניים. וסכנות גדולות אינן קיימות כיום. כי למה יפחד כיום אדם מזוין מפני הדוב הלבן? דוב לבן תמים בלי תרבות, בלי ספרות, בלי מיצקביץ׳, סלובאַצקי, או קוכאַנובסקי משלו. הדרך לביאליסטוק מסוכנת הרבה יותר. בתחנות, שעל פניהן עוברות הרכבות, חיים פראי־אדם. הללו ראו כי אין כל עונש צפוי ולהיפך, פרס מובטח לו למי שיביא יהודי אל הז׳נדרמריה הגרמנית. ונשק אין אתי, בן חוץ־לארץ אני. מאחורי אין שום כוח שיגן עלי. בדרך זו מרגישים את עצמם לא בטוחים אפילו נציגי השלטון הפולני החדש במקרה שאין להם נשק. לא כל שכן אני, היהודי, שאילו הייתי פה לפני ארבע שנים, היו אברי מתגוללים כבר בשדות ההפקר של טרבלינקה.

מהיהודים המעטים, שנסעו בדרך זו, נפלו רבים. מאלה הידועים נפלו קרבן לפראי־האדם שלושת היהודים: אברהם בודניצקי, קושל ושטינברג. את קבר האחים שלהם ראיתי לאחר מכן בבית־העלמין של הגיטו הביאליסטוקאי. היהודי הרביעי, לייר, מת מפצעיו בבית־חולים ווארשאי. הדבר קרה בשמונה ביולי 1946! בריונים פולניים עצרו את הרכבת ליד תחנת צ׳יז׳ב, הוציאו מתוכה ארבעה יהודים וירו בהם. למה ומדוע? מה חטא חטאו? אך ורק מפני שיהודים הם. פני יהודים מזכירים להם יותר מדי את הפשע שלא מזמן היו שותפים לו יחד עם המרצחים הגרמניים והכלבים האוקראינים הנבזים. משום כך אינם יכולים היום להסתכל בפניו של יהודי. כשם ששום פושע אינו סובל שום דבר, המזכיר לו את פשעו. מעתה שוב לא ירהיב יהודי לבוא לעיירות הסביבה.

אבל אני כבר הייתי בעל נסיון בהלכות נסיעה על פני העיירות. פני אינם פני פאן פולני. כבר למדתי איך להחזיק את עיני שלא תהיינה עיניים יהודיות והעיקר: אני יכול להוכיח שאנגלי אני, בריטי בן בנו של בריטי...

מיד התידדתי (תוך שמירה על מרחק של כבוד) עם הנוסעים. כבר בשיחה הראשונה הצהירו כולם שהם שונאים את היהודים, את הבולשביקים ואת המשטר הנוכחי בפולין על שליטיו. תקוותם היחידה הוא אני, הנוסע אתם ברכבת, כלומר: האנגלי. הם רק באים אלי בטרוניה, למה לא הזדרזתי עם החזית השניה שלי. למה לא הזדרזתי עם הטכניקה שלי להגיע לפחות עד הוויסלה, אם לא עד הבוג...

הפטרתי „יס", ובשעת מעשה הסתכלתי בפרצופיהם והרהרתי, שאילו הזדרזתי עם החזית השניה שלי והגעתי עד הוויסלה ומסרתי את השלטון לידי הכנופיה הזאת ודאי לא הייתי נוסע עכשיו ברכבת ובפולין לא היה נשאר אף יהודי אחד.

הרכבת עוברת על פני תחנת אורלה. מבעד לחלונות הפתוחים פורץ עשן הקטר. אחד הפולנים מתלוצץ שבתחנה זו אתה מרגיש עדיין את ריח היהודים. את הריח הזה, הוא אומר, הוא מרגיש מרחוק. כל הנמצאים בתא מחייכים לשמע ההלצה. אני מעמיד פני תם ושואל כמה יהודים ישנם במקום שאנו עוברים עכשיו על פניו. הפולני היושב לצדי פורץ בצחוק. רואים מיד, אומר הוא, שאני זר ואין לי מושג ממה שהתרחש כאן. הקיטנה אורלה, הוא משבר את אזני, היתה פעם מלאה יהודים. לא היה מקום פנוי מהם. אבל ההיטלריסטים חיסלו את כולם. עבודה מלוכלכת היתה זאת.

— ייס — אני אומר — ברברים היטלריסטיים. הם ביקשו להשמיד את כל העמים ולהיות השליטים היחידים בעולם.

החבורה הרצינה. כולם מנענעים בראשם כמסכימים, מתוך רצון להסביר פנים לאורח.

— הם היו מחסלים — אני ממשיך — גם את הפולנים.

— אלא מה? — מוסיף מישהו בלי פירושים.

— את כל הפולנים — אינני מרפה מהשיחה — היו טובחים.

איש מבני החבורה אינו תומך בשיחה. הם עושים עצמם כאינם

מרגישים. לא נאה להם לדבר על נושא זה. ניכר, שלא ניחא להם. אני עושה מפנה דראסטי ואומר:

— אבל לעת עתה חיסלו את כל יהודי פולין. כמה יהודים היו בפולין?

כהרף עין, אַך הסחתי את השיחה ליהודים, נתלהבה החבורה. הרבה יהודים היו בפולין.

— אולי עשרה מיליון — אומר אחד.

— שלוש שנים שרפו הגרמנים יהודים ואת כולם לא שרפו — אומר שני.

— הם שרפו גם פולנים — מעיר מישהו שעד עכשיו ישב ושתק.

— אבל את הפולנים חיסלו פוליטית — חולק מישהו — אבל את היהודים? אותם שרפו בלי הבחנה. מטף ועד זקן, כעכברים. אתם לא התחשבו הגרמנים. ואתנו היו מוכרחים להתחשב.

הרכבת נעצרה ומחצית הנוסעים עזבה את הקרונות. השיחה נשארה בלתי גמורה, אבל הנושא התרחב לאחר מכן, כשנסעתי ברכבות אחרות ונפגשתי עם פולנים נוספים.

ברצוני להעיר על קוו אופייני אחד. הפולנים אינם אוהבים כשמדברים על חיסול יהודים ופולנים כאחד. ביחס לנגישות הגרמניות הם רואים את עצמם כנרדפים פוליטיים, בו בזמן שביחס ליהודים הם סוברים שהגרמנים השמידו אותם בלי כל חשבון פוליטי שהוא, כשם שמשמידים עכברים. יש מקרים, שעליהם אספר אחר כך, שהפולנים אינם מרשים לקבל יוצאי מחנות יהודיים כחברים באגודות השבויים הפוליטיים, שהיו במחנות ריכוז ובפירוש מתוך נימוק, שהפולנים נרדפו מבחינה פוליטית בו בזמן שאת היהודים השמידו ביולוגית, כגזע נחות.

אך בינתיים אנו נוסעים בכיוון ביאליסטוק. כל תחנה שאנו עוברים על פניה קשורה בהיסטוריה יהודית, בחיים יהודיים. בכמה מהעיירות, המזדמנות לנו בדרכנו, כגון מאלקין וזארמבי קוצשצ׳יילנה, נבקר בהזדמנות אחרת. בשתי נקודות אלה התחולל אחד הפרקים הטראגיים ביותר של המאבק היהודי. לעת עתה מתקרבת הרכבת אל העיירה צ׳יז׳ב. לקן נחשים זה, ששמו צ׳יז׳ב. כאן עצרה לפני

זמן מה כנופית נבלים את הרכבת ורצחה ארבעה יהודים. אני מוכרח לראות את הקן הזה.

יצאתי מהרכבת ושאלתי איפה אפשר לקנות סיגריות. במתכוון התמהמהתי כדי לאחר את הרכבת. רק משזזה הרכבת נשארתי עומד „מיואש", כביכול. מנהל התחנה הרגיעני באדיבות שלא אתיאש, כי כעבור עשר שעות תצא רכבת שניה. לא נשארתי, הוא אומר לי, ביער. אוכל לחכות בעיירה. נכון, אבל עתונאי אנגלי, הנשאר תקוע בדרך עשר שעות שלמות ומאחר את הרכבת...

לבסוף נרגעתי, כביכול, וביקשתי רק שיראה לי את מישהו שיוכל להוליכני ולהראות לי את העיירה הבלתי מוכרת, כדי שעשר השעות תחלופנה בלי משים. שני צעירים התנדבו לכך. הם יראו לי הכול. בני העיירה הם.

גאים על שהם מטיילים עם אנגלי. רצו כדרך הפרובינציאלים לפני.

לפני המלחמה חיו כאן מאות אחדות של משפחות יהודיות. למרות היותם בעלי־מלאכה וחנוונים היו יהודי צ׳יז׳ב איכרים למחצה. נוער משכיל היה לה, לצ׳יז׳ב, ששאב את השכלתו קודם בחדר, ולאחר מכן מספרים שבספריה המקומית ומ„ערבי שאלות ותשובות", כשהיה בא מרצה אינטליגנטי מווארשה. צעירי צ׳יז׳ב סברו, שגם אצלם תתחיל המהפכה הסוציאלית ובמה שנוגע לקידמה הם עולים בהרבה על העיירה זארומב או לאפי. ברם, האחרונות סברו אחרת. אך בפרט אחד הסכימו ביניהן זארומב ולאפי, והינו: צ׳יז׳ב נתברכה בנערות יהודיות יפות ובריאות. בנות צ׳יז׳ב מוניטין יצאו להן בכל הסביבה. הבריאות כשל כפריות והחן חן יהודי.

מאז ומתמיד שררה מחלוקת בין העיירות זארומב וצ׳יז׳ב בשל בית־המשפט. זארומב רצתה, שאצלה ישכון בית־המשפט. ואילו צ׳יז׳ב השתדלה שאם יש מקום במחוז לבית משפט, על השלטון להחליט שיהיה דוקא בצ׳יז׳ב. ומאז היתה צ׳יז׳ב לעיירה שיש בה בית משפט זחה דעתם של יהודיה. כאן היו ימי השוק גדולים יותר ואיכרים היו באים לכאן לעתים קרובות יותר. והדלות שוב לא משלה כאן בכיפה.

דודי, תושב זארומב, שמשפטים בין גויים היו חביבים עליו,

היה משכים כל שני וחמישי ויוצא ברגל מזארומב לצ׳יז׳ב. הוא ידע על פה את כל ברורי המשפטים של האיכרים והיה מנחש מראש מי יזכה ומי יפסיד. ליצני זארומב אמרו עליו, על דודי, שהוא הולך לצ׳יז׳ב להזין את עיניו מבתולותיה היפהפיות.

לפני מלחמת העולם הראשונה חנו בסביבה זו מחנות גדולים של אנשי צבא. אז חיו כאן היהודים חיים של אמידות ושובע. במרוצת הזמן, בימי שלטון הפולנים, התרוששה צ׳יז׳ב מאוד, הצעירים התהלכו בטלים וקראו פעמים אין ספור את אותם הספרים עצמם שבספריה. איזה בחור בצ׳יז׳ב לא קרא את פושקין, טולסטוי, באלזאק? ואין לך שיטה פילוסופית שהנוער המקומי לא היה בקי בה. פרקי הגל היו שגורים על פיהם. דיאלקטיקנים עצומים היו. פעם נזדמן לי לשמוע בזארומב בחור צ׳יז׳בי שרצה להסביר בשעת ויכוח מה בין תיזה, אנטיתזה וסינתזה. הוא הסביר זאת כדלקמן: תיזה — בחור, אנטיתיזה — בחורה, וסינתיזה — נדוניה. מחפשי דרכים מאין כמוהם היו בני צ׳יז׳ב. הם חיפשו עולם נגאל, הם חיפשו סדרי עולם בהם לא יכלה מרצם לריק ולחיפושיהם יהיה על מה להשען.

קומוניסטים יהודיים בצ׳יז׳ב היו יוצאים בלילה לכפרים ומדביקים כרוזים, שעל האיכר „להתעורר משנת העבדים" שלו, ו„שיפרוק מעליו את עול הפיאודאליות והקאפיטאליזם"...

שני מלווי, שהוליכו אותי עכשיו לצ׳יז׳ב, כבר „התעוררו משנת העבדים ו„פרקו את עול הפיאודליזם והקאפיטאליזם". כבכל פולין בוצעה כבר גם בצ׳יז׳ב הרפורמה האגרארית. נכסי הפריצים חולקו כבר. בצ׳יז׳ב, לא הרחק מבית־המשפט, שוכן כבוד מועדון הקומוניסטים של עכשיו. אבל אילו נזדמן כעת לרחוב אחד מאותם שהיה „מעורר" אז את האיכרים — לא היה יוצא חי מהעיירה.

צ׳יז׳ב היא כיום עיירה חרבה. מלווי הלכו להראותה לי ולא היה להם מה להראות. ראיתי רק את הכנסיה, את בית־הקברות הנוצרי. ומששאלתי אם יש כאן גם „בית־קברות רוסי או יהודי", נעניתי שכאן בצ׳יז׳ב לא היו מעולם בתי־קברות כאלה...

— ומהגרמנים סבלתם הרבה? — אני שואל.

— כרגיל. אך לא נורא. הם רק דרשו מכסות של תבואה.
— וכשלא מסרו להם את המכסות?
— אז היה רע. אז היו נוטלים מהאיכר פרה או חזיר.
— האם נשלח מישהו מצ׳יז׳ב למחנה ריכוז?
— לאו דוקא. אלא שהיו מכים, הגרמנים הללו.
— וצ׳יז׳ב סבלה במלחמה?

מלווי מחליפים מבטים. שאלתי אינה ברורה להם. מאי משמע סבלה? לא, עיירה קטנה היא, ולגרמנים לא היה פה מה לחפש.

— והפרטיזנים?

— הפרטיזנים היו ביער, אך לשם לא היו הגרמנים נכנסים. הם חיפשו רק פרטיזנים קומוניסטיים ואלה לא היו מצויים ביערותינו.

מלווי הביאוני למסעדונת קטנה ומזוהמת, בה ישבו איכרים מספר ליד שני שולחנות קטנים והתנשקו. אני הזמנתי בירה ובשעת שתיה המשכתי בשיחה. כל הזמן השתדלתי להעלות את הנושא של יהודי צ׳יז׳ב, אם כי בעקיפין, שכן חששתי לעורר חשד. אלא שאנשי שיחי לא הגיעו לידי כך, כאילו לא היו יהודים מעולם.

פתאום ניגש אלי איכר מבוסם עם שתי כוסיות וודקה ומציע לי לשתות יחד לחיי פולין חופשית. אני משיב לו שאין דרכי לערבב בירה ויי״ש. הוא נטפל אלי: למען פולין חופשית מותר למהול אפילו חלב ביי״ש. אני אומר לו, שפולין היא חופשית, שעכשיו שייכת פולין שוב לפולנים. השיכור מתמרמר על שאני לועג לו וגועה בבכי, היות והעלבתי אותו קשה פעמיים: פעם אחת שאני מסרב לשתות עמו ופעם שניה באומרי שפולין היא חופשית. והשיכור מטיח את הכוסית על הרצפה וצועק:

— יהודים וקומוניסטים שולטים בפולין! פולין המסכנה, שני כיבושים בפולין היחידה שלי.

אך מה היה בכל זאת על יהודי צ׳יז׳ב? לאן נעלמו? מתי נספו? מלבד שנאה לא נשאר להם זכר בצ׳יז׳ב. חורבנה של קהילת צ׳יז׳ב מרחף בעיירה בעבר הרחוק. ובלבם של חדלי־האישים, יורשי הבתים היהודיים והרכוש היהודי מקנן מלבד השנאה גם

הפחד שמא יבוא לכאן יהודי ויתבע את רכושו. משום כך נראים הפולנים הבודדים שבשוק כשומרים פקוחי עין, המשגיחים שלא ייכנסו לכאן צללי הרפאים של יהודי צ׳יז׳ב ושל בחורי צ׳יז׳ב, ששוטטו בכפרים ל„עורר את האיכרים החשוכים משנת העבדים שלהם"...

ביאליסטוק

מי אינו זוכר את ביאליסטוק, עיר ואם בישראל, אחות לירושלים דליטא, היא וילנה? מי אינו זוכר את האורגים היהודיים הנפלאים ההם של ה„פיאסקים" וה„כאנאיקס", שידעו תמיד למסור את נפשם על חייהם וכבודם?

ביאליסטוק היתה עיר יהודית בעלת אופי, מושרשת במסורת עממית עמוקה. בדומה ליהודי ווילנה היו גם הביאליסטוקאים „מתנגדים", אבל עם זה נתברכו בלבם של חסידי פולין. האורגים היהודיים, האנשים העממיים, וכן המשכילים לא ידעו טמיעה מהי ותמיד היו מוכנים למסור את נפשם על יהדותם. כן היה בימי ההגנה העצמית ההירואית בזמן הצאר, וכן בימי האנטישמיות הפולנית הלוחמת. וכאלה נשארו יהודי ביאליסטוק עד הסוף. אחרוני היהודים בביאליסטוק נפלו במאבק לא שווה, נפלו בידי אויב, שזעזע ממלכות שלמות בימים מעטים.

הדף האחרון של תולדות קהילת ביאליסטוק מסתיים במלה: „מאבק".

באולם הועד היהודי שבביאליסטוק עומדת מצבת שיש גדולה לזכר הקרבנות. המצבה מספרת, כי בעיר זו חיו בשנת 1939 ששים אלף יהודים. השורות המעטות מספרות על חיי יצירה כה מסתוריים, עד כי כשאתה מהלך עכשיו ברחובות היהודים שחרבו, והרי כמעט כל הרחובות היו יהודיים, קשה לך להאמין שאך לפני שבע שנים תססו כאן חיים יהודיים מוחשיים. עולם יהודי. כאן, בביאליסטוק, היו המפלגות היהודיות, בתי־הספר היהודיים, כל חיי התרבות היהודיים וחייהם החברתיים שרויים באקלים מיוחד, אפופים חמימות ולבביות מיוחדת.

למרות היות ביאליסטוק כרך היתה רק אידיש שפת

חייהם ונשמתם של יהודי ביאליסטוק. יהודי ביאליסטוק לא ידעו צורות סנוביסטיות או צורות אחרות של התבוללות. בעיית הלשון לא היתה קיימת כלל לגבי יהודי ביאליסטוק. אידיש היתה לשונו של האורג היהודי ושל המשכיל היהודי. אידיש היתה שפת הרחוב והטרקלין כאחד, שפת בית־הקפה ושפת בית־הספר. יהודי ביאליסטוקאי היה מתמלא תמיהה רבה, כששמע שבכרכים אחרים שבפולין מדברים חוגים יהודיים מסויימים פולנית ומתביישים באידיש. בביאליסטוק אפילו השמש זרחה באידיש...

כשבאתי עכשיו לביאליסטוק פנה הילד היהודי הראשון שפגשתי אל אביו באידיש. היה זה המקרה היחיד בפולין, שראיתי ברחוב ילד מדבר אידיש.

אתם רואים אפוא: אפילו עכשיו, כשמששים אלף יהודי ביאליסטוק נמצאים כאן רק שלוש מאות וחמשים נפש — אידיש היא עדיין שפתו של ילד בן שלוש. זוהי המסורת הביאליסטוקאית הישנה, מסורת של יהודים גזעיים, מלאי ערך.

ביאליסטוק היתה ממלכה יהודית. בין כל מאה בתי־חרושת ומלאכה בביאליסטוק היה בקושי אחד לא יהודי. נובי שוויאַט, רחוב גומיינה, ביאליסטוצ׳קאנה, סמטת האטליזים וסמטת „לינת הצדק״, רחובות ליפובה וקופייצקה — בין בתי־החרושת הסואנים לאריגה שקקו חיים יהודיים בריאים כל כך... דורות למאות, פשוטו כמשמעו, תפסו מוסדות תרבות יהודיים, אגודות, בתי־ספר, ים של בתי־מדרש ובתי־תפילה, מוסדות צבור ועזרה. ביאליסטוק היתה העיר היחידה בכל פולין, שהיתה לה עזרה רפואית מהירה משלה.

כמצבה על חורבותיה של ביאליסטוק היהודית נשארה כתובת באידיש על כותלו של באַנק המניות לשעבר. הרבה סימנים למה שהיה לא תמצא בביאליסטוק. הגרמנים השודדים ורוצחי הילדים ועוזריהם האוקראינים, הבלורוסיים והליטאים והפולנים התאמצו שלא יישאר זכר מביאליסטוק היהודית.

עוד ביום הראשון לכיבוש ביאליסטוק על ידי הגרמנים ב־27 ביוני 1941, ביום החמישי לפרוץ המלחמה הגרמנית־רוסית נמחה מעל פני האדמה בית־הכנסת הגדול יחד עם חצר בית־הכנסת

והסמטאות הסמוכות. מרצחים גרמניים פרועים דחקו לתוך בית־הכנסת אלף יהודים ושרפו עליהם את הבית. לאחר זמן, עם חיסול הגיטו, בשעת התקוממות הגיבורים היהודיים, נמחתה ביאליסטוק היהודית כולה.

בית־כנסת יהודי אחד נשאר לפליטה — בית־מדרשו של שמואל מוהליבר, אבל כיום שוכן בו מועדון פוליטי. מתחת לגג בוכות עכשיו האותיות היהודיות, הנבטות עכשיו לתוך עולם זר, עולם בוהו, שהאות היהודית בו מיותמת שבעתיים.

הכרתי את ביאליסטוק מאותם הזמנים הנפלאים, הנראים עכשיו כהיסטוריה, שכשנזדמנת לכאן נקלעת לתוך ים של יהדות. בכל מקום שדרכה כף רגלך, כל מקום שהיית פונה היית נתקל ביהודים, במוסדות של יהודים, ביצירה של יהודים. אויה, אלו קנים תמימים ומסבירי פנים היו הבתים היהודיים! איזו לבביות קרנה מפניהם של היהודים פה. איש העם הפשוט התגאה שאצלו בביאליסטוק נולד ד"ר זמנהוף ור' ליפא'לה, רבה של ביאליסטוק, התגאה ביהודי רחוב חזוביץ' ורחוב בית־הכנסת, שבעת צרה הם יודעים להגן על הכבוד היהודי.

ואני הכרתי את ביאליסטוק בשעה שנעשתה עיר הלב היהודי הגדול. הדבר היה בזמן חלוקתה של פולין בין גרמניה ורוסיה, בשנת 1939, בשעה שזרמו לכאן מאות אלפי יהודים משטחיו של היטלר. במשך שבועות ספורים הגיעו לביאליסטוק מאתיים וחמשים אלף יהודים. בני ביאליסטוק פתחו את בתיהם לפליטים והקיפו אותם בחמימות מרובה כל כך! אבל לששים אלף היהודים לא היה די מקום בשביל מאתיים וחמשים אלף פליטים. ולכן נשארו רובם בתחנות הרכבת וברחוב, אבל בכך לא היו הביאליסטוקאים אשמים. הם עשו כמיטב יכולתו של אדם למען הזולת. בשעה ששלטונות ביאליסטוק אטמו אוזן לסבל הבורחים והנרדפים, מסרו יהודי ביאליסטוק לנודדים את לבם האנושי הגדול.

לעולם תישאר חרותה בזכרוני התמונה הבלתי נשכחת, בשעה שלתור ארוך, בו עמדו יהודים לאלפים עם נשיהם וילדיהם כדי לקבל קצת מרק — ניגשו נשים אחדות מרחוב ביאליסטוצ'קאנה ואמרו:

— יהודים, למה לכם לחכות זמן רב כל כך למעט מרק?

בואו, בישלנו הרבה סירים, בואו להתחמם. חבל לעמוד בתור עם ילדים קטנים בקור שכזה.

בתוך התוהו ובוהו רב היסורים והסבל, ששרר אז בביאליסטוק, נסגרו המרחצאות בפני האוכלוסיה האזרחית והאנשים התהלכו שבועות רצופים לא רחוצים, מלוכלכים. פעם ניגשתי אל חנווני פשוט ושאלתי אותו, איפה אוכל להתרחץ. עמד היהודי וסגר את החנות, העלני לדירתו, חימם בשבילי מים, נתן לי מגבת מכובסת ריחנית, וכותונת נקיה לבשרי.

כשהגעתי עכשיו לביאליסטוק לא היה לי אפילו למי להודות כי שלוש מאות וחמשים היהודים, שמצאתי אותם כאן, הם בעצמם פליטים, פליטים בעיר מגוריהם. בתיהם נהרסו, רחובותיהם נעקרו. התנאים, בהם הם חיים גרועים מאלה בהם חיו הפליטים בשנת 1939.

מהעיר לא נשאר זכר. אתה מהלך ברחובות השוקקים לשעבר: ליפובה, קופייצקה, רחובות המסחר ואינך רואה אף בית שלם אחד. נמחו לגמרי הרחובות ברובע בית־הכנסת הגדול. ושוממים הרחובות. ברחוב סנקייביץ', רחוב מרכזי הומה לשעבר, לא תפגוש חמשה אנשים בבת אחת. כשראיתי בפעם הראשונה את ביאליסטוק של עכשיו נדמה היה לי שבכלל גורשה מכאן כל האוכלוסיה. אבל משראיתי את הכנסיה הנוצרית הענקית והחדישה בטבורה של העיר החרבה, ידעתי שהחורבן הוא של היהודים בלבד.

בבנין, בו נמצאים בית התמחוי של הועד, מושב הזקנים וחדר תפילה, נתקלתי בעשר משפחות יהודיות. כאן ה„צפיפות" היהודית, ה„המונים" הביאליסטוקאים... בבתי־עץ אחדים מסביב לבנין הועד, במעלה קופייצקה, לבה של ביאליסטוק לשעבר, עומד בית־החרושת היהודי הקואופרטיבי לשמן. הרחוב קרוי עכשיו על שמו של יצחק מלמד, שבשעת ה„אקציה" הראשונה שפך על קבוצת בבלים גרמנים חומצת מלח. ברחוב פגשתי שלושה יהודים. זוהי התנועה היהודית ברחוב. לשמוע את הרצאתי באולם הועד באה „כל יהדות ביאליסטוק". זהו כל מה שנשתייר מששים אלף היהודים.

בחורבנה של יהדות פולין נטלה ביאליסטוק, פרק לעצמה.

ביאליסטוק היא העיר השניה אחרי ווארשה, שיצאה במאבק גלוי נגד המרצחים הגרמניים. אני אומר מאבק גלוי, כי לחום לחמו כל הישובים היהודיים בפולין, אפילו הקטנות שבקהלות היהודים נאבקו, כל אחת על פי דרכה, עם המרצחים הגרמניים. על צורות המאבק עתידים עדיין היסטוריונים יהודים לחבר כרכים מלאים. וייסכר פי אלה, החוזרים על העלילה המתועבת, שהיהודים לא לחמו נגד הגרמנים. שום עם אחר בתנאים דומים לאלה, בהם היו נתונים יהודי פולין, לא היה מוכשר למעשי הגבורה של יהודי פולין.

נגד היהודים עמדו לא רק הגרמנים. פרט לאינטליגנציה הפולנית המתקדמת, שהיא עצמה היתה בצרה גדולה, היה רוב האוכלוסיה הפולנית בהחלט בעד חיסול היהודים. מאבקם של היהודים יכול היה להיות קל פי אלף, לו היתה האוכלוסיה הפולנית, לפחות, נייטראלית. אבל לא. לא היתה מצידה אף מידה זעומה ביותר של נייטראליות. המדיניות הקודמת של הממשלה הפולנית ופעולת הגרמנים הפכו את הפולנים לעוזרים בחיסול היהודים. מלבד זאת ידוע שחלקים גדולים משלושת העמים — האוקראיני, הבלורוסי והליטאי — עזרו בגלוי להשמדת היהודים.

חורבן ביאליסטוק מעיד על כך כמאה עדים. עוד בימים הראשונים של הכיבוש ההיטלריסטי התחיל הנוער היהודי בביאליסטוק מתכונן למאבק הקרוב. מסורת של מאבק היתה ליהודי ביאליסטוק. ונוער לוחם היה לה. מעט הנשק, שהיה בידי היהודים, בא ממחסנים גרמניים, בהם עבדו יהודים וגנבו את הנשק. מלבד זאת עסקו יהודי הגיטו בהכנת חומרי נפץ. מהמחתרת הפולנית, המצוידת כהלכה, לא קיבלו היהודים אפילו כדור אחד. לעומת זאת, כשהיה הנוער היהודי שולח קבוצות פרטיזנים אל היערות, הוצרכו הקבוצות הללו לעמוד במאבק לא רק עם הגרמנים, אלא גם עם הפרטיזנים והאיכרים הפולניים.

אף־על־פי־כן לא רק לעצמו דאג הנוער היהודי. כשהקימו הגרמנים בביאליסטוק מחנות לשבויים רוסיים התחייב הנוער היהודי בגיטו בנפשו ובמסירות נפש הביא עזרה לשבויים. אף־על־פי שנוער זה ידע, כי על עזרה זו עלולה לשלם ביוקר האוכלוסיה

היהודית. היהודים בגיטו אספו לבנים ובגדים, טבק ורפואות, אוכל וכסף ופועלים יהודים מסרו את כל אלה למחנות השבויים, שכן ראו בכך צורה נוספת של מאבק נגד ההיטלריזם.

אך משהגיעה שעת המאבק מצאו את עצמם יהודי ביאליסטוק עזובים לנפשם מול שונא אדיר. שלוש מאות בחורים ובחורות יהודיים בסך הכול היו חמושים, וגם הם ברובים פגומים, בבקבוקי נפץ ובתחמושת זעומה. נשקם היחיד היה רצון אדיר להעביר מן העולם ככל האפשר יותר שודדים, שנאה בלי מצרים ושאיפת נקם.

בשעת האקציה הראשונה בימים 5—12 פברואר 1943, בה נספו חמשה־עשר אלף יהודים, לחם הנוער היהודי נגד כוחות השריון הגרמני בקרדומים ובחומצת מלח. רבים מהלוחמים נפלו כגיבורים. כשהוציאו אותם מתוך חפירות ההגנה ירקו בפני הגרמנים ולמרות האיומים שבעינויים לא הסגירו את הארגון.

המורדים — מהם שלמו בחייהם בו במקום ומהם הובלו לטרבלינקה. אך בפתחו של הגיהינום התנפלו בידיים ריקות על הגרמנים והאוקראינים ומתו מות גיבורים. על מרד הנידונים ניצח מנהיג המרד הראשון בוראקס.

למרד השני, העיקרי, התכוננו בני ובנות ביאליסטוק במשך חדשים. לכל אחד היה ברור, כי בדומה לכל הקהילות היהודיות בחתך גם גזר דינם של שני האיים האחרונים — ביאליסטוק ולודז. הם ערכו כמה התקפות על מחסני הנשק הגרמניים והשיגו קצת נשק. כשאור ליום 16 לאוגוסט הודבקו מודעות שהגיטו יפונה התחילה ההתקוממות ההירואית, שנמשכה חודש ימים. עד לכדור האחרון.

היה זה יותר ממרד.

כשבנות ישראל הגיבורות: מילקה דאטנר, פאניה, דאשה, קאצ׳לסקה ואחרות הציתו בתים, בתי־חרושת וערמות שחת לאות מרד, היתה זו אש של קריאת תגר על העולם כולו, שהתבונן אז בשקט של בוגדים ברציחתו של עם שלם.

נגד קומץ של יהודים יצאו כוחות השריון הגרמני בטאנקים, תותחים ומכונות יריה כבדות. אלופי האסטרטגיה וכובשי ארצות, נסוגו הרבה פעמים, משראו ברחובות את פגרי חייליהם, שנפלו

בידי יהודים. ברחו מפני הרימונים, שהוטלו בדיקנות מפליאה בידי בת ישראל ההירואית לולה. ברחו מפני בקבוקי הבנזין, שהוטלו בידי חייקה גרוסמאן. המתקוממים חדורים רגש כה נעלה ששוב אין שום סכנה קיימת לגביהם. כשפצוע אחד מצליח להגיע לבית־החולים ומספר על גבורת היהודים הצעירים, שאף־על־פי שהם מוציאים את הכדור האחרון הם חדורים כולם רגש כביר של נצחון, כי המוות במאבק נגד שונא פרוע כל כך אף הוא נצחון הוא.

הגרמנים מכניסים טאנקים — טאנק אחד מתנפץ בפינת רחובות צ׳ייפלה וקופייצקה. הגרמנים נסוגים על מנת להטיל אחר כך כוחות חדשים. מתקיפות חטיבות חדשות של גרמנים ואוקראינים. המאבק מגיע לשיא. מקגי המתקוממים זורמת אש קטלנית. אבל זוהי השתערותם האחרונה. מול שלוש מאות הבחורים והבחורות לחמו שלושת אלפים גרמנים ואוקראינים, שלרשותם עמדו נשק ותחמושת בכמות בלתי מוגבלת. שוב אין למתקוממים רימונים וכדורים, כלו גם בקבוקי הבנזין.

יחידה של שבעים ושניים מתקוממים יורה את כדוריה האחרונים. הירי הולך ונחלש. בחיפוי יריות בודדות נסוגה היחידה. היא יורדת לתוך בונקר בנוי בתוך באר, בחצר הבית חמיילנה 7. שבעים ושניים הגיבורים מאמינים שהם יצליחו לצאת מהבונקר ולהתקשר עם הקבוצות השכנות.

לקרב חדש לא נכנסה היחידה, בפינת יוכובייצקה וקופייצקה מוצאים שבעים ושניים הלוחמים ובמעמד המטה הגרמני ה„מנצח" מחסלים אותם במכונות יריה. גופותיהם הוטלו לתוך בור אשפה בקצה בית־העלמין של הגיטו ברחוב ז׳אביה.

יחידות אחרות של המתקוממים מצליחות בכל זאת ברגע האחרון להבקיע את כיתור האש של הגרמנים והם נסוגים אל היערות. שם הם ממשיכים במאבקם בתוך יחידת פרטיזנים סובייטית וכמעט כולם נופלים בקרב.

גיטו ביאליסטוק פונה עד לאחרון היהודים.

חודש ימים לחמו גיבורי גיטו ביאליסטוק. לבדם, באין עוזר ותומך, עמדו באש הקטלנית של הס״ס הגרמני והאוקראיני. במאבק היו כה בודדים, כאילו רק מרדכי טננבוים, סוניה שמיץ, יהודית

נובוגרודזקה, גיזי גוטליב ודומיהם ניהלו מלחמה עם הגרמנים.

ביערות השכנים פעלו אז יחידות פרטיזניות מאורגנות ומצוידות כהלכה של פולנים מכל הזרמים הפוליטיים, החל בימין הקיצוני וכלה בשמאל הקיצוני. בביאליסטוק גופא פעלה תנועת מחתרת פולנית חמושה כהלכה שנהנתה מתמיכתם של בנות הברית. אך איש לא בא לעזרת המתקוממים היהודיים שבביאליסטוק. איש לא זכר עכשיו, שהנוער היהודי היה הכוח היחידי בביאליסטוק, שאירגן וביצע את ההתנפלות על שומרי מחנה השבויים הסובייטי בזאבלודובה. איש לא רצה לזכור, כי הנוער היהודי הביאליסטוקאי השתתף בשחרור האינטליגנציה הפולנית הכלואה במחנה העבודה שבזיילונה. היהודים נעזבו לגורלם. ולהיפך: נגד היהודים עמדו לעזרת הגרמנים יחידות אוקראיניות וביערות הוצרכו הנצולים לעמוד בנגישותיהם של הפרטיזנים הפולניים הימניים.

ולא רק נגד המתקוממים.

בשעת „פינוי" בית־החולים היהודי עזרו מרצחים אוקראינים לגרמנים בריטוש גופותיהם של יונקים יהודיים ואת הגופיפים הטילו לתוך העגלות המוכנות. הגברים הגרמניים והסלאביים הראו דוגמה של יחס אל אמהות, בשעה שהבריחו את היולדות ממיטותיהן כשהן ערומות והובילו אותן יחד עם כל החולים לבית־העלמין שבגיטו ברחוב ז'אביה, שם נטבחו כולם.

כשאתה בא במגע עם הפולנים שבביאליסטוק לא יביטו הפולנים ישר לתוך עיניך. בינך ובינם עומדת חומה עבה ואטומה ותמיד יש לך הרגש, שאשמתם רבה בחורבן. והם יודעים זאת. יש להם הרגשת אשמה, עד כמה שנשאר בלבם נצוץ של מצפון. בודאי היו יוצאים מן הכלל מעטים, פולנים שהצילו יהודים, אבל אלה היו יחידי סגולה שנער יספרם, אף־על־פי שהפולנים בביאליס־טוק רובם פועלים.

ביאליסטוק היתה העיר היחידה בפולין בכיבוש הנאצי, בה נפתח בגיטו בית־קברות חדש, בית־קברות של הגיטו, בו הובאו לקבורה מתי הגיטו והירויים בשעת ה„גירושים". שטחו של בית־הקברות הוא כמה מאות מטרים מרובעים. השדה הוא רכושם הפרטי של שבעה־עשר פולנים וסביב בית־קברות זה מתחוללת אחת

הפרשות הטראגיות ביותר של הישוב היהודי בפולין שלאחר המלחמה.

בכלל נמנית שארית הפליטה של ביאליסטוק על היחידות בפולין, שעשתה הכול להנצחת זכרה של יהדות ביאליסטוק. העורך המרכזי של הלאנדסמנשאפט היה אז פסח׳קע בורשטין. הוא אחד היהודים הביאליסטוקאים הנדירים ונתנסה בכל מדורי הגיהינום: עמד בעינויים העל־אנושיים באושביינצ׳ים ונצול על פי נס. הוא בא הראשון לביאליסטוק והטיל את עצמו במסירות לפעולה, להצלת כל מה שניתן להצלה בנפש וברוש.

אם תמצא בשער הבית מס. 29 ברחוב קופייציקה טבלה ועליה כתובת על מעשה הגבורה של יצחק מלמד — הרי זו פעולתו של פסח׳קע בורשטין. אם תמצא טבלת זכרון על שריד הברזל של בית־הכנסת הגדול גם זוהי עבודתו של פסח׳קה.

ביום חמישי בשבת, ב־11 באפריל 1946, הוציאו הביאליסטוקאים מתוך בור האשפה את גוויותיהם של שבעים ושנים המורדים ושל חמשים וחמשה קדושים אחרים והביאו אותם לקבר ישראל בבית־העלמין של הגיטו.

ב־12 בנובמבר בה בשנה הוציאה שארית הפליטה של יהודי ביאליסטוק מרחוב קאשינייירסקה את עצמותיהם של מאתים קרבנות, שנורו או נקברו חיים בשעת ה„אקציה" השניה בין ה־16 וה־26 באוגוסט 1943.

במשך זמן שבתי בפולין הקימו הביאליסטוקאים מצבת זכרון לחללי המתקוממים. אך כשבאתי לביאליסטוק ראיתי בבית־העלמין של הגיטו עזים וחזירים, ששוטטו על פני קברות גיבורינו וקדושינו.

בענין זה אין יהודי ביאליסטוק יכולים לשנות הרבה, כי שטח בית־העלמין הוא רכושם הפרטי של איכרים והללו אינם מניחים להעמיד גדר. הם רוצים שהיהודים יעשירו אותם עושר רב תמורת כברת קרקע זו ויהודי ביאליסטוק, נצולי הבונקרים והיערות, אין לאל ידם להעשיר את 17 האיכרים, ואין עצה ואין תושיה. החוק הוא חוק. ואם אין היהודים רוצים לשלם את הנדרש מהם יהיו עזים וחזירים רועים על האדמה המכסה על אלפי גופות יהודיות, עליה עומדת האנדרטה של גיבורי הגיטו בה נמצא הקבר

ההמוני של היולדות היהודיות ועולליהן הרכים והחולים, ש„פונו" מבית־החולים היהודי ברחוב פאבריצ'נה.

מה שעוללו הגרמנים ליהודים החיים עוללה האוכלוסיה הפולנית לשרידים המקודשים של היהודים. הם הרסו לגמרי את בית־הקברות הישן ברחובות סוסנובה ומילה. את המצבות גנבו, את הגדר עקרו ואת הקברים רמסו והפקירו. דרך בית־העלמין כבשו דרכים כדי לקצר את התנועה בין הרחובות הסמוכים. גם את בית־הקברות הישן של בוגינובקה הרסו ושדדו. את המצבות שלא היה להן בעיניהם ערך כספי, ניפצו פשוט לרסיסים, שלא יישאר מהן זכר. גם כאן סללו שבילים, כדי לקצר את הדרך בין שני רחובות.

רק בית־הקברות השלישי, החדש, נשתמר איכשהו ושומר נוצרי בשכר משגיח עליו עכשיו. כשפנו יהודי ביאליסטוק לקבלן נוצרי בדבר שפוץ בתי־הקברות ברחובות סוסנובה ובוגינובקה דרש הקבלן לשלם לו בעד עבודתו לא בכסף, אלא במצבות יקרות מבית־הקברות החדש... דבר זה מעיד על הפסיכוזה, בה חיים חלקים מסויימים בעם הפולני. יצרי השוד, שהובאו עד לידי טרוף, טרם באו על סיפוקם, והם מוסיפים לחיות במלוא הלהט.

בביאליסטוק החרבה ונטולת הסיכויים גרים עכשיו כמה מאות יהודים, יתומיו של עולם יהודי. לא כולם הם ילידי ביאליסטוק, אך כולם הם בני העם הנרצח. והזרים מרגישים את עצמם בעיר כביאליסטוקאים — זרים ב„ביתם" הם.

לשעבר שימשה ביאליסטוק מרכז לעשרות עיירות מסביב. כיום אין ביאליסטוק אלא אי קטן ודל בתוך ים של אנטישמיות ואיבה, איבה אנושית פשוטה. היהודים שמספרם מאות מעטות מנסים לחיות כאן חיי תרבות. כשהסתכלתי בחייהם היה לי לעתים הרושם שאני נמצא אי־שם בארץ צפון נידחת, שעל גבי קרחון נשאר לחרוף קומץ אנשים, המחכים שהקיץ יבוא ויגאלם...

ביאליסטוק הוא, איפוא, עולם רחוק וארוכה וקשה הדרך לאי זה. כשהעמידו יהודי ביאליסטוק את האנדרטה למורדים לא שלח המרכז של יהודי פולין בווארשה את נציגו. שכן מי זה יתחייב בנפשו ויסע ל„ארץ צפונית" זו?

כשסיירו עמי חברי הועד בין המצבות של בית־העלמין החדש

הצביעו על האנדרטה של ההגנה העצמית היהודית ועל המצבות על גבי קברים נדירים.

אנו חיים בצל המצבות הללו — אומרים לי יהודים — אנו חיים בצל העבר הביאליסטוקאי הגדול, בזמן ששמואל מוהליבר היה מנהיגה של תנועת חובבי ציון, כשההגנה העצמית היהודית התבצרה בסמטאות בית־הכנסת, כשחיו כאן ופעלו ד"ר פינס וחזנוביץ' — מיסדה של הספריה הלאומית בירושלים, המלומד ש. הרשברג, ואישים אחרים. עכשיו נתעשר הפנתיאון בדמיונות של גיבורים: יצחק מלמד, ובני משפחת קוריאנסקי, ששפכו על המרצחים הגרמניים מים רותחים, כשבאו להוציאם; פרידה פלד ובלומה לאקס, שהטילו על הגרמנים פצצות. אדיק בוראקס מ„השומר הצעיר", חיה שטרויסברג, ורבים רבים אחרים שבמעשי גבורתם יצרו אודיסיאה יהודית, אגדה לדורי דורות.

אבל כיום אין בביאליסטוק מי שינצור וירומם את עלילות הגבורה הללו. נעדרים ששים אלף אנשי היצירה היהודים של ביאליסטוק ועלינו אפוא, על קומץ הביאליסטוקאים, שנשארו בחיים הוטל התפקיד לשמור על הגחלת, לקיים את הניצוצות ולהנחילם במלוא אורם וזרחם לדורות הבאים.

אלא שיהודי ביאליסטוק ענוותנים הם. מה שהספיקו לחולל מאז יום השחרור ועד היום בו ביקרתי את העיר יוכל להעריך רק מי שהיה בביאליסטוק. קיום בית־הספר היהודי, הקואופרטיבים, הנצחת זכרם של הנופלים, שמירת הפנתיאון בבית־העלמין של הגיטו ושמירת שרידי בית־העלמין והמאבק היום־יומי על הקיום — עבודה עצומה וקדושה הם.

שכן, רק קומץ יהודים קטן, חלק מזער ממה שהיה, חי עכשיו בביאליסטוק.

והנה רשימת הישוב היהודי בביאליסטוק לפי העיסוקים: מארבע מאות היהודים בערך עובדים בועד 87; 62 הם פקידים ממשלתיים; בקואופרטיב האופים עובדים 11 יהודים; בקואופרטיב החייטים 12; מחוץ לקואופרטיב עובדים 10 חייטים; בעבודות מתכת 15 יהודים; בקואופרטיב הסנדלרים — 6 יהודים: מחוץ לקואופרטיב 10 סנדלרים; 24 קצבים; 14 עובדי בית־הבד; 3 צבעים; 2 זגגים; 2 פחחים; 2

ספרים; 3 רופאים; 1 רופא שניים; השאר עוסקים במסחר.

זהו כל הישוב היהודי בביאליסטוק. לרבים מהם היו בימי שבתי בביאליסטוק אשרות כניסה לאוסטרליה. מהם עלו לאחר מכן ארצה. והשאר חלמו על ישוב יהודי בביאליסטוק, ישוב שיזכיר את העולם הגדול שעבר ובטל מן העולם.

ערים ועיירות

בארכיון הועדה ההיסטורית היהודית בביאליסטוק נרשם בדיוק:

בערי השדה שבסביבת ביאליסטוק חיו בשנת 1939, בפרוס מלחמת העולם השניה, 140 אלף יהודים. בשנים בנובמבר 1942 התחיל חיסול הגיטאות בחבל ביאליסטוק. ביום שני בבוקר אספו בכל מקום את היהודים במגרשי השוק והעבירו את כולם, אנשים, נשים וטף, בעגלות של איכרים, למחנות עבודה. ליהודי המקומות ההם כבר הגיעו אז הידיעות האיומות מוואראשה. הם כבר שמעו על מרחצאות המוות בטרבלינקה, אבל לא האמינו שהידיעות מדויקות הן. עכשיו נחתך גם גזר דינם הם.

מאה וארבעים אלף יהודים מובלים בעגלות איכרים למחנות שבזאמרוב, וולקוביסק, בוגושוב וקיילבאשין. אלפי יהודים נופלים בדרך אל המחנות או נשארים מתים בערים ובעיירות.

כנופיות אוקראיניות בפיקוחם של אנשי ס"ס גרמניים מלוות את העגלות באש בלתי פוסקת. גברים, נשים וילדים נופלים מתים מעל העגלות כצפרים ירויות. אותו יום שני בשבת מר ונמהר נעשו חיי היהודים הפקר וחסרי־ערך.

אלפי יהודים אינם מתיצבים במקומות הריכוז ובורחים ליערות.

בעיירה הקטנה יאשינובקה מגלים היהודים התנגדות העולה להם ביוקר רב.

ביערות נרדפים היהודים כחיות על ידי ז'נדרמים גרמניים. הז'נדרמים הגרמנים אינם לבדם. לעזרתם באים החוליגנים הכפריים.

מחנות של רוסים לבנים ופולנים יוצאים ליערות לשדוד ולרצוח יהודים. נטולי־נשק, נודדים חסרי ישע, הם גוועים ברעב ובקור. נרדפים ומגורשים מכל העברים מתאבדים הרבה יהודים ביערות, כשהם תולים את עצמם על עצים, על ידי חתיכת גידים, על ידי שהם נרדמים ביער בקור ובשלג.

ואין עוזר ואין תומך.

ביהודי סלונים ערכו הגרמנים טבח איום כעונש על שעזרו לקבוצות פרטיזניות סובייטיות. בעוון עזרה זו חיסלו הגרמנים את גיטו סלונים בבת־אחת.

באוגוסט 1942 ירו הגרמנים בוולקוביסק ברופאים וברוקחים יהודים, על שהגישו עזרה רפואית לפרטיזנים סובייטיים.

אך משיצאו יהודים בחבל ביאליסטוק ליערות — לא בא איש לעזרתם. כולם נספו בתנאים איומים ביותר.

בשביל יהודי המחנות סידרו הגרמנים פרוזדור לגיהינום. לשלוש מיתות משונות נדונו היהודים: רעב, קור והמתה ביריה. אלפי ילדים ונשים גוועו עוד בשבועות הראשונים. מגפת טיפוס איומה התפשטה במחנות והפילה מאות חללים וגאלה אותם בכך מיסורי גיהינום. הנשארים בחיים נספו בתאי הגאזים שבטרבלינקה בחודשי ינואר — מרס 1943.

מהתקופה ההיא נמצאה תעודה, מסמך של הנהלת הרכבת, לפיה העבירו הגרמנים חמש טונות בגדים מטרבלינקה לביאליסטוק לשם עיבודם מחדש לאריגים...

וזו לשון המסמך:

„170805 קרונות מסילת הברזל הצפונית מערבית.

מטען קרונות

מטרבלינקה

לביאליסטוק

דרך מאלקינה

תעשיית טקסטיל

טייכשטראסה 2".

כך הוחזרו מהגיהינום מלבושי היהודים לשם עיבודם מחדש בשביל עם האדונים של רוצחי ילדים ונשים.

ברם, היו מקומות שהתושבים המקומיים חסכו מהגרמנים את הטורח הזה.

באזורים שהיו מאוכלסים בצפיפות יהודים, כגון שטוצ'ין, גראיבה, וואסילקוב, טיקטין, ובעיירות הקטנטנות שמסביב, ביצעה האוכלוסיה המקומית ביוזמתה העצמית שחיטות המוניות. וכשבאו

הגרמנים לחסל את היהודים הודיעו ראשי העיריות וזקני הכפרים שהם, הגרמנים, טרחו לשווא. „מלאכתם" נעשתה כבר על ידיהם, על ידי האזרחים.

שבוע ימים בסך הכול לאחר שהגרמנים כבשו את השטחים הראשונים בחבל ביאליסטוק, שהיה שייך קודם לכן לרוסיה, התחילו החוליגנים המקומיים רוצחים את היהודים ומחסלים עיירות שלמות.

ב־7 ביולי 1941 נהרגים אלף וחמש מאות יהודי ראדז'ילוב על ידי תושבי המקום. לאחר הטבח אספו האיכרים במשותף את המטלטלין היהודיים והתחלקו ביניהם. כרגיל התחוללו בשוק תגרות פרועות בין „היורשים" הראדז'ילוביים, שדרשו יושר בשעת חלוקת הרכוש היהודי.

ב־12 ביולי 1941 דחקו איכרים ביידוואבנה לתוך גורן אלפיים ושמונה מאות יהודים ושרפו אותם. לאחר שהגורן הבוערת התמוטטה על היהודים טלטלו האיכרים בקלשונות את הגופות ממקום למקום, כדי שיישרפו בהקדם.

בדרך זו עצמה נספו בידי פולנים יהודי שטוצ'ין. אלה שניצלו ברגע האחרון מהגורן רדפו אחריהם האיכרים במגלים וטבחו אותם. את הגופות הטילו לתוך המוקד, כדי שמותתה של קהילת שטוצ'ין יהיה קולקטיבי.

אותו הדבר התרחש בסטאוויסקי ובקולנה, שם לא יצא אפילו יהודי אחד חיים מידי הפולנים.

לחלק מהעיירות האלה אי אפשר להכנס היום. הן נשארו כמו שהיו — קנים נגועי שנאה ושיכורי רצח ושוד. לא רק יהודים מפחדים לנסוע לשם. אפילו פקידי שלטון שוקלים יפה בדעתם ו„מתאזרים" כראוי בטרם יסעו לשם. זולת זאת קשה גם התחבורה לעיירות הללו, כי הגשרים על הנהר נאריוו הרוסים ברובם ותעבורה מסודרת אינה קיימת, אבל בכמה מהעיירות האלה ביקרתי בכל זאת.

טיקטין

בין ביאליסטוק ולומז'ה שוכנת העיירה טיקוצין, שבאידיש קראו לה טיקטין.

איזה יהודי אדוק לא הכיר את העיירה הרבנית טיקטין? קהילה יהודית עתיקה היתה זאת, נתונה במעגל האש של פוגרומים תכופים.

במחצית הראשונה של המאה השמונה־עשרה היתה טיקטין עיר יחסנית. כאן כיהן הועד של גליל פודלייסיה, שניצח על חייהן של עשרות קהילות.

לאהר זמן ירדה טיקטין מגדולתה. ואף על פי כן —

מרוחקת מדרכי העולם הגדול חיה טיקטין חיים משלה והוציאה רבנים משלה. רבני ברסלאו המפורסמים ממשפחת אברהם בן גדליהו, בעל „פתח הבית", נשאו את שם המשפחה טיקטין. יש יסוד לסברה, שמעיירה זו יצאו אבות אבותיה של משפחת הרבנים. טיקטין הוציאה מתוכה דורות של רבנים ועילויים. אפילו משוררים משלה הוציאה טיקטין, פיטנים, שלאחר זמן באו לווארשה. לטלומצקה 13, כדי לשפוך כאן את כיסופיהם וערגונותיהם שספגו אל קרבם בישיבת טיקטין. חיים סמיאטיצקי, הליריקן הדתי, הביא עמו מטיקטין את הדמויות המעודנות ביותר ואת הניגונים על רבונו של עולם, שהסתיר אחר כך את פניו מעדתו בטיקטין וזנח אותה.

היו כאן בעלי־מלאכה ישרים, יהודים יראי־שמים, שבשעת תפירת מגפיים וחמילות לאיכרים שרו „אדון עולם". עשירים לא היו בטיקטין. בשעה שאחרים היו מוציאים את שכר עבודתם במסבאות היו יהודי טיקטין מצרפים פרוטה לפרוטה, חוסכים נדוניה לבנותיהם ומתנות־דרשה לנכדיהם.

מאות בשנים צרפה ככה טיקטין פרוטה לפרוטה, גרגיר חול לגרגיר חול, עד שנעשתה קהילה יהודית מבוססת ומושרשת.

במשך שני עשורי השנים האחרונים שקדמו למלחמה האחרונה, עברה העיירה טיקטין את הדרך, אותה עברו כל העיירות היהודיות שבפולין — הלא היא הדרך אל התרבות החילונית.

הנוער היהודי בטיקטין התפרץ בבת אחת אל התרבות החילונית היהודית וחתר לקראת גאולתו של עולם. בהיותם בעלי מוח תלמודי חריף וצמאי דעת, התנפלו בחורי טיקטין על הספריה המקומית, כהתנפל צמא על מעין חיים. שכן בעלי חלומות גדולים היו. הם האמינו שבעזרת התרבות החילונית יחישו את בואה של הגאולה העולמית. בחלקם יפול האושר לבנות יחד עם שאר העמים עולם של חרות וצדק. וכי כאן, בין יערות טיקטין, יקום ה„הומו נובוס" ויושיט את ידו לעם היהודי וכולם יהפכו את חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא עוד גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה.

בעלי חלומות ללא תקנה היו בני טיקטין.

יחד עם האמונה החדשה באדם ובעולם צעדה האמונה הישנה ברבון העולמים, בידו הפקידו יהודי טיקטין את חייהם. בטוחים היו שרק דרכיו הם דרכי צדק ויושר.

שתי האמונות גם יחד הכזיבו בלי רחמים את יהודי טיקטין.

בתקופתנו אנו, תקופה של בוז ואיבה, אין מקום לשום אמונה. הגענו לתקופה פראית, לתקופה של יצרים גסים, המכוונים למטרה אחת — שנאה והרס, משטמה וחורבן.

אילו נסעתם אתי יחד באוטובוס לטיקטין הייתם שומעים כיצד מדברים פולנים עוד היום על היהודים, שהם עצמם, איכרי טיקטין, רצחו אותם לאלפיהם. דת, נצרות, סוציאליזם — מכל הפרדסים האלה זללו איכרי טיקטין. אלף שנים הם חוסים בצלה של נצרות. בבתיהם תמצאו את תמונת ישו, כשלבו שותת דם מחמת צערם של הבריות — אבל עוד היום הם פראים וערמומיים יותר משהיו בימי עבודת האלילים. את האיכרים האלה עצמם ראית אך תמול בהפגנות שמאליות והיום הם נמנים על ארגוני איכרים קומוניסטיים. אבל כזאת היא התמונה של הלך רוחם, שנאתם וצמאונם לדם.

הם, האיכרים, רצחו את כל היהודים של אזור טיקטין, טבחו

אותם בכפרים ובדרכים ועכשיו כשבסביבה לא נשאר עוד יהודי חי אחד הם מתלוצצים וממלאים פיהם צחוק באוטובוס, מחקים בלעג איך צועקים יהודים בשעה שמכים אותם.

חדשיים לאחר שהגרמנים כבשו את טיקטין, הגיעה קבוצה של אנשי ס"ס, גרמנים ואוקראינים. במרחק ארבעה קילומטר מהעיר, על שפת היער, פקדו על האיכרים לחפור שלושה בורות, שנים עשר מטר אורכם, ששה מטר רוחבם וחמשה מטר עומקם. בו בזמן פקדו הגרמנים שלא להוציא שום יהודי מהעיר. אחר כך הריצו את היהודים לשוק. מבין כל היהודים בחרו אנשי ס"ס שמונה בעלי־מלאכה מומחים, שלאוכלוסיה הפולנית יש צורך בהם, כדי שאיכרי טיקטין לא יישארו בלי שען ובלי חייט. את מחנות היהודים העמידו ארבעה ארבעה בשורה. ארבעת החללים הראשונים היו מנגנים. חשקה נפשם של הגרמנים בהצגה, הצגה מבדחת, והעמידו את מנגני טיקטין בראש המצעד כשבידיהם מפוחיות. מחנות היהודים נאלצו לצעוד בסך לקצב צלילי „התקוה". כך הובילו את כל העדה הטיקטינית לעיירה זוואדי, דחקו אותם לבנין בית־כנסת ומשם הוציאו אותם קבוצות קבוצות ליער וירו בהם.

איכר אחד בטיקטין הסיעני בעגלה להראות לי את הקברים ביער. כמעט שעה נגררה העגלה ובמשך השעה הזאת לא חדל האיכר מלספר על אותו מצעד לזוואדי ובראשו ארבעה כלי־זמר יהודיים, על המפוחיות ו„התקוה", ההמנון שלהם, אומר האיכר והם חשבו שמובילים אותם לקיטנה. עכשיו יש להם „קיטנה נצחית ביער".

ראיתי את שלושת הקברים במבוא היער: שניים הם גבעות שטוחות מכוסות עשבים דשנים והקבר השלישי פתוח. בבור הזה מתגוללים גולגלות ועצמות ופרקי אברים. הקבר הופקר לעופות דורסים ולכלבי כפר. חמשת אלפים יהודים, אנשים, נשים וטף, אפרוחים רכים, שהובילו אותם למות יחד עם הוריהם, ושהיו כה צעירים ורעננים כפרחי הבר הגדלים עכשיו על קברם. עכשיו מתגוללות עצמות עוללינו בבור שבתוך היער. ורקיע התכלת שמעל היער הוא כה שלוו ושאנן בלי רחמים והצפרים ביער מצייצות והומות כבשעת יריד גדול. ירוק עד כדי אכזריות הוא היער.

רק מעל שלושת הקברים מרחפת דממה אבלה, שאין גבול לה, כדממה שמעל הר געש כבוי.

האיכר אומר לי:

— עם משונה הם היהודים. כשהריצו אותם לא רצו להשליך את כספם ואת תכשיטיהם. רק בשעה שירו בהם נתנו את כספם. הגרמנים והאוקראינים לקחו הכל. אלו היו שודדים! את הכול לקחו!

בשעה שהוציאו את היהודים מהעיר הזדרזו התושבים לזכות בשלל. הגרמנים רצו בכל השלל לעצמם. הם ירו, היכו בקתות הרובים על הראשים אבל טרוף השוד היה חזק יותר. כסטיכיה פראית עטו האיכרים על הביזה ורבים מהבתים נהרסו ממש עד היסוד.

גם על בית־הכנסת השתערו בקרדומות, אתים ופטישים.

על בית־הכנסת הישן שבטיקטין היתה גאוות הקהילה. בנוי היה כמבצר, קירות אבנים היו לו ויסוד חזק, כמיועד לעמוד בקרבות. ובאמת עמד בית־הכנסת הטיקטיני במלחמה קשה בין מצד הגרמנים ובין מצד האוכלוסיה הפולנית. לפי שעה החזיק בית־הכנסת מעמד. הוא נשאר עומד על תלו. אלא שגורלו אינו בטוח, כשם שלא בטוח גורל כל קדשינו, שנשארו עוד פה ושם בעיירות פולין.

בשעת שדידת העיר רצו הנבלים גם לבית־הכנסת בגרזינים ובכשילים. במשך שעות ספורות עקרו את האלמימר, את ארון הקודש, את הרצפות, גנבו את עמודי התפילה ואת הספסלים ועקרו את המדרגות, המובילות לעזרת הנשים ואל הגג. ומסיבה זו נשאר בית־הכנסת עומד על תלו.

משנטלו השודדים את המדרגות ואת מעקה המדרגות נוכחו אחר כך שארע להם אסון גדול — הם שכחו לקרוע את הגג. ולהגיע לגג בלי מדרגות — עבודה קשה מדי היא לשודדים, שנתרגלו בעבודה קלה.

עומד, איפוא, בית־הכנסת הטיקטיני כפנס ריק, בלי דלתות וחלונות. אין כיום בפולין מי שיטפל ב„ישיש" זה.

גם כאן, בטיקטין, הרוס בית־העלמין והמצבות משמשות מדרגות ויסודות לבתי איכרים.

זאבלודובה

במרחק חמשים קילומטר מביאליסטוק משתרעת העיירה הקטנטונת ורבת־הדורות זאבלודובה. יהודי זאבלודובה התגאו בקהילתם המפורסמת בכל העולם כולו. לכאן היו באים לעתים אמנים ואדריכלים לראות את בית־הכנסת הנפלא העשוי עץ, שתואר לעתים קרובות כל כך בלקסיקונים לאמנות בעלי שם עולמי. את כל תחושת הקיום שלהם שיקעו יהודי זאבלודובה בבית־הכנסת על כל גזר עץ של הגגות העשויים צריחים ועל כל קרש קטן של הכתלים שמרו כעל מורשת יקרה, כעל אבן חן.

הרבה אגדות וספורי מעשיות נרקמו סביב בית־הכנסת הזאבלודובי. הקדוש־ברוך־הוא עצמו, כביכול, השגיח עליו ושמרו. על אף הדליקות התכופות של זאבלודובה היה רבון העולמים פורש כפעם בפעם את ידיו על גג בית־הכנסת שלא יאונה לו כל רע, וכשהסתיר אלוהים את פניו מעם ישראל הפקיר גם את ביתו ובית־הכנסת הזאבלודובי שוב אינו קיים. את קויו העדינים אפשר למצוא מעתה רק בהעתקות שבספרי אמנות.

זאבלודובה היתה עצב חי של ביאליסטוק. כל שיש בו מן היצירה ומן היופי בחייה העשירים של ביאליסטוק אתה מוצא בזעיר אנפין בזאבלודובה. ספריות, בתי־כנסת, מפלגות, אגודות ונוער יהודי לוחם. בשביל צעירי זאבלודובה היתה העיירה קטנה מדי, צרה מדי. הם התפרצו לעולמות הרחבים, לחיים נעלים יותר, שעיירת המלאכה והמסחר לא יכלה לתת להם. אולם למרות דלותה שימשה העיירה בבחינת אוניברסיטה לעשרות צעירים שמכאן פרשו כנף ומצאו תיקון לעצמם בעולם הגדול — בביאליסטוק או בוורשה, בארץ־ישראל או בניו־יורק.

משהגיעה המהפכה לזאבלודובה בשנת 1939 האמין הנוער שעתה יוכל לפרוש את כנפיו, להגשים את חלומותיו ולמצוא מקום לאינטליגנציה היוצרת והכמהה שלו. וככל חלומות היהודים בעיירות פולין נתבדה גם חלום זה. כשנכנסו הגרמנים למלחמה ברוסיה עמדה זאבלודובה בקוו האש. האסון פגע קודם כל ביהודים. כבר בימים הראשונים התחילו הגרמנים שופכים את דמם של יהודי העיירה.

עיירה קטנה היתה זאבלודובה. עם פלישת הגרמנים מצאו כאן היהודים את עצמם בתוך ג׳ונגל. הטבח הראשון שערכו הגרמנים ביהודי המקום לא השאיר מקום לאשליות. הצעירים מהם ניסו לברוח עם הצבא האדום ונשארו תקועים ביערות, נעזבים ובלי סיכויים. הם חוזרים לבתיהם, אבל הבית שוב אינו בית והחיים אינם בגדר חיים. אף־על־פי־כן אינם נתפסים למרה שחורה.

בזאבלודובה הוקם מחנה גדול לשבויים סובייטיים. אין זה מחנה שבויים, אלא גיהינום בו מחזיקים תחת כיפת הרקיע אלפי חיילים רוסיים. הגרמנים בררו את היהודים מבין החיילים הסובייטיים ושלחו אותם לתאי הגאזים במאידאנק. בשביל הרוסים הכינו מיתות אחרות. לפי החוקים הבינלאומיים יש להחזיק את השבויים במחנה. לגבי יהודים אין חוקים, הם נשרפים. אך בשביל הרוסים יש להם מחנה ובו — רעב, עבודת כפיה וכנים. במשך שבועות ספורים מתים חיילים למאות. מרעיבים אותם פשוט עד מוות, יורים בהם בשעת העבודה. הטיפוס הפורץ במחנה, קוצר קרבנות אין ספור. חיילים רעבים אוכלים את עשב השדה ומתים מדיזינטריה. יום יום מגיעות שיירות אחרות של שבויים ותופסות את מקומם של אלה שהמוות כבר חילצם.

היהודים, שהם עצמם הופקרו ונחשבו כעבדים חסרי־ערך שרק חרב האבדון צפויה להם — מארגנים עזרה לשבויים. לא זו בלבד שהם אוספים לבנים וסיגריות, אלא שהם מארגנים גם התקפה על המחנה. הרבה שבויים סובייטיים בורחים אל היערות והיהודים משלמים מחיר יקר על המעשה האנושי שלהם.

יחד עם יהודי סביבת ביאליסטוק מועברים יהודי זאבלודובה לתוך מחנה. עכשיו הם חיים, כשם שחיו אלה שלמענם לחמו אך

תמול. בראשית שנת 1943 נשרפו בטרבלינקה שרידי היהודים מזאבלודובה, אותם שלא מתו מות עבדים במחנה.

כיום שוב אין לזאבלודובה צורה של עיר. זאבלודובה חזרה לעבר הרחוק בזמן בו הביאו היהודים את הכף הראשונה והראו לאיכר כיצד אפשר לאכול בלי ידיים...

זארומב

עיירה אחת היתה בפולין, קטנה ובת־בלי־שם, חבויה בקרן זוית. בעיירה היו רק שלושה ארבעה רחובות ושוק שהיה מרכז עולמה. פרט לכנסיה ולטחנת הקמח לא היו בעיירה בתים עשויים אבן. כשתיאר י. ל. פרץ את העיירה הקטנטונת ב„מוניש" לא ידע ודאי, שהוא מתאר את העיירה זארומב — „עיירה גדלה כחירק ובתיה אגוזים". כאן לא לחכו אולי העזים את הגגות מחמת רעב, אבל חלק נכבד, בלתי נפסד של העיירה היוו העזים בלי ספק.

בזארומב חיו בסך הכול כמה מאות משפחות, שרובן היו קרובות קרבת דם — הפרידמנים והמגדלים. כל בני העיירה היו צאצאיהם של אותם אבות ואפילו הסכסוכים בעיירה ניטשו על רקע של ירושות משותפות. אך עם כל היותה קטנה נשתבחה זארומב בכל אביזרי הכרך: בית־כנסת, ספריה, משוררים ומרצים משלה; המאבקים בין בונד, פועלי ציון והקומוניסטים נהפכו שם למלחמות ממש. בשעת מלחמות אלה היה דודן אחד מאשים את חברו „בזעיר בורגניות מבית ספרו של אוטו באואר והשני היה משיב, שהקומוניסטים זוללים „תפוחי־בוסר", רוצה לומר שהם מרעילים את האנושות במהפכות שלא הגיעה שעתן.

מול „מעמד הפועלים" הזארומבי ניצבו האבות: חסידי גור ואלכסנדר. בהצגה העולמית ההיסטורית מילאו האבות את תפקיד ה„ריאקציה" ו„הקאפיטאליסטים הרקובים". לקידמה בזארומב יש לשייך גם את הויכוחים על האהבה החפשית. וכשהיה אחד הבחורים מתחתן מתוך אהבה חפשית כדת וכדין אמרו עליו שהוא עבר לריאקציה ונעשה בורגני זעיר...

והיה לה, לזארומב, קיסר משלה, מלך אביון זה היה יהודי מטופל בילדים, סנדלר, שבשנת 1905 „ניצח על המהפכה" שבעיירה

והכריז על שביתה כללית והטיל בכך אימה על בעלי הבתים שבעיירה. אפילו על שני ה„סטראז'ניקים" (השוטרים) שייצגו בעיירה את השלטון הצארי נפל פחד הקיסר החדש וחבשו אותו ב„הד־גדיא", כלומר, כלאו אותו במחסנו הקטן של דודי. בערב היו הסטראז'ניקים פותקים את המחסן ושולחים את ה„קיסר" לישון, כי כלום ייתכן שאב לבנים יישן יחידי בחדרון וישאיר את אשתו בבית מדוכדכת ומודאגת? המצב המהפכני המתוח בזארומב נמשך עד יום השבת, שאז הזמינה דודתי את הסטראז'ניקים להכנס הביתה וכיבדה אותם ב„טשולנט" דשן ובכוסית וודקה. ה„קיסר" נהנה אז מחנינה והמהפכה שככה. אך בשובת היחידי בזארומב דבק התואר „קיסר", באשתו — „קיסרית" והילדים — „יורשי עצר"...

אפילו בשנים האחרונות, שנים של דיפרנציאציה פוליטית, כשמאבקי המפלגות קיבלו צורות הורסות עולם, היה הפרולטריון המסתכסך בזארומב מתלכד בחזית משותפת, בשעה שצריך היה ללמד לקח איזה שונא מעמדי, כלומר את אחד הדודים, שהיה מחסידי גור. בליל הסדר, כשגביר העיר, לפידות, היה מוזג את כוסו של אליהו הנביא ופותח את הדלת היה „הפרולטריון המאוחד" דוחק לביתו של לפידות עז מעוטרת בצילינדר. העז נבהלה מפני האור המרובה שבחדר ומפני השולחן הערוך והתחילה מקפצת ומדלגת לכאן ולכאן, הופכת שולחנות, חוטפת בינתיים מהכרפס שעל השולחן ועושה מהפכה. כן היתה החזית הפרולטרית מתלכדת כשבחורה שהתווכחה זמן רב על אהבה חופשית נתארשה לבסוף על ידי כתיבת תנאים כדת וכדין. בשעת טיגון הלביבות היה הפרולטריון המלוכד מטפס ועולה על הגג וסותם בשק את ארובת העשן, כדי שהכלה תשאר עם תפוחי האדמה המרוסקים, ותאבד את חנה בעיני החתן...

אחד המהפכנים העקשניים ביותר של זארומב, בחור קצר רוח, שדרש כי המהפכה תבוא תיכף ומיד השאיר פעם תיק אצל דודו הריאקציונר. רצה הדוד לראות מה טיב הספרים שאחינו הוגה בהם, המלבים אצלו כל כך את האש המהפכנית ומצא בתוך התיק מכסאות כיריים עטופים בנייר... אותו אברך מהפכני ביקש דוקא להתהלך

ברחוב כשתיק מציץ מבית שחיו והדוד גילה את קלונו ברבים. הריאקציה נחלה נצחון בזארומב.

המהפכנים הקיצוניים של זארומב מהם היו אוכלים חזיר ליד בית־הקברות של הנוצרים, שאיש לא יראה אותם, ולאחר כך היו מקיאים את חלב אמם...

פעם הייתי עד ראיה, כיצד לימדה ה„אופוזיציה" בזארומב פרק בדרך־ארץ את אחד הקומוניסטים הנלהבים, בנו של בעל עגלה. כשרתם בבוקר השכם את העגלה כדי לנסוע לאוסטרוב ולהביא משם סחורה, „סידרה" אותו האופוזיציה. בשעה שהצליף בשוטו על הסוס נמלך האחרון והסתלק והוא נשאר יושב בעגלה לבדו... היה בכך רמז שלא כדאי להחיש את המהפכה. יש לשקול יפה אם כבר הוכשר הדור לכך. והבעל דבר עצמו, בעל העגלה כלומר, הסביר, כי בפרובוקציה של האופוזיציה היא הוכחה נוספת לאלו אמצעים שפלים נזקקת הקונטרבולוציה ועד כמה חייב הפרולטריון לפקוח עין ולעמוד על המשמר.

אלא שהמשטרה הפולנית שלפני המלחמה לא ראתה בפרולטריון הזארומבאי מעשה נערות סתם. מזמן לזמן היתה יחידת משטרה פוקדת את העיירה ומבצעת מאסרים. כי בימי השוק של העיירה הופצו לעתים קרובות כרוזים נגד השלטון ובעד המהפכה. האיכרים פחדו פחד מוות מפני המלה מהפכה ויותר מהם — השלטון.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה הוציאה זארומב מקרבה לא מעט בחורים ובחורות רציניים, שרבים מהם מילאו את בתי הכלא כאסירים פוליטיים ואחרים היגרו לארצות אמריקה שם הם תופסים עמדות תרבותיות חשובות.

רצה הגורל שלעיירה הקטנה זארומב ייצאו מוניטין לפני המבול ותתפרסם יותר מהרבה ערים אחרות בפולין. זארמבי קושצ׳יילנה — כפי שהיתה קרויה בפולנית — היתה לשם דבר.

בשעת חלוקת פולין בספטמבר 1939 הפכה זארומב להיות עמדת חלוץ בגבול הסובייטי. זארומב נעשתה סובייטית בעוד שמאלקין השכנה היתה בידי הגרמנים. השטח בן חמשת הקילומטרים שבין זארומב ומאלקין היווה שטח הפקר והפך גיהינום ליהודים שביקשו מפלט מההיטלריזם.

בשכנותה של מאלקין נמצאת טרבלינקה. ההיסטוריון שיספר כי טרבלינקה נוצרה רק בשנת 1941 יתעה את הרבים — הגיהינום של אדמתה נוצר בספטמבר 1939.

לכאן התחילו זורמים יהודים שברחו מהשטחים הגרמנים. בתחנת הרכבת שבמאלקין נעצרו היהודים על ידי הגרמנים. בשעת הבדיקות, ביחוד אצל הנשים, היו מתחוללים מעשי־תועבה איומים. את הגברים העבידו בעבודות משפילות, כגון בפינוי בתי־כסא בידיים בלבד, בסחיבת אבנים ממקום למשנהו, כדי שאחרים שיבואו אחריהם יחזירו אותן למקומן הקודם. בתחנת הרכבת התכנסו מחנות של חוליגנים פולניים שחיכו לשלל, וביחוד נשים פולניות שזכו לזמן, בו „יראה היטלר ליהודים".

הגרמנים נהגו אז לקחת את דברי הערך לעצמם ולחלק את השאר בין הפולנים. לעתים קרה שלמאלקין הגיעו יהודים שנשדדו כבר, כי בדרכים עמדו מחנות של איכרים — כנופיות שודדים, שהיו משאירים את היהודים כשרק כותונת לבשרם.

לאחר שהסובייטים סגרו את הגבול היו מאות יהודים, שהוכו ועונו על ידי הגרמנים, נשארים על אדמת ההפקר בתנאים המזוועים ביותר. לחזור פחדו היהודים; ללכת קדימה לא הניחו להם החילים הסובייטיים. היהודים נשארו אפוא ביער רעבים, שבורים, מופקרים על אדמת הפקר. אז ארגנו יהודי זארומב משלחות הצלה, כדי להביא את היהודים לזארומב. כל העיירה הפכה תחנת הצלה. בדרכי עקלתון היו יהודים יוצאים ליער להביא את הפליטים האומללים, יהודים שרגליהם, אוזניהם וחוטמיהם קפואים והעיקר — יהודים שבורים לגמרי מבחינה נפשית, כיוון שכל כוחות העולם הופנו נגדם ושמטו את הקרקע מתחת רגליהם.

בימים ההם נדמה היה להם, ליהודי זארומב, שזכות מיוחדת יש להם, שדוקא בפתחם עצרה ידו של הקדוש־ברוך־הוא את התקדמותם של קלגסי הגרמנים והצילה אותם מהנסיונות הבלתי אנושיים, בהם מתנסים היהודים מעברו השני של הגבול.

יהודים שנזדמנו לתחנת ההצלה הזארומבית והגיעו לאחר מכן לביאליסטוק סיפרו על מעשי גבורה מפליאים מצד יהודי זארומב הפשוטים. קודם לא שמע כלל העולם על הפנה הנידחת זארומב

ורק עכשיו גילה, שכאן מצוי איזה „שבט” לא־נודע של יהודים בקאפוטות מתוחות, עשויות אריג גס, במגפים מרופשים, שזקנם מבודר ולראשם כובעי אריג ושמתחת לרישול החיצוני הזה פועם לב אנוש גדול, יוקדים אהבה אנושית טוב לב אנושי ומסירות נפש שאין לה גבול.

אך בתקופה של לבות פלדה אין העולם סובל את הלב האנושי. אין מקום בעולם לאנשים המתעלפים למראה דם אדם, שלבם מיצר למראה אסונם של בני אדם.

ב־21 ביוני 1941 עלו יהודי זארומב על משכבם בשקט ובשלווה ולא העלו על דעתם שאלוהים גמר אומר לעזוב אותם. עם שחר העיר אותם רעש טנקים ומטוסים, פגזים ופצצות ריטשו את האדמה. התהום נפערה. משהציצו בבהלה מבעד לסדקי התריסים ראו את צלב הקרס, ושהשוק נעשה מרמס לטנקים הכבדים של הגרמנים. עשר דקות אחרי פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה היתה כבר זארומב בצבת העכביש הנאלח — צלב הקרס.

היה זה קצה של זארומב.

טעות מרה טעו יהודי זארומב. גם אותם זנח אלוהים והפקירם לתהומות האיבה והטרוף. עוד ביום הראשון של הכיבוש הגרמני באו היהודים על עונשם. נענשו על כל „חטאיהם”: על שגרו בגבול, על חטא שהצילו יהודים משטח ההפקר, על חטא היותם יהודים ועל חטא שהרהיבו לחיות. הם שילמו כל כך הרבה, ששוב לא היה להם כוח לשמוע על מה מענישים אותם.

הפולנים שבעיירה עזרו לגרמנים. הם הלשינו שהיהודים עמדו בראש השלטון הסובייטי בעיירה, שהם, היהודים, היו כולם בולשביקים ותלו דגלים אדומים על בתיהם. בשכר מלשינותם הורשו הפולנים לשדוד את רכוש היהודים.

מה היה בסופם של יהודי זארומב? האם נספו בתאי הגאזים של טרבלינקה? האם נספו במחנות העבודה? לא, על צורות אלה של הגיהינום לא ידעו יהודי זארומב. בואו אתי ואביא אתכם בדרך המובילה מזארומב לאוסטרוב. במרחק כמה קילומטרים מהעיירה, בצדי הדרך, תראה כמה תלים נטולי צורה, המכוסים

עשבים דשנים ופרחי־בר. דע לך, יהודי, שמתחת לתלים אלה קבורה קהילה יהודית שלמה, הקהילה הקדושה זארומב.

ודע לך כמו כן, שברגעים הקשים בחיי יהודי זארומב התאכזרו להם שכניהם לא פחות מהגרמנים. הם עזרו ברציחת היהודים, בהשמדתם. ואם נמצא בין השכנים צדיק אחד שהחביא במשך כמה שנים אחת מבנות ישראל — עמדו הפולנים והרגו אותה באמצע השוק יום אחד אחרי שחרורה של זארומב, בשעה שהגיחה ממחבואה.

ואל תחפש בזארומב בית יהודי. ואל תחפש בית־עלמין יהודי או זכר לבית־הכנסת — כי לא תמצא את כל אלה.

זר ומוזר הכול מסביב. במקום הזה לא תדרוך עוד רגל יהודית. האיכר, המוביל אותי לעיירה דרך הכפר השכן, רמז כלפי בשוט שבידו לאיכרים הסקרניים: „אני מסיע אנגלי לעיירה״.

ו„האנגלי״, שבכל רמ״ח אבריו היה קשור עם זארומב, הסתכל בעיר החרבה ולא הצליח אפילו למצוא את המקום בו הובאו לפני שנים לקבורה אבות אבותיו.

אוסטרוב

יש ערים בפולין שגרם מזלם לבלות את חורבנו של העם כולו בטרם חרבו הן עצמן. בטרם נספו חזו באסונם של רבבות ורבואות יהודים. על ערים מסוג זה נמנית אוסטרוב מאזובייצקי.

עם התפרצות הזעם הראשונה נכנסו לכאן הגרמנים מפרוסיה וערכו טבח איום, כרמז למה שהם עתידים לעולל לקהילה היהודית כולה — לאחר זמן. לאחר טבח ראשון זה הניחו הגרמנים ליהודים לחיות חיי פחד. הנוער ברח. הנוער הרגיש כי בסביבת פולגים לא יעמדו היהודים בטרור האיום של הגרמנים. הנוער פנה, אפוא, לגבול הסובייטי, לחפש מקלט לחייו המזועזעים. באוסטרוב כמעט שלא נשארו אלא יהודים קשישים, נשים וילדים. החיים קפאו בבת אחת. האימה ריחפה בלי הרף מעל בתי היהודים. היהודים שילמו כאן ביוקר בעד הימים הספורים, שבעיר שלטו הרוסים. בעד הימים המעטים של שמחה והפגנות לכבוד הצבא האדום, שהציל אותם ממלתעות הכלבים הנאציים. שילמו יהודי אוסטרוב מחיר יקר.

מעתה שימשה אוסטרוב פרוזדור, דרכו הריצו גרמנים מחנות של מאות אלפים יהודים לעבודת כפייה בפרוסיה המזרחית. מבעד סדקי חלונותיהם המכוסים התבוננו יהודי אוסטרוב וראו כיצד מעבירים דרך עיירתם את יהודי סוקולוב ושדליץ, קאלושין ומינסק. מחנות של יהודים מעונים, מורעבים ומאובקים, גלויי ראש, פניהם ועיניהם נפוחים ממכות אכזריות שהוכו בדרך. ברחובות אוסטרוב, בשוק, נשארו יהודים רבים מוטלים בלא רוח חיים. לא עמד בהם כוח להמשיך בהליכה והוציאו את נשמתם. יהודי אוסטרוב ראו מצעד עבדים של עם שלם, עם של גברים, כי לפרוסיה הריצו הגרמנים אפילו יהודים בני חמישים וששים.

והנה הגעתי עכשיו לאוסטרוב המשוחררת. השוק ובניניו הלבנים והאפורים היו מסודרים, נקיים ושקטים, כביום ראשון בשבת בכפר, בשעה שההמון יוצא לכנסיה. והרי הדבר היה ביום חול רגיל, ביום רביעי בשבת. אי־אז שרר פה יריד בלתי פוסק. אפילו שלא בימי השוק היו מתכנסות כאן עגלות של איכרים. האיכרים היו באים לבית מבשל השיכר, לטחנת הקמח, אל הסנדלר לקנות זוג מגפיים, להזמין חמילה אצל החייט, גלגל אצל העגלן. בחנויות לסחורות ברזל שבאוסטרוב צלצלו סירי הברזל. איכרים פרזלו את סוסיהם על גבי האבנים שבפתחי החנויות. היה זה מחזה של חיים תוססים וערים.

והבט וראה מה עלה לה לעיר: חרבה ועזובה. אתה רואה אותן החנויות עצמן משכבר הימים, אותן חנויות הברזל והנפט, ואותן המאפיות. אלא שבמקום השלט פרידמן אתה רואה שם פולני טיפוסי; שמות של איכרים שעצם צלילם מעיד שזה לא כבר היו משועבדים לפריצים ועכשיו נעשו סוחרים. חלומם לתפוס את עמדות היהודים, חלומם מאז ומתמיד של שונאי היהודים, נתקיים. אם כן — למה נראית העיר כמתה? למה אין עגלות האיכרים נראות עכשיו? למה אין אתה רואה איכרים בבוחנם מגלים בפתחי החנויות? למה לא נשמע צלצולם של סירי הברזל.

במקרה עברתי על פני בנין משרד המסים. עמד תור ארוך של עגלות איכרים, עגלות טעונות שקי תבואה. אני שואל איכר אחד אם יום שוק היום. הוא מסתכל בי כאילו נפלתי משמים ארצה. יום שוק? לא, לא יום שוק. האיכרים מביאים שקי תבואה למשרד הארנונה. כך משלמים היום מסים, רק בתבואה. ואת התבואה אתה חייב להביא בעצמך, ישר למשרד. זה רע ומר, זה בוטל את טעמו של הנצחון הגדול על היהודים. הם גזלו את הבתים ואת החנויות. בבתיהם תמצאו מלבושים ורהיטים משל היהודים. הם, האיכרים, עוסקים כיום בוואלוטה, במטבע קשה, כלומר, זהב. והאיכרים מבחינים בין מינים שונים של מטבעות זהב: „חזירונים", „ראשים", „צפרים" וכל מיני צורות אחרות הטבועות במטבעות הזהב ושכל אחד מהם נערך לפי שער אחר. אלא שהעירה אין זה מגיע. יחד עם היהודים מתה גם אוסטרוב, הנראית כבית־קברות

ששומרים על סדריו ונקיונו, שהבתים והחנויות בה מצבות הן מעל קברם של חיים שחלפו ואינם. הסוחרים הכפריים עומדים בחנויות כברמינגנים חיים.

הם עומדים בחנויות ומצפים ל„אביב". הם מקוים כי באביב ישתנה הסדר הקיים בפולין. ולכשישתנה הסדר, מקוים הם, תהא העיר שוקקת חיים, כמו אז בימי היהודים, אם כי בלי יהודים...

כי אם תשוחח מפה לאוזן עם „סוחר" אוסטרובי יעמוד ויסביר לך, כי במה שאוסטרוב נראית עכשיו מתה אשמים היהודים, שלדעתו, תפסו את השלטון בפולין ואינם מניחים, כלומר, שהעיר תחזור לחיות חיים של ממש.

גם כאן, כבשאר הערים, הלכתי אל הצלם לברר שמא נשתמרו אצלו תמונות של יהודים מימי הכיבוש — אלא שאסור לי לומר שאני מחפש צילומים של יהודים ולכן אני שואל אותו סתם על צילומים מימי הכיבוש.

— לאיזה כיבוש אתה מתכוון? — שואל הצלם ומחייך חיוך דו־משמעי.

— אני מתכוון לכיבוש הגרמני — אני משיב לו ברצינות ומעמיד פנים שאיני מבין את הרמז.

הדבר אפייני לחלק גדול של הפולנים, הרואים גם את השלטון של עכשיו ככיבוש. הם מפחדים פחד מוות שבשלטון הנוכחי עלולים היהודים לחזור לעיר ולהוות כוח. אם יחזרו היהודים ידרשו ודאי את החזרת בתיהם, רהיטיהם, עסקיהם ואת כל מה שהיה שייך להם.

מפחדים הם שמא יצטרכו להשיב את הגזילה.

משבעת אלפי יהודי אוסטרוב נשארו בחיים שש מאות, כיוון שהנוער כולו ברח בראשית המלחמה. שש מאות היהודים מאורגנים בלאנדסמאנשאפט. אלה הם שש מאות יורשים, שבתנאים מסודרים היו יכולים לקבל בחזרה כל מה שנשדד מקרוביהם שנספו. מפני הכוח הזה מפחדים האיכרים. מכאן שנאתם הפרועה ליהודים. לשמע המלה יהודי תוקפת אותם קדחת.

יהודי לא יעז כיום לבוא לכאן. אולי יבוא לכאן חי, אבל ספק אם גם ייצא חי מהעיירה.

סביב אוסטרוב מפוזרים עשרות קברים המוניים של יהודים, שאין איש מטפל בהם. בבית־העלמין ההרוס מצויים קברים המוניים רמוסים של יהודים שנורו בשעת ה„גרוש". שאר היהודים, נשיהם וילדיהם וזקניהם, מצאו את מותם בתאי הגאזים של טרבלינקה.

לומז'ה

לומז'ה נמנתה על עריה החשובות של פולין. בהיותה עיר פלך שימשה לומז'ה דוגמה של תרבות וקידמה לעשרות עיירות קטנות משני עברי הנאריוו. כאן גרה אריסטוקרטיה יהודית וותיקה של בנקאים וקבלני צבא גדולים. לומז'ה עלתה לגדולה בזכות מחנות הצבא הגדולים שחנו תמיד בזאמברוב השכנה ובזכות המסחר הגדול עם פרוסיה המזרחית.

היתה זאת עיר של למדנים ושל יהודים תמימי דרך ושם ישיבת לומז'ה יצא למרחקים. בשתי עשרות השנים האחרונות פיגרה העיר בשל מדיניותן האנטישמית של כל הממשלות הפולניות וכן משום שחדלה מהיות עיר פלך ונעשתה עיר שדה רגילה.

ברם, מבחינה תרבותית לא היו ימים טובים לעיירה כבעשרות השנים האחרונות, בהן עלו החיים החברתיים בפולין על מסלול חדש, חילוני.

בצדן של האדיקות והלמדנות צמחה אינטליגנציה גדולה ורצינית, שבזמן ההגירה הגדולה העניקה לישובים יהודיים מרובים סופרים, משוררים ומורים.

לעומת העליה התרבותית היהודית היתה התרבות הפולנית כאן נחשלת ומיושנת, מה שעורר קנאה ורדיפות מצד השלטון הפולני, שבמעוף היהודי ראתה סכנה לעצמה.

יהודי לומז'ה יספרו לך מתוך אלו מאמצים ויגיעה הוצרכו ללחום על בית־ספר יהודי, ספריה יהודית, כיצד חיפש השלטון בכל מקום כוונות הרסניות ומילא את בית־האסורים המקומי צעירים יהודים.

לומז'ה היתה מאז ומתמיד מצודה למפלגות ציוניות שמאליות

שבגאולה לאומית ובשחרור חברתי ביקשו את המזיגה לחייהם. צרה מדי היתה העיר לנוער העשיר ברוח, דלות מדי הספריות. מהישיבות חתרו אל האוניברסיטאות, אל האקדמיות ואל העולם הגדול, וכל אלה היו נעולים בפניהם בשבעה מנעולים.

לומז'ה היתה עיר יהודית מדורי דורות. ויהודי לומז'ה היו חדורים הכרה שהם היו בוני העיר ויוצרי חייה. בכל מקום נתקלת כאן בעבודת יהודים, באורח־חיים יהודי. בתי־ספר ובתי־מדרש, קלויזים ושטיבלך, ספריות ואגודות, מועדוני מפלגות ומוסדות צדקה. לומז'ה היתה כל כולה נצחיות וחיוניות יהודית. בקטנה שבסמטותיה ראית את שורשיהם העמוקים של החיים היהודיים. באידיש המדוברת בלומז'ה הורגשה בריאותם של יהודי המקום. כשהיה יהודי מאוסטרוב או אוסטרולנקה אומר שהוא עומד לנסוע ללומז'ה, היה הדבר כאילו התכונן לכרך גדול שאתה טובל בו ביהדות. אב זארומבי או זאמברובי, כשהיה שולח את בנו אל ישיבת לומז'ה הרגיש, כאילו שלח אותו לירושלים.

עכשיו הגעתי ללומז'ה שבוע ימים לאחר שההוליגנים הרגו שני פקידי רשות פולניים גבוהים, שהגיעו מוורשה לעריכת ביקורת. לכן לא ידעתי אם העיר שוממה כל כך משום שהחוליגנים ברחו מפחד או משום שלומז'ה היא עיר מעוטת אוכלוסין. הסיבה השניה מתקבלת יותר על הדעת. לומז'ה היא כה עזובה שלו נהרג מי באחד מרחובותיה לא היו יודעים על כך ברחוב הסמוך. הרחובות נקיים, המדשאות רעננות, כי התנועה היא אפסית. אין מי שילכלך כאן. ואין מי שיטלטל את העיר טלטלה וימלא את הרחובות חיים. לפניך עיר שדה קטנה נטולת אופי כלשהו.

מתוך כל מה שאתה רואה עכשיו בלומז'ה אתה מתקשה לדעת איזה משטר קיים עכשיו בפולין. ערכתי בקור בכנסיה המקומית. בין המתפללים הרבים ביום חול ראיתי הרבה צעירים. כמעט כל האוכלוסיה כאן היא ריאקציונית מובהקת. העסקים שירשו מהיהודים, מהוים את רכושם הפרטי. לפי כל הסימנים המשטר בעיר הוא בורגני. אך לפי דממת המוות השוררת ברחובותיה נדמה לך שהתושבים חיים בבית־עלמין ולאחר שקברו את כל המתים שוב אין להם מה לעשות. ובכל זאת, לפני שבוע ימים, כשבאו לעיר שני פקידי רשות גבוהים,

עמדו וירו בהם ברחוב. מה אפוא טיבו של המשטר, של הסדר הסוציאלי הקיים עכשיו בלומז׳ה!

בשכנותה של לומז׳ה משתרעים היערות העצומים של צ׳רבוני בור. בימי הכיבוש שוטטו בצ׳רבוני בור קבוצות של פרטיזנים פולניים שתפקידם היה לרצוח את היהודים שנמלטו מעיירות הסביבה, בהן ערכו הפולנים פרעות מיד לאחר כניסת הגרמנים.

כשגורשו יהודי לומז׳ה לתוך הגיטו היה להם הרגש שנדונו לכליון. הם נשכחו מלב ומאל. בגיטו נתלתה מעל ראשם חרבם של הגרמנים, מחוץ לגיטו ארבו להם הכנופיות המזוינות של הפולנים. כשנכנסו הגרמנים הוליכו אותם נערים פולניים להראות להם מחבואים של יהודים ועשרות יהודים נורו בשל כך.

ביהודי הגיטו שלט במישרין יושב ראש היודנראט מושינסקי, יהודי גרמני שהתעלל בעבדיו. ולא עוד אלא שהגסטאפו דרשה ממנו שיזמין אצל בעלי־מלאכה יהודיים פרגולים ויהודים הולקו בפומבי לעיני פולנים.

אף־על־פי שחלק גדול מהנוער היהודי ברח בראשית המלחמה לשטח הסובייטי התחילו כל מיני קבוצות מפלגתיות לארגן תנועת מרי. אבל היהודים היו בודדים. ואי אפשר היה לדבר כלל על מגע כלשהו עם המחתרת הצבאית הפולנית משל ה„ארמיה קראיובה". גם בין היהודים עצמם נמצאו בני בליעל שהכשילו על ידי הלשנה כל נסיון של התנגדות.

ב־12 בנובמבר 1942 נצטווה היודנראט לקבל מידי בעלי המלאכה היהודים את כל ההזמנות ולהחזירן לגסטאפו. היהודים הבינו את משמעות הדבר. הם כבר שמעו על היהודים בערים אחרות, שנשלחו „לעבודה במזרח" וכי מזרח פירושו טרבלינקה ומאידאנק. יהודים התחילו בורחים, נמלטים על נפשם, אף־על־פי שידעו שבכל מקום אורב להם המוות. אך אותה שעה כבר היתה העיר מוקפת שוטרים פולניים ואוקראינים והבורחים נפלו בדרכים. אותו יום גורשה עדת היהודים בלומז׳ה לקסרקטין שבזאמברוב, שם התחילה פרשת כליונם.

שלושה חדשים היו יהודי לומז׳ה כלואים במחנה שבזאמברוב. שלושה חדשים של רעב והתעללות שאין לתארה. כל מושג על

הגיהינום לא ימצה את הנסיונות שיהודי לומז'ה התנסו בהם באותו מחנה. משפרצה מגפת טיפוס החביאו יהודים את חוליהם והמגפה התפשטה. מאות מתו, כרעו בשעת עבודתם. בשעת העבודה היו חולי הטיפוס מקבלים התקפות טרוף מחמת החום הגבוה והאוקראינים היו יורים בחולים לעיני קרוביהם.

ב־15 בינואר 1943 הריצו את שרידי הלומז'אים שנשארו בחיים לצ'יז'ב ומשם העבירום לתאי הגאזים בבירקנאו (אושביינצ'ים).

ועכשיו דוממת לומז'ה, דוממות סמטאות היהודים לשעבר כאילו לא היה כאן מרכז יהודי גדול מעולם.

מינסק, קאלושין

בצדה של פשיטיק נעשתה גם מינסק הסמוכה לווארשה בפרוס מלחמת העולם השניה סמל לפרעות שפרעו הפולנים ביהודים. כאן נתנשבה הרוח ההיטלריסטית עוד בטרם באה הסערה האמיתית. הפולנים שבמינסק ערכו חזרה של מחזה הדמים, שהתחולל כאן לאחר זמן.

חמשת אלפים והמש מאות יהודים חיו ועבדו כאן. עיירה קטנה היתה זאת, אך שקדנית ורבת תנועה, כאילו ביקשה להדביק את הקצב של ווארשה הרחוקה ממנה מרחק של שלושים קילומטר בלבד.

יהודי מינסק כבר היתה להם מסורת של בריחה ולא רק משום שהעיר היתה בקרבת ווארשה, אלא משום שהיהודים כאן נתנסו לא אחת בהלכי רוח של פוגרומים. מיד עם תקומתה של פולין בשנת 1918 ניסו הפולנים לערוך פוגרום. והיהודים נטלו את צרורותיהם וברחו לווארשה. בשנת 1920, בימי המלחמה הפולנית־סובייטית ערך כאן פוגרום הצבא הפולני והיהודים ברחו שוב. אני זוכר עדיין כיצד התרוצצו פליטי מינסק, צרורותיהם על שכמם, בדרכים המובילים אל הנהר בוג, שם נספו אחר כך רבים מהם בשעה שהפולנים פוצצו את הגשר ליד סמיאטיץ' דוקא בשעה שמאות פליטים נמצאו על הגשר. בחזרה הובלו גופות היהודים שמי הבוג פלטו אותן. גם בראשית המלחמה האחרונה ברחו יהודי מינסק בשעה שהגרמנים נכנסו לעיירה והתחילו בהריגת יהודים.

מאז לא הוסיפו עוד יהודי מינסק לברוח. להיפך, לאחר זמן, כשעל פני ערי פולין ועיירותיה התחילה משתוללת התבערה הגרמנית נמלטו הרבה יהודים מערים אחרות לכאן, למינסק. כחיות נרדפות בשעה שציידים מקיפים את היער, רצו היהודים. הם לא ידעו איך יימלטו מהמוות, איפה יהיו מחוץ לסכנה. באו

לכאן יהודים לא רק מעיירות הסביבה, אלא גם מגארבולין ומשדליץ, מפאביאניץ ומלודז, מקאליש ומסוקולוב, מליפנה ואפילו מוואראשה, כי יהודים רצו להאמין שבעיירות הקטנות לא תהיה האש איומה כל כך.

כשהכניסו הגרמנים את היהודים לגיטו הגיע מספרם במינסק לשמונת אלפים, כמעט פי שניים ממספר בני מינסק אם לקחת בחשבון, שרבים מן הצעירים נמלטו קודם לאזור הסובייטי.

חיים מרים ואפלים התחילו בגיטו. הצפיפות בבתים היתה כה גדולה שבלילה לא יכלו האנשים לישון בבתיהם. במינסק סיפר לי פולני אחד, שיהודים שהיו מוציאים אותם לעבודה מחוץ לגיטו היו משלמים מטבעות זהב בעד כיכר לחם והם, הפולנים, היו כה נדיבים שהיו מספקים ליהודים צרכי אוכל לא רק תמורת זהב, אלא גם תמורת בגדים ולבנים.

כשלגיטו מינסק הגיעה הידיעה על ה„האויסזידלונג" של יהודי ווארשה הרגישו מיד שהסכנה מתקרבת גם אליהם. רבים ברחו אז מהגיטו. אבל עד מהרה חזרו כיון שלא היה להם לאן לרוץ.

מלבד שנאתם האיומה של הפולנים, היתה לא הרחק ממינסק מושבה גרמנית ישנה. ביערות שבסביבה הסתתרו קבוצות גדולות של ה„ארמיה קראיובה" הרצחנית, שהיו יורות בו במקום בכל יהודי שנזדמן להן. משום כך חזרו היהודים לגיטו והשליכו יהבם על האל שבשמים. אבל האל הסתיר פניו מיהודי מינסק. הם איבדו את שארית תקוותם, רבים מדי היו שונאיהם וכל עזרה לא באה.

ב־21 באוגוסט 1942 עמדו יהודי מינסק לא רק מול האוכלוסיה הפולנית המורעלת יחד עם הא. ק. אלא גם מול גרמנים, לאטים, אוקראינים וליטאים. כל הכוחות המזויינים האלה השתערו על שמונת אלפי היהודים המעונים ומזי הרעב.

אותו יום עם שחר נשמעו בגיטו יריות בלתי פוסקות. היתה זאת מנגינת הליווי לחיסול. מבית לבית התרוצצו לאטים, ליטאים ואוקראינים שגרשו אנשים, נשים וטף לשוק. אלה שנמצאו במיטו־תיהם או במחבואיהם נורו בו במקום. את התינוקות הרגו בעריסותיהם, בקתות הרובים. האמהות, שהסתירו בגופן את העריסות, הומתו יחד עם ילדיהן. רחובות הגיטו אדמו מדם יהודים. אנשים

התרוצצו כאחוזי טרוף וכרעו ברחוב ממהלומות קתות הרובים.

בתשע שעות בבוקר כבר היו כל הנשארים בחיים בשוק. ניתנה פקודה: לשבת על הקרקע! ואלפי יהודים נשארו יושבים על האבנים. כל המשנה את צורת ישיבתו, כל המנסה לשכב או לקום יורים בו מיד. ביום הלוהט, מתחת לשמש הבוערת, בכו נשים וילדים, התחננו ובקשו מעט מים. אז היו המנוולים מביאים דליי מים ומטילים אותם על ראשי היהודים היושבים, שנאסר עליהם לזוז ולשנות את הפוזיציות שלהם והדליים היו נופלים על האנשים כשהם ריקים...

כך ישבו היהודים עד הערב ואז הורצו לתחנת הרכבת. אלה שלא יכלו לרוץ — זקנים, חולים ותשושים — נורו. משמונת אלפי היהודים נפלו אותו יום אלף ומאתיים. ששת אלפים ושלוש מאות הוכנסו לקרונות, בהם פוזר סיד לא כבוי ונשלחו דרך ווארשה לטרבלינקה.

בעיר נשארו, חוץ מחברי היודנראט, שש מאות וחמשים עבדים. בחלקם נפל הגורל לקבור את חללי ה„אקציה", לקבור את אבותיהם ואמותיהם הזקנים ואפילו את ילדיהם, את עולליהם הם, שנורו בעריסות, בעזרת העבדים הנדונים האלה אספו הגרמנים את שלל הבתים היהודים הנטושים. שש מאות וחמשים העבדים הוכנסו לשני המחנות, שהוקמו — אחד בבית־החרושת של רודזקי ברחוב פילסודסקי והשני בבית־הספר העממי ברחוב סייניצקי מספר 39.

יום לאחר הגרוש קראה הגסטאפו ליודנראט והודיעה לו שמעתה שוב אין בו צורך. היודנראטלרים עשו את שלהם והם יכולים ללכת. כשיצאו היהודים הוקפו חולצות שחורות של הזונדרקומאנדו ובהם בחצר, ברחוב ווארשה מספר 35, נורו כולם כאחד. בין הירויים, שהאמינו כי בשרתם את הגרמנים ימלטו את נפשם נמצאו יושב ראש היודנראט משה קראמאז׳, סגנו מאיר בריקס ושאר חברי היודנראט — יחיאל מורגנשטרן, משה וינברג, יעקב פופובסקי, יוסף שטוטמן ואחרים. גם הם נקברו בבית־הקברות היהודי בידי יהודי שני המחנות הנזכרים.

יהודי המחנות ידעו כי לאחר שנורו חברי היודנראט ייספו גם הם. הגרמנים לא יחוסו על שום יהודי, כעלוקות הללו הם רוצים

רק למצוץ את כוחותיהם ואחר כך יירו בהם, ביהודים המיותרים, או שישלחו אותם לגיהינום שבטרבלינקה. הם מתיעצים ביניהם ביחס לבריחה. מהם מתנגדים לכך. כי אם יברח מי, ישלמו השאר בחייהם. בכל זאת ברחו אחדים, אבל גופותיהם נמצאו אחר כך בדרכים או ביער.

הפקיד בעירית מינסק, המוסר לי את פרטי האקציה מספר לי אך ורק על אכזריותם של הלאטים והליטאים. לדבריו היו הם אכזריים הרבה יותר מהגרמנים. הגרמנים רצחו כרובוטים מטומטמים, כבני־בליעל, שהרצח הוא מלאכתם ; הלאטים והליטאים לא הרגו סתם, לא תמיד מיהרו לירות בקורבנותיהם, תחילה נהנו מיסוריהם של היהודים, התעללו בקורבנותיהם כסאדיסטים ולעתים לא היכו אותם עד מוות. אך אותו פקיד עצמו סתם ולא פירש מה עוללו פולנים ליהודים שהצליחו לברוח מהעיר בשעת האקציה ולאחר מכן לבורחים מהמחנות. על תפקידם של הפולנים שותק הפקיד של עירית מינסק, כשם ששותקים כל הפולנים.

ב־24 בדצמבר 1942 הוציאו הגרמנים לבית־הקברות שבמקום 218 יהודים מהמחנה ברחוב סייניצקי, וירו בהם. את הנשארים במחנה רצחו ב־10 בינואר 1943. עובדי הכפיה בבית־החרושת של רודזקי הוסיפו לחיות עד מחציתה של שנת 1943. אז הודיע מנהל בית־החרושת שהיהודים שוב אינם מוכשרים לעבודה. ב־5 ביולי 1943 הוציאו אותם הגרמנים להורג.

עכשיו תמצא בפולין כולה לא יותר ממאה יהודים מינסקאים. אבל אל תחשבו שמאה אלה ניצלו מהגיטו או מהמחנות. מהאחרונים ניצלו רק יחידים, השאר הם חוזרים מרוסיה שברחו לאזור הסובייטי בראשית המלחמה.

כל סימן של יהדות ושל תרבות יהודית נמחה במינסק ונהרס עד כדי כך, שאם ירצה פעם יהודי מינסקאי לפקוד את קבר אבותיו לא יהיה לו למה לבוא, שכן לא ימצא כלום.

אותה תמונה בדיוק אתה מוצא בקאלושין. אך כאן הוחרבו לא רק בית־העלמין ובית־הכנסת, אלא העיירה כולה.

קאלושין היא עיירה שכנה של מינסק. גורל שתי העיירות היה שווה. קהילת קאלושין נספתה באותם הימים בהם נספו כל

ישובי היהודים שבקוו ווארשה—שדליץ ובעיירות הצדדיות. גם יהודי המקום עמדו מול אנטישמיות בהמית לפני המלחמה ויחס פרוע מצד הפולנים בזמן המלחמה.

יהודי קאלושין האמינו שאלוהים לא יעזוב אותם, כי איך יעזוב רבון העולמים קהילה יהודית חרדה כל כך. פעמים רבות נתגלגלו רחמיו עליה ומן הסתם לא יעיר עליהם גם הפעם את כל חמתו. כי מה יעשה הקדוש־ברוך־הוא בלא יהודים? איך יאירו השמיים מעל פני האדמה, אם כל יהודי קאלושין יאבדו? אך הקדוש־ברוך־הוא לא נרתע והשמש זורחת כמקודם. כשהגעתי לקאלושין מצאתי שם רקיע שכולו תכלת ותום כזה נסוך עליו כאילו לא התחוללו תחתיו כל אותן התועבות. מה שהתחולל בקאלושין אין לבטאו גם במלה גיהינום, כי סוף סוף מושגינו על הגיהינום מוגבלים הם, בעוד שכל מה שהתרחש בקאלושין עולה על הדמיון הפורה ביותר.

כשסיירתי בעיירות פודלייסיה וסרתי לקאלושין לא היה לי אפילו את מי לשאול היכן היה רחוב פלוני ואיפה עמד בית־המדרש או בית־הכנסת. דבר אחד ברור, שהעיירה נהרסה בשעת הפעולות הצבאיות, אלא שנהרסו כמעט רק בתי היהודים. עכשיו אין כאן יהודים בכלל. מזמן לזמן מזדמן למקום יהודי מווארשה או מלודז, לברר שמא רוצה אחד הפולנים לקנות את המגרשים עליהם עמדו פעם הבתים היהודיים.

בעד מגרש גדול בקאלושין, במרכז העיר, אפשר לקבל מחיר של שני זוגות נעליים. אלא שאין קונה. האיכרים מקווים שהם יקבלו את המגרשים בחינם כשם ש„קיבלו" בחינם את הרהיטים וכלי המיטה של היהודים.

האוטובוס הוביל אותי בכביש בו נהרו אי־פעם סוחרים וקרונות סחורה מווארשה אל עיירות פודלייסיה — וונגרוב, סוקולוב והלאה, אל הבוג. על דרך זו ויערותיה וכנופיות השודדים שלה היו עגלוני הימים ההם מספרים כל מיני סיפורים מפליאים. בפולקלור של יהודי פודלייסיה תפסה זו מקום חשוב ועל כל אבן שבדרך, על כל חלקת יער, היה יהודי מפודלייסיה מסוגל לשבת ולספר לילות שלמים, יותר משאפשר עכשיו לספר על עיירות אלה עצמן, שהאוטובוס עובר על פניהן.

מלאווה

העיירה מלאווה על הגבול הפרוסי הישן. דורות מתחנכים כאן על ספף שתי תרבויות. היהודים הערניים, המגיעים עד לקניגסברג הרחוקה, שחייהם משולים לאניה ברחבי האוקינוסים, יוצרים לעצמם בביתם יסודות של תורה ומשליכים עוגן בנבכי המסורת היהודית, כאומרים לבנות לעצמם כאן חיי נצח.

יהודי מלאווה הפשוטים והנוקשים. בהיותם שקועים ראשם ורובם בחיי חולין ובסחר גבולות אין כמוהם יודע להעריך את ברכת השבת ואת שמירת היהדות. לא על סחר הגבול מתמודדים ביניהם האלטרים והקלניצים יהודי מלאווה חותרים לעולמות העליונים. יהודי מלאווה שואפים לחיים נעלים יותר, לחיי רוח. וכששתי המשפחות אלטר וקלניץ נלחמות זו בזו הרי זו מחלוקת לשם שמים, מלחמת רוח.

כשאני כותב את השורות הללו מונח לפני אלבום תמונות גרמני: „רייכסאופבאו אים אוסטן" — „הבניה הגרמנית במזרח", שיצא לאור במינכן בשנת 1941. החלק, בו נדונה שאלת היהודים, כולל כמה צילומים של טיפוסי יהודים בפולין. דיוקנאות אלה של יהודי מלאווה הם במקרה אבות וזקנים, שמעיניהם זורחת נשמה יהודית גדולה. בטקסט, המלווה את התמונות, מבשרים הגרמנים, ש„הם ישליטו סדר ביחס ליהודי פולין". אך אין המרצחים מגלים שהיהודים המצולמים באלבום הם כבר לאחר השכנת הסדר.

כאן, במלאווה, בצעו הגרמנים אולי את ה„אויסזידלונג" הראשון של יהודי פולין, עוד בטרם נוצרו טרבלינקה ומאידאנק, על חטא מה היו ראויים לסוף מר זה? האם משום שיהודי מלאווה הפיצו אור ודעת? או בשל האתיקה העמוקה והגדולה של הסופר בן מלאווה — יוסף אופאטושו? או אולי משום שהאיכרים הנוצרים

של מלאווה היו מפגרים ופרימיטיביים והנוער היהודי במלאווה טיפח כאן תרבות חילונית רחבה?

מלאווה נמנתה על העיירות התרבותיות ביותר שבפולין. מלאווה, קהילה יהודית קטנה, הוציאה כמה דורות של אינטליגנציה יהודית. להרבה ישובים יהודיים ברחבי העולם העניקה מלאווה כוחות נפלאים ומפרים. היתה העיירה כמקור מיים חיים, שופע רוח ודעת. עיירה קטנה זו הוציאה שני אפיקנים יהודים כיוסף אופאטושו ועוזר ווארשאווסקי. ברחבי כל העולם היהודי אתה פוגש מהנדסים ויוצרים, רופאים ופדגוגים, שעריסותיהם עמדו בבתי היהודים שבמלאווה.

ומעיין זה נסתם בחדשים הראשונים לאחר פלישת הברברים הגרמניים.

ב־5 בדצמבר 1940 גרשו הגרמנים מבתיהם שלושת אלפים ושלוש מאות מיהודי מלאווה והריצו אותם לדז'אלדובו. במחנה דז'אלדובו ניסו המרצחים את כל שיטות העינויים וההשפלה, שנבקטו אחר כך לגבי כל יהודי פולין. הם ערכו מוקדי אש במחנה וניסו כמה זמן תארך שריפת יהודים חיים ואיזו טכניקה תהיה יעילה יותר. באלות ובמגלבים דחקו את היהודים לתוך אש המוקד. על יהודים חיים עברו משאיות וכנופיות של גרמנים התבוננו כיצד נשתקים אברי היהודים מתחת לגלגלים. מיתה כזו מת גם הרב של מלאווה, שלפני מיתתו המשונה הוכרח להתעטר כל שעה בטלית ובתפילין ולהתפלל במעמדו של מטה המחנה לשלומו של היטלר. לאחרונה הכריחו אותו במגלבים להשתטח על הקרקע והסיעו עליו מכונית משא.

מהעיר באו למחנה קצינים בני הגזע העליון, כדי לספק כאן את יצריהם הסאדיסטיים. קשה לתאר במלים את העינויים המשוכ־ ללים, בהם נתנסו יהודי המחנה. יהודי מלאווה המועטים, שנשארו בחיים, שותקים יותר משהם מספרים. אין מלים בלשונם למסור את העלבונות שספגו הנשים היהודיות במלאווה. הכריחו אותן להתפשט ערומות ולחטט בשדיהן בצואת בני אדם. לא היתה זאת המצאה של אפריקנים פראים, אלא של קצינים גבוהים מנוולים, של יונקרים ואנשי אצולה, שדם חזירי גרמני זורם בעורקיהם, שלטשו את

„רגשות העליונות" שלהם באבני המשחזות של פרידריך ניטשה המטורף.

אותם הקצינים עצמם הכריחו בחורות יהודיות לבצע בפומבי בכיכר המחנה אקטים לסביים. הם בחרו זוגות נשואים והכריחו גברים זרים לאנוס את נשיהם של אחרים. הגרמנים השתעשעו בליל וואלפורגיס זה אחת־עשרה יממות רצופות.

מחמת העינויים וממראה עיניהם יצאו אחד־עשר יהודים מדעתם. האומללים התרוצצו במחנה תקופי טרוף איום. וגם המחזות האלה סיפקו את תאוותם הסאדיסטית של הדגנראטים הגרמניים. בלילה כפתו היהודים את מוכי הטרוף והחביאו אותם מעיני הגרמנים. אחד מהם התיר את החבלים ויצא לכיכר המחנה. הגרמנים התניעו משאית ודרסו את החולה עד מוות.

מחזות אימים התחוללו בשעת חלוקת האוכל. שום איש לא היה רשאי לגשת אל הדוד עם צלחת או עם קופסה ריקה של שימורים. את האוכל שפכו לתוך כנף הבגד, לתוך גרביים, כובעים ונעליים. אלה שקיבלו את המרק הדליל לתוך גרב או בכנף מעילו אולצו לרוץ עם האוכל, אחרת היה עליהם לשפוך אותו.

הגיהינום הדז'אלובי נמשך 11 יום. במשך הנצח הזה חלו היהודים ונשברו לחלוטין. אז הטעינו אותם על משאיות ושלחו אותם למזריטש, שאז קראו לזה „יודן ריזירוואט".

כאן נפתח לפניהם גיהינום חדש.

ישראל גולדשטין, יהודי מריפין שנתנסה בכל העינויים, שחושל באשן של „אויסזידלונגים" מרובים. שנצול מסף כבשן הגאזים שבטרבלינקה, שעיניו ראו את מחזות הגיהינום הבלתי אפשריים ביותר ועם זה אמיתיים, לא היה מסוגל לספר בשקט באיזה מצב „פרקו" את יהודי מלאווה מהקרונות וכיצד הריצו אותם במקלות לבית־הכנסת שבמזריטש.

במשך כמה ימים גססו יהודי מלאווה. בבית־הכנסת פרצה מגיפת טיפוס, שהפילה יום־יום עשרות קורבנות. את המתים היו מוציאים בלילה בשקים. כדי שהכנים לא תדבקנה לגיטו. אוכל היו

מכניסים לבית־הכנסת דרך החלונות כדי שלא לבוא במגע עם הנגועים. מוות שחור נישא מבית־הכנסת המזריטשאי הסגור. קללות החולים ויללות הנדונים הגיעו עד לב השמים.

בבית־הכנסת המזריטשאי, בין מוות ויאוש, חיבר מישהו שיר פרימיטיבי על סבלם של יהודי מלאווה. מנין נמצא לו אז ליהודי כוח לחבר חרוזים ומנגינה לשיר — זאת אין גם אלוהים בכבודו ובעצמו יודע שכן זנח אז את יהודי מלאווה באסונם. השיר הזה — מספר גולדשטין הנזכר לעיל — נעשה המנונם האיום של יהודי מלאווה. אפילו חולי הטיפוס בחוסר תקוותם שרו את ההמנון. מבעד חלונות בית־הכנסת הגיע השיר אל הגיטו ונעשה שגור בפי גדולים וקטנים:

ווען שניי פון הימל פאלט און רעגן,
ווען פראסט אויף פענצטער טוט זיך קלעבן,
אין אַ צייט פון עלנד און ליידן
טוט מען מענטשן פון שטאָט טרייבן.

מלאַווע טוט דאָס שטעטל קלינגען,
מען האָט דאָרט יידן געצוווּנגען
צו פארלאזן זייערע היימען
נאַקעט, באָרוועס, אָן קליידונג.

טאַטעס, מאמעס, קינדער שרייען,
וואוהין זאָלען מיר גייען?
מיט נאַהייקעס טוט מען שלאָגן
און אויף אויטאָס ארויפיאגן.

נאָך דזיאַלדאָוו האָט מען אונז געפירט,
יידישע טעכטער אין אומריינס אויסגעשמירט.
יידיש בלוט איז דארט פארגאסען
אויסגעמאטערט, אויסגעשאסן.

פון דזיאַלדאָוו טוט מען ווייטער טרייבן,
אזוי ציען זיך אונזערע ליידן,
נאָך מעזריטש אריינגעטריבן
אין די „שיינע", „נייע" שטיבן.

אין מעזריטשער שול, די שיינע,
טאַטעס, מאַמעס, קינדער קליינע,
ליגען אויף די פריטשעס האַרטע
און דער עיקר — אויסגעדאַרטע.

און די מעזריטשער שול, די גרויסע —
יעדן טאָג פרישע טויטע
יעדן טאָג פרישע טויטע,
אַזוי טוט מען פאַר אונז זאָרגן:

אויף מיטאג אַ ביסל שווארצע גריצע,
דאס איז אונזער איינע שטיצע.
אביסל וואסער שווארצע זופע,
דאָס איז אונזער איינע צדקה.

מלאַווער יידן זייט געמוטיקט,
נישט שטענדיק וועט איר זיין געבלוטיקט,
קומען וועט א צייט א נייע
און ווידער וועלן מיר זיין פרייע...

בימים האפלים, כפי שאנו רואים, לא אבדה תקוותם של יהודי מלאווה, אפילו לא של חולי הטיפוס. למרות כל חוויות הזוועה ועל אף כל ההשפלות עודדו את עצמם שיקום עולם חדש „ושוב נהיה חופשיים". את הפזמון החוזר שיננו יהודי מלאווה ואחר כך יהודי גיטו מזריטש מאות פעמים.

הלחן הלבבי של השיר נתעלה להמנון מהפכני. הנבואה אמנם נתקיימה, אבל לא בשבילם.

אותם מיהודי מלאווה, שלא מתו בבית־הכנסת, נספו לאחר מכן יחד עם יהודי מזריטש בטרבלינקה. היהודים המעטים שנשארו כעבדים במלאווה או שנספו בעיירה או שהוציאו את נשמתם בתאי הגאזים של חלמנו ואושביינצ׳ים.

תארתי לעצמי, כי בבואי למלאווה אמצא בודאי אי־שם טבלת זכרון, סימן כלשהו, בו מביעה האוכלוסיה של עכשיו את זעמה על המרצחים הגרמניים ואת אבלה על הקרבנות שחיו כאן דורות על דורות והפכו את מלאווה לעיר. אלא שהפולנים במלאווה זכו במה שחזו היהודים בדמיונם בשעת יסורי הגסיסה שלהם, לא זו בלבד שלא תמצא במלאווה טבלת זכרון, אלא תראה שם טראגדיה עמוקה שבעתיים, נבלה המשמשת סוף־פסוק לתולדות הסבל והחורבן היהודי.

היהודים המעטים מבני מלאווה שניצלו באו לכאן והוציאו את גופות היהודים שנפלו בשעת הגרושים. על קבר אחים הקימו מצבה לזכר הקהילה הטבוחה. השיבלים הבודדות קיוו שהמצבה תשאר זכרון לדורות הבאים, ואם יקום כאן פעם ישוב יהודי יידע שבאדמה זו משוקע ים של מרץ ויצירה יהודית. אך המצבה לא עמדה על כנה אלא שבועות מספר. חוליגנים פולניים ניפצו את המצבה לרסיסי רסיסים. החזקתי בידי את מכיתות המצבה ונדמה היה לי שאני נמצא בשדות טרבלינקה ומחזיק בידי את עצמות קדושינו. לא, לא רק הנבלים הגרמניים השמידו יהודים, גם החוליגנים הפולניים הצטרפו לזרע המרעים ובמעשי התועבה שלהם מחו את זכרה של הקהילה היהודית במלאווה.

רק אחד בלבד הוקיע במלאווה את דבר חלול המצבה. היה זה הכומר הזקן, שהוכיח בכנסיה את צאן מרעיתו על החטא הגדול שחטאו. וזה מאשר פעם נוספת את העובדה, שרק מעוט לא ניכר שלל ושולל גם עכשיו את המעשה שעשו הגרמנים לעם ישראל שבפולין.

נאשיילסק ופולטוסק

סביבות מלאווה, צ׳כאנוב ופולטוסק מוכרות לי יפה. בראשית מלחמת העולם השניה, בשנת 1939, נעשה כאן נסיון לייצב את החזית הפולנית נגד הצבא הגרמני. אז, במשך ימים ספורים עברתי ברגל במדי חייל מאות קילומטרים, עברתי דרך העיירות וראיתי בפעם האחרונה את פניהם מפיקי הדאגה של תושביה היהודיים. זכורני, כשעברנו עייפים ויגעים על פני פולטוסק, הוציאו יהודים לצבא הפולני כדי חלב לרוות את צמאונם של החיילים. קציני המטה, הרכובים על סוסיהם, הכו אז את היהודים בפרגולים, שפכו את כדי החלב וסיפרו לחייל הפולני שהיהודים מתכוונים להרעיל את הצבא. הבהלה שקמה אז בין היהודים דמתה לרעד המחוג הברומטרי לפני סערה. בפולטוסק, באמצע השוק, עמדו יהודים במעגל והסתכלו בפנים קודרות בצבא העובר, כשהוא מת למחצה עוד בטרם הגיע לחזית. מתוך החנויות הציצו אמהות יהודיות ומעיניהן הציצה האימה. יצאתי אז מהשורה ונכנסתי לחנות יהודית לקנות קופסת גפרורים. אמרתי לאשה המודאגת:

— אל תדאגי, דודה, יהיה טוב.

האם היהודיה המסכנה התאוששה רגע וכגמול על ניצוץ הנחמה שהפחתי בה לא רצתה לקבל כסף בעד הגפרורים.

— יהיה טוב, אתה אומר? הלואי שיהיה כדברך.

ועכשיו, כשהגעתי לפולטוסק, יגעתי ומצאתי אותה חנות מכולת עצמה, שלא השתנתה כלל, אלא שהאשה הפולניה, שהיא עכשיו החנונית, זרה היא. נכנסתי גם הפעם וביקשתי קופסת גפרורים. גם הגפרורים הם אותם שמכבר הימים, אותה התוית כמלפני המלחמה, אפילו המחיר המודפס על התוית הוא זה שמלפני המלחמה: „המונופולין הפולני לגפרורים — שלושה גרושים".

רק האשה היהודיה איננה והיהודים חובשי כובעי האריג וקאפוטות הבד אינם. השוק מת, בדומה לשווקים שבכל עיירות פולין. אין לי אפילו למי להגיד שאותה אם יהודיה שבחנות לא טעתה בניחושי לבה. האינטואיציה של אם יהודיה לא תכזב.

אחרי אבידות קשות אפשר להתהלך שנים רבות מתוך רגש של אשליה עצמית שהמציאות היא מדומה, שכל האושר שאבד — חי וקיים. ורגש זה ליווני בשעה שנסעתי מעיירה לעיירה. הרי לא ייתכן שכל העיירות נתרוקנו מיהודים ושבכל מקום היה הטבח כללי ומקיף כל כך. כמובן, אם אין יהודים במלאווה אין זאת אומרת עדיין שלא אמצא יהודים בנאשיילסק או בפולטוסק.

ואני ידעתי שבעיירה הקטנה נאשיילסק נמצא אחד מבתי־הכנסת הנפלאים ביותר שבפולין. בית־כנסת עשוי עץ. בית־כנסת זה היה פלא היצירה היהודית ויהודי נאשיילסק התפארו בו. דורות מרובים עמד בית־הכנסת ושימש עד למעלותיה ומורדותיה של הקהילה. דורות רבים התפללו לאלוהים בין כתליו וכל שחיף ושחיף שבגגות צריחיה מקודש היה.

כשנסעתי עכשיו לפולטוסק וסרתי לנאשיילסק מצאתי כאן חורבן מבעית. את הרחוב הארוך ליד הכביש המוביל לפולטוסק הכרתי בקושי. אף על פי שלכאורה לא נשתנה כלום, קשה היה להכיר את הרחוב. חסרים הסוחרים והעגלונים היהודים, שיצרו אוירה של משפחתיות. שוב אינך שומע את הלשון היהודית, שעשתה את נאשיילסק לעיר. ובפעם המאה הרגשתי, שלבי נקרע בי ושיש לי רצון לצעוק, לבכות מרה למראה החורבן:

מה עוללתם לנו, אתם הגויים? על חטא מה עקרתם אותנו משורש? האם לא מסרנו לכם את מיטב כשרוננו? כלום לא בנינו לכם ערים? האם לא פיתחנו את משקכם?

את כל הטענות האלה אין לך לפני מי לטעון כאן. דומה שהקדוש־ברוך־הוא, הוא עצמו כביכול נסתלק מהעיירה.

יותר מאשר אצל כל עם אחר, שימשו אצלנו בתי־הקברות פנתיאונים לאומיים. המצבות היו האנדרטות האמנותיות שלנו. חרתי המצבות היהודיים שיקעו בפכים הקטנים שבמצבות הלוויים ובכפות ידיהם הפרושות של הכוהנים את חושם האמנותי. והוא הדין

בבתי־הכנסת. את בית־הכנסת שבנאשיילסק בנה, לפני מאתיים שנה בערך, הבנאי היהודי המפורסם מהעיר לוצק — שמחה בן שלמה. היתה זאת פנינה אדריכלית שגנזה בתוכה אוצרות של נשמה יהודית עורגת. כל אות חרותה על גבי הקירות, כל ציץ ופרח מסביב לארון הקודש והאריות המאונשים משני עברי הלוחות משולים היו לשרשים עמוקים שרק האמנות מסוגלת להנציחם.

עכשיו נותרה נאשיילסק, בלי יהודים, בלי בית־כנסת ובלי בית־קברות. כל מה שהיה בו מהיהודי כלה ואיננו. בית־הכנסת משמש מוסך למכוניות וכל האמנותי בו נעלם. לא נשארו אלא הבתים חסרי הצורה, שבלא יהודים אינם אלא כלים ריקים ומשונים, קנים מבעיתים לאיכרים פרימיטיביים.

וקשה היה לי משום כך להמשיך בדרכי לפולטוסק. אם בנאשיילסק, הקהילה היהודית מדורי דורות, לא נשארו יהודים, על אחת כמה וכמה שאין לי מה לחפש בפולטוסק האנטישמית. שם בודאי לא נשאר יהודי. שכן היתה העיר אכולה אנטישמיות מאז ומתמיד. שבילי עיר זו היו נהירים לי יפה. כאן, על חוף הנאריוו, השתתפתי שבועות מספר לפני המלחמה באימונים צבאיים ולאחר זמן קיבלתי בעיר זו את נשקי למלחמה בהיטלריזם. אנשי לב היו יהודי פולטוסק. הם ידעו לפתוח את ביתם לחייל היהודי מתוך הכנסת אורחים יהודית עדינה כל כך כאילו הפקידו בידי החייל היהודי את גורלם.

ועיר יהודית סולידית היתה פולטוסק. מרוחקת מקוו הרכבת ווארשה־דאנציג חיתה העיר חיים שקטים ושלווים. בשל ריחוקה ממסילת הברזל הגיעו לכאן הידיעות על המתרחש בעולם באיחור מה. ומשום כך זרמו חייה בנחת. הנוער היהודי כאן היה מתון יותר, היתה לו סבלנות לקרוא רומאנים עבי כרס ולאחר כך, בגן הטיול היפה, לנהל ויכוחים רציניים ו„לנתח" את הפסיכולוגיה של כל גבור בפני עצמו. החיים כאן היו שקטים כל כך עד כי כשבא פעם משה נאדיר לנשף קריאה נשאר כאן למשך שבועות אחדים, כי הנהר נאריוו זרם פה כמי השלוח ההולכים לאט ומתון מתון צעדו פה היהודים ברחובות הנקיים, כי בנות ישראל היו כאן רומאנטיות

ובחורי ישראל התווכחו כאן על המהפכה כעל זמן שיזרום לתוך פולטוסק בנחת ולא בסער, כזרום הנהר נאריוו.

הגעתי לפולטוסק בצהרי יום קיץ ומיד ברחוב הראשי היה לי הרגש שהעיר ריקה. כלתה רגל מהרחובות. שקט כזה שרר פעם בפולטוסק רק בצהרי שבתות, כשהיהודים ישבו איש איש בביתו. אותה שעה היו אפילו הנוצרים שבעיירה ממעטים בהליכה, כי חנויות היהודים היו סגורות. ועכשיו באתי באחד מימות החול. החנויות פתוחות. בשביל מי הן פתוחות? מי הם הלקוחות? אני עובר פעמים מספר ברחוב הראשי ואינני רואה שיהא מישהו נכנס לחנות מן החנויות. אני פונה והולך אל הגשר שעל הנאריוו, שמא יצאה העיר להתרחץ? אך על שפת הנהר אין אנשים ורק ילדים נוצרים מעטים משחקים ליד סירה אחת; עזים אחדות לוחכות עשב ליד החוף וכשאני מתקרב אליהן הן מגביהות ראשן, מעלות גרה ומסתכלות בי תמהות. מה לו לבן אדם במקומות אלה...

אני פונה והולך לסמטאות הצדדיות, שם שכנה לפני המלחמה האוכלוסיה היהודית הצפופה, פשוטי היהודים שבפולטוסק. כל אימת שהייתי מזדמן לסמטאות אלה נדמה היה לי כי ערב שבת היום ואמהות יהודיות מכינות עצמן להדלקת הנר. טרדה של ערב שבת. עכשיו שוררת כאן דממה, אם כי כל הבתים מאוכלסים הם.

מאז ומתמיד חנה פה צבא. תמיד הסתובבו כאן חיילים. עכשיו אינני רואה כאן שום חיילים. פולטוסק עושה רושם של במת תיאטרון עליה הוצגה תפאורה של עיר: בתים, רחובות, עצים על המדרכות, עמודי טלגראף, אלא שהשחקנים אינם. שכחו לבוא. והקהל נלאה מחכות לשחקנים ועמד והסתלק אף הוא... ועתה מסתובבים על הבמה הריקה סטאטיסטים מעטים — סטאטיסטים סוחרים, סטאטיסט מטאטא רחובות, שאין לו מה לטאטא. השחקנים שהפכו את פולטוסק לעיר אינם. את כולם עקרו והעבירו מן העולם.

הדרך לפולטוסק, לנאשיילסק, שאי־פעם היו עוברות בה עגלות טעונות סחורה של יהודים, קבלנים וסוחרים יהודיים, צעירים יהודיים שנסעו לאוניברסיטאות ולבתי הספר התיכוניים, הדרך, בה זרמו ועברו כל החיים היהודיים — דרך זו עקובה מדם יהודים, הפכה להיות שביל היסורים של יהודי פולטוסק. בדרך זו נסתיימה

באופן טראגי כל כך ההיסטוריה של הקהילה. אילו רצו היהודים להעמיד מצבות על הקברים שבצדי הכביש הזה, כי אז היה עליהם להעמיד קיר לאורך קילומטרים רבים ולחרות עליו מלה אחת: קברים. כל הדרך — קבר אחד גדול.

חזרתי העירה. חיפשתי פשוט את מישהו להחליף עמו מלה. בגן העירוני פגשתי זוג צעיר. מתלמידים מהכתות הגבוהות של הגימנסיה. ישבתי על הספסל בקרבתם והקשבתי לשיחתם. מתוך שיחת המזמוטים שבין התלמיד והתלמידה נודע לי כי בפולטוסק קיימים חיים נורמליים. התלמידה סיפרה כי בחברתה התאהב המורה ולכן היא מקבלת ציונים טובים באלגברה, אף־על־פי שאינה יודעת אפילו חשבון פשוט... הזוג המאוהב שוחח על המלך יאגלו ועל מלחמת שלושים השנה ועל שירת משוררי המופת הפולניים: אסניק וקוחאנובסקי.

הבט, בפולטוסק השוממה והחרבה קיימים בכל זאת חיים נורמליים. שני תלמידים מדברים בה על ענינים, כפי שהיו מדברים אי־אז בשעה שפולטוסק היתה מלאה יהודים כרמון. אני נכנס לשיחה עם התלמיד. הוא לומד במחלקה האחרונה ומכין עצמו לבחינת בגרות. בן שמונה־עשרה הוא. אני שואל אותו אם למד בימי הכיבוש הגרמני. באופן רשמי לא היו גימנסיות קיימות והיו מלמדים באופן בלתי רשמי. בשנות המלחמה הפסיד רק שנת לימודים אחת, בסך הכול.

ואני נזכר בצעירים היהודים של פולטוסק, צעירי ישראל האינטליגנטיים וברוכי הכשרון. הם אינם קיימים עוד. אותם שרפו על ידיעותיהם וחלומותיהם. הכחידו אותם יחד עם אבותיהם, גדעו את האילן הנפלא על שרשיו.

גם בפולטוסק לא נשאר דבר שיזכיר כי חיו כאן יהודים — יהודים חרדים, השוקדים על בתי־הכנסת והשטיבלך ויהודים מודרניים שוחרי ספריות, אגודות, בתי־ספר וחברי מפלגות פוליטיות. דבר לא נותר מכל אלה. לא שריד ולא זכר.

לפני עזבי את פולטוסק נכנסתי לדואר המקומי לשלוח מכתב, שהיה מונח בכיסי זה ימים אחדים. המנהג בפולין כיום הוא שכשאתה רוצה לשלוח מכתב רשום לחוץ־לארץ בודק אותו פקיד הדואר,

שמא יש בו מטבע חוץ. הפקיד ליד האשנב הוציא את מכתבי מהמעטפה וראה שאיננו כתוב באותיות לטיניות. עמד ונעץ בי מבט כאילו ראה לפניו הוטנטוט שנתגלגל לפולטוסק...

— אתה בן המקום? — הוא שואל אותי.

— לא, בן חוץ־לארץ — אני משיב.

— ככה... — הוא מאנפף. הכול ברור לו עכשיו. כי מה לו עכשיו, ליהודי, בפולטוסק?...

קלץ

קלץ היתה מרכז יהודי גדול ולפני המלחמה היו בה עשרים ושניים אלף יהודים. אך העמדות הכלכליות והתרבותיות שתפסו כאן היהודים, עלו בהרבה בערכן על מספרן. קלץ היתה כולה יהודית. הרחוב הארוך, שנמשך מתחנת הרכבת עד למרכז העיר וכל הרחובות החוצים אותו היו מאוכלסים בצפיפות יהודים ומשופעים בחנויות של יהודים. שלטי החנויות, הבתים עצמם, האנשים ברחובות — הכול יהודי היה. אף על פי שהשלטונות הפולניים שלפני המלחמה הכריחו את בעלי בתי־החרושת היהודיים לסלק פועלים יהודיים ולקבל במקומם פולנים, נשארה בכל זאת התעשיה שבקלץ יהודית ובעיר שלטה משפחת זאגאיסקי — בעלת כבשנים גדולים שסיפקו סיד לפולין כולה.

קלץ היתה חסרה מסורת יהודית ארוכה של קהילות פולין העתיקות כלובלין או כקראקוב. ייתכן שהיתה הצעירה שבקהילות היהודיות בפולין. לפני מאה שנים לא היה בקלץ אפילו יהודי אחד. אחרי שהותר ליהודים לגור שם, נוצרו בקלץ במשך זמן קצר, חיים יהודיים, שהלכו ושגשגו עד לשואה הגדולה בשנת 1939.

בשל צעירותה לא היו לה לקלץ גאונים ורבנים ידועי שם, לא נתברכה בישיבות מפורסמות. החיים היהודיים היו נתונים כאן בעיקר להשפעתם של תהליכי הפולוניזציה. גם לאחר מכן לא כבשה פה התרבות היהודית החילונית כיבושים גדולים. בכל זאת היתה קלץ עיר בעלת לב יהודי ויהודיה, בדומה ליהודי ווארשה ושדליץ, היו קשורים ומסורים ליהדות, לערכיה ולדרכיה. להיפך, מחמת אמידותה היה לעתים כיסם של יהודי קלץ פתוח יותר מאשר בערים אחרות, כאילו ביקשה לתקן במעשי צדקה ונדיבות מה שפגמה במסורת ובאדיקות.

השפעה מרובה נודעה בקלץ לציונות. אך גם שאר המפלגות הפוליטיות, המצויות ברחוב היהודי, תקעו כאן יתד נאמנה. ובדומה ליהודי שאר הערים האמינו גם יהודי קלץ, שהם בונים חיי נצח, וכי בנצח זה יתרחשו כל הגאולות והישועות... בשקדנותם, האמינו, יבנו מדינה יהודית בארץ־ישראל, יחוללו מהפכה סוציאלית בקלץ, יגאלו את עצמם ואת האחרים ובקלץ גופא יכו שרשים עוד יותר עמוקים...

והנה באתי עכשיו לקלץ ומצאתי בה את כל אשר יצרו היהודים, אבל מהם, מיהודי קלץ עצמם, לא מצאתי אלא שיבלים בודדות, יהודים ספורים. ולא בבתיהם הם מצאתי אותם, אלא בדרך מקרה, כשם שאתה פוגש אנשים בתחנת רכבת.

כאן שונה הכול מאשר בערים אחרות. התנועה פה עצומה, הרחובות הומים מאדם. בעיני מי שלא הכיר את העיר לפני המלחמה יהא הכל נראה כאן נורמלי. הוא לא יכיר, שעקרו מהעיר את החרוצים והשקדניים שבין התושבים.

היה זמן — בראשית 1940 — שבקלץ היו עשרים ושמונה אלף יהודים. משכבשו הגרמנים את פולין והתחילה הנדידה, או יותר נכון הבריחה של היהודים, ברחו מקלץ כמה אלפים יהודים. הם נהרו לאזור הסובייטי, ללמברג, לאחר מכאן חזרו רבים מהם „למות במיטתם הם". גם מעיירות הסביבה באו יהודים. כאלפיים יהודים באו מלודז וסביבתה. ביום ערב פסח 1941 נכלאו בגיטו עשרים ושמונה אלף יהודים. לעומת ערים אחרות היה גיטו קלץ גדול למדי. הפרנסים הפולניים שבעיר ביקשו את הגרמנים לקבוע גיטו מרווח, כי בצפיפות עלולה לפרוץ מגפה וממגפה זו עלולה לסבול האוכלוסיה כולה. הגרמנים נענו לפרנסי העיר, אך לאחר מכן נתחוור להם, כי הרצוי לפולנים הוא מנוגד למדיניות הגרמנית. הם, הגרמנים, מעונינים במגפות ובמגפות גדולות ככל האפשר, בהשמדה טבעית, בטרם יפעילו את תאי הגאזים. הם מנתקים מהגיטו את רחוב ווארשה והצפיפות „נושאת פרי": בגיטו פורצת מגפת טיפוס, המפילה ארבעת אלפים קרבנות. בגיטו פורצת גם מגפה קשה שבעתיים: שחיתות. אחד, ששמו הרמן לוי, יהודי מתבולל, מלשין על יושב־ראש היודנראט ד"ר פלץ, שהוא פועל נגד השלטונות

הגרמניים. במרץ 1941 שולחים את ד״ר פלץ לאושביינצ׳ים והוא, הרמן לוי, מקבל לידיו את מנהיגות היודנראט כסוכן רגיל של הגסטאפו. לאחר שיעשה „את שלו״ עתיד גם הוא להשרף בכבשני אושביינצ׳ים, בנובמבר 1942.

הנוער שבגיטו מכין תנועת מחתרת. אך כאן חוזרת התופעה שבכל ערי פולין: נגד היהודים עומדים לא הגרמנים בלבד. היהודים מבודדים לגמרי. הארגונים הפולניים מקבלים עזרה מחוץ־לארץ, יש להם נשק, אבל הם מסרבים לבוא במגע כלשהו עם יהודי הגיטו. הגיטו נשאר בידים ריקות ובלי כל תקוה לעזרה מן החוץ. זולת זאת אורבים לבחורים היהודיים השונאים הפנימיים — השוטרים היהודיים. הגיטו צר מדי משיהיה אפשר לפעול בו בחשאי.

ב־20 באוגוסט 1942 מקיץ הקץ על כל התקוות. אנשי ה„זונדרקומאנדו״ הגרמני ועוזריהם האוקראינים, הליטאים והפולניים באים לגיטו ובמשך ימים ספורים הם מחסלים את קהילת קלץ. ה„מכסה״ היא: ששת אלפים יהודים ליום. „המכסה״ היא: להשמיד ככל האפשר יותר יהודים בו במקום. בשעת ה„אוסזידלונגים״ מציף דם יהודי את הרחובות, את הבתים ואת הבונקרים. אלפי יהודים מתגוללים ברחובות. שבוע ימים נמשך הטבח האיום. אחת ליומיים מוציאים ששת אלפים יהודים — ב־20 באוגוסט, ב־22, וב־24 בו. לבסוף נשארים בחיים רק אלפיים ומאה יהודים בלבד, מהם ארבעים וחמשה מילדי השוטרים, רופאים וחברי היודנראט.

למשלוח האחרון חסרים שש מאות יהודים חיים — והגרמנים משלימים את המספר בפועלים שנשארו. במחנה העבודה שבקלץ נכלאים אלף וחמש מאות יהודים. בעזרתם אוספים המרצחים הגרמניים את השלל. יהודים אלה יחיו עד שישלימו את עבודתם. נשארו רק צעירים והם מתחילים להתכונן במרץ למרד. המארגנים הם: דויד בוכווינר מ„השומר הצעיר״, גרשון לבקוביץ׳ מ„אחוד״ וכמיליבסקי הצעיר. אך לתוך התנועה חודר פרובוקטור. הפרו־בוקטור הוא יוהאן שפיגל, יהודי וינאי, ראש המשטרה היהודית במחנה. הוא בא לארגון כאחד משלנו. גם הוא רוצה להיות בין המתקוממים, גם הוא רוצה לייצר נשק, רימונים. הוא רוכש את אמונם של

המארגנים והם מגלים לו את תכניותיהם. יוהאן שפיגל מאמין כי בהסגירו את הארגון יציל את עצמו ואת משפחתו. המנוול מסגיר את הארגון בידי הגסטאפו וכל חבריו מתים מות קדושים. לאחר זמן מחסלים הגרמנים את מחנה העבודה ומעבירים את הפרובוקטור לאושביינצ׳ים. הוא מוצא שם את מותו בידי שני בחורים יהודיים אדוקים, האחים שלמה ויהודה פרל, מקלץ.

קהילת קלץ שוב אינה קיימת. עם גמר המלחמה ניסתה עוד להתאושש. יהודים מעטים נצלו ברוסיה, יחידים נמלטו מהמחנות. ארבע מאות מיהודי קלץ חזרו לעירם ורצו להתחיל הכל מחדש, כמלפני מאה שנים, אך האוכלוסיה הפולנית החליטה: לאו. הם לא יניחו עוד שיהיו יהודים יושבים בקלץ. נצחונם של המרצחים הגרמניים על היהודים הוא גם נצחונם והם אינם מוכנים לוותר עליו. ובשעת הפוגרום בשנת 1946 ערכו „אויסזידלונג" בנוסח ה„זונדר־קומאנדו" הגרמני־אוקראיני. בא־כוח של הארגון הדתי היהודי שבקלץ, איזידור כהן, מביא אותי אל הבית בו נפלו רוב הקרבנות. הוא מספר לי שתכסיסי המרצחים הפולניים היו מחושבים כשם שהפרוגרום כולו תוכנן מראש, אגב תעמולה קודמת ברחובות. הפוגרום נערך בכוחותיהם המאוחדים של כל השכבות הפולניות. הם רצחו את היהודים במתינות, בקור רוח, שכן היו בטוחים, שאיש לא יפריע להם במעשי התועבה. בפוגרום השתתפו גם גבלים מכוחות הבטחון.

השלטון המרכזי חיסל את הפוגרום. כעשרה מהפורעים נורו. אפילו קצינים אחדים של כוחות הבטחון חוסלו בשל „התערבותם האטית בשעת הפוגרום". אך יוזם הפוגרום — החשמן הלונד נשאר בקלץ. והיהודים ברחו אל מעבר לגבול. הם שבעו דיים את קלץ ואת הארץ, בה אבד ונעקר והיה לאפר כל היקר להם.

בקלץ נשארו כעשרים יהודים בלבד, בהורים ובחורות, שברחוב לא תכיר שיהודים הם. איפה גרים יהודים אלה? אין איש יודע זאת. כשבאתי לקלץ מסר לי מיליציונר, שאם אני מחפש יהודים הרי הללו גרים בודאי בקרבת כוחות הבטחון, כי בעיר סתם מפחדים היהודים לגור. ואמנם באחד הבתים, הסמוך לתחנת המשטרה,

מצאתי שלוש דירות, שיהודים גרים שם. כל אחד מהחדרים הקטנים מכיל את המיטה ואת השולחן ואת התנור גם יחד. על השולחן, על המיטה ועל כירת הברזל קיימתי בערב פגישה עם כל האוכלוסיה היהודית שבקלץ. לא הצלחתי לברר מה קושר כאן את שתי עשרות הצעירים היהודיים. אשה אחת סיפרה לי, שהיא נמצאת כאן ארעית. היא מנהלת מאבק עם אשה פולניה ביחס לבת אחותה, שהאשה הפולניה מסרבת להחזירה. צעירה אחרת מהחוזרות עובדת כפקידה בחנות נוצרית. בחורים אחרים עוסקים במכירת בתים ואת הכסף הם מפסידים בקלפים ומבזבזים אותו במועדון הלילה שבקלץ. צעיר אחד הסביר לי שבין כך ובין כך הפסידו היהודים את המלחמה ולא חשוב כלל איך יגמרו את שארית ימיהם. והיושב־ראש, בא־כוח הקהילות היהודיות, הרי אינו יכול „להפקיר את האוכלוסיה היהודית" ולנסוע סתם. לפיכך יושבים פה עשרים יהודים כבתחנת רכבת. רכבות באות ויוצאות, אך הנוסעים הם ממילא בני־בלי־בית ולאן הם יכולים לנסוע?

אופייני לגבי הפולנים שבקלץ הוא כי לאחר שגורשו הגרמנים ניגשו הם לחסל כל מה שהגרמנים לא הספיקו לחסלו. הגרמנים ביצרו את בית־הקברות הקלצאי, הפכו אותו לגרדום. את הגדר ביצרו במצבות של יהודים, לאחר גרוש הגרמנים התחילו החוליגנים מחריבים את הגדר ובמשך ימים מעטים הרסו אותה לחלוטין. עכשיו הקימו היהודים גדר חדשה ובבית־העלמין הקימו אנדרטה לזכר היהודים שנפלו בימי הכיבוש ובפוגרום הקלצאי האחרון.

את בית־הכנסת הגדול והיפה הפכו הגרמנים למחסן, שם אוחסנו הכרים והכסתות שנשארו אחרי גרוש היהודים. כל הבנין הענקי היה גדוש כרים וכסתות. אחרי השחרור עשו את בית־הכנסת בית שמוש לאיכרים, המתכנסים עם עגלותיהם במגרש בית־הכנסת בימי השוק. כשהלכתי יחד עם איזידור כהן הנזכר לראות את בית־הכנסת מצאנו קבוצה של נוער פולני מתלמד שעמד ולמד לקלוע אבנים לשמשות הבודדות שנשארו שלמות. אלה הם צאצאי המנוולים הפולנים שפתחו עשרות קברים בבית־העלמין, כדי לעקור את שני הזהב של המתים; אלה הם צפיעי המנוולים, שסחבו מאות מצבות לבתיהם למטרות בנין.

את בית־הכנסת השני שבקלץ — בית־הכנסת של זאגאיסקי — הפכו למחסן ברזל.

כל מה שקרה בקלץ לאחר השחרור היה מכוון למחות כל זכר יהודי. ואפילו הפוגרום שבקלץ לא היה אלא המשך של חיסול שארית הפליטה. מהקהילה הגדולה נשארו בסך־הכל חמש מאות יהודים והרוצחים רצו לחסל גם אותם ולסיים בכך את ההיסטוריה של קיום יהודי וחיים יהודיים בעיר.

פוגרומים של חיסול כאלה נערכו לאחר השחרור בהרבה מערי פולין וכמעט שאין ספק כי אילו היה בפולין משטר אחר במקום זה של היום היו ממשיכים בפרעות החיסול, עד להשמדתה הגמורה של שארית הפליטה.

פינצ׳ב

על אם הדרך, בכביש שבין קלץ וראדום, משתרעת עיירה שלפנים היה שמה פינצ׳ב. גם היום קיימת העיירה, שכן בכניסתך לתוכה, אתה רואה עין בעין שלט גדול ועליו כתובת — להודיעך שהגעת לפינצ׳ב. גם נהג האוטובוס, בו אני נוסע, מוסר לי כרטיס לפינצ׳ב. אך כשהמכונית מגיעה סוף סוף לשוק שבעיירה מתברר שנקלעת לבית־קברות יהודי שקט. הדבר הראשון שעין היהודי מרגישה בו הן המצבות שריצפו בהן את הרחובות.

בשכבר הימים, קודם לחורבן, היתה פינצ׳ב שם דבר. בין היהודים היתה פינצ׳ב מפורסמת לא פחות מחלם. אלא שיהודים לא בידחו את דעתם על חשבון העיר, לא התלוצצו ולא מצאו בה כל דופי.

ונהפוך הוא. פינצ׳ב נחשבה לעיר רצינית, אוהבת עבודה, בעלת תפקיד פילוסופי מסויים שמוסר השכל בצדו. וכוחה של העיר היה יפה בקרב היהודים כמעין שעון עולמי. כשביקש יהודי להגיד שהשעה מאוחרת כבר היה אומר כי „בפינצ׳ב כבר האיר היום". שכן בפינצ׳ב היתה השמש מקדימה לזרוח יותר מבשאר ערי פולין ועיירותיה...

מימרה זו, „בפינצ׳ב כבר האיר היום", היתה כה פופולארית בין היהודים, שאגודת הפועלים בפינצ׳ב היו חלוצי המהפכה. זכורני כי באגודת פועלי המחט שבווארשה, נאלווקי 2א הפסיק פעם אחד מהקהל את הנואם בקריאת ביניים, ש„בפינצ׳ב כבר האיר היום". היה בכך רמז שהמרצה והשקפותיו נתישנו ושהוא מדבר על לילה בעוד ש„בפינצ׳ב כבר האיר היום". המהפכה, כלומר, עומדת כבר מאחורי כתלנו...

וכדרך הפילוסופים הסיחו יהודי פינצ׳ב את דעתם ממה שאומרים

עליהם אחרים. היו להם חיים משלהם, נוסח יהודי משלהם בעבודה ובמסחר.

פינצ׳ב היתה צמאת גאולה. פינצ׳ב הוציאה את מספר החלוצים הגדול ביותר בכל הגליל, שעלו לארץ לרוות את געגועיהם בעמק ובשרון. וקצרי הרוח שבהם הלכו אל הקומוניסטים, מילאו את בית־האסורים שבקלץ וביקשו להביא את המהפכה לא רק לעצמם, אלא למען העולם כולו. אך כשירד המבול על יהודי פינצ׳ב שכחה האנושות על הבחורים ההוזים והחולמים שבכלא קלץ ובאבותיהם האביונים.

וכשבאה המהפכה כחתף כבר הפכו חולמי פינצ׳ב לאפר, בו דישנו רבים מאוכלי פירותיה של המהפכה את שדותיהם.

הבה נערוך אפוא את הסיור ההרפתקני ברחובות פינצ׳ב. הבה ונראה בצוותא את הבתים הקטנים, בהם עמדו עריסותיהם של חולמי פינצ׳ב. על בנין קטן אחד תמצא שלט אדום, בו כתוב באותיות לבנות וגדולות של קידוש לבנה, כי בבית זה שוכנת כבוד מפלגת המהפכה. כאן יושבים כיום הנהנים מהמהפכה. כל הבתים מסביב היו לשעבר מאוכלסים יהודים. כשאתה פותח דלת של אחד הבתים תראה עוד את שני המסמרונים, שהחזיקו פעם את המזוזה. מכל רהיט ורהיט עולה עדיין ריח של קידוש והבדלה. כאן חלם על גאולה ומהפכה דור שלם. הדור כלה בעשן הכבשנים. את מקומו תפסו אותם, שירשו את מטלטלי היהודים ונכסיהם ואת המהפכה...

לפיכך אין לומר היום ש„בפינצ׳ב כבר האיר היום". שוב אין היום מאיר בפינצ׳ב. המרצחים הגרמניים הביאו עמם ליל אפלה והלילה הנצחי ירד על פינצ׳ב לגבינו, לגבי היהודים.

הגעתי הנה בבוקר סתיו. העיר היתה שקועה עדיין בשינה. בשינה היה שקוע עדיין גם השוק. ישנו הסמטאות וישנו המצבות ברחובות. בין הבתים נמה עיירה יהודית. אני מחכה לראות את היהודים. הם יצאו מבתיהם, ימהרו לבית־המדרש להתפלל במנין ראשון, ייצאו לעבודתם. החנויות היהודיות תיפתחנה. אראה את ילדי ישראל בשוק, נסוכי שינה עדיין ימהרו אל „החדר" או לבית־הספר. חיים יהודיים יפכו מסביב.

אך אין זה אלא חזיון תעתועים מבעית.

נפתחה דלת של מאפיה בכיכר השוק ואני מיהרתי להכנס, שכן מאפיה בפינצ׳ב היא בלי ספק יהודית. מצאתי שם נכרי, איכר שירש את המאפיה אחרי בעליה היהודים. האיכר שואל אותי מה אני עושה בעיר בשעה כה מוקדמת ואני אומר לו, משום מה, שבאתי לראות את העיר. עומד האיכר ומסתכל בי כבמי שאין דעתו שפויה עליו. בשום אופן אינו מבין מה יש לראות בפינצ׳ב.

אני אומר לו שבאתי לכאן לראות — יהודים. ופני הנחתום מחמיצים עוד יותר.

אני מרגיש: הוא כבר בטוח לגמרי שמשהו נפגם במוחי. יהודים? יהודים בפינצ׳ב? מה לפינצ׳ב וליהודים? הנשמע דבר כזה. יהודים בפינצ׳ב? הוא מעמיד פני תם. דבר איננו יודע, כאילו נפלה לו המאפיה מן השמים. כאילו צצו כל הבתים שמסביב לשוק והסמטאות הצרות מאליהם, בחינת יש מאין...

חוץ מקברים אלמוניים ללא שם וזכר לא נשאר כלום בפינצ׳ב. אף יהודי אחד איננו במקום שאך תמול חיו ושקקו בו יהודים.

פינצ׳ב הוא „יודנריין״. בגופותיהם שהיו לאפר דישנו יהודי פינצ׳ב את שדות סוביבור ומאידאנק. השדות סביב פינצ׳ב זרועים קברים של יהודים, קברים שאף הם נעשו הפקר.

בימי הכיבוש הגרמני ניהלו הפרנסים הפולניים של פינצ׳ב משק מתוכנן, משק חסכוני. הם סברו שמשטרם של בני הגזע העליון יעמוד לאורך ימים. וכדי לשאת חן וחסד בעיני כובשיהם ריצפו את הרחובות במצבות יהודיות. היה זה ברוח הגרמנים וברוחם הם וכדאי גם מבחינת החסכון.

והריני עומד על המצבות שברחובות פינצ׳ב ורוצה לקרוא שמות, אך שעט רגליהם האכזרי של בני אדם מחק את האותיות. ושוב אינך יכול לקרוא את הכתוב. אני רואה רק סימנים של שתי ידיים פשוקות־אצבעות, אצבעות של כהן על דוכנו. ובריחוק מה אני מכיר על אבן אחת שתי מלים: „האשה הצנועה״.

וזהו כל מה שנשאר מעיר יהודית.

אחי הפינצ׳בי, הבלתי מוכר לי, אם אתה נמצא אי־שם באחת מפינות העולם ובאבלך הקודר אתה הושב לעלות פעם על קברות אבותיך בפינצ׳ב — לך מכוונים הדברים: עיירתך הנפלאה, העיירה

של כיסופי ילדותך על כל קסמיה וזיווה, היתה לעיי מפלה. הסופה הוואנדאלית, שנישאה על פני הסמטאות, בהן צעדת את ראשוני צעדיך לא השאירה אפילו אבן, עליה תוכל להשהות את מבטך האבל. אין שריד ל„חדר" שלמדת בו ואין זכר לבית־הספר שביקרת. אפילו קבר שלם אחד של אבות אבותיך לא תמצא בעיר פרועה ועזובה זו. ספינת חלומותיך הילדותיים נטרפה וצללה במים אדירים.

אותו בוקר ראיתי כיצד נפתחו בשוק ובסמטאות הסמוכות לו חנויות מספר. בשום אופן לא יכולתי להשתחרר מהרגש שהחנויות חנויות יהודיות הן, שכן אני מכיר כל כך יפה את החנויות לממכר מלח ונפט ובדים צבעוניים. אני מכיר את דלתותיהם שבימי חולו של מועד היו פתוחות רק למחצה, שמבעד לאשנביהן הקטנים היו מציצים אבות יהודיים בעלי זקן ועיניים יהודיות טובות. ועכשיו שוב אין החנויות האלה יהודיות. מאחורי דלפקי המכירה שלהן עומדים כיום הלקוחות מאתמול, קוני הנפט והמלח והאריגים הצבעוניים. חלומם הגדול על שוד וביזה לעומת חלומות הגאולה שלך נתקיים כולו, חלום מחשכים שהפך למציאות.

גורלם של יהודי פינצ׳ב היה מר במיוחד. כל אזור קלץ שימש בשנים שלפני מלחמת העולם השניה קן לאנטישמיות לוחמת. היתה זו אנטישמיות הרבה יותר מסוכנת משנאת היהודים של פודלייסיה המגושמת. כאן, באזור זה, יצר השלטון הפולני שמלפני המלחמה את המרכז התעשייתי העיקרי, שנועד לשנות מיסודו את מבנה הכלכלה הפולנית. חצי האנטישמיות של הממשלה הופנו קודם כל לכאן. כאן היו פעולות הבויקוט שלפני המלחמה קיבלו אופי של פוגרום. וכשהגיעה השעה האיומה של חיסול יהודי פינצ׳ב סייעו מחנות של חוליגנים פולניים בידי כנופיות הגרמנים והאוקראינים בעקירתה של קהילת פינצ׳ב.

יהודים למאות, שנמלטו מידי הגרמנים, נרצחו אחר כך בידי הפרטיזנים של ה„ארמיה קראיובה", ששוטטו ביערות קלץ. באזור זה לא יכול היה להינצל אפילו יהודי אחד ולפיכך כמעט שלא נשאר בחיים איש מיהודי פינצ׳ב. אילו ניתן פה ליערות קלץ היו מגוללים לפנינו מגילה איומה של מאבק וכליון.

משנתרוקנה פינצ׳ב מיהודיה מכרו הגרמנים את רכוש היהודים לתושבים הפולניים, שנכנסו לעיר והשתכנו בבתי היהודים.

הפולני ההולך עמי להראות לי את השדה ששימש פעם בית־קברות יהודי מספר לי, כי בפינצ׳ב היו כל כך הרבה כרים וכסתות יהודיים שבשעה שפרמו אותם כדי לחפש זהב בין הנוצות הלבינה כל פינצ׳ב כשלג...

ב„שלג״ זה נסתיימה ההיסטוריה של קהילה יהודית. על פינצ׳ב ירד ליל עלטה ללא תקווה ששחרה יפציע בזמן מן הזמנים.

ראדום

היתה פעם עיר יהודית ראדום. היו שדרשו את שם העיר „רע דם" ולא כן. ראדום היתה עיר של למדנים ורבנים, של חכמה יהודית ונוסח יהודי. בפולין היהודית תפסה ראדום מקום של כבוד, כי חוץ מתורה וחכמה נשתבחה ראדום באינטליגנציה יהודית מודרנית גדולה, תעשיינים והרשתנים יהודים, סוחרים גדולים ובעלי מלאכה ישרי דרך, אנשי יגיע כפיים, יהודים עממיים בריאים ופשוטים — סבלים ועגלונים רחבי שכם וזרועות, שהיו חזקים כשם שחזק היה לבם היהודי הגדול.

שלושים אלף יהודים חיו ויצרו כאן. לעומת הרחובות הפולניים וחייהם השקטים נראתה ראדום היהודית ככוורת זו, שדבורים הומות ומהמות בה בלי לאות, עמלות וטורחות למען איזו יצירה גדולה. שם היצירה היה: חיים יהודיים לכל גילוייהם: פוליטיים, חברתיים, תרבותיים, דתיים, כלכליים. כל מה שיצרו יהודים בפולין היה פרי נפתולים קשים. על הכול הוצרכו ללחום בזעה ודם ולהגן עליו מרשע ומזדון. המנגנון הממלכתי הגדול לא עמד לימינם, להיפך. השלטון הפריע ושאף לעקור את אשר יצרו היהודים. אבל הערנות היהודית, יצר היצירה האדיר והעקשנות שלה חוללו את פלא החיים היהודיים.

ראדום היתה חוליה מפוארת בשרשרת הנפלאה של החיים היהודיים בפולין וחוליה זו נשברה ביום פלישת הגרמנים לעיר.

שנה אחת לאחר כיבוש העיר דחקו הגרמנים את האוכלוסיה היהודית המדולדלת כבר לתוך שני גיטאות. בגיטו הגדול כלאו עשרים ושלושה אלף יהודים ובקטן — תשעת אלפים. כדי לנצל את היהודים לעבודות כפייה בבתי־החרושת לנשק, אסרו תוך

איום בעונש מוות את כל סוגי המלאכה, גזרו על סגירת כל החנויות, ונאסרה עבודתם של הסנדלרים, החייטים, השענים. כל עבירה היתה כרוכה בעונש מוות. כל החיים היהודיים הועמדו מחוץ לחוק. משהבריחו קצבים יהודים בהמות לעיר ערכה הגסטאפו מצוד, אסרה את הקצבים והעבירה אותם לאושביינצ׳ים. המסחר הבלתי חוקי עלה לסוחרים בחייהם.

מרכז יחיד היה בגיטו, שסביבו התרחשו כל החיים. היה זה „בית הקפה של איטשה׳לה" ברחוב אריוואנסקה. היה זה העסק היהודי הפתוח היחידי, בורסה של חדשות ותקוות. כאן היו מפרשים את הידיעות מהחזית שנשאבו מתוך העתונים הגרמנים שהוברחו העירה. כאן פרשו את הנצחונות והמפלות של הגרמנים וגלגלו במסחר־מחתרת. כאן, בקפה זה, יצרו היהודים חלומות ותקוות. וכי מה לא שמעו ב„קפה של איטשה׳לה"? שאנגליה מתכוננת להפציץ את בתי־החרושת לנשק כדי לשחרר את היהודים. שמעו שרוסיה נושאת ונותנת עם הגרמנים על הוצאת היהודים מן הגיטו. וכך — עד שהקן היחיד של עידוד ונחמה נסגר על ידי הגסטאפו.

ביום בו פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. ב־22 ביוני 1941, הוציאה הגסטאפו לפי רשימה את כל היהודים, שברחו לאזור הסובייטי וחזרו לאחר מכן לראדום, והמיתה את כולם בירייה בתורת מרגלים רוסיים.

גן אחד יש בראדום, הקרוי „גנו של פנץ", אדמת הגן הזה היא רכושו של „הפאלקסדויטשה" פנץ. כברת אדמה זו ספוגה דם יהודי ומהווה קבר אחים ענקי אחד. לכאן היו הגרמנים מביאים קבוצות של יהודים ויורים בהם. בגן זה נורו גם אותם שחזרו מהשטח הסובייטי. אפילו אלה שנורו בעוון מסחר ברחובות או בשל „עבירות" אחרות — כולם נקברו במגרש זה. לאחר זמן נתמלא הגן מקברות החללים שנפלו בשעת ה„אויסזידלונגים". כאן מצא את קברו הרב דמתא קסטנברג, שבשעת ה„אויסזידלונג" נורה בדרך, בשעה שהוליכו את מחנות היהודים הנדונים אל הרכבת, אל קרונות הסיד.

בהדרגה ומתוך חישובים ערמומיים החניקו המרצחים הגרמניים את החיים היהודיים בגיטו. הטרור הבלתי פוסק, הרעב הגובר וחוסר

התקווה השקיעו את הגיטו ביאוש. מחמת יאוש נתפסו יחידים לשיכרות ולזנות. בימיהם האחרונים רצו לשכוח את עצמם, ליהנות ולשכוח. ואילו אחרים הגיעו בחיי הגיטו המרים לפסגות לא שוערו. בשעה שמתן חינוך לילדים היה כרוך בעונש מוות ניהלו מורים יהודיים בתי־ספר במחתרת, הרחיקו את הילדים מהרחוב המופקר.

בזמן שההורים עובדי הכפייה היו יוצאים לבתי־החרושת היו הילדים נשארים בלא השגחה ברחוב, שם ספגו אל קרבם את מלוא המרירות של מציאות הגיטו. סחה לי אשה אחת, בת ראדום, שילדי הגיטו היו משחקים בגסטאפו. הם היו תופסים ילדים אחרים כמבריחים, כחוזרים מהשטח הסובייטי, מביאים אותם לחצר, שקראו לה „גנו של פנץ" ויורים שם ב„פושעים היהודיים". הם שיחקו את המציאות הטראגית. משחקים היו במבריחים, בשוטרים, במלשינים, ביודנראט. ובילדים אלה, שאז חדלו כבר בעצם להיות ילדים, טיפלו מורי המחתרת. אסתר פרל, מורה מבית־הספר „בית יעקב" ארגנה בביתה גן ילדים, פעם אחת נתגלה הגן ורק בעמל רב ובכסף ניצלה ממוות. לאחר מכן נספתה עם ה„אויסזידלונג" הראשון.

לגיטו התחילו מגיעות שמועות על ה„אויסזידלונגים". תחילה היתה המלה החדשה בלתי מובנת ליהודי הגיטו. אך פעם אחת, כשלתוך הגיטו התגנבה בחורה שנמלטה מלובלין ומסרה, כי „אוסזידלונג" פירושה השמדה, שריפה בתאי הגאזים של מאידאנק. פרצה בהלה בגיטו. אך רצון החיים והרצון להחזיק מעמד היה כה חזק, שלאחר זעזוע ראשון התחילו היהודים מתנחמים שהעדויות אינן נכונות. לא תיתכן אכזריות כזו, אי־אפשר להרעיל רבבות אנשים, קהילות שלמות, ילדים, נשים וזקנים. לא, יהודי ראדום לא האמינו. הם האמינו „שימי חמישי בשבת השחורים" ו„ערבי שבתות שחורים", בהם עוקרת הגסטאפו קרבנות לעשרות וממלאה בהם את אדמת גנו של פנץ — הם שיא האכזריות הגרמנית.

אך מהר מאוד, ב־5 ביולי 1942, נכנסה ה„זונדרקומאנדו" הגרמנית יחד עם עוזריה האוקראינים לגיטו הקטן שבגלינצה ופקדה מתוך יריות בהלה, שבמשך עשר דקות ייצאו כל היהודים, הם, נשיהם וטפם, מן הבתים. הדבר היה בערב. הרחובות הוארו בזרקורים. האוקראינים רצו מבית לבית והרגו כל יהודי שנמצא

בפנים. חולים וזקנים גורו בו במקום. אמהות, שבשעת בהלה רצו לחפש את ילדיהם, נפלו מכדורי האוקראינים.

כל הלילה כולו נמשכה ה„אקציה". בין ערמות החללים, שמילאו את הרחובות, בוצעה „סלקציה" — בעלי כרטיסי העבודה הופרדו מאלה שדינם נחרץ למוות.

עם שחר הוציאו מהגיטו הקטן אל הרכבת תשעת אלפים יהודים, תשעת אלפים עבדים. ובשעה שהריצו את המוכשרים לעבודה אל הגיטו הגדול הגיעו לקראתם מכוניות מלאות יהודים — פלוגות עבודה, שנסעו לגיטו שבגליניצה, כדי לפנות את החללים ולאסוף את המטלטלים שנשארו אחרי גרוש היהודים.

בשעה שהגיטו הגדול לא הספיק עדיין להתאושש מהזעזוע נכנס לגיטו ה„זונרקומאנדו" יחד עם האוקראינים שלו. עכשיו חזרה אותה פרשה גם כאן. שוב השריקה הפראית, יריות הבהלה וצעקות לפתוח את החלונות והדלתות ושבמשך עשר דקות יתאספו כל היהודים ברחוב סטארה־קראקובסקה. בדיוק כמו בגליניצה נפלו רבים ליד הבתים, ליד הכניסות. הבהלה שהתחוללה שימשה לאוק־ראינים עילה לעריכת טבח ומעשרים ושלושת אלפי היהודים, שכונסו בסטארה־קראקובסקה הופרדו אלפיים, שהיו דרושים כדי להשלים את מטען קרונות הרכבת, שנשאר בהם עדיין מקום פנוי בגלל האחוז הגדול של הירויים בו במקום בגיטו הקטן.

הרב קסטנברג מודיע שהוא הולך יחד עם האלפיים; הוא הולך יחד עם קהילתו. הגרמנים מרשים לו זאת. הוא צועד בראש המחנה. אך בדרך אל הרכבת יורים בו והוא נופל.

הגיטו הגדול רצה להאמין שהאיום מכול כבר חלף, שראדום כבר נתנה לרוצחים הגרמניים את חלקה בקרבנות ובכך תסתיים שפיכת דמה של הקהילה.

אך הגורל שנועד לכל קהילות היהודים בפולין היה גם מנת חלקה של ראדום. עוד בטרם הספיקו הגרמנים לשדוד את הגיטו הקטן לאחר הגרוש ניתלו ב־14 ביולי ברחובות הגיטו הגדול זרקורים גדולים. היתה זו בשורת האימים, שהרע מכל רע הגיע. אבל אז כבר לא היתה שהות לברוח. הגיטו היה כבר מכותר. על שעריו שקדו

שומרים. בתחילת הערב האירו הזרקורים שטח גדול מסביב לעיר. דינו של הגיטו נחרץ.

בשעת הגרוש האכזרי מילאו האוקראינים את תפקידם המיוחד. בפנקסי הכליון היהודי יבואו שני השמות, גרמנים ואוקראינים, שלובים כמיצוי של שיא הפראות והבהמיות. הגיטו, הבתים, הרחובות, הקירות — הכול הוצף דם יהודי.

בבית־החולים היהודי פקדו הרוצחים שכל החולים ישתטחו על הרצפה וכך הרגו את כולם. צוות עובדי בית־החולים נצטווה לשבת לשם צילום וחיסלו אותו במכונת יריה.

אותו לילה, אור ל־15 ביולי, נתנה ראדום שמונה־עשר אלף קרבנות. כל התקוות נתבדו. אותו ערב הרגו את רוב חברי „היודנראט" שסברו שהם יינצלו. הוציאו את משפחותיהם של השוטרים היהודיים, שהובטח להם קודם שיחוסו עליהם. איש מהם לא נצול. המרצח הגרמני מצץ את דם הגיטו ועכשיו שוב לא היה זקוק לעוזרים. כל שוטר הורשה להצטרף אל משפחתו...

מקהילת ראדום הגדולה והמפורסמת נשארו ב־15 ביולי כשלושת אלפים פועלים־עבדים, שוטרים יהודים ורופאים. שלושת אלפי היהודים הללו חיסלו את רכושם של המחוסלים ולאחר מכן הלכו בדרכם של כל שאר יהודי ראדום.

חייהם של שלושת אלפי היהודים הפכו לגיהינום. לא, המלה גיהינום איננה ממצה את כל אשר נתנסו בו השרידים האלה: הם נכלאו במעין מחנה רכוז בשתי סמטאות קטנות שבגיטו הגדול לשעבר — שוואליקובסקה ושפיטאלנה. אסור היה עליהם לזוז בלי רשיון של הגסטאפו. כמפקח על מחנה הרכוז נתמנה הרוצח הגרמני שיפרס. ומנוול זה הוכיח לעבדים שנשארו בחיים כי חייהם מרים ממוות. במחנה אסור היה אפילו לתקן נעליים או להניח טלאי על בגד. כל תנועה הפכה עילה להשפלות ולעינויים. קבוצות הפועלים היו יוצאים עם בוקר תחת משמר חמור ותחת משמר חמור עוד יותר היו חוזרים עם ערב — יגעים ותשושים, מעונים, רעבים וצמאים.

ופעם קרה: השאירו חלק גדול מהיהודים במחנה. לא לקחו אותם לעבודה. בארבע אחרי הצהריים בערך בא המפקח הגרמני

ופקד להוציא את כולם אל השער ולירות בהם על שלא התיצבו לעבודה... בין האומללים פרצה יללה איומה. רבים כרעו על ברכיהם והתחננו, טענו שלא באשמתם לא נשלחו לעבודה. גזר דינם נחרץ. כל עשירי נורה. הם סודרו שורות שורות ושיפרס הוציא כל עשירי וירה בו.

תוך שבועות מספר נשחקו עובדי הכפיה. הרעב והטיפוס עזרו לגסטאפו בחיסול השרידים. הקץ האפל הלך והתקרב. לבסוף הגיע. מראדום הוצאו אחרוני היהודים והעיר נשארה „יודנריין".

אחרי חיסול הגיטאות והוצאת הרכוש חוברו האזורים האלה עם העיר והבתים אוכלסו פולנים, שקודם לכן גרו ברחובות שנועדו לשמש רובע מגורים לבני הגזע העליון — למרצחים כלומר.

בראדום חיים רק כמה עשרות יהודים. כשאתה רואה כאן במקרה יהודי ברחוב נדמה לך שהוא זר כאן והכול סביבו זר: הבתים, הרחובות, אפילו הדירה, בה הוא גר, זרה לו, כאילו לא אבותיו ואבות אבותיו בנו את העיר הזאת והקריבו לה את מיטב כוחם.

נגדעו שרשיה של קהילת ראדום. ענפיה המדולדלים מכמישים כאן בסביבה נכרית ועויינת.

סקארז'יסק

בסקארז'יסק נבנו לפני המלחמה בתי־חרושת גדולים לתעשיית נשק. המקום נועד לשמש מרכז לתוכניותיה התעשייתיות של פולין בעתיד.

לאחר כבוש פולין באה חברת המניות הגרמנית „הוגו שניידר" (בקיצור „האסאג") לידי הסכם עם ממשלת הרייך בדבר הרחבת בתי־החרושת לנשק והפעלתם בעזרת עובדי כפייה יהודיים.

החל משנת 1940 זרמו לכאן מחנות של עובדי כפייה יהודיים, מהם שנתפסו בשעת מצוד ומהם שסופקו על ידי היודנראטים באזור קלץ. לאחר זמן, בימי ה„אויסזידלונגים", הובאו לכאן יהודים מהגיטאות, יהודים ממחנות הריכוז וההשמדה, שבשעת „סלקציה" הוגדרו כמוכשרים לעבודה.

בתי־החרושת התחילו לעבוד בשלהי 1939 והפסיקו במחצית השניה של שנת 1944.

במשך הזמן הזה עברו דרך כור העינויים הסקארז'יסקאי רבבות עבדים יהודיים, שרק מעטים מהם יצאו מכאן חיים. המוות מצאם בעבודתם או שנפלו במגפות, שהשתוללו במחנה בלי הרף.

עד 1942 עסקו בהרחבת בתי־החרושת, בהוספת בנינים חדשים, בסלילת כבישים, בברוא יערות ובבנין מחנה העבדים.

בתי־החרושת השתרעו על שטח של ששה קילומטר מרובעים. השטח חולק בין שלושה מפעלים: A, B, C. כל מפעל היה לו מחנה של עובדי כפייה משלו והיה מגודר בתיל דוקרני ובכל מחנה ומחנה, להוציא את המחלקה האדמיניסטרא־טיבית, היו צריפי הגברים מבודדים מצריפי הנשים על ידי תיל דוקרני.

הגרוע משלושת המחנות היה המפעל הנודע C — בית־חרושת לחומר נפץ. בית־החרושת עמד בתוך היער מוסתר מעין אדם. כל שטח בתי־החרושת היה מוגן בגדר תיל כפולה. לכל

מחנה היה ממונה גרמני מיוחד, שלשרותו עמדו יחידות גדולות של אוקראינים מזוינים ומגוולים פולניים מקרב האוכלוסיה העירונית. גם בין העבדים היהודיים פשפשו הגרמנים ומצאו אנשים מנוולים, שהיו מוסרים לגרמנים אינפורמציה על החיים הפנימיים במחנות.

החל משנת 1942 הוכנסו היהודים לאולמי בית־החרושת. חזיתות המלחמה דרשו כמויות גדולות ככל האפשר של חומרי השמדה ולפיכך התחילו להעסיק גם יהודים. בבתי־החרושת עבדו שתי משמרות ביממה — כל משמרת שתים עשרה שעות. בו בזמן שפועלים פולניים שכירים, שמילאו, אגב, גם תפקיד של מרגלים גם נגד היהודים וגם נגד מעניהם, היו עובדים רק שמונה שעות ואחרי כל שתי שעות עבודה נהנו משתי שעות מנוחה, היו יהודים עובדים ליד חומרי הרעל שתים־עשרה שעות בלי הפסקה!

התנאים ההיגייניים וההתעללות במחנות גרמו לכך שלאחר כמה שבועות של עבודה היו היהודים מתים מרעב או מהרעלה. אחת לכמה שבועות היו הגרמנים מוציאים למגרש מסוים קבוצות של יהודים מעונים וממיתים אותם ביריה. במקומם באו מחנות חדשים מכל קצוי פולין.

חיי יהודים במחנה היו הפקר. באולמות מספר 6, 53 ו־58 הורעלו המוני יהודים ליד הדוודים, שהרתיחו בהם חמרים כימיים שונים.

נשים יהודיות, שעבדו במילוי פגזים בחומרי נפץ היו כורעות מחמת התאמצות יתר והרעלה. בעוד שהפועלים והמומחים הפולניים עבדו בבגדים מיוחדים ובמסכות היו היהודים, גברים ונשים כאחד, עובדים בלי כל אמצעי מגן.

מחמת חומרי הרעל היו העובדים מצהיבים, שערותיהם נשרפו, לאחר שבועיים חלו כולם בשחפת. במחנה התהלכו צללים צהובים שנשמו בכבדות. בתוך מפעל זה לא היה קיום לחיים כלשהם. עצי היער, בו עמדו בתי־החרושת הורעלו אף הם. אפילו צפור לא נראתה מעל שטח המחנה. בצריפים המזוהמים והנגועים לא יכלו להתקיים אפילו מלוויהם היחידים של העבדים — הכנים. רק חידקי הטיפוס והשחפת התגברו על הרעל ועל גופם המעונה של האדם.

מכסות העבודה בבתי־החרושת עלו מיום ליום. והיפוכו של

דבר — מכסות המזון. הללו נצטמצמו מיום ליום ועובדי הכפייה המו לגווע. כשהיה מצטבר מספר רב של תשושים וחולים היו אוקראינים מקיפים את המחנות והם הם שהיו מבצעים „סלקציות" בהשגחת מנהלי בית־החרושת ואנשי ס"ס. ואף־על־פי שהעבדים היו חולי טיפוס ושחפת בוצעו תמיד „הסלקציות" מתוך פחדנות שלא נשמעה כמוה ומתוך נקיטת אמצעי זהירות מצד המרצחים.

בשעת אחת ה„סלקציות" האלה הודיעה הנהלת בית־החרושת שהחולים והתשושים יקבלו מנה כפולה של מרק. משיצאו החולים והתשושים מהצריפים לקבל מרק התנפלו עליהם האוקראינים וגררו אותם אל המכוניות המוכנות. האומללים התמרדו, קפצו מתוך המכוניות ונורו במקום.

פעם שניה הבטיחו לרעבים כי כל מי שייכנס למכונית יקבל לחם. ואמנם זרקו האוקראינים פרוסות לחם לתוך המכוניות. המורעבים נכנסו למכונית לחטוף את הלחם ומיד הוסעו למקום הגרדום...

בעובדי הכפייה התעלל כל מי שרצה: היכו אותם הגרמנים, האוקראינים והאומנים הפולניים. להכות יהודי היה סימן של רצון טוב. ליד כל שולחן היו פועלים פולניים אחדים, שהיו מכים את היהודים בלי הרף בשל כל דבר של מה בכך. אפילו בעד רצון לשבת קצת בשעת העבודה היו מכים עד זוב דם. בגלל האיסור לשבת בשעת העבודה היו לכל עובדי הכפייה רגליים נפוחות.

בשל הקצב הקטלני של העבודה ארעה פעם התפוצצות. השלטונות הגרמניים פקדו שרק את הפצועים הפולניים יעבירו לבית־החולים. את היהודים השאירו במחנה, כדי שימותו מאיבוד דם. את הפצועים קל הוציאו למגרש היריות והרגו אותם. בשעת ההתפוצצות נפלו כמאה יהודים.

בשעת העבודה באולמי הפיקרין והטרוטיל היו אפילו המלבושים נאכלים ועובדי הכפייה התהלכו עטופים בנייר וחגורים בחוטי ברזל. הפנים הצהובים, השער הירוק־צהוב, הצפרניים האדומות והעיניים האדומות והדלוקות הפכו את האנשים למפלצות אדם, שהעבדים „הנורמליים" היו בורחים מפניהם, כי „הקנריות הצהובות", כפי שקראו להם, שפעו רעל.

לעתים קרובות קרה, שרבים מאלה שחזרו מהעבודה, היו הולכים לישון ונרדמים לנצח.

כשם שהיו מוציאים את הזבל של בית־השימוש, כך היו מריקים יום־יום את ארגז המתים שעמד ליד בית־השמוש.

מפלצות האדם היו מאבדים לאחר זמן מה את אומץ רוחם ומתיאשים מכל תקוה. כצללי רפאים התהלכו נטולי רצון, אפטיים. הם לא התפשטו אף פעם, לא התרחצו, לא ביקשו לעצמם כלום זולת המוות. רק בשעת ה„סלקציות" היה מתלקח לשעה קלה יצר החיים של הצללים. אפילו היחידים ששקדו על עצמם והתאמצו שלא להתפס לאפטיה ולא לאבד את אומץ רוחם — אף הם לא האמינו שייצאו חיים מהגיהינום.

אחותי, אשה צעירה, נתנסתה בשני גיהינומים: מאידאנק וסקארז׳יסק. כשנפגשתי עמה בפולין, והיא סיפרה לי על מחנה „האסאג" חזרה הרבה פעמים: „בעצם אינני מבינה למה אני חיה". תנאי העבודה היו כאלה שעל אף ההרעבה, המשמרת בת 12 השעות, בלי אמצעי מגן, בתנאים אנטי־היגייניים מזוועים הפיקו הגרמנים מהעבדים מכסות של ארבע מאות אחוז לעומת המכסות, שהיו מוציאים פועלים מומחים ממדרגה ראשונה, שנזונו כהלכה ונהנו מתנאי עבודה מיוחדים לפני המלחמה. ולעבודת העבדים נוספה גם ההתעללות השפלה והאיומה ביותר.

המושג „עבד" הוא חלש מדי בשביל המציאות של ימינו, ימי שנאת האדם. בזמנים הקדומים סימלה המלה עבד את מצבו של אדם, שהיה בבחינת חפץ בר־ערך, מכשיר עבודה, שהיה לו מחיר בשוק ובעליו ידע, שאם יענה את עבדו עד מוות, יפסיד חלק מנכסיו החומריים. בעלי העבדים המודרניים אינם מחשיבים את האדם, כי בתקופת המשטמה אין האדם עולה בכסף ואין ערך לחייו.

כזאת היתה גישתם של הגרמנים. לרשותם עמדו הקהילות היהודיות של פולין ולאחר שהשמידו את כל אלה שלא יכלו להשתמש בהם לעבודת עבדים מצצו את כוחותיהם של המוכשרים לעבודה וחיסלו אותם על ידי העבודה.

סקארז׳יסק היא דוגמה מפלצתית, דוגמה של המשטר אליו מוביל הפאשיזם, והטוטליטאריזם בכלל. ויירשם הדבר כאמת

היסטורית: סקארז׳יסק התכוונה אך ורק ליהודים. בו בזמן שיהודי העיר סקארז׳יסק הושמדו והתחיל קיומו של מחנה „האסאג" נמשכו חיי הפולנים בסקארז׳יסק כתיקונם וכסדרם. הפועלים הפולניים בבתי־החרושת קיבלו שכר נורמלי בעד עבודתם, תזונתם היתה כלפני המלחמה וגם תנאי עבודתם היו תקינים. האוכלוסיה הפולנית בעיר חיתה חיים תקינים וביום ראשון בשבת היו אמהות עוברות עם ילדיהן ליד גדרי התיל של המחנה ומסתכלות כיצד מענים אותם. „את היהודים". והרי הפולנים סוף סוף הם העם, שהפסיד במלחמה עם הגרמנים ונעשה משועבד לו. הגרמנים דרשו מהפולנים של סקארז׳יסק רק את עבודתם ואת עזרתם בחיסול היהודים. הרבה מהפולנים בסקארז׳יסק מילאו בעיקר את שתי הדרישות האלה של הגרמנים. כשהצליחו יהודים לפעמים לברוח מהמחנה לא נודע על מקרה אחד, שמנוולים פולניים לא יתפסו אותם ויחזירום למחנה ויקבלו פרס על כך.

העובדות האלה דיכאו עוד יותר את היהודים בגיהינום, ששמו „האסאג". הם נתפסו לאפטיה ונואשו מכל תקווה. שכן ידעו שאין שום כוח בפולין שיבוא לעזרתם במקרה של מרד קולקטיבי או בריחה אינדיבידואלית. המרידות המבודדות ונטולות התמיכה בווארשה ובביאליסטוק, המרידות הנפלאות ששום כוח פולני מאורגן לא הצטרף אליהן, תכנסנה להיסטוריה כעדות קדושה לאסוננו.

הייתי בסקארז׳יסק. לשטח המחנה לשעבר לא הורשיתי להכנס, כי העבודה בבתי־החרושת נמשכת. עובדים שם אותם הפועלים והאומנים הפולניים, שעבדו בימי הכיבוש. לא אחד מהפועלים האלה קיפד חיי יהודים. ברור שלא יכולתי לדרוש שירשו לי להכנס לבתי־חרושת, עליהם חל הסוד הצבאי. אלא שחיפשתי בסקארז׳יסק, בשערי בית־החרושת, לפחות טבלה, כתובת שתספר על הגיהינום שבער כאן אך ורק בשביל היהודים — במשך ארבע שנים ארוכות, רצופות אכזריות ללא גבול. לא מצאתי שמץ מזה.

על כל מה שארע ליהודים בתחומי הקילומטרים המרובעים המעטים האלה מספרים רק גברים ונשים יהודיים בודדים, שניצלו בדרך נס מתופת זה.

מייכוב

בעיר היהודים מאכעוו — בפולנית מייכוב — חיו לפני המלחמה שלושת אלפים נפש. היתה זו עיירה אמידה של סוחרים, בעלי מלאכה ואינטליגנציה.

מנזר עתיק ימים קיים בעיר. כאן שלטו מאות בשנים אחי המנזר, המייכוביטים. על צריח המנזר מונח כדור ענקי ירוק — תבנית העולם ועל הכדור תלוי צלב גדול עשוי זהב. לפי מראה מייכוב היא עיר קאתולית, אך במהותה היא יהודית שביהודית. הבתים מסביב לשוק, הסמטאות הצדדיות — הכול היה שייך ליהודים. והנוער היהודי שבעיר היה הנוער המכוון. המסחר והמלאכה היו בידי יהודים. רק הפקידות היתה פולנית והפקידים חיו לחוד. הם לא יכלו לצעוד בקצב היהודי הנמרץ. ובעיירה מילאו את תפקיד הגלגל החמישי בעגלה.

בסביבת מייכוב, בעיירות הקטנטנות, עסקו היהודים בגידול אווזים בשביל תעשיית הנוצות והפלומה. כל אזור מייכוב היווה הר געש יהודי, החיים תססו כאן בעוז, פרצו גבולות והשתפכו עד קלץ מצד אחד ומצד שני עד קראקוב.

כיום מייכוב היא העיר השקטה ביותר בעולם כולו. הר געש שכבה ושעם התפרצותו האחרונה החריב את כל החיים. שני הפנסים הלבנים משני עברי האנדרטה בטבורו של השוק מזכירים את שני הנרות למראשותיו של בר מינן. הבר מינן הוא החיים היהודיים, העיר היא בית־עלמין רוגע.

שלוש משפחות של יהודים גרות במייכוב, בסך הכול עשר נפשות. זהו כל מה שנשאר מהקהילה היהודית הגדולה והעשירה... קומץ היהודים מסתובב בעיירה כעדת אבלים שאינם יכולים להפרד

מקברי קרוביהם. שאם לא כן — מה להם ליהודים המעטים הללו במייכוב? מה הם מחפשים בעולם הזה, בעולם השנאה?

הרי אלו חידות פסיכולוגיות. באמת־מידה נורמלית אין לגשת לפסיכיקה של בני אדם, שבמשך שלוש שנים שכבו קבורים מתחת לאדמה. בנבכי נשמתם של אנשים שבמשך שלוש שנים תמימות כמעט שלא ראו את אור היום, לא ראו קרן שמש ושקיעת חמה — בנשמה כזאת חלו בלי ספק תמורות עצומות. אצל כמה מהם, למשל, הבחנתי כי חברת בני אדם זרים מכבידה עליהם. הם נוחים להתרגז ויותר מכל טוב להם כשהם לבדם. אז הם בטוחים בעצמם, הרבה יותר חופשיים מאשר בחברת „זרים" הם מרגישים את עצמם בחברת אנשים, שנתנסו בנסיונם הם. הם מבינים זה את זה, אלה הם בני אדם מעולם אחר לגמרי. בלילה, כשהם סוגרים את הדלתות בבריחים ובמוטות הם מרגישים את עצמם בטוחים וחופשים. רגש משונה של חופש מאחורי מנעולים ובריחים...

זכרונם של עשרת יהודי מייכוב גדוש זוועה. לעיניהם נספו כמה אלפי יהודים, קהילה שלמה.

גורלה של קהילת מייכוב נחרץ ב־28 באוגוסט 1942. בו ביום נתנה העיר קרבן דמים בן שש מאות נפש. כעבור שבוע ימים, ב־4 בספטמבר, חדלה קהילת מייכוב מלהתקיים.

יעקב בוכנר, אחד מתושבי מייכוב שנשארו בחיים, מתאר לי את מסעו של מחנה היהודים, שצעד לסלומניק הקטנה, שם עמדו לבצע את ה„סלקציה": מי ימות תיכף ומיד ומי לאחר מכן. בראש המסע צעד הרב דמתא, ר' חנוך שיינפרוכט, מחותנו של הרב פוזנר בוורשה. הרב צעד כקרבן הראשון של הקהילה, שנספתה בתאי הגאזים של בלז'ץ. מעטים היהודים שנצלו אז, אף על פי שמאות מהם ברחו לשדות וליערות.

יום קודם ל„אויסזידלונג" ידעו היהודים שה„זונדרקומאנדו" תבוא לכאן לחסל את העיירה, אך כל מבואות העיירה הוקפו כבר מחנות של צופים פולניים, שעמדו להשתתף ב„הצגה ההיסטורית".

הצופים הפולניים, אותם הקרויים „יונאקים", אורגנו על ידי הגרמנים לבטליונים, שנקראו „באודינסט". אותו יום הקיפו הצופים הפולניים את העיר. היהודים, שבמקרה נודע להם דבר ה„גרוש"

הקרוב התחילו בורחים. אך הצופים תפסו אותם בשדות והחזירום לעיר. אלה שהתנגדו נהרגו במקום באתים. שדות הסביבה נזרעו חללים. הצופים הפולנים הפכו את המוות למשחק ספורט — מי יהרוג יותר יהודים. בטבח ראשון זה נפלו מאות קרבנות. אך בכך לא באו הצופים צמאי הדם על סיפוקם. לא ולא.

בשעה שהובילו את היהודים לסלומניק הגיעו גם חדלי־אישים פולניים ו„התנקמו" באתים ובקלשונות ביהודים הנדונים למוות.

ב־28 בנובמבר 1942 הביאה הגסטאפו המייכובאית לעיר ארבע מאות ועשרה יהודים. היו אלה נשים, ילדים וגברים, שהצליחו בכל זאת לברוח מהעיר ביום ה„אויסזידלונג". הפרטיזנים הפולניים ביערות אולקוש רדפו את היהודים המעונים, גרשו אותם לזרועות הגסטאפו האורבת להם. ממייכוב הריצו את היהודים ליער הקרוב כודובקה והצופים המתוארים לעיל כבר הכינו שם בורות עמוקים. לקול תרועות הידד של הנוער המשתולל נורו היהודים. הפצועים הוכו באתים עד שמתו.

אך גם לאחר טבח זה לא בא עדיין יצר הרציחה של הצופים על סיפוקו. כעבור שלוש שנים בערך, עם שחרורה של מייכוב מידי הגרמנים, התחילו חוזרים לכאן יהודים מהמחנות, מהבונקרים, מפליטי היערות. התאספו כשלוש מאות מיהודי מייכוב. אז יצאו הצופים של ה„באודינסט" לשעבר וערכו בשארית הפליטה פוגרום איום. הם רצו לסיים בעצמם את מעשה הדמים שהתחילו יחד עם הגרמנים. בשעת הפוגרום נפלו שלושים איש. השאר ברחו כל עוד נפשם בם מקן הנחשים המשוחרר, ברחו לאורך ימים. הצופים הפולניים נחלו נצחון גמור על יהודי מייכוב.

וכיום יש במייכוב עשר נפשות.

גורל יהודי מייכוב לא פסח גם על קדשי היהודים. אותם הצופים הקטלניים עקרו וחיללו את בית־העלמין, שברו את המצבות עד היסוד, הרסו את הקברים וגרפו וסחבו את אבני הגדר.

הרכוש היהודי נשדד בחלקו על ידי תושבי המקום ועל ידי האיכרים, שנהרו לכאן מכפרי הסביבה.

בשעה שהייתי במייכוב הכיר יעקב בוכנר הנזכר את רהיטיו בביתו של איכר אחד — את ארונותיו, מזנונו ואת הראי שלו.

האיכר התנגד בכל כוחותיו, נשבע שהמטלטלין הם רכושו. קנה אותם, כביכול, מסוחר רהיטים. אבל בוכנר גילה במקרה באחת ממגרות המזנון את טביעת חותמו של אביו ורק אז נבהל האיכר והחזיר חלק מהגזלה...

ולא רק את הרהיטים ירשו המנוולים המקומיים. לא רק את אבני בית־הקברות, אלא גם את בית־הכנסת, את בית־הכנסת היהודי על זגוגיותיו הססגוניות. כיום משמש בית־הכנסת קואופרטיב לצרכי מזון „ספולם", החברה, המכלכלת את הקאתולים החסודים ואת האזרחים יראי האל שבמייכוב הפראית.

כיום יש כבר למייכוב קצב מיוחד משלה. גם האזרחים, גם הפקידים וגם חברי המפלגות הפולניות, מהפכניים וריאקציונרים כאחד, מהלכים בנחת, מתון־מתון, כהולכים אחרי מיטתו של מת. הרי זו לויה בלתי פוסקת של החיים היהודיים שפרחו כאן במשך דורות מרובים ונכרתו לנצח.

פיליץ

ולא רק הנוער הפולני ה„בלתי אחראי" עזר ברציחת היהודים. גם בני טובים, יוצאי חלציהם של הסלאווים האצילים, שחונכו בבתי הספר ברוח של פאשיזם ושל זלילת יהודים, והוסתו שנים על שנים על ידי מורים וכוהני דת הגשימו עכשיו את חלומם על פתרון שאלת היהודים בפולין.

הנה הגעתי לעיירה לא רחוקה ממייכוב. עיירה קטנטונת המשתרעת בריחוק מדרכי המלך של העולם. שוק יש לעיירה זו ונהר יש לה, ששמו כשם העיר — פיליץ. אלפיים ושבע מאות נפש מנתה כאן הקהילה היהודית, בעלי מלאכה שקדניים וחנוונים. למרות היותה קטנה היתה קהילת פיליץ עתיקת ימים ומושרשת. יהודיה לא הלכו בגדולות, לא היו לא עשירים גדולים ולא אביונים קטנים. ובכל זאת לא פיגרה פיליץ אף אחרי ערים יותר גדולות שבמחוז. העיר נשתבחה בספריה עשירה משלה, באגודות משלה, בחדרים ובבתי־מדרש. תחומי פיליץ היו צרים מדי לנוער האינ־טליגנטי, שחתר אל העולם הגדול, שאף לנשימה ארוכה יותר ולהתפתחות.

כל החיים בפיליץ היו יהודיים. רק מוסד מכבי־האש היה בידי הפולנים ומכבי־אש אלה עזרו בבוא הזמן בכיבוי החיים היהודיים שבעיירה.

משירד ליל הכיבוש ההיטלריסטי התחילו יהודי פיליץ למרות היותם מעטים להתארגן. הם קנו נשק, ערכו תוכניות להתגוננות אפשרית, התכוננו לדבר מה, שלבם ניבא ולא ניבא להם. הם לא הכירו עדיין את שפלות הגרמנים. כשהתחיל מבול של גזירות יורד על יהודי פיליץ טרם ידעו האחרונים שזאת היא דרך לשבירת

הגאווה היהודית, לשבירת מעצוריהם המוסריים, שיטה של התעללות באדם, עד שהוא מאבד את כבודו האנושי.

מתוך הרשימה האיומה של היודנראַטלים, ששמם יישאר לדראון בתולדות החורבן היהודי שבפולין מתבלטת לטובה דמותו של יושב־ראש היודנראט בפיליץ, יהודי מקרימולוב, ששמו פוגל. יהודי זה עשה חשבון בנפשו והבין את מטרת הגרמנים. מאיר פדר, יהודי מפיליץ, שנפגשתי עמו במקרה בעיירה, מספר לי שפוגל היה מזהיר תמיד את היהודים כי מטרת הגרמנים היא להשמידם. תחילה ניסה לרסן את הגסטאפו בכסף ובזהב. אך בני־הבליעל הגרמניים לא ידעו שבעה. ככל שהרבו לתת להם כן הרבו לדרוש עוד ועוד.

ב־5 באוגוסט 1942 הודיע פוגל ליהודי פיליץ, שסערה איומה מתרגשת ובאה על העיר. מוטב שכל יהודי המסוגל לכך, יברח אל היערות. רק מאות אחדות ברחו, רק אלה שהיה להם סיכוי למאבק כלשהו.

ב־6 באוגוסט בבוקר הוקפה העיירה טבעת כפולה של אוקראינים ומכבי־אש פיליצאים בבגדי השרד שלהם, חבושי כובעי פליז. תוך בהלה, יריות ורציחות רצו האוקראינים ומכבי־האש מבית יהודי למשנהו וגרשו את שוכניו החוצה. באמצע השוק עמדה ה„זונדרקומאנדו" של הס"ס הגרמני והתבוננה מתוך איזו התלהבות פראית משמידים עוזריהם את העיירה.

לאחר שנאספו הנשארים בחיים הורץ מחנה בן אלפיים ושלוש מאות יהודים לעיירה הסמוכה וולברום. בוולברום ביצעו הגרמנים „סלקציה". את המוכשרים לעבודה הסיעו למחנות של פלאשב (ליד קראקוב), סטרי, סאמבור, גריצה וסטאלאווא־וולה. שם, חוסלו תוך חדשים מספר. יהודי פיליץ נספו ברובם יחד עם יהודי וולברום בתאי הגאזים שבבלז'ץ.

היהודים שברחו ליערות התארגנו לקבוצות. את מעט הנשק, שהכינו מראש, לקחו אתם אל היער. את יושב ראש היודנראט, הוא פוגל הנזכר למעלה, השאירו יחד עם השוטרים היהודיים ועם קבוצת פועלים בעיירה, כדי לחסל את רכוש היהודים. פוגל זה היה בא לעתים קרובות ליער אל הבורחים ומספק להם נשק.

אחד מראשי הקבוצות היה מאיר פדר. קבוצתו כללה מאה וחמשה יהודים, שרק לחמשה־עשר מהם היו רובים. בראש קבוצה שניה התיצב נוצרי, פולני ששמו סאנדארה, איכר מהכפר ווייבקה. איכר זה אף הביא נשק ליהודי קבוצתו, שלא היו חמושים. מקרה נדיר זה, שיהא פולני עוזר ליהודים במאבקם, עודד את רוחם של היהודים במידה כזו, שהיו נכנסים לקרבות גלויים עם גרמנים ואוקראינים שפעלו ביערות שיירבוביץ, סימוב וליד הכפר דוברה. הקרבות נמשכו שבועות רבים. בשעת התנגשות אחת עם הגרמנים נפל גם האיכר סאנדרה. מתוך התעודות שמצאו הגרמנים אצל ההרוג, נודע להם מוצאו וכעונש על עזרתו ליהודים רצחו את בני משפחתו ושרפו את בתיו.

לפלוגות הלוחמות, שהוכרעו לאחר זמן במאבק לא שווה הצטרפו גם הרב הפיליצאי, קלמן והרשל בוז'יקובסקי ובנותיו, קלמן פוליבודה, יצחק בקר, יחיאל דאנציגר ואוריש ברלישקה.

פעם בא ליער יושב־ראש היודנראט פוגל ומסר שהגסטאפו הציע לו רשיון בשביל „יהודי היערות", שיוכלו לחזור לעיירה אגב הבטחה כי בפיליץ נוצר „יודנשטאט" ולפיכך לא יוסיפו עוד לרצוח יהודים בפיליץ. התחילו נוהרים לכאן יהודים מעשרות עיירות שבסביבה. הידיעה על ה„יונשטאט" בפיליץ הגיעה עד לצ'נסטוכוב. לפיליץ נהרו עכשיו יהודים מראדומסק, מז'אריק וצ'נסטוכוב. אז חזרו גם תושבי פיליץ לעיירה. במשך כמה חדשים התכנסו בעיירה ששת אלפים יהודים. הסמטאות מסביב לבית־הכנסת המו מאנשים. מעולם לא ראתה העיירה כל כך הרבה יהודים. ואז התחיל האסון.

מוולברום, הגיעו במשאיות פלוגות מיוחדות של אוקראינים, מחנות של צופים פולניים ופלוגות של שוטרים פולניים מלפני המלחמה. הפקוד היה בידי מרצחי הס"ס הגרמניים.

העיירה הוקפה שלוש שרשרות של סלאבים אצילים וטהורים ובעזרתם התחילו הגרמנים לבצע את ה„אויסזידלונג". בעיצומה של הבהלה שקמה בין היהודים, יצאו מכבי־האש הפיליצאים, בעלי קסדות הפליז, מצוידים בגרזנים לכיבוי־אש והתחילו רוצחים יהודים ברחובות. הם פשוט הוציאו בכוח יהודים מידי האוקראינים כדי להמיתם בידיהם הם. הנבלים הגרמניים חסכו הפעם את נשקם.

הם התבוננו בשקט, כיצד מבצעים העמים המשועבדים את פקודו־תיהם על צד היותר טוב. סמטאות פיליץ אדמו מדם יהודים. בפוגרום זה נפלה מחצית יהודי פיליץ בידי האוקראינים ובידי מכבי־האש הפולניים.

מאות יהודים ברחו בשעת ה„אויסזידלונג" והפוגרום, אבל נספו בדרך בידי הרוצחים הסלאביים, בידי הרוצחים של המשטרה הפולנית, מכדורי חדלי־האישים האוקראינים ובאתיהם של הצופים הפולניים.

ובפיליץ גופא נותרו שתי מצבות זכרון, שני עדים לטבח איום זה. לאחר גרוש היהודים הרסו מכבי־האש את שני בתי־הקברות, את החדש ואת הישן. הצופים חפרו שוחות עמוקות וקברו בתוכן את כל קרבנות היום ההוא. על שני בתי־הקברות העזובים מתנשאות שתי גבעות, המכסות על אלפי חללים יהודיים. וכשם שהרסו מכבי־האש את שני בתי הקברות, כן הרסו גם כל מה שהיה קדוש ומקודש ליהודי העיירה.

וולברום

שפע של דובדבנים הבשיל השנה בשעה שבאתי לפולין להשתטח על קבר עמי. הרכבת לווארשה עוברת על פני בוסתנים מאדימים ולוהטים. הדובדבנים האדומים והנוצצים על העצים נראים כים של פנסונים זערוריים, המאירים את הדרך — הדרך לווארשה. במשעולים מתערסלת קמת פז. לתוך החלונות הפתוחים של הקרון פורצים ריחות של חציר שאך זה נקצר וניחות עצי אורן...

האמנם נכון הדבר ובארץ זו שוב אין ילדי ישראל שמחים על הדובדבנים שהבשילו, על שיבלי הזהב? האם נכון הדבר, שפניהם החביבים של ילדי ישראל שוב אינם טובלים בתוך הריחות של השחת הקצורה?

הרכבת דוהרת בדרך שקטה, בפנסים פתוחים, עוברת על פני התחנות רכבת מצוחצחות. שם, מאחורי תחנות הרכבת, משתרעות עיירות, שגגותיהן מגובבים זה על גבי זה, עיירות יהודיות, הידועות לי כל כך יפה, שאני מכירן לפי הבתים המשתרעים על גבעות ובתוך גיאיות, כעדרי צאן. לא, לא ייתכן ששוב אין כאן יהודים! הגגות — הם קני המשפחה של יהודים עמלים, של אמהות שקדניות ועסקניות, הדואגות תמיד לעוללי טיפוחיהן...

הרכבת נעצרת. הנהג מכריז: „וולברום!” ולי נדמה שרק לי הוא מודיע שעלי לרדת כאן.

ברציף, לפני התחנה, אני מחפש פנים של יהודי, בעל עגלה יהודי, שיורידני העירה ושיספר לי בדרך, אגב נסיעה, על הקהל, על הגבירים היהודים שבוולברום, על המחלוקת שבעיירה — ואינני פוגש אף יהודי אחד. שמא ערב שבת היום והעגלונים היהודים הקדימו להתיר את סוסיהם מהעגלות? אני עולה אפוא לעגלה של נכרי ואומר לו שיובילני העירה.

— אל מי? — שואל אותי הנוצרי ומבטו המשונה מביא אותי במבוכה.

— סע! — אני משיב לו חמקמקות — אומר לך איפה לעצור.

הגלגלים הולמים על הכביש הקשה ובתוך ההמולה אני שואל את עצמי יותר מאשר את בעל העגלה:

— האם גרים יהודים בעיר זו?

הגוי מסתובב אלי קמעה, מסתכל בשוט ומשיב קצרות:

— היו פעם! — ומפנה לי את ערפו. הוא מצליף על הסוס והלמות הגלגלים על האבנים המחודדות מתגברת.

לא הוספתי עוד לשאול.

כשירדתי בשוק נדמה היה לי שהעיירה שוממה, שהגוי הביא אותי במתכוון לעיר עזובה. אכן, השוק הוא שוק יהודי, החנויות פתוחות, אלא שאין בהן איש, כמדומה. אצל בנין העיריה, במקום שגרו פעם יחסני העיירה ועשיריה עומד איכר שיכור ומתדיין עם עצמו. בטבורו של השוק עומדת הבאר המיותמת. עז לעסנית מגיחה מסמטה צדדית, משקיפה על השוק הריק וחוזרת כלעומת שבאה. לא הרחק מהבאר שבשוק מצויים כמה קברים של חיילים סובייטיים, אבל אין סימן, שכאן בשוק נקברה עיירה שלמה.

יהודי וולברום נתברכו באריכות ימים ובחושים בריאים — והיכן הם עכשיו? למה שוב אינם נראים בשוק, ברחובות, בחנויות? למה איני רואה ליד הבאר את הילדים היהודיים, שהיו ממלאים את השוק היהודי המולה צוהלת?

בבית המדות שברחוב קראקוב, בו גרו יחסני העיר, האלטרים והזאלצמאנים שוכן עכשיו הדואר. ובחדרים המרווחים מתהלכים זרים, גויים, והם מסתובבים על פני הטרקלינים כקבצנים שעלו לגדולה, אגב הילוך מרושל של כפריים. מה? היהודים? כן, היו פעם...

צריך לחפש את יהודי וולברום. ערב שבת בין השמשות עכשיו. בחלונות אין נרות שבת. אף בשטיבל של חסידי גור, של הארלי־כים, מאחורי בנין העיריה, אינם נראים. הקירות מכוסים דיוקני קדושים, דיוקני ישו ומרים. הבט, אלה הם „היהודים" היחידים, שמצאתי בשטיבל של גור. על מיטה פרועה יושבת כפרית זקנה שאינה מבינה מה יש כאן לראות בחדר אפל זה?

כמובן שאין מה לראות, אך מעברו השני של השוק, בסמטה צדדית, יש מה לראות: בית־הכנסת הגבוה עומד שדוד ומחולל, בכותל המזרח אתה מכיר את סימני ארון הקודש, הרצפות הרוסות, אפילו לוחות העץ של התקרה נעקרו. וגון קודר שופע מהכתלים, מרחף בחלל בית־הכנסת היהודי החרב. ממול, בבית־המדרש, גדול החורבן עוד יותר. ערמות של גללי סוסים בפינות, מבין הזבל מבצבצים דפים שהצהיבו מתוך ספרי קודש. התקרה הרוסה ושחורה, כאילו עומד הבנין חרב ועזוב זה עשרות בשנים. והרי רק לפני חמש שנים געשו כאן חיים יהודיים, חיים של ששת ימי המעשה וחיים של יום טוב ושבת.

ילדי נוצרים סקרניים מסתכלים בי. את מי הוא מחפש כאן, הזר? למה הוא מסתכל בחלונות המנופצים של בית־הכנסת ובית־המדרש? מה? יהודים? אין כבר יהודים בוולברום. ב„ביצות" נספו....

ב־6 בספטמבר 1942, בחמש לפנות בוקר הוקפה העיר שלוש שרשרות של בטליוני רצח. שום יהודי לא היה צריך להשאר בחיים. את כולם היה צריך לרצוח ולהעביר מן העולם. את שרשרת הבטחון הראשונה יצרו הצופים הפולניים — ה„יונאקים" של ה„באודינסט". את השרשרת השניה יצרו „שוטרים פולניים כחולים". את השרשרת השלישית הידקו אוקראינים ובמרכז גרשו גרמנים את היהודים מבתיהם ורצחו אותם. בוולברום נמצאו אותו זמן גם יהודי ווידזיסלאוו ואופולה. אותו בוקר מר ונמהר נדונו למוות ארבעת אלפים וחמש מאות נפש. לא כולם זכו להיירות בו במקום. רובם הוכרחו לשכב עוד שתי יממות ארוכות ומזוועות בתוך הביצות, במרחק שני קילומטר מהעיירה, כדי להישרף אחר כך בתאי הגאזים שבבלז'ץ. על שתי יממות־תופת אלה מדברים השכנים הפולנים כעל הימים המאושרים ביותר בחייהם. באותן שתי היממות נתעשרו. בעד בקבוק מים ופת לחם קטנה שילמו יהודים בנדוניית בנותיהם, בתכשיטי הירושה, בפרוטותיהם האחרונות.

יהודים שהצליחו לפרוץ את השרשרת הראשונה של האוקראינים ושיחדו את המשטרה במדים כחולים בכל מה שהיה להם נפלו ממכות גרזניהם וכשיליהם של בני השרשרת השלישית —

הצופים הפולניים. מהשרשרות האלה לא נמלט אפילו יהודי אחד.
הגרמנים הכינו למפרע עגלות כפריות וצופים פולניים חפרו בקצה היער בורות עמוקים. בתוך הבורות האלה מצאו מנוחת עולמים אלפיים יהודים, זקנים וילדים. בגדי הנרצחים, שאולצו להתפשט לפני מותם, נפלו בחלקם של הצופים הפולניים על שרותם הנאמן...

כעבור חודשיים, בנובמבר 1942, פסק קיומה של הקהילה היהודית. אותו יום בוצעה ה„אקציה" השניה. את המוכשרים לעבודה העבירו למחנה עבודה בססטרי והנשארים הגדילו את הקבר שבקצה היער אשר מאחורי העיירה.

ועכשיו עזוב השוק, בית־הכנסת ובית־המדרש מחוללים ושדודים ונרות שבת שוב אינם נראים בחלונות העיירה...

אני פונה והולך לפקוד את קהילת וולברום שבקצה היער. אני עובר על פני בית־הקברות החרב, בו לא נשאר אפילו קבר שלם אחד, לא סימן של מצבה ולא סימן של גדר — חורבן גמור. על שפת היער מתנשאת גבעה שטוחה. פרות אחדות מזדקפות על רגליהן הקדמיות ולוחכות את העשב העסיסי, שהוא כאן דשן וירוק יותר מאשר במקומות אחרים. הרועה הקטנה, השומרת על הפרות רומזת לי על התלולית ואומרת: „כאן מונחים זשידים".

כאן קבור חלק גדול של קהילת וולברום. המצבה היחידה על הקבר הענקי הם נרקיסי־בר, שהרוח גרפה לכאן מהשדות את זרעם. וזהו כל מה שנשאר מקהילה יהודית עשירה — חורבות ונרקיסי־בר...

מראה נרקיסי־הבר אינו מרפה ממני. כשאני חוזר לתחנת הרכבת נדמה לי שכל הדרך, השדות הירוקים והבתים, הכול זרוע נרקיסי־בר. ואני שומע את קולה הצורמני של הרועה: „כאן מונחים זשידים". הגרמנים טבחו אותם, הגרמנים חיסלו את יהודי וולברום. אם כן, מה עשו פה הצופים הפולניים של ה„באודינסט"? מה עשו השוטרים הפולניים הכחולים והחיילים האוקראינים?

קשה לחשוב על כך, שכן בתחנה מחכים לרכבת עשרות פולנים, צעירים וקשישים. ואיך אפשר לחשוב אם בין העומדים

כאן נמצאים כאלה, שאותו יום 6 בנובמבר היו הם בין הצופים והשוטרים ?...

במזנון תחנת הרכבת שקט וסרחון של בית מרזח. אני מזמין משהו ושואל את בעלת המזנון :

— הרבה יהודים היו בוולברום ?

— היו.

— טבחו אותם ?

— בביצות ובחורשה, ככבשים נטבחו.

— איש לא נמלט, מה ?

— רבים ברחו, אך האספסוף — היא מסננת בכעס מבין שפתיה ומביטה לעבר הדלת — האספסוף שדד את הבורחים והסגיר אותם לז'נדרמים. הטוחן התחבא אצלי שנתיים. מפני אחותי היה עלי להזהר. שנתיים ימים החזקתי אותו במרתף, אוכל נתתי לו רק בלילה, כשהכפר היה שקוע בשינה, כשהיה חושך. עכשיו בנה לי היהודי שהחבאתי אותו, בית. איכרים אחרים רק חיכו שהיהודי יביא את רכושו ואחר כך קראו לז'נדרמים הגרמניים. בכפר שלי מצאה איכרה שתי ילדות יהודיות בערמה של שחת. היא הפשילה את שמלותיהן של המסכנות על ראשיהן, כפתה אותן, סחבה אותן לאסם והטילה אותן פנימה, כשם שמטילים שקים. אחר קראה לז'נדרמים שירו בשתי הילדות וקברו אותן ליד הגורן. שתי הילדות היהודיות מפחידות אותה, מפחידות ביום ובלילה ומדריכות את מנוחתה. עמדה האיכרה והלכה להתוודות לפני הכומר, שיסלח לה את חטאה. הכומר שמע ואמר : טוב שהתוודית, אבל אני לא אסלח לך. את אשמה במותן של שתי ילדות ומוכרחה לסבול עכשיו ואחר כך, בעולם הבא, ישפטו אותך... האיכרה משתגעת, היא שומעת את צעקות שתי ה„זשידובקות" ומהגורן היא בורחת כאילו רדפו אותה השדים...

הרכבת הגיעה גדושה נוסעים. בקושי רב נדחקתי פנימה, במחלקה השניה, ועמדתי כתלוי באויר. בתוך הצפיפות לא נגעו רגלי ברצפה.

— שנתיים אחרי המלחמה ועדיין אי אפשר לנסוע ברכבת ! — צועקת אשה אחת.

חכי, דודה, מכיבוש אחד כבר השתחררנו, חכי עוד קצת ושוב יהיו חיים — צועק מישהו בתוך הצפיפות ואין יודע מי המדבר.

— מה? רע היה לכם בכיבוש הראשון? צורחת אשה אחת — שמא הייתם חסרים נעליים? לא יכולתם לנסוע ברכבת? השלטון של עכשיו נותן לכם מה שנתנו אז?

הקהל צוחק, מרוצה שנמצאה אחת אמיצת־לב האומרת בגלוי מה שיש לומר...

הרכבת מטלטלת את הנוסעים, כאילו נסעה על אבנים מחודדות. הנוסעים הצפופים והדחוקים זה לזה מיטלטלים פעם ימינה ופעם שמאלה ובתוך החדווה מעיר מישהו:

— מטלטלת כרכבת של יהודים...

— הרי זו רכבת ממלכתית! — משיב אחר כהלכה והקהל מרוצה, מאוד מאוד מרוצה.

אני מרגיש את ריחם של הצופים והשוטרים הכחולים שבוול־ברום והטרגדיה של קהילת וולברום נעשית בולטת ומחרידה כל־כך. כל מילה הנשמעת בתוך הצהלה הזאת יורדת עלי כמהלומת פטיש. אבל עלי לשתוק. אני חייב לספוג את המכות ולא לגלות בתנועה כלשהי שאני יהודי, ושכל השיחה העליזה הזאת מכוונת, בעצם, כלפי, כלפי היהודי.

כשנעצרת הרכבת בתחנת טונל ואני יוצא מתוך הקרון אני שואף מלא ריאותי אויר, כאילו נמלטתי חי דרך שלוש שרשרות של מרצחים סביב העיירה וולברום...

טונל היא צומת רכבות. על פניה עוברות הרכבות מוורשה, מצד אחד לשלזיה העילית ומצד שני לקראקוב. מלבד תחנת רכבת אין כאן כלום. אולם ההמתנה גדוש איכרים וסוחרים שעלו מאשפתות. דרך כאן נוסעים בריונים לשלזיה התחתית לבוז בז ודרך תחנה זו הם חוזרים עם שקים מלאים. אולם ההמתנה הוא איפוא יריד בלתי־פוסק של כל מיני סחורות וסוחרים.

בין הקהל ה„אציל" אינך רואה פנים של יהודי. אך כשאתה שומע את הסוחרים והאיכרים עלול אתה לחשוב שהתחנה, החלל והיער מלאים יהודים, שכן אין המלה „זשיד" פוסקת מפיהם כשהיא נפלטת בבוז ובכעס.

אני נוהג דרך חרות ויהירות, כדי שלא לעורר חשד שאני אחד מאלה שהקהל מלגלג עליהם. גם הנוסעים המחכים לתורם נוהגים דרך חרות: על הדשא, מאחורי תחנת הרכבת, הם מתפשטים וחולצים את המגפיים, כדי לנום תנומה קלה בטרם תגיע הרכבת היוצאת לווארשה. אני מטייל לתומי בין השוכבים ורואה בתוך זוג מגפיים אותיות עבריות, בתוך זוג פשוט של מגפי איכר. אני עובר כמה פעמים ורואה כבר בבירור: בפנים מרופדים המוקיים בקלף של ספר־תורה...

אני משתטח על הדשא ליד האיכר הישן ומתאמץ להתקרב ככל האפשר יותר אל המגפיים. הכפרי שוכב כשפניו למטה והמגפיים, העומדים פעורי־פה כלפי רקיע הקיץ הכחול, זועקים באותיות שחורות:

ויאמר ה׳ אל משה פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבת על הלוח את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שברת, והיה נכון לבקר — — —

יותר מכך לא הספקתי לקרוא מתוך מגפי האיכר. מישהו הודיע שהרכבת מתקרבת והנוסעים התחילו להזדרז. האיכר נעל את המגפיים, הפשיל את שקו על כתפו. נכרי זה טמן את לוחות הברית במגפיו ורץ בשק השלל אל הרכבת.

כאן בטונל נודע לי שאני נמצא בארץ, בו גונזים איכרים במגפיהם את עשרת הדברות ומוקיהם מרופדים „לא תרצח”, „לא תנאף”, „לא תגנוב”...

ווידז׳יסלאב וחנצ׳ין

ודאי שמעתם על הטרגדיה בעיירה הצ׳כית לידיצה. היתה תקופה שלידיצה השתלטה על שיירי המצפון האנושי. ללידיצה נסעו מומחים מקצועיים למצפון, שוחרי יושר, מתכנני עולם והאבות הרוחניים של כדור ארצנו. הטרגדיה של לידיצה נגעה עד לב הקשוחים ביותר שבבני־אדם, שמעולם לא הגיע לאזניהם שמע העיירה הצ׳כית. העם הצ׳כי יצר על לידיצה ספרות שלמה של רומנים, פואמות, סרטים, מחזות.

במסעי על פני ישובי היהודים בפולין נתקלתי בעשרות לידיצות יהודיות כאלה, שאין איש מדבר עליהן, ששום אדם לא כתב עליהן, שום סוכנות ידיעות לא המטירה מברקים על אודותיהן ומשוררים גדולים לא קוננו את חורבנן, לא רוממו את גיבוריהן, לא ספדו את קדושיהן.

בתוך המולת המציאות הולכות ונשכחות הלידיצות שלנו. התרגלנו לנקוט מספר עגול: ששה מיליון. ודמיון האדם חלש הוא מכדי שיוכל לתפוס, לשמע המספר הזה, לו גם חלק של תהום הדם והדמעות והסבל העל־אנושי. המספר הגלובאלי „ששה מיליון" הוא מקפצה, מעליה אנו קופצים לתוך ספירות ששוב אין לכוח הדמיון האנושי שליטה עליהן.

הבה ונעבור יחד על פני הלידיצות היהודיות האלה, על פני משואות העיירות היהודיות ושוב לא תזכירו עוד את המספר ששה מיליון, כי כוחותיו האמיתיים של אדם אינם מספיקים לו לתפוס אפילו את חורבנה של עיירה אחת בה חיו מאה משפחות יהודיות.

בפולין נפגשתי עם עסקני ציבור והיסטוריונים, שבאו לראות את החורבן. בחוץ־לארץ היה המספר ששה מיליונים שגור בפי כולם. אבל כאן בפולין לא ביקרו אפילו בעיירה קטנה אחת. הם

לא הרהיבו, שכן לא היתה מערכת העצבים שלהם עומדת בזעזוע. הם הניחו שיובילו אותם על פני הערים הגדולות, שם, ברחובות המלאים תנועה, ניכר החורבן פחות. מפני העיירה החרבה פחדו, לקונן קינות ולכתוב על ששה מיליונים הרבה יותר קל מאשר לראות עיירה אחת כחנצ׳ין. כי בחנצ׳ין ובווידז׳יסלאב כלו כל הקצים. כל יהודי המזדמן ללידיצה היהודית נשאר עומד באמצע השוק ועושה את חשבון נפשו. לאחר חשבון נפש זה אין לך כל רצון לרקוד על חתונות של זרים, להריע לסיסמאות עמים אחרים, כל הויכוחים על סדרי העולם מאבדים את ערכם ויש לך רצון לצעוק רק צעקה גדולה ומרה אחת:

— הביטו, עמים, מה עוללתם לנו! במאבקיכם הפוליטיים טבחתם קודם כל יהודים.

וכולם היו שותפים לטבח: גרמנים, ליטאים, אוקראינים, לטים ופולנים. כל אחד מהם יש לו חלק בלידיצות שלנו. אחד המרבה ואחד הממעיט. מהם תיכננו את ההשמדה, הכינוה ומהם רק השתתפו בה. הרי אלו אמיתות היסטוריות. ואת האמיתות ההיסטוריות הללו אנו חייבים לחרות בפנקסינו לדורות הבאים, כדי ששום עם מהעמים לא יוכל עוד לסחור בדמנו, למען לא יוכל עוד אחד מהם ללטוש את חרבו באש הדליקות של עיירתנו.

הנה הגעתי לעיירה בקרבת מייכוב. ווידז׳יסלאב שם העיירה. הנהג עצר פה את המכונית במגרש גדול ושומם, בין חורבות, ואמר לי שרגלינו עומדות בשוקה של ווידז׳יסלאב. אך מלבד חורבות אינני רואה דבר. לא שוק ולא בתים ולא חנויות — שמה ושאיה.

בעבר הלא רחוק היתה ווידז׳יסלאב עיירה יהודית תוססת. בית־כנסת היה לה והמסחר והעבודה פרחו בה. הירידים שבימות החול היו כאן גועשים, סואנים ודומה היה שלא בסוסים ובפרות סוחרים כאן, אלא בעולמות שלמים. וימי השבת בווידז׳יסלאב היו שקטים וצנועים — קרבן תודה לרבון העולמים על הבריאה. והיהודים היו כה מבוררים ומושרשים כאן בהווי שלהם, שהיו בטוחים כי בבוא המשיח (והוא בוא יבוא בלי ספק) יפקוד קודם כל את ווידז׳יסלאב, בה ימצא לבבות יהודיים לוהטים ושבתות של אורה. וגם הנוער היהודי המודרני ציפה למשיח. אמנם, הוא

ראה את המשיח קצת אחרת. משיחו היה מעודכן יותר והביא עמו סיסמאות מהפכניות מדעיות מוגדרות — לכל עמי העולם המדוכאים. הנוער היהודי של ווידז׳יסלאב רצה בשחרור לא רק לעצמו, אלא גם לעמי אוקראינה ופולין, לטלאנד וליטה, — לכל העמים כולם. אך משנשלחה המאכלת הגרמנית לווידז׳יסלאב דאגו גם האוקראינים, גם הליטאים וגם הפולנים שזו תעמיק לחדור ללבה של העיירה היהודית ושלא רק החיים היהודיים יישמדו, אלא שגם הבתים וכל מעשי ידי היהודים על האדמה הזאת יימחו לנצח.

היום מגודל השוק של ווידז׳יסלאב דשא ועשבים שוטים. מהסמ־טאות השלמות שהיו מאוכלסות גם קודם פולנים באות עזים ללחוך את עשב השוק ואת צמחי הבר, שעלו על חורבותיהם של יהודי העיירה.

באותו אזור מצויה עיירה אחרת, הדומה בדיוק לווידז׳יסלאב. חנצ׳ין שם העיירה.

כשהגעתי עכשיו לכאן נדמה היה לי שהעיירה הועתקה למקום יותר רחוק. ייתכן שאם אמשיך לנסוע אמצא את העיר על יהודיה, על בתי תפילתה וספריותיה. אפגוש את הנוער החנצ׳ינאי הנאור. אך הנהג אינו ממשיך בנסיעה. כאן חנצ׳ין, הוא טוען. ואני אינני רואה עיירה, אלא חורבה מדכאה, ישימון מהלך אימה כאילו התחוללה פה מגפה שחורה ועשתה שמות בעיירה.

נדמה היה להם לפולנים שבחנצ׳ין שאם ייפטרו מהיהודים יחיו חיי אושר. העיר תגדל ותשגשג בלי חנוונים, בלי בעלי מלאכה, בלא נגרים ושענים, בלי כל העסקים האלה המכערים, לדבריהם, את ערי פולין. אלא שהכנופיות הפולניות הטמאות, שעזרו לגרמנים ולאוקראינים לפנות את העיירה מיהודים, עשו זאת באופן כה יסודי, שאפילו בית אחד לא נשאר עומד על תלו. בטבורה של העיר אתה רואה בקושי בן אדם עובר במרוצה. אני עוצר איכר אחד ושואל אותו איזהו מקומו של בית־הכנסת היהודי לשעבר, של בית הקהילה. הוא מסתכל סביבו, מגרד את פדחתו ומשיב קצרות:

— האדמה בלעה הכול.

— ובית־הקברות היכן הוא?

— הכול הוא בית־קברות — משיב הוא ובורח.

וגם אני בורח מחנצ׳ין, שהפכה בית־קברות חרב, בו לא יוכל יהודי להשתטח על קבר אבותיו.

כך נראות הלידיצות שלנו, שאך תמול היו עיירות יהודיות תוססות והיום אין איש פוקד אותן. הן מחכות שמישהו ייזכר בהן, יגולל את פרשת חייהן ויבכה את אובדנן.

צ'נסטוכוב

מי שלא הכיר את צ'נסטוכוב לפני המלחמה לא יעלה אפילו על דעתו מה התרחש כאן זה מקרוב. הרחובות הומים מאדם, מתיירים, ילדים ועגלות ילדים, תלמידים ותלמידות לרוב. להר הקדוש „יאסנה גורה" נוהרות חבורות חבורות של כפריים וכפריות יחפים. בצלצול מצלצלים פעמוני המנזר והכנסיה. איצטלות שחורות חולפות בשדרות. פועלים חוזרים מבתי־החרושת, נשים צעירות לבושות בהידור מטיילות, כולן חיוכים, דרך חרות. יום קיץ בכרך.

כשפינו הרוסים את הפולנים מאזורי המזרח השתקעו פולנים רבים מגליציה המזרחית גם בצ'נסטוכוב. עין זר לא תבחין אפוא, שחלו כאן תמורות תהומיות. רק הנכנס לאזור היהודי ורואה את תלי החורבות ישקע על כורחו במחשבות וישאל את עצמו: איזה מין עם, איזה מין בני אדם שכן פה, שעמדו והרסו כל־כך את בתיו ועקרו אותו מהשורש?

פעמוני צ'נסטוכוב מצלצלים. צלצולם לא נפסק והחדגוניות החגיגית שלהם לא נשתנתה במשך כל הזמן הרב בו נתחולל בעיר אחד המחזות האפלים ביותר של אבדן יהודי פולין. בדיוק כך צלצלו בשעה שבעיר חיו ארבעים אלף יהודים וכך הם מצלצלים היום בשעה שברחבי העיר הגדולה מפוזרים שש מאות יהודים שכולים ומיותמים, בני־בלי־בית.

איזו יהדות שרשית פרחה כאן, זאת יוכל לדעת רק מי שראה את צ'נסטוכוב לפני המלחמה, ומה פירושה של השמדה ביאולוגית יוכל להבין רק מי שביקר בצ'נסטוכוב בשנת תש"ח.

מאז ומתמיד היתה צ'נסטוכוב עיר קאתולית קנאית, קלריקלית. המנזר וההר „יאסנה גורה", עליו מתנוסס המנזר, סימלו את הקנאות והפיגור החשוכים ביותר בפולין. אבל כשהיית בא לצ'נסטוכוב היית

נופל לתוך ים של יהדות, שבמרצה התוסס ובססגוניותה קבעה את פרצופה של העיר.

בתי־המדרשות, השטיבלך ובתי תלמוד־תורה של צ׳נסטוכוב; אגודות פועלים ומועדונים, ספריות, עתונות מקומית, מפלגות פוליטיות בעלות אמביציות של גאולה ושידוד מערכות עולם. התנופה התרבותית של ארבעים אלף יהודי צ׳נסטוכוב עשתה רושם כאילו כבשו היהודים עולם מלא. והוא הדין בעולם הפולני שוצף האיבה. נדמה היה להם לפולנים שלחיים היהודיים התוססים יש רק מטרה אחת — להשתלט על צ׳נסטוכוב. הם לא רצו לראות את הכוח היהודי היוצר, המקים בתי־חרושת ובתי־מלאכה, היוצר ערכי תרבות משלו. בויכוחים הפוליטיים הסוערים, שהיו נמשכים גם ברחובות ובשדרות הטיול, ביקש הנוער היהודי לחשל את הגאולה, להחיש את השחרור.

גם אז צלצלו פעמוני הכנסיה, אך צלצולם הוחרש בתוך המולת החיים היהודיים. היום, כשאתה עומד על חורבות האזור היהודי, נשמע צלצולם כתרועת נצחון מחרידה על החיים היהודיים שכלו.

לפני שנים רבות, עוד בטרם הגיע המטורף הגרמני לשלטון, פתחה הכמורה הצ׳נסטוכובית במאבקה נגד היהודים. המנוולים של צ׳נסטוכוב לא העזו בכל זאת לצאת במאבק גלוי נגד היהודים.

חלומם לא נתגשם אלא לאחר שקלגסי היטלר כבשו את פולין. היה אז מקום לחשוב כי אותה שעה היסטורית, כשפולין הוכרזה כארץ בלי מעמד מדיני, יחשב העם הפולני את דרכו, יראה את שונאו האמיתי ויאזור כוחות נגד משעבדיו. אולם לא, זאת לא ראו הפולנים. כשבישרו הפעמונים את ראש־השנה החדש לנוצרים 1940 יצאו חדלי־אישים פולניים לרחובות היהודיים והציתו את בית־הכנסת העתיק ואת הסינגוגה.

זה היה מתן אות מצד הפולנים לחיסול היהודים בידי הגרמנים.

בשעה שאתה עומד על חורבותיה של צ׳נסטוכוב היהודית אתה רואה עין בעין, כי הדליקות ההן מה־31 בדצמבר 1940, מעשי ידי הנבלים הפולניים, היוו את בשורת הכליון היהודי הגמור.

עד ליולי 1942 נדמה היה להם, ליהודי צ׳נסטוכוב, שהם יצליחו

להחזיק מעמד. זה למעלה משנה היו היהודים כלואים בגיטו לעתים קרובות נשאו על פני הגיטו ענני סופה. הרוצחים הגרמניים החזיקו את היהודים בקביעות בפחד תמיד, אבל היהודים האמינו שהם ייצאו ידי חובתם בקרבנות מעטים. חמש־מאות יהודים נתפסו והובלו להרובישוב, לסלילת כבישים; ארבעים עסקנים סוציאליס־טיים ומהפכנים משנת 1905 חוסלו; תפיסת יהודים לעבודה במחנות שבעיירות הקטנות היתה מעשה שבכל יום — אבל הגזע יישאר, בגזע עצמו לא יפגעו.

אך המרצחים העזו לעשות זאת.

כשהגיע לצ׳נסטוכוב רוצחם של יהודי צ׳כיה — דגנהארט — היו בגיטו ארבעים ושמונה אלף יהודים. תפקידו של מנוול זה היה להעביר את חמשים אלף היהודים האלה מן העולם.

בעצם, הרגישו יהודי צ׳נסטוכוב שהשואה מתקרבת. מווארשה, מקלץ ומלובלין כבר הגיעו הבשורות האיומות על „אויסזידלונגים", „סלקציה", „זונדרקומאנדו", ו־„פערניכטונגסבריגאדה". אבל המרצח דגנהארט הרגיע את הגיטו. מפעלי „האסאג" עובדים, מכונות „מטאלורגיה" פועלות, בתי־החרושת עובדים ויש צורך בעבדים יהודיים. מכונת הרצח הגרמנית זקוקה לעבדים חיים. דגנהארט פקד על יושב ראש היודנראט קאפינסקי שישלח את השוטרים היהודיים לרחובות הגיטו, להרגיע את היהודים הנפחדים.

אך ביום הכפורים, ב־21 באוגוסט 1942, עם שחר, נכנסה לתוך הגיטו הז׳נדרמיה הפולנית יחד עם יחידות של אוקראינים ולטים מה„פרניכטונגסבריגאדה". יחד אתם נכנסו לגיטו בני־בליעל פולניים, שהתחילו מכים יהודים ברחובות.

בגיטו פרצה בהלה, דגנהארט הרגיע: „אויסזידלונג" אין פירושו מוות, אלא עבודה; עבודה במקומות אחרים. ה„אויסזידלונג" יבוצע לפי אזורים. מיד נסגרו הרחובות קרוטקה וגאריבאלדי. ביום הראשון של ה„אקציה" נעקרו מהגיטו 8500 יהודים, שהועברו לטרבלינקה ומאות יהודים מצאו את מותם בבתים ובמחבואים.

האקציה נמשכה עשרה ימים. בימים ההם נספו בתאי הגאזים של טרבלינקה ארבעים ואחד אלף מיהודי צ׳נסטוכוב וברחובות נפלו אלפיים.

גם כאן, כמו בהרבה ערים אחרות בפולין, היתה תנועת מחתרת יהודית. אך כמו בכל מקום היתה גם כאן משותקת בגלל היחס העויין והקישח מצד הסביבה. היהודים, שברחו מהגיטו בשעת ה„אויסזי־דלונג" נתפסו על ידי הפולנים החשוכים והקנאים והוסגרו לז׳נדר־מריה הגרמנית. כמעט כל היהודים שברחו ליערות נפלו בידי קבוצות פארטיזאניות ריאקציוניות. מנהיג המחתרת, זילברברג, התאבד לאחר שהתנועה ומחסן הנשק גם יחד נתגלו. לפני מותו הספיק עוד זילברברג להרוג ביריה גסטאפו אחד ולפצוע קשה גסטאפו שני.

יהודים אין להם לאן לברוח, אין להם עוזר ותומך. הם נשארו לבדם בעולם של שנאה שלא היתה עוד כמוה.

חמשת אלפים עבדים הושלכו לתוך גיטו מצומצם כדי לגווע בהדרגה בבתי־החרושת של „האסאג" מטיפוס או להיספות בטרבלינקה.

הנבלים של הגסטאפו מספקים את יצרי הרצח שלהם בשרידים אלה של עיר פורחת. עוד במשך שנה שלמה כמעט נמקים עדיין אלפי יהודים בבתי־החרושת של „האסאג" ו„מטרו". כשאתה מדבר עם יהודי משארית הפליטה הצ׳נסטוכובית קשה לך לתפוס מנין בא להם, לעבדים מעונים ומושפלים אלה, כוח פיזי להחזיק מעמד בגיהינום זה. הם היו עדים במו עיניהם כיצד רצחו אוקראי־נים, גרמנים ולטים את הילדים בנפצם את ראשיהם אל קירות האבנים. לעיניהם פוצצו הגרמנים את הגיטו, פוצצו בדינאמיט בית אחרי בית. מתוך הבונקרים הבוערים יצאו אמהות, שנסתמאו מרוב ישיבה בחושך יחד עם עולליהם וכדורי המרצחים קידמו אותן ברגע צאתן.

בצ׳נסטוכוב אתה יכול לראות עכשיו את שרידי הבונקרים. כאן שכבו יהודים והתחבאו במשך חדשים וחיכו לגאולה שלא באה. כאן בשוק הקטן התחולל ה„אויסזידלונג" האיום ובחורבות אלה גילו באחד המרתפים את מחסנה של תנועת המחתרת.

בשעה שאני משוטט בין החורבות מצלצלים פעמוני צ׳נסטוכוב ונדמה לי שהם מצלצלים כך בלי הרף את צלצולם החדגוני שלא

הפסיקו אותו במשך כל אותן השנים שרצחו ועינו כאן את היהודים עינויי מוות.

לאחר השואה הגדולה חזרו לצ׳נסטוכוב אלף וחמש מאות יהודים. הם באו מתוך אמונה מחודשת. את סיסמאות השחרור חרתו בלבם והתחילו לבנות מחדש: ישיבה חדשה, בית ילדים חדש. הקימו את המפלגות הוותיקות, יצרו קהילה, שהרי בעבר הרחוק היה זמן שבצ׳נסטוכוב לא היו יותר משלושה מנינים של יהודים. משלושת המנינים האלה גדלה במשך הזמן עיר יהודית בת ארבעים אלף נפש, עם בתי־כנסת ובתי־מדרשות, עם ישיבות וחדרים, עם מפלגות פוליטיות ועמל של יצירה.

מצלצלים פעמוני צ׳נסטוכוב ומצלצלים פעמוני קלץ. בקלץ פורץ פוגרום. האשליה הגדולה של יהודי צ׳נסטוכוב נשברת כתקרתו של בונקר חרב. האמונה מתנדפת. יהודים בורחים לכל אשר תשאנה אותם רגליהם, למקום בו הם מדמים למצוא מחסה לראשם.

עתה נשארו בצ׳נסטוכוב שש מאות יהודים. עקשנים? מאמינים? חולמי חלומות?

קשה לתכן לב יהודי שעל ראשו חלפה סערה כזו.

רבים עיפו מרוב נדודים. הם רוצים להשליך עוגן בחופה של אמונה חדשה, מקום שהשלטון הקיים עכשיו בפולין יגן עליהם ועל מעשי ידיהם. מהם לובשים מסכה של פולנים, מטים אוזן לצלצולם של פעמוני המנזר וחושבים שאם לא להם כי אז, אולי, לילדיהם צפונה תקווה כלשהי בצלצול זה... והשאר רואים לפניהם אוקינוסים רחבים ושוצפים ואולי תימצא להם על פני המים הרבים אוניה, שתביא אותם לחוף מבטחים, בו הם עתידים לשכוח את צלצול פעמוני הכנסיה על הר האיבה, המתנשא מעל הקהילה הקדושה צ׳נסטוכוב לשעבר.

אלקוש

אלקוש או אלקיש, בפי יהודי המקום, היתה קהילה יהודית עתיקה. בסביבת העיירה נמצאו מכרות הכסף הראשונים על אדמת פולין. כאן קבע את מקום מושבו קאזימיר הגדול ובעיירה השליכו עוגן היהודים. היהודים הם הם בעצם שבנו את העיר, בנו את השוק, את הרחובות ואת הבתים, הם שהפיחו חיים באזור הזה.

המלך קאזימיר מת. מקום מושבו — ראבצ׳ין — במרחק שני קילומטר מאלקוש נהרס, מכרות הכסף נדלדלו. הקהילה היהודית נשארה והוסיפה להתפתח ולגדול במשך מאות שנים.

אלקוש הוא מקום נידח. מוקפים יערות גדולים ועמוקים, חיו כאן היהודים חיים של שלווה ויושר. הם לא רצו כלום משל אחרים: לא מתרבותם של אחרים ולא ממנהגיהם. היו להם חיים עצמיים שורשיים, דרכים ולבוש משלהם. זעזועי העולם הגדול הגיעו תמיד לאלקוש לאחר ציגון, שלא בנקודת הרתיחה. לכאן לא הגיעו מעולם מהפכות. המלחמות עברו כרוחות פרצים ויהודים המשיכו בבנין בהרחבת העיר, בפתיחת רחובות חדשים, בהכשרת מקום לדורות חדשים.

החיים כאן היו כה שקטים, עד כי בבואי עכשיו לאלקוש מצאתי בין השרידים המעטים של ספרים יהודים שנתגלגלו לידי פולנים. תעודה נדירה — הוכחה לשלווה נפלאה, לקצב מתון, בלתי שכיח, ששום טכניקת מסריטים אינה מסוגלת לבצעה.

בכריכת עור נהדרת ומעוטרת, כתב־יד של גביר העיירה, שווארצבוים. עם מבט ראשון נדמה לך, שזה ספר של שו״ת, חבור רבני, שבא לחדש. ולא היא. בבהירות מאין כמוה, בעברית רבנית למחצה ובאידיש למחצה, אתה רואה מחקר המשתרע על כמה מאות עמודים, איך צריך לנהל בוכהלטריה מסחרית... הוא מלמד איך לנהל

את הפנקסים כדי שלא להתרושש, שתמיד יהיה נגד עיניך הסיכום האחרון למען תדע מהו בעצם מצבך בעולם הזה. שכן, אומר הוא, אנשי שלומנו מזיעים, רחמנא לצלן, מדמים בעצמם מי יודע כמה הם מתעשרים, שהעסקים טובים הם והכסף יורד עליהם כגשם נדבות ובסך הכול הם מגיעים חס ושלום לבאנקרוט, ונקברים תשע אמות באדמה.

בין שתי טבלות עור חרוטות אלה גנוזה אפוא לא מסה בטלנית על פנקסנות. משתקפת כאן תמונתה של עיירה יהודית שקטה וחייה השלווים. כשהמחבר אומר, כי בין אנשי שלומנו מזיעים ר״ל, הוא בא ללמד את יהודי אלקוש שאין מה למהר, הגאולה רחוקה עדיין ולכשיבוא המשיח לא ישכח בודאי את אלקוש ויטריח את עצמו לכאן בכבודו ובעצמו וממגדל השוק שבאלקוש יריעו שופרות הגאולה.

בשעה שקגלסי היטלר השתלטו על פולין מצאו באלקוש שלושת אלפים וחמש מאות יהודים. תשעים אחוז של האוכלוסיה הכללית היו יהודים. הפולנים, שהיוו את שאר עשרת האחוזים, היו פקידים ושוטרים. כל החיים הכלכליים, המסחר והמלאכה, היו נתונים איפוא בידי היהודים. משנכנסו הגרמנים נעשו חיי היהודים הפקר, רכושם הוחרם, עסקיהם נסגרו.

לאחר זמן בא קומיסאר שקיבל לידיו את כל העסקים. בקומיסאר זה קשור מעשה יוצא מגדר הרגיל.

בחודש ספטמבר 1941 גורשו יהודי העיירה לכפר הסמוך סיקורה, שם הוקם גיטו. את איכרי הכפר, להיפך, העבירו העירה והושיבום בבתי היהודים.

החיים, תחילה בעיר ואחר כך בגיטו, הפכו גיהינום של רעב תמיד. המרצחים הגרמניים החליטו להרעיב את היהודים עד מוות. פעם אחת יצאו שלושה יהודים מהגיטו והשיגו לעצמם קצת תפוחי אדמה. הגרמנים תפסו את היהודים ובתור עונש תלו אותם על שלושה עצי אוג והשאירו אותם כך במשך יממה שלמה, ששאר היהודים ילמדו לקח.

ביוני 1942 הגיע לאלקוש ה„זונדרקומאנדו" בלווית שודדים אוקראינים ובהשתתפותו של יושב ראש היודנראט הסוסנוביצאי,

מאניק מרין, בוצע חיסולה הגמור של קהילת אלקוש. כמו בכל מקום בוצע ה„אויסזידלונג" גם כאן מתוך אכזריות איומה. עוללים „גורשו" לאושביינצ׳ים בתוך עגלותיהם. אצל הצלם הפולני במקום נשתמרו מ„אויסזידלונג" זה צלומים שאני מפרסמם בספרי.

מכל היהודים השאירו בעיר ששה־עשר בעלי־מלאכה מומחים, שהוטל עליהם להקנות את מקצועותיהם לפולנים. שנה שלמה ישבו היהודים בבתי־מלאכה מיוחדים, סביבם ישבו קבוצות של צעירים פולנים, שהיו צריכים ללמוד מהנדונים עבודות אינסטלציה חשמלית, תקון מכשירי ראדיו, הכנת רהיטים, סיכוך גגות, או הכנת סוללות חשמליות. מקבוצה זו של פועלים מומחים, שלאחר מכן נשלחו למחנות שונים וניצלו לבסוף, נמצאים עכשיו באלקוש שלושה: האחים יוסף וטוביה זילברשאץ, ומשה ליב גרוסמאן.

לאחר גרוש היהודים הרסו הפולנים לגמרי את בית־הקברות היהודי. בחלקי מצבות רוצפו הרחובות, הגדרות מסביב לבתי הפולנים אף הם ממצבות נעשו. חצר הגימנסיה הממשלתית והליצאום גם היא רצופה מצבות שלמות וכמלאי לשעת הצורך מונח כאן הר של מצבות. לשעבר, בימי הכיבוש, שימש הבית הזה משכן לנוער ההיטלרי. כל מקום שאתה פונה אתה מוצא שרידים של חיי היהודים. חלקים מגדר בית־העלמין אתה מוצא בחצרות הפולנים. הכול נשדד על ידי היורשים הפולניים.

יוסף זילברשאץ סיפר לי: משבא לאחר השחרור העירה היו כל החנויות היהודיות לשעבר מלאות סחורה. הגרמנים לא הצליחו להוציא אפילו את מלאי הסחורות הקודם. באלקוש נוצר משרד ממשלתי לחיסול הרכוש שלאחר הגרמנים. ראש משרד החיסול שבאלקוש, אנטישמי ידוע מלפני המלחמה, הבחין שיהודים מתחילים לבוא העירה, נזדרז ומכר את החנויות לפולנים. כשבאו היהודים לתבוע את עסקי הוריהם כבר אחרו את המועד. כל ההסכמים כבר נחתמו... החנויות היהודיות נמכרו בפרוטות, כרכוש שנשאר אחרי הגרמנים.

אם הכירו החוזרים את רהיטיהם אצל הפולנים ותבעו במשפט את רכושם נדרשו מהיהודים הוכחות כגון מה צבע קרקעיתו של המזנון, או כמה מסמרים קבועים בשולחן או כמה תלאים היו בארון.

אפילו בתנאים נורמליים אין איש יודע פרטים כאלה ואין צריך לומר אנשים שבמשך כמה שנים נתנסו בחיי גיהינום. בכל המשפטים ממין זה הפסידו יהודי אלקוש ורכושם נמצא בידי השכנים.

לאחר השחרור נוצרה בפולין ברית של אסירי מחנות הריכוז לשעבר. סניף של ברית זו נמצא גם באלקוש. יהודים שהיו בכמה מחנות עבודה, כשבאו להרשם בברית אלקוש, סרבו לקבלם כחברים. הנימוק הוא שהיהודים לא היו עצורים במחנות כאסירים פוליטיים; את היהודים החזיקו במחנות כבני גזע נחות שאחת דתם להשמד. לפיכך אין היהודים יכולים להשתייך לברית. כשבא מי לאלקוש וענד את סמל הברית על דש מעילו אמר לו יושב ראש הסניף שבמקום, שאם הוא, היהודי, יוסיף לשאת את הסמל ישליך הוא את שלו, שכן אינו מוכן בשום אופן לשאת סמל, שגם יהודי נושא אותו...

פעם אחת הכירו היהודים המעטים, הנמצאים כיום באלקוש, את הגרמני פארסט, איש הס״ס לשעבר בלכתו ברחוב. היהודים דרשו מהמיליציה שיאסרו אותו. הוא נאסר. אז התארגנו כשלושים פולנים, שניהלו עם איש הס״ס עסקים בזמן הכיבוש וערכו מגבית להצלת הגרמני הטוב. הם שכרו עורך דין סוסנוביצאי, את היהודי איבושיץ, המסתתר היום בעורו של פולני וקורא לעצמו מונדובסקי. כל הפולנים העידו שאיש הס״ס הוא כבשה תמה ועל יסוד עדות מהימנת זו נדון הגרמני רק על לבשו מדים של איש ס״ס למאסר של ששה חדשים.

יהודי אלקוש המעונים הפסידו עוד משפט אחד.

בבית־הקברות שבאלקוש מצאו קבר אחד, קבר רענן ועליו אבן גבוהה בין קברות הרוסים. קבר זה חתם את הפרק האחרון בחייה הטרגיים של אשה יהודיה.

לאחר החרמת העסקים היהודיים באלקוש בא לכאן גרמני אוקראיני עם אשתו וחותנתו. הגרמני האוקראיני נתמנה קומיסאר על חנויות היהודים. משפחה גרמנית, ככל המשפחות הגרמניות, מהאדמיניסטרציה האזרחית. משפחת הקומיסאר תפסה את אחת הדירות היפות בעיירה וחיתה, כשם שחיו כל הגרמנים בפולין, חיי אדונים בארץ כבושה.

אכן: יהודי אלקוש לא מצאו בקומיסאר שום תכונות שונות

מאלה שציינו את הגרמנים באדמיניסטרציה של אלקוש. הוא לא התאכזר ליהודים, ובכלל לא הירבה להפגש עם יהודים וכשנפגש עמם נהג אתם בקרירות רשמית, אולם לא בברוטאליות.

לאחר הגרוש. בעיר לא נשארו אלא ששה־עשר הפועלים המקצועיים. פעם נתקלקל החשמל בדירתו של הקומיסאר וכחשמלאי נקרא יוסף זילברשאץ הנ"ל. עובד כפייה נדון בא לדירתו של הקומיסאר הגרמני. דירה נורמלית, חיים נורמליים. הראדיו מנגן, השטיחים על הרצפה יוצרים חמימות ביתית. העבד עומד על הסולם ועושה את מלאכתו. פתאום נגשת אליו חותנתו של הקומיסאר ומגישה לו אל הסולם לחמניה מרוחה בחמאה. קשה לתאר מה ערכה של לחמניה בחמאה לאדם שזה שבועות לא טעם פת לחם. מלבד זאת: אשה גרמניה מגישה ליהודי נדון לחמניה בחמאה. יוסף זילברשאץ אומר לי רק, שמרוב הפתעה כמעט שנפל מהסולם וגרם לקצר חשמלי בדירה....

האשה מרגיעה אותו ונאנחת:

— כן, המן זה.

לשמע המלה „המן" מרגיש זילברשאץ צרה גדולה מתר־גשת עליו. אין זאת, אלא פרובוקציה. אם ישיב מלה אחת יהיה גורלו כגורל כל יהודי אלקוש, הוריו ואחיותיו — אושביינצ'ים. הוא גומר את עבודתו ומסתלק.

כעבור יומיים מתקלקל שוב החשמל אצל הקומיסאר. ושוב חוזרת אותה תמונה, אלא שהפעם גדולה ההפתעה עוד יותר? חלה, חמאה, בשר, תה. ושמא רעב עדיין היהודי? זילברשאץ עומד על הסולם ומחסל כל מה שהאשה מגישה לו, עוד ועוד. קיבתו של היהודי אין לה קרקעית. הכול נעלם כהרף עין.

— אוי — נאנחת שוב האשה — מה עולל לכם אותו המן.

האוכל נשאר תקוע בגרונו. למה היא מענה אותו הזקנה? למה היא יורדת לחייו?

פרשת החשמל חזרה ונשנתה פעמים רבות. זילברשאץ אכל חלה בחמאה לעתים קרובות והתחיל להתרגל לאנחותיה הפרובוק־טיביות של חותנת הקומיסאר. וכך נמשך הדבר עד שגרשוהו למחנה ריכוז בשלזיה התחתית, אחר לגרוסרוזן ולבסוף לבוכנוואלד.

כששוחרר בשנת 1945 וחזר לאלקוש פגש ברחוב שתי נשים יהודיות שבורות, אומללות, מודאגות — את אשתו וחותנתו של הקומיסאר הגרמני, הממונה על עסקי היהודים באלקוש...

משפחתו של הקומיסאר לא ברחה יחד עם הגרמנים. הקומיסאר קיווה, כי בזכות אשתו וחותנתו היהודיות ייגצל מהשבי. אבל הרוסים תפסוהו בכל זאת והעבירוהו לסיביר. שתי הנשים, האם ובתה, נשארו באלקוש.

נתברר אפוא שחותנתו של הקומיסאר היא אשה יהודיה אדוקה. בשעת הגירוש של יהודי אלקוש שקעה במרה שחורה. במתכוון היתה מקלקלת את החשמל כדי שהאברך היהודי יבוא לתקנו ובהזדמנות זו תוכל היא לשפוך את מרי לבה. אבל זילברשאץ היה כל כך נפחד, שהיה אוכל את כריכי החמאה ובורח מחשש פרובוקציה.

בתה, אשתו של הקומיסאר, היתה בגרמניה פסנתרנית יהודית ידועה. הרבה שנים קודם לכן נישאה לגרמני ממוצא יהודי, לכן קראו לו גרמני מאוקראינה...

מחמת כל החויות הקשות הללו חלתה החותנת ומתה באלקוש. קברה הוא הקבר הבודד האמור בבית־הקברות ההרוס שבאלקוש.

הבת, הפסנתרנית, מתהלכת עכשיו באלקוש כצל, נכנסת ויוצאת אצל יהודי אלקוש המעטים, הגרים כולם בבית אחד. היא יושבת אצלם שעות ארוכות, שותקת, מדוכדכת. היא בבחינת שבויה באלקוש בין בגלל קבר אמה בבית־הקברות ובין בגלל התקוה שבעלה ישוחרר אי־פעם מסיביר ויבוא לחפש אותה באלקוש...

לפעמים שוחחתי עם האשה הזאת ובכל פעם נסתיימה שיחתנו בבקשה שלא אפרסם את שמה, שכן היא מקווה עדיין שיתמזל מזלה ותזכה עוד לכמה ימים של חדווה ותוכל לשפוך את חלומה, את חלום חייה בצלילים, אליהם שאפה מאז ילדותה.

בסך־הכול גרים באלקוש עשרה יהודים, כולם בבית אחד, בשתי דירות. בבוא הלילה הם סוגרים את עצמם בשבעה מנעולים. בערב, כשהם נסגרים ושוכחים לרגע כי סביבם דז׳ונגל פרא הם מרגישים עצמם שוב באוירה יהודית ביתית. יש לך רושם, שאתה נמצא בבית יהודי הגון מלפני המלחמה. הילדה בעריסה, שנולדה

לזילברשאץ רק לפני מחצית שנה, שמה מאשה רבקה, כשם שתי האמהות של בני הזוג. הילדה היהודית הראשונה שנולדה באלקוש אחרי המבול היא מעין סמל מאיר בבית היהודי הזה. מי יודע, אולי יכה גזע זה שוב שורש? היהודים רוצים לעזוב את העיר, אבל הפולנים מבקשים שיישארו. הם אינם רוצים שעירם תשאר בלי חשמלאי, בלי מומחה לראדיו, בלי פחח. כי כל התלמידים שהעמידו ששה־עשר האומנים היהודיים לאחר ה„אויסזידלונג" לא ראו ברכה בלימודיהם.

לעת־עתה הם גרים אפוא באלקוש ומסביב לעשרת היהודים האלה מתרחשים כל מיני ארועים גורליים, האופינים לישוב היהודים בפולין כיום.

אשה מומרת ישנה בעיירה. זה שנים רבות שהיא נוצריה. לפני המלחמה לא קשר אותה דבר עם היהודים. משומדת טיפוסית. אבל עכשיו היא יוצאת ונכנסת אצל היהודים ומחפשת אצלם קצת חמימות. היא נזכרת באמה ואביה, בילדותה, מקללת את הגויים, שופכת עליהם את כל חמתה, נרגעת וחוזרת לחיות את חיית הנוצריים...

ובו בזמן שפולנים מבקשים את האומנים היהודים המעטים להשאר בעיר הולכת האיבה אליהם וגדלה. היטב חרה להם, שהם בעלי מקצוע טובים, שאי־אפשר להם להסתדר בלעדיהם, שהם בכלל מצויים באלקוש... השנאה אינה יודעת הגיון.

בלילה, במלון המקומי הקטן, נכנסים אלי שני מיליציונרים לבדוק את תעודותי. הם מבקשים לדעת מה לו לזר בעירם, מה הוא מחפש כאן? ככה, עתונאי? אם כן, הם יושבים ונכנסים עמי בשיחה. הם מספרים על התלאות שנתנסתה בהם העיר בחיי הכיבוש. הם מספרים על הפרטיזנים ביערות ועל הגרמנים הפראים. הם רוצים שאכתוב על כל אלה, אבל בעיקר הם רוצים, שאתאר את היום הנורא, את יום־הרביעי־השחור, בו ירו הגרמנים בעשרה פולנים.

אני שותק. אני מחכה שיספרו לי את כל הטרגדיה של אלקוש. אבל אני מחכה לשווא. במשך כל השיחה הארוכה אינם מזכירים אפילו במלה אחת מה ארע כאן לשלושת אלפים וחמש מאות

היהודים תושבי עירם. טרגדיה זו אינה שייכת לתולדות העיירה. אלה הם יהודים שאינם עולים בחשבון.

— וכתוב טובות על פולין, כי הגרמנים הקיזו את דמנו כהלכה — הם מתחננים.

ואינם מספרים לי אף מלה כי חודשיים לאחר הפוגרום בקלץ העלילה אשה פולניה על עשרת היהודים שהם חטפו את ילדה כדי להשתמש בדמו לאפית המצות וכי רק בזכות עמידתם הנמרצת ניצלו היהודים. הילד שיחק בחול ליד הכנסיה. היהודים דרשו את מאסרה של האשה, אך לאחר זמן השתדלו שישחררו אותה ויסלחו לה את החטא של עלילת דם. על כל הענינים האלה אין המיליציונרים מספרים לי דבר, שכן המדובר הוא ביהודים ועל היהודים התרגלו לחשוב כעל עבדים שאין ערך לחייהם. אין הם נחשבים כלל.

ובתוך אוירה זו חי מנין היהודים שנשאר לפליטה מהקהילה היהודית אלקוש.

קראקוב

קראקוב היא העיר היחידה בפולין שלמראית עין לא סבלה מהמלחמה. כאן קבע את מקום מושבו פראנק — תליינם של יהודי פולין.

ממרומי טירת וואוול יצאו הפקודות להחריב את הקהילות היהודיות בפולין, לרצוח נשים וילדים, לענות עד מוות זקנים, להעביר מן העולם את הגזע הבריא של העם היהודי. כאן נחתמו התוכניות של מחנות העבדים ותאי הגאזים על אדמת פולין. בלז׳יץ, טרבלינקה, חלמנו, מאידאנק, סוביבור. כאן בקראקוב נוצרו המושגים שלאחר שקרמו עור ובשר היו פירושם מוות, יסורים שאין לתארם, עינויים, גיהינום ואבדן.

קראקוב, שכל כולה מוזיאום של פולין, פנתיאון של מלכי פולין, אוסף של סגנונות נפלאים ונדירים באמנות ובתרבות, עיר של מדע, של יופי, היא גם עיר של תורה ולומדי תורה, של רוח יהודית ואמנות יהודית. עריסת הסוציאליזם היהודי והחילוניות היהודית. לתוך עולם עשיר זה פרצה המפלצת הגרמנית ומכאן ניצחה על השמדת עריגו ובתינו, על עקירת גזענו. מכאן החריבו את כל המאור שבחיינו וכתבו בימים של דם את הדפים האיומים ביותר בהיסטוריה שלנו.

והנה באתי עכשיו לקראקוב וראיתי: עומדים על תלם הבנינים המסוגננים; הכנסיות, הסמטאות של ימי הביניים לא נשתנו; במבצר וואוול הגאיוני ישנים את שנת האבירים הנצחית שלהם מלכי פולין. מתחת עמודי ה„סוקייניצות” דולקים בערבים הפנסים הכבדים, המשרים כובד ראש. מגדל מאריאצקי מכריז בזמר בנוסח ימי

הבינניים על השעות. השדרות המוריקות עוטפות את הבתים העתיקים, כבמעטה קטיפה. כאילו ביקשו השדרות לשמור על הכרכובים והתחריטים האמנותיים שעל הבתים, שלא יאונה להם כל רע.

המוזיאון העשיר — עיר המלוכה קראקוב — עומד שלם וללא פגם.

רק חלק אחד של התפארת המוזיאונית הושמדה — היודאיקא היא שהושמדה והוחרבה.

החיים היהודיים, התרבות ומפעלי האמנות, בתי־הכנסת, הישיבות, הדמויות הפטריארכליות, העתונות היהודית והתיאטרון היהודי וכל מה שחותם יהודי טבוע עליו — הכל עלה בלהבות.

— עס קען, חלילה, קומען דער מאמענט:
אונזער שטאָט מיט אונז צוזאמען
זאל אויף אש אוועק אין פלאמען.
בלייבן זאל — ווי נאך א שלאכט,
נאר פוסטע, שווארצע ווענט!

נבואת חורבן זו של טרובדור גיטו קראקוב נתקיימה. מרדכי גבירטיג ניבא את שברנו הגדול שאמנם בא. שנה אחת לפני פרוץ המלחמה חיבר את המלים שנתאמתו במהרה.

העתיקה בקהילות היהודיות שבפולין מתפלשת בעפר ובאפר.

שמונה מאות שנים חיו ויצרו היהודים בקראקוב. שמונה מאות שנים יצרו באוירה של שנאה, במקום שכל לבנה שהניחו עלתה להם בזעה ובדם. בתחומי קראקוב הם עומדים בכל מיני רדיפות וגרושים. במאה הארבע־עשרה הם נאלצים לברוח מרחוב היהודים. במאה החמש־עשרה שוב יורדות עליהם פורענויות. הם נאלצים להפקיר אפילו את בתי־הכנסת, להשאיר את בתי הקהילה לזרים. פרעות. יהודים בורחים. משתקעים על ה„קאזימייז״, עומדים במאבק נואש עם האזרחים הגרמניים והפולניים. מצטופפים בתוך חומותיו של גיטו צר. אבל בתנאים אלה, בהם היו עמים אחרים כלים ואובדים, מקימים היהודים את בתי־הכנסת שלהם, את מוסדות הצבור שלהם, מפתחים את תרבותם. נכנסתי לאולמי הספריה היאגאֶלונית הגדולה וידעתי שזהו העתיק בבניני היהודים שבקראקוב. ברובע קאזימייז׳ אני רואה בחורבנם את בתי־הכנסת היהודיים

העתיקים ביותר: בית־הכנסת העתיק מהמאה ה־14, את בית־הכנסת של הרמ״א מהמאה ה־16, את בית־הכנסת של ר׳ יעקל מהמאה ה־17, את בית־הכנסת „הגבוה" — בנינים מסוגננים, יצירות נדירות, שהעשירו את תפארתה של קראקוב.

קהילת קראקוב נתברכה בדמויות הנעלות ביותר שבקרב רבני פולין. על כסא הרבנות בקראקוב ישבו אדירי רוח: הגאון יעקב פולק, יוצרה של ישיבת קראקוב המפורסמת; ר׳ משה איסרלש — רמ״א, שבין חומות גיטו קראקוב הגיע לפסגת הגאונות; מהר״ם; ליפמן הלר; יצחק חריף; ר׳ יהודה לייב ואחרים, שאת מימיהם שותים עד היום יהודי העולם כולו. במאה ה־19 שימשו מנהיגים דתיים ליהדות קראקוב אישים כבריש מייזלס, שמעון שרייבר (התיאורטיקון של האורטודוכסיה האויסטרית) וחיים נחמן דמביצר (החשוב שבהיסטוריונים היהודיים בקראקוב).

האינטליגנציה היהודית המודרנית שבקראקוב אף היא היתה לה מסורת עמוקה. מסורת זו ראשיתה בחצרו של קאזימיר הגדול, בה מילאו בנקאים וסופרים יהודים תפקיד ראשון במעלה. מאות בשנים התפתחה האינטליגנציה היהודית החילונית וקראקוב שימשה מרכז לרבנות ולתורה, מרכז של חסידים, אנשי הכיפה והגרביים הלבנות ובו בזמן להתבוללות קראקובית מיוחדת, שהכתה שרשים עמוקים באמנות ובספרות של פולין, במדע הפולני.

משצצו במאה ה־19 הרעיונות הסוציאליסטיים נעשתה קראקוב מרכז מהפכני. בין מחוגי המתבוללים ובין מבית־המדרש יצאו יהודים שמילאו לאחר זמן את האגודות, את המפלגות היהודיות, את הספריות. צמח פה הטיפוס היהודי החדש שבמשך יובל השנים האחרון נתן לתרבות היהודית דחיפה כה חזקה שלא היתה כמוה בתולדות העמים.

איזה עסקן מהפכני, איזה סופר או משורר יהודי לא שהה בקראקוב, — הדרך אל העולם הרחב?

בין „היי, מה תצלצלו פעמוני הכנסיה?" לאברהם רייזין ובין „צלצול פעמונים" למרדכי גבירטיג, ששניהם נכתבו בקראקוב, משתרע עולם של יצירה בלתי שכיחה, של שפע ושגשוג תרבותי בקרב יהודי קראקוב. השיר הראשון עמד ליד ערישתה של התרבות

היהודית המודרנית, והשיר השני על סף אבדנה של יהדות קראקוב.

בין שני הקטבים האלה מופיעים אלפי עסקני צבור יהודיים, ציונים ובונדיסטים, חברי „מזרחי" ו„אגודת ישראל", „השומר הצעיר" ו„פועלי ציון", תנועה חלוצית ותנועת האגוד המקצועי; מחנות של מורים, פרופסורים, רופאים, ציירים, משוררים, שחקנים, היסטוריונים, מהנדסים, פילוסופים, עתונאים. וההמונים בקראקוב שבקאזימייז ופודגוז'ה — ששים אלף יהודים ממלאים את בתי־המדרש ואת המועדונים, את הרחובות ואת השדרות, את בתי־הקפה והתיאטרונים. שטריימלך של חסידים, פאות וגרביים לבנות, צילינדרים ופראקים; נוסח אירופה ואלגנטיות של נשי קראקוב היפהפיות, כל זה היווה את החיים היהודיים, כל זה היווה את החלק הנהדר של „יודאיקה" בבית הנכאת ששמו קראקוב.

וכל זה שוב אינו קיים.

קיימת בקראקוב ועדה יהודית להיסטוריה, המלקטת את מכיתות ושברי החיים היהודיים והאבדון היהודי. אך לא ייתכן מוסד שיוכל לשבץ במלים את חייה ואבדנה של יהדות קראקוב על כל גווניה.

אין צריך לומר שלא ייתכן למצות במסגרת ספרנו זה, לו גם בקווים כלליים, את כל מה שעבר על יהודי קראקוב בשנות המלחמה. לפיכך אמסור רק בסדר כרונולוגי את פקודות הגרמנים ביחס ליהודים לפי נתוניה של הועדה הקראקובית להיסטוריה. המספרים והפקודות, המנויים להלן, הם שרשרת ארוכה של עינויים, שרק עכשיו אנו רואים לאיזו מטרה איומה התכוונו:

ב־8 בספטמבר 1939 פוקדים הגרמנים שכל העסקים, החנויות, המסעדות ובתי הקפה וכיוצא בהם של היהודים יסומנו ב„מגן דוד".

ב־10 באוקטובר פקודה בדבר תעודות זהות מיוחדות ליהודים עם פס צהוב.

ב־26 בו שתי פקודות של המושל הכללי פראנק. אחת אוסרת את השחיטה הכשרה והשניה מנהיגה בטליונים של עובדי כפייה יהודיים.

בו ביום מופיעה הודעה של פראנק, בה הוא מודיע ליהודים מראש כי „בשטחי השלטון הגרמני לא יהיה מקום למנצלים יהודים".

ב־8 בנובמבר מתפרסמת פקודה על רישום כל היהודים הגרים

בקראקוב ובפרבריה. הרישום נמשך עד ה־21 בדצמבר ומעלה, כשבתחומי „קראקוב רבתי" גרים 68,842 יהודים.

ב־20 בנובמבר מקפיאים בבנקים ובכל מוסדות האשראי את החשבונות היהודיים, ואת הכספות כלומר: החרמה מוחלטת של הכספים היהודיים.

ב־23 בנובמבר פוקד פראנק לבטל את כל ההנחות בדבר שיחרור מוסדות וחברות של יהודים ממסים. הפקודה השניה דורשת לסמן את החנויות היהודיות ב„מגן דויד" באופן ניכר לעין מצד הרחוב.

ב־27 בנובמבר נאלצים כל היהודים למסור את המכוניות ואת האופניים שברשותם.

ב־28 בנובמבר הורכב יודנראט כ„נציגות" היהודים.

ב־1 בדצמבר יוצאת פקודה שבשטח כל ה„גנראל־גוברנמנט" חייבים כל היהודים, מגיל עשר והלאה, לשאת סרטים עם „מגן דוד".

ב־5 בדצמבר וב־6 בו נסגר האזור היהודי ונערכת בדיקה כללית בבתים היהודים, כדי לנטול מהם את מלאי הזהב והכסף. למעשה היו אלה שני ימי שוד, שהרסו את האוכלוסיה היהודית.

ב־9 בדצמבר מבטלים את כל כספי הסיוע והפנסיות, בין צבאיים ובין אזרחיים, שיהודים נהנו מהם בימי השלטון הפולני.

ב־11 בדצמבר שתי גזירות: יהודים חייבים להודיע לשלטון שהם עוברים לדירה אחרת ואסור להם לצאת לרחוב משבע בערב עד חמש בבוקר. כל בתי־הספר היהודיים נסגרים ומבתי־הספר הכלליים מסלקים את התלמידים והמורים היהודיים.

שנת 1939 מסתיימת בפקודה מיום 12 בדצמבר, לפיה חייבים יהודים מגיל אחת־עשרה עד ששים בשנתיים של עבודת כפייה, תקופה זו תוארך „אם במשך הזמן הזה לא תושג המטרה החינוכית".

ב־1 בינואר 1940 אוסרים על היהודים להחליף את מקום מגוריהם מחוץ לתחום, בהם הם גרים כיום.

ב־11 בינואר נצטוו היהודים למסור את כל מקלטי הראדיו והמצלמות שלהם.

ב־24 בינואר יוצאת פקודה שעד ל־1 במאי חייבים יהודים לרשום את כל נכסיהם, בין הפרטיים ובין הציבוריים.

ב־26 בינואר נאסרת על היהודים הנסיעה ברכבת.

ב־1 במרץ ניתנת פקודה כי יהודים רשאים לנסוע רק בקרונות האחוריים של החשמליות.

ב־6 במרץ — כל היהודים מגיל שתים־עשרה ועד ששים חייבים להרשם לעבודת כפייה.

ב־7 במרץ יוצאת פקודה, שהיהודים נהנים מביטוח לאומי אך ורק במה שנוגע לטיפול רפואי ותרופות. במקרים יוצאים מהכלל יכולים יהודים ליהנות גם מבית־חולים.

ב־1 במאי אוסרים על היהודים להלך בשדרות קראקוב, בשוק, ולהראות ב„סוקינניצה".

ב־1 במרץ מתפרסמת פקודה בדבר הקטנת האוכלוסיה היהודית של קראקוב. עד ל־15 באוגוסט 1940 יכול כל אחד לבחור לעצמו את העיר, שהוא רוצה לעבור אליה ולקחת עמו את כלי הבית.

ב־24 ביולי נמסרת באמצעות פקודה ההגדרה „יהודי", המקבלת תוקף ב„גנראל־גוברנמנט".

ב־1 בספטמבר פוקד פראנק, כי היודנראט „חייב לדאוג לרשת בתי־הספר של היהודים". היודנראט חייב לייסד ולקיים בתי־ספר עממיים, בתי־ספר למלאכה ולמנות מורים. בתי־הספר יהיו נתונים לפיקוחם של שלטונות החינוך הגרמניים.

ב־19 בספטמבר מוכרחים כל הרופאים היהודיים לתלות שלטים מסומנים ב„מגן דוד" כחול.

27 בספטמבר. מיום זה ואילך רשאים יהודים להחזיק משרתי בית שאינם יהודים רק לפי רשיון מיוחד. כל הסכמי העבודה בשטח זה בטלים ומבוטלים.

ב־25 בדצמבר מתפרסמת פקודה כי בקראקוב רשאים לגור רק יהודים בעלי רשיון מיוחד מחמת חשיבות עבודתם. כל שאר היהודים חייבים להרשם החל מיום 2 בדצמבר 1940 במשרד ה„אויסזידלונג". כל אחד רשאי לקחת עמו מטען במשקל של 25 קילוגראם.

בגרוש המוגי זה מסתיימת שנת 1940.

ב־7 בינואר 1941 יוצאת פקודה שהיהודים מוכרחים לעבוד בפינוי השלג מהרחובות. בחודש ינואר חייב כל יהודי לעבוד שנים־

עשר יום בחודש, שמונה שעות ביום. מי שלא יוכל להוכיח אחרי ה־31 בינואר שביצע את המכסה יטלו ממנו את הרשיון לגור בקראקוב.

ב־4 בפברואר נשנית הפקודה הזאת שתחול גם על חודשי פברואר, מרס, אפריל ומאי.

ב־25 בפברואר מתבטלים כל הרשיונות לגור בקראקוב. בעיר רשאים להשאר רק היהודים בעלי תעודות זהות.

ב־3 במרץ מתפרסמת פקודה שעד ל־20 בו חייבים כל היהודים לעבור לגיטו.

ב־15 במרץ נאסר על היהודים להשתמש באמצעי התחבורה בלי רשיון מיוחד.

ב־28 ביוני צריכות תעודות הזהות של היהודים להיות מודפסות בצבע צהוב ומסומנות בעמוד הראשון באות „י".

ב־30 באוגוסט נאסר על היהודים לקנות חפצים עשויים זהב ומתכות עדינות אחרות.

ב־15 באוקטובר נקבע עונש מוות ליהודים שיעזבו את הגיטו.

בחודשי נובמבר ודצמבר נחטפו והוצאו אלפיים יהודים.

ב־1 בדצמבר נאסר על היהודים לשלוח חבילות על ידי הדואר.

ב־27 בדצמבר חייבים כל היהודים למסור את פרוותיהם ואת כל דברי העור שלהם.

ב־31 בדצמבר הם חייבים למסור את המחליקים והמגלשים שברשותם.

ב־5 בינואר 1942 מתבטלות לגבי היהודים כל ההוראות בשטח תנאי העבודה ושכר העבודה.

ב־1 בפברואר נאסרה על היהודים גם הנסיעה בכרכרות ובעגלות חורף.

ב־30 במאי וב־31 בו עורך הס"ס ביקורת על כרטיסי העבודה ותעודות הזהות.

ב־1 ביוני, ב־4 וב־8 בו מוציאה ועדה של הגסטאפו כרטיסים כחולים לנשארים בגיטו... בו בזמן מבצעים במשך שלושת הימים האלה את ה„אקציה" של חודש יוני. אלפים אחדים של יהודי קראקוב, גברים, נשים וילדים, נשלחים בשלושה משלוחים למחנות

חיסול. בשעת ה„אקציה" הזאת בוצעו מעשי רצח איומים בגיטו.

ב־25 ביוני מצמצמים את הגטו.

מחודש יוני עד אוקטובר חלה ה„אקציה" הגדולה השניה, בה נשלחים כמה אלפים יהודים למחנות חיסול.

בתחילת נובמבר בוצע צמצום נוסף של הגיטו.

במחצית הראשונה של דצמבר מחלקים את הגיטו לשנים: „א" — לעובדים, „ב" — לשאינם עובדים.

ב־13 במרץ 1942 חל חיסול הגיטו. העובדים נשלחים למחנה פלאשוב. מגיטו „ב" נשלחים נשים וילדים עד גיל 14 והאמהות הרוצות להצטרף לילדיהן לתאי הגאזים שבבלז'ץ. בו ביום מומתים ביריה גם החולים שבבית־החולים.

ב־13 במרץ 1942 פסק קיומו של הישוב היהודי בקראקוב.

בין התאריכים המנויים לעיל נשחקו כבין אבני ריחיים ששים אלף יהודים וכל מה שנוצר במשך שמונה מאות שנה חלף עם הרוח.

בזמן שהחריבו את הקהילה היהודית שבקראקוב — והרי החריבו אותה לעיני שאר התושבים — נמשכו חיי קראקוב האחרת, הפולנית, כסדרם. דבר לא השתנה פה וכל הזעם פגע רק ביהודים.

בשעה שגרשו את היהודים לגיטו — היו חנויות הפולנים בקראקוב פתוחות כרגיל. אמהות הלכו לטייל עם ילדיהן, הנוער המתלמד ביקר בבתי־הספר, האזרחים ישבו בבתי־הקפה.

בשעה שגרשו את היהודים לפלאשוב הסתכלו התושבים הפולניים וראו כיצד מריצים את הנדונים. המשרתות, שניקו שטיחים בגזוזטרות הבתים לא הפסיקו את עבודתן אלא לרגע קל, מתוך סקרנות. מריצים יהודים לפלאשוב. ואמהות מטיילות עם ילדיהן בכיוון הפוך. תלמידי בתי־הספר שיחקו ברחובות הסמוכים. ואת ילדי ישראל, את הנוער המתלמד היהודי הובילו בקרונות לתאי הגאזים בבלז'ץ.

בפודגוז'ה, בגיטו, רצח כלב־הדמים גייט יהודים, אוקראינים טבחו ילדים יהודיים. דם נשפך ברחובות. ובעיר, בשדרות, בשוק, זרמו החיים כדרכם תמיד, שאננים ושלווים.

בשעה שהציירים היהודיים אברהם נוימן, שינאגל, ווייטרויב נופלים מכדורי גרמנים ואוקראינים, מתקיימות בקראקוב תערוכות

אמנות. בשעה שברחובות קראקוב מתהלכים טרובדורים פולניים ושרים שירים — נופל מכדור גרמני הטרובדור של הגיטו — מרדכי גבירטיג.

אבל למרות אדישותה של הסביבה הפולנית ועל אף הטבח השיטתי של הגרמנים פועלת בקראקוב תנועת המחתרת היהודית. ההתקפה על מחסני „אופטימה", הצתת המחסנים הצבאיים בגז'גושקי, הטלת רמוני־יד על בית־הקפה הגרמני „ציגאנריה", הדבקת כרוזים ברחובות — כל אלה הם מעשי גבורה, הנשמעים כדברי אגדה.

חייב אתה להרגיש את אוירת קראקוב בשעת הכיבוש הגרמני, כדי לעמוד על גדלותם של גיבורי המחתרת היהודית.

גולה מירר, הירש בוימינגר, הנקה בלום, ליבסקינד, דרנגר, בנימין האלברייך, שלמה שיין ורבים, רבים אחרים עומדים בשורה אחת עם חבריהם למאבק בגיטאות ווארשה, ביאליסטוק ואחרים. והם הוכיחו, שאילו היתה הסביבה אחרת, שאילו היה הרחוב הפולני לצדם לא היו הגרמנים מעיזים לבצע את הטבח ביהודים בתנופה כזאת. ואילו העזו, כי אז היו משלמים מחיר יקר על פשעיהם.

כשם שמששים אלף יהודי קראקוב לא נשארו אלא שיבלים בודדות, כך לא נשארו אלא אודים ממה שיצרו היהודים במשך שמונה מאות השנים של קראקוב היהודית.

ב־15 בדצמבר 1940 פקדו הגרמנים שהקהילה תמציא להם את כל כלי הכסף והזהב מבתי־הכנסת היהודיים, את ספרי־התורה, את הנברשות התלויות, למסור הכול. הם מצווים על היהודים להצית את בית־הכנסת. על סרובם למלא את הפקודה משלמים יהודים בקרבנות ובהרוגים.

כשהגרמנים דורשים מהיהודים ב־21 במרץ 1940 שימסרו את מפתחות כל בתי־הכנסת ובתי־המדרש — נחתך גורלן של כל מצבות הזכרון שבקראקוב.

יהודים מנסים להציל את הניתן להצלה. ביום בו מוציאים את היהודים לגיטו שבפודגוז'ה הם לוקחים אתם עגלות טעונות ספרי־תורה, תשמישי־קדושה, כלי־כסף, ספרים ותעודות מארכיון בית־הכנסת הישן. יעקב סטנדיג, יהודי החי כיום בקראקוב, לוקח אתו את כל התעודות מהארכיונים לגיטו ומחביא אותן איכשהו. אך

לאחר מכן היה גורלן כגורל היהודים החיים. מאה וחמשים ספרי־תורה, מפות בית־כנסת, פרוכיות ומנורות עתיקות טמנו יהודים בתוך כיפת בית הטהרה שבבית־הקברות הפלאשובי. גם את השרידים האלה גילו אחר כך הגרמנים, בשעה שפוצצו את חדר המתים.

כל בתי־הכנסת שבקראקוב נהפכו למחסנים, הגרמנים מחריבים את הסדורים הפנימיים, קורעים את התקרה, שוברים את ארונות הקודש, את הטבלאות שעל הקירות. פראנק, ראש השודדים, לוקח את כל הפמוטים העתיקים ואת הנברשות מבתי־הכנסת ומקשט בהן את מקום מושבו בטירת וואוול ואת ארמונו בקשיסוביץ.

עכשיו מגיע תורם של בתי־הקברות שבקראקוב. עיריית קראקוב משמידה ומיישרת עם הקרקע את בית־הקברות הקטן במקום שממול לבית־הכנסת של הרמ״א. בית־עלמין זה קשור באגדה על החתן והכלה, שמתו תחת חופתם. במגרש בית־העלמין ראיתי עכשיו ילדים פולניים משחקים.

בית־העלמין מאחורי בית־הכנסת של הרמ״א, שם נמצאו קברותיהם של גאוני קראקוב המהוללים, למדניה ואציליה, במקום שנטמנו אבות אבותיה של קהילת קראקוב — נפתח להמון הפולני שנתץ את המצבות, נתש את הקברים, חילל את הפנתיאון הלאומי שלנו.

את בית־העלמין שברחוב המאָד החריב ההמון בלי רחמים. הם חפרו ונברו בקברים ועקרו את שני הזהב מפיות המתים, שדדו כמעט את כל המצבות היקרות והאמנותיות. ולא עוד, אלא שהנהלת הרכבות גזלה כברת שדה מבית־הקברות, הרסה את הקברים והקימה במקומם צריפים.

כמעט כל חורטי המצבות הפולניים בקראקוב יש להם חלק בחילולם ובשדידתם של בתי־הקברות היהודיים.

במקום בו השתרע המחנה הפלאשובי הטראגי היו פעם שני בתי־קברות של יהודים. כיום אין זכר לשניהם, כשם שאינך מכיר שפעם היה כאן מחנה ריכוז. רק הכביש, המוביל דרך השדה הגדול, זרוע תרמילי כדורים, מה שמוכיח על המספר העצום של הרוגים יהודיים שנפלו בידי הגרמנים. הבנין החרב, בית הטהרה, שנשארו ממנו אגף אחד והכיפה, עומד כאבן מצבה ענקית על פני השדה

רחב הידיים, שהיה זה מקרוב גיהינום. ככל שהעין מגעת מתבלטים על פני השדה היסודות של צריפי המחנה. עכשיו אין אלה אלא גבעות וגיאיות, לבנים ושברי מצבות.

אך הטרגדיה לא נסתיימה בכך. הטרגדיה מעמיקה והולכת גם בחורבות שנותרו. כשבאתי עכשיו לקראקוב והתחלתי לתהות על החיים היהודיים כאן עכשיו, נתגלו לי אסונות השוברים את הלב היהודי, הנוטלים ממך כל תקווה.

ברחוב שפיטאלנה עמד לפני המלחמה בית־כנסת יהודי. בזמן הכיבוש מסרו הגרמנים את בית־הכנסת הזה לבנדיטים האוקראינים ולחדלי־האישים של כנופיות וולאסוב, שהפכו את בית־הכנסת לכנסיה. עכשיו, כשבאתי לקראקוב, ביקרתי שם וראיתי שהכנסיה מוסיפה להתקיים. נזדמנתי לשם דוקא בשעה שאותם הכמרים עצמם, שברכו את דגלי הכנופיות הפראבוסלאביות, ערכו שם את תפילותיהם. שום דבר לא השתנה כאן. אותו הריהוט, אותן האיקונות, אותם אנשי כהונה, אותה מקהלה. אלא שכל אלה נמצאים בפולין המשוחררת. בכניסה, בחזית בית־הכנסת, צלב פראבוסלאבי, שהבריונים תלוהו כאן.

בית־הכנסת המפורסם של אייזיק, שנבנה במאה השבע־עשרה בסגנון רנסנס נפלא, משמש כנסיה קאתולית. מעל לגזוזטרה הנהדרת נתלה צלב. סביב בית־הכנסת הזה נטוש מאבק בין שתי שיטות קאתוליות — בין הקאתולים הרומיים והקאתולים הלאומיים. צד אחד כבר הפסיד: בית־הכנסת, בית־הכנסת של אייזיק. בבית־הקברות של הרמ"א הרסו הקאתולים את קברו של הנדבן הגדול ר' יעקל ואת בית־הכנסת שלו הפכו לכנסיה קאתולית.

בית־הכנסת הישן בקאזימייז', אולי העתיק שבבתי־הכנסת שבפולין, נבנה בסגנון רומי טהור. לפי מקורות היסטוריים בנו את בית־הכנסת הזה יהודים צ'כיים, שבשנת 1389, אחרי הפוגרום בפראג, באו לקראקוב. לאחר הדליקה הגדולה בשנת 1557 שוקם החלק העליון של בית־הכנסת בסגנון גותי. שתי שורות העמודים של בית־הכנסת היו מלאכת מחשבת של האמנות האדריכלית. הגרמנים עקרו את העמודים והפכו את בית־הכנסת למחסן. אך משוחררה פולין הפך האספסוף הפולני שתפס את הדירות בעיר היהודים קאזימייז',

את בית־הכנסת לבית בושת ואחר כך לבית שמוש. כיום אין בית־הכנסת הזה, אלא חורבה גמורה. לרגלי בית־הכנסת עומד צלב גדול. במקום זה ירו הגרמנים בכמה עשרות פולנים. וביום בו מזכירים הנוצרים את נשמות מתיהם מדליקים כאן נרות ובית־הכנסת החרב עומד בצל הצלב.

גם בית־הכנסת הקרוי ברגל־שול, בו יצר הוגה הדעות הגדול נתן שפירא, נהרס על ידי ההמון עד היסוד בו.

ליהודים הוחזרו רק שני בתי־כנסת: בית־הכנסת של הרמ״א והסינגוגה ברחוב מאֶד. אגוד הקהילות שיפץ את בתי־הכנסת האלה באופן מתקבל על הדעת, אבל רק סביב בית־הכנסת שברחוב מאֶד מתרכזים החיים היהודיים. לבית־הכנסת של הרמ״א אין איש בא כמעט. כי —

ששת אלפים יהודים גרים עכשיו בקראקוב. ששים אחוז מתושבי קראקוב היהודיים כיום אינם ילידי קראקוב. כולם הם שארית הפליטה מנצולי היערות והבונקרים וחוזרים מרוסיה. היהודים החרדים מתרכזים ברחוב מאֶד, ברחוב דיטל וברחוב סטראדום. הם הם המתפללים ובאי בית־הכנסת. בית־הכנסת של הרמ״א נמצא עכשיו בסביבה נוצרית טהורה.

ששת אלפים יהודים, בסך הכול עשרה אחוז ממספר היהודים, שחיו בקראקוב לפני המבול. ורק אלפיים מהם הם בני קראקוב ממש. לפיכך אל תחפשו כאן כלום ממסורתה של יהדות קראקוב. סימן לא נשאר ממסורת זו, נשאר רק הזכרון. קראקוב שלפני המלחמה אינה קיימת אלא בזכרונם של הנשארים בחיים.

כשישבתי בביתו של הצייר הקראקובי רימפל הרגשתי את האוירה של חיי האמנות הקראקוביים מלפני המלחמה. רימפל גדוש זכרונות, אך האוירה מתנדפת על סף ביתו. ברחוב — עולם שכולו נכרי ובשום מקום בקראקוב שוב לא תמצא את האוירה היהודית.

בשעה שעמדתי בבית־המדרש שברחוב מאֶד בין יהודים בעלי זקן ופאות והקשבתי ללחן לימודם טפחה בפני אוירתן של ישיבות קראקוב. אך האוירה מצטמצמת בין כתלי בית־המדרש. הרחוב הוא נכרי. קאזימייז, עיר היהודים, סמטאות קאזימייז, שאך תמול געשו בהן חיים יהודיים ססגוניים כל כך, הן עכשיו נכריות.

בבית־הקפה, בין האינטליגנטים היהודיים, בין שרידי הרופאים ועורכי־הדין של קראקוב, אתה שומע בת־קול של הלהט והמסורת המהוללת של האינטליגנציה הקראקובית היהודית הגדולה. אבל עד כאן. החיים הצבוריים העשירים של האינטליגנציה היהודית שוב אינם קיימים. העתונות, החברות, המועדונים, הטרקליגים נעלמו ואינם. לא נשארו אלא יחידים המחזיקים מעמד רק בכוח הזכרון.

החיים הציבוריים נעלמו לחלוטין.

בכל זאת אתה משתומם למראה כוח החיים של ששת אלפי היהודים האלה, שכל אחד מהם מהלך בעולם כמעין בית־קברות חי. כל יהודי בקראקוב יכול לספר לך על עשרות ומאות קברים שהוא נושא אותם בזכרונו. בזכרון זה קבור עולם מלא.

בראשית שנת הלמודים נזדמנתי לקראקוב. הדבר היה ביום נפלא של סוף הקיץ. מגדל מאריאצקי השמיע על השעה. ברחוב צעדו אלפי ילדים בסך אל הכנסיות להתפלל ביום התחלת הלימודים. הרחובות השחירו מהמון הצעירים המתלמדים, המורים, הפרופסו־רים, הכמרים והנזירות. צעדו בסך בתי־ספר עממיים, גמנסיות, בתי־ספר מקצועיים, בתי־יתומים, בתי־ספר ליד מנזרים. ילדים צהלו, פניהם אמרו חג. ואני חיפשתי בין הילדים הצועדים את המחנות של האיציקלך והשרה׳לך שלנו, השלמה׳לך והחנה׳לך שלנו, שבעבר הלא רחוק היו גם הם הולכים לבתי־הכנסת של היהודים. עכשיו אינני רואה אותם. עכשיו גדול שברי כים. כאן ברחוב אני רואה את ממדי האסון הגדול. בין אלפי הילדים אינני רואה אף זוג אחד של עיניים כשרות, עיניים של ילד יהודי.

מעט הילדים היהודיים, המיותמים, שהזקינו בלא עת, יתאספו אחר כך בכיתותיהם הדלילות וחגיגה לא תהיה להם, מחנות הילדים היהודיים נכרתו, גופיפיהם הטהורים מדשנים את השדות סביב בירקנאו ובלז׳ץ. לא להם זורחת השמש, לא להם מריע שעון המגדל ולא הם יחוגו את ראשית שנת הלימודים.

קראקוב היהודית חרבה חורבן גמור. על רקע התפארת הפולנית שנשתמרה מתבלט החורבן היהודי בבהירות אכזרית כזו, בכאב עז כזה, שיש לך רצון להשתטח על קברו של הרמ״א ולשפוך עליו את שארית דמעותיך.

טארנוב

בחצי הדרך שבין קראקוב העתיקה והרבנית ובין פשמישל היתה קהילה יהודית גדולה, הקרויה טורנה. במפות העולם ודאי לא תמצאו את השם הזה, כי אומות העולם קראו לה טארנוב, אלא שטארנוב לא היתה אלא שם גיאוגראפי נטול־ערך. לעומת זאת יצאו מוניטין לטורנה. לפנים, ברחבי ממלכתו של קיר"ה ולאחר מכן בכל מקום שאחינו בני ישראל נחיתים שם, כגון פולין ואמריקה, ארץ־ישראל וארגנטינה ובכל הישובים היהודיים הנידחים.

קהילה גדולה ועשירה היתה טארנוב. בשנת 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, חיו כאן עשרים ושנים אלף נפש, שעמלו ובנו כנמלים; עשו לילות כימים וסברו שהם בונים חיי נצח, שהם בונים את קיומה של כנסת ישראל.

תולדותיה של יהדות טארנוב תחילתן לפני שש מאות שנה. באותם הימים היתה הקהילה כה קטנה שלא היה לה אפילו בית־קברות משלה והיתה קוברת את מתיה בעיירה הסמוכה ז'אבנה, שבימים ההם היתה קהילה מבוססת. אלא שיהודי טארנוב רגילים היו לומר שהם מובילים את נפטריהם לז'אבנה אך ורק משום שיהודי טארנוב שקועים ראשם ורובם במסחר ובבנין ואין שעתם פנויה למות וממילא לא בנו בית־עלמין לעצמם...

בעלת אמביציות גדולות היתה קהילת טארנוב. כל ימיה רצתה להתחרות עם קראקוב: בתורה ובחכמה. בימי פראנץ יוסף היתה טארנוב מבצר של אדיקות יהודית. היהודים כאן חבשו שטריימל'ך ולרגליהם גרביים לבנות וסנדלים. כשנזדמן לכאן יהודי מפולין נדמה היה לו שנקלע לקהילה שכולה רבנים ובני־תורה. יהודי טארנוב חינכו בנות צנועות שבחן היהודי שלהן נתפרסמו בכל רחבי הקיסרות האוסטרית־הונגארית...

בני העיירות הקטנות כגון בריגל, טידב, בובוב, או ז׳אבנה חשבו להם לכבוד להתחתן עם טארנוב העשירה והיחסנית. והיה לה לטארנוב במה להתנאות: עיר של עבודה ויצירה יהודית היתה זאת.

ואינטליגנציה הוציאה מקרבה טארנוב, שהנחילה כבוד לעירה, והעניקה לעם היהודי אנשי רוח. בבית־החרושת לרצח שבמאידאנק נספה אחד מטובי בניה של יהדות טארנוב — יצחק שיפר. מקרב יהודי טארנוב יצא גם הסופר והתועמלן הקומוניסטי סובלזון־ראדק.

פרולטריון יהודי גדול היה בטארנוב. כמעט כל תושבי העיר היו „עמך", אנשי מספריים ומחט. בכל אופן תפסו כאן החייטים את מקום הכבוד.

ברחובות ובסמטאות טרטרו מכונות תפירה. מתוך החלונות והדלתות הפתוחות בקעו קולות השירה והזמרה של למעלה מחמשת אלפים אנשי מחט. רק אגודה אחת בלבד כללה ארבעת אלפים חברים מאורגנים. סביב בתי־החרושת והמתפרות עבדו סבלים ועגלונים, פקידים ושוליות, חרשתנים וסוחרים. שמונים אחוז מהאוכלוסיה היהודים התפרנסו מתעשיית הבגדים. קיצורו של דבר — עיר של חייטים.

כשלושים בתי־מדרשות היו לה לטארנוב ובית־כנסת, שבנוהו במשך שנים רבות וטרחו ויגעו הרבה למען יופיו.

טארנוב רצתה לעלות מכל הבחינות על הקהילות השכנות ובהתמודדות אצילה זו היתה ידה על העליונה.

והחייטים ובעלי המלאכה שבטארנוב לא היו חייטים פרימי־טיביים. הם שאבו חכמה ודעת מעשרות בתי־ספר, ספריות, שעורי ערב, אולמי קריאה, חוגים דרמטיים, מקהלות, מועדונים. המפלגות הפוליטיות התבצרו כאן כל אחת במצודתה ובעמדות לחימה חזקות. כאן, בסדנאות, ליד מכונות התפירה, לחמו הפועלים היהודים את מלחמתם הגדולה למען שחרור לאומי וסוציאלי. כאן גם הושרו שירי החופש והמהפכה.

עד לשנת 1935 היתה טארנוב מבצר של הציונים. יהודים לא חסכו כספים למען גאולת הארץ. הם עצמם לא היתה שעתם פנויה

לבנות את הארץ. שכן היו שקועים ראשם ורובם בהכנת בגדים למיליוני איכרים — לפיכך נתנו ביד רחבה את ממונם. אך משנתנו המשבר הכלכלי והאנטישמיות את אותותיהם — בשנים האחרונות שלפני המלחמה — היתה יד ה„בונד" על העליונה.

ההסתדרות הבונדיסטית חלשה על אגודות הפועלים ועל הנוער. היא שהקימה את בית־הספר, בנתה לה בית משלה על שמו של בייניש מיכאלביץ' והפועלים היהודים בטארנוב האמינו שדרך עירם עתידה להכנס ביד רמה המהפכה הסוציאליסטית.

והיום, כשאתה מזדמן לטארנוב ומחפש את החיים היהודיים התוססים, אתה מוצא בבית־העלמין המקומי שבמקום עמוד שבור מבית־הכנסת שבטארנוב ולרגלי מצבת זכרון זו אתה קורא את מגילת האימים:

„כאן טמונים עשרים וחמשה אלף יהודים, שנרצחו בצורה איומה בידי המרצחים הגרמניים בין ה־11 ביוני 1942 וה־5 בספטמבר 1943".

בשתי השורות הללו נחרת לזכר עולם חורבנו הגמור של הקיום היהודי בטארנוב, שארך שש מאות שנה.

בעמוד שבור זה נסתיימו כל החלומות. כאן נסתיים חלום השחרור הסוציאלי וחלום כל הגאולות בכלל.

בכל עיר פולנית, שאתה מזדמן לתוכה, אם יש בה זכר כלשהו של יהודים, אתה שומע שדוקא על פני עיר זו עברה הסערה הגדולה והאיומה ביותר.

ואמנם נכון הדבר. הגדולה שבסערות עברה על פני כל הקהילות היהודיות שבפולין. אבל כל אחד סבור כי עירו נתייסרה יותר מאחרות.

אבל אני, שראיתי למעלה ממאה קהילות בחורבנן, יודע עכשיו שאין קהילות שסבלו יותר או פחות מאחרות. כולן כאחד חרבו חורבן גמור ולכל קהילה וקהילה היתה מזומנת מיתה משונה, מחושבת בערמת נחשים. ההבדל הוא רק שבעיר אחת השתתפו הדלי־האישים הפולניים פחות בהרג ובעיר שניה יותר. כפי שכבר הזכרתי ישנן ערים בפולין שה„זונדרקומאנדו" ותלייניו האוקראינים „אחרו" לבוא לשם. מלאכתם נעשתה בידי אחרים.

לטארנוב באתי לאחר שכבר הספקתי לראות את העיירות של סביבות לומז'ה וביאליסטוק, לאחר שכבר ראיתי את תהום התהומות של הגיהנום: את בורות האדם שבטרבלינקה. עכשיו עמדתי ליד מצבת הזכרון לעשרים וחמשת האלפים של קדושי טארנוב ושוב לא הרגשתי בי שמץ של חיות.

בלייוויס, עסקן צבור טארנובי, שבילה את חורבן קהילתו עד הסוף, עמד לידי ולא הבין למה אינני מתפוצץ מכל מה שהוא מספר לי. הרי לא יכולתי לומר ליהודי זה שכוס הצער יש לה גבול, שוב אינה יכולה לקלוט יותר.

אבל בלייוויס צדק: הוא בילה את חורבן טארנוב ונשאר בחיים כדי לשמש עד בפני ההיסטוריה היהודית מה עוללו מפלצות האדם לקהילה יהודית בת שש מאות שנה. טארנוב, לדעתו, לקחה מנה אחת אפיים מכוס התרעלה:

מלכתחילה לא נוצר כאן גיטו. היהודים לא חדלו מלקוות שקצו של האויב קרוב. בוקר בוקר הודו לאלוהים חסדו על הלילה, שעבר בשלום. אמנם הגרמנים היו מקיזים את דמם. רק בשנת 1941, לאחר פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה הרגו ביריה שמונים יהודים, שחזרו מלבוב הסובייטית אל משפחותיהם. הם נורו, כביכול, כ„מרגלים סובייטיים". „מרגלים" כאלה נורו על ידי הגרמנים כמעט בכל עיירות פולין ובכל מקום שמצאו יהודים, שברחו מאזורי הכיבוש הסובייטיים בשעה שהתחילו להגלות משם יהודים לסיביר, שכן חששו הרוסים מצדם כי היהודים הם „מרגלים גרמניים"... אותה שנה גרשו הגרמנים לאושביינצ'ים מאתיים מיהודי טארנוב על מעשי חבלה.

אף־על־פי־כן לא התיאשה עדיין טארנוב, היהודים חשבו שהרוצחים יפגעו בענפים שונים של האילן, אבל הגזע יחזיק מעמד. אך תקוותם נתבדתה. —

ב־15 ביוני 1942 ביצעו הגרמנים בעזרתם של אוקראינים מזוינים „גרוש" בצרוף טבח המוני במקום. אותו יום נספו עשרת אלפים יהודים.

כעבור שלושה חדשים בלעו כבשני בלז'ץ שמונת אלפים יהודים.

ב־15 בנובמבר 1942 נתנה טארנוב חמשת אלפים קרבנות נוספים.

הקהילה היהודית בת שש מאות השנים חדלה מלהתקיים.

בעיר נשארו רק שלוש מאות יהודים לשם „חיסול הרכוש היהודי". לאחר מכן נורו גם שלוש מאות יהודים אלה בבית־הקברות היהודי. תצלום גרמני מטבח זה נמצא עכשיו תחת ידי.

היהודי הראשון שהגיע לטארנוב לאחר שחרורה של פולין היה בלייוויס הנ"ל. הוא מצא כאן חורבן מזוּוע כזה, שרק מי שנתנסה בכל סיוטי הגיהינום יכול היה להשאר בעיר מגוריו. ולא זו בלבד שנשאר בעיר, אלא שתיכף ומיד נגש להציל את כל מה שניתן להציל מקהילה גדולה זו.

בלייוויס היה הראשון בפולין שהעז להוריד על דעת עצמו את המצבות מהרחובות ולהעבירם לבית־העלמין היהודי שהופקר. כאן בטארנוב הוקמה מצבת הזכרון הראשונה על הקברים ההמוניים של היהודים.

על העמוד המקוצץ של מצבת הזכרון ישנה כתובת קצרה בעברית: „השמש זרחה ולא בושה".

רומאנטיקאים מסכנים. באזלת ידם נשאו עיניהם אל השמש, אף על פי שיותר מאחרים ידע בלייוויס שגם אחרים לא התביישו — הפולנים.

משהתחילו היהודים המעטים שנשארו בחיים לחזור מהמחנות התארגנו בעיר כנופיות רוצחים פולניות. בין הקרבנות הראשונים שנפלו בידי הפולנים היו אח ואחות ששם משפחתם רוט. מאז ה„אויסזידלונג" הראשון עד לכניסת הצבא האדום הסתתרו ביערות קרסטין.

פולנים התחילו לשלוח מכתבים ליהודים החוזרים ודרשו מהם סכומי כסף גדולים בעד הרשות לגור בעיר. לאחר זמן קיבל הועד היהודי, שנוצר בינתיים, מכתב שאם לא יניחו היהודים מאה אלף זהוב תחת עץ מסוים בחורשה העירונית — יירצחו כל יהודי טארנוב.

ואותה שעה כבר היו בטארנוב שלושת אלפים יהודים מבני העיר ומהעיירות שבסביבה.

הועד היהודי מסר את מכתב האיום למיליציה המקומית. בשעה הקבועה העמידו משמר. יהודים הניחו תחת אבן מסוימת חבילת

ניירות. בשעה שנקבעה במכתב, באה אשה פולניה והוציאה את החבילה מתחת לאבן, בהאמינה שהיהודים הניחו את מאת אלף הזהובים שנדרשו להניח. האשה נעצרה. אבל שוחררה לאחר זמן מה בלי משפט.

ראש המיליציה באותו זמן היה בן־בליעל אנטישמי ידוע ששרידי היהודים היו כצנינים בעיניו.

אחרי הבחירות לסיים עצרו פולנים יהודים ברחוב ושאלו אם הצביעו בעד הממשלה. כל יהודי שהשיב בחיוב הוכה מכות רצח.

שוב חיו היהודים בפחד תמיד. בזה אחר זה התחילו בורחים מטארנוב. אך לאחר הפוגרום בקלץ קיבלה הבריחה אופי של בהלה.

אך כוס התרעלה של יהודי טארנוב לא מלאה עדיין. חדשיים אחרי הפוגרום בקלץ הדביקו פולנים כרוזים בעיר לעשות נקמה ביהודים על שרצחו ילד נוצרי. ברחובות התרוצצה אשה מטורפת וצווחה, שהיהודים תפסו את ילדה ושחטוהו, כדי לאפות מצות. בין היהודים פרצה בהלה, הם הסתתרו בעליות ובמרתפים, התחילו אורזים את חבילותיהם והתכוננו לבריחה. אך בינתיים מצאה המיליציה את הילד האובד. הוא שיחק בחול אי־שם בחורבות הגיטו. המיליציה אסרה את אם הילד. אחר כך באו פולנים ודרשו שיסלחו ל„אם האומללה", והיהודים רצו אל המיליציה ושידלו אותה שתשחרר את האשה מהכלא...

לאחר כל החוויות האלה בטארנוב המשוחררת לא נותרו בעיר משלושת אלפי היהודים החוזרים יותר משלוש מאות וחמשים „עקשנים". וכי לאן ילכו? מה יעשו?

והם בונים מחדש. שלוש מאות וחמשים יהודים מקימים מחדש קהילה יהודית. יש להם רב ושוחט. הם יצרו, בשעה שהדבר היה מותר עדיין, מפלגות: ציונים כלליים, בונד, פועלי ציון שמאל וימין, „השומר הצעיר" ופ. פ. ר. (קומוניסטים בלע"ז) ומפלגה של יהודים חרדים — בסך־הכול שלוש מאות וחמשים יהודים, כולל ילדים ובלתי מפלגתיים. המפלגה הקומוניסטית (הסקציה היהודית) מורכבת כאן משני חברים, שאחד מהם נכנס להנהגת הצבור

היהודי כנבחרם של ה„המונים" הקומוניסטיים, כלומר של חברו היחיד למפלגה....

הספריה היהודית בטארנוב יש לה כבר אלף ספרים באידיש ואלפיים בפולנית כלומר — תשעה ספרים לנפש. יש להם אולם קריאה, ארגון ספורט. ל„בונד", בשעה שהיה קיים עדיין, היתה מקהלה משלו; ל„פועלי ציון" — חוג דרמטי משלהם; ה„בונד" קיבל בזמנו בחזרה את בית מיכאלביץ' והתכונן ליצור אגודה מקצועית ומועדון פועלים.

— בשביל מי? — אני שואל.

— בשביל ההמונים — משיבים לי.

הילדים הספורים בבית־הספר שרים שירים, עורכים תהלוכות רחוב, בלכתם להניח זרי פרחים ליד האנדרטה שבבית־הקברות. החוג הדרמטי מכין הצגה בשביל „המוני טארנוב".

רק אלוהים יודע אלו רומאנטיקאים ועקשנים הם היהודים.

חשאנוב, בריגל, אושפיצין

התמונה של קראקוב וטארנוב נשנית בכל עיירות הסביבה. חשאנוב היא ממערב לקראקוב ובריגל ממזרחה, בין טארנוב ובין קראקוב. כשאתה בא לשתי הערים ומכיר את תולדותיהן, את החיים היהודיים שבהן ואת פרשת אבדנן, הרי זה כאילו היה מדובר בעיר אחת. אלא שבחשאנוב נהרסו הרבה סמטאות של יהודים. גם פה וגם שם לחמו היהודים לאורך כל ההיסטוריה שלהם למען חיים טובים ומתוקנים יותר. ולא רק שתי ערים אלו, אלא גם אושביינצ׳ים, שנתפרסמה בכל העולם כולו שימשה מרכז לחיים יהודיים כשרים. שם העיר באידיש היה אושפיצין. העיר מרוחקת כדי כמה קילומטרים ממחנה ההשמדה, כארבעים קילומטר ממערב לקראקוב. בריגל שמה בפולנית בז׳סקו. היו אלה קהילות יהודיות רבות דורות. הקהילות היהודיות הללו קמו בערך בזמן אחד עם טארנוב. העובדה שיש להם שמות מיוחדים באידיש מוכיחה שהערים עתיקות ימים הן ונבנו בידי יהודים בדומה לצויזמיר (סאנדומייז׳) ובדומה לקוזמיר (קאזימייז׳). בבריגל חיו לפני פרוץ מלחמת העולם השניה חמשה־עשר אלף יהודים. כזה היה גם מספרם באושפיצין וכזה בערך גם בחשאנוב.

והערים הללו יש בהן גם עכשיו דמיון רב. עם חיסול היהודים נעשו הערים בבחינת הרי געש כבויים. איבדו את הקצב המסחרי שלהן. היהודים בעלי הזקן והפאות, הגרביים הלבנות והשטריימל׳ך. היו כאן הדם, הרחובות — העורקים והעיר — הגוף. לאחר הקזת הדם מתו הערים. הפולנים, המתהלכים בעיר, שהשתלטו על החנויות ועל המסחר היהודי, נראים כצללים של הדמויות האמיתיות והם, הצללים, מנהלים, כביכול, מסחר.

בבריגל אני פוגש צעיר יהודי. הוא מסתובב ליד בית־המשפט,

שכן בא לסדר עניני ירושה. הוא נרגז מאוד. הוא עשה עלי רושם של אדם נרדף. הכרתי מיד שהוא יהודי. אני ניגש אליו ואומר לו שגם אני יהודי. אני רוצה שיראה לי את העיר. הוא משיב לי שאין כיום מה לראות כאן. כל מה שהיה יהודי וראוי לתשומת לב נזרה לכל רוח. הוא שונא את מה שנשאר ואת יורשי הרכוש היהודי. אביו נמנה על סוחרי התבואה הגדולים שבבריגל. אבי אביו ואבי אבי אביו היו סוחרי תבואה. היו מטלטלים עצמם בין הכפרים, מובילים קרונות תבואה לקראקוב, לצ׳נסטוכוב, לדאנציג.

— אתה רואה את כל הבתים מסביב? כולם של יהודים. יהודים כילו את כוחם, נוסעים היו בכפרים וביערות, טרחו ויגעו ובנו במשך מאות שנים. חיסרו את נפשם מטובה וחסכו פרוטה לפרוטה. בעמלם הקימו עיר ועכשיו באו זרים ולקחו את כל זה בלי עמל ויגיעה. אבי לא נתנו לבו לשלוח אותי לגימנסיה, כל מה שאני יודע רכשתי לי על ידי קריאה במשך שנים רבות בספריה המקומית. ועכשיו זכו האיכרים ובניהם בבתים היהודיים, בעסקים היהודיים וכל איכר מחנך את בניו. כל אלה פה בעיר מתפרנסים עכשיו מזה שהיהודים צברו במשך דורות. כשאני מסתכל עכשיו בעיר מולדתי נראה לי הכול כחלום, שכאן נולדתי, הלכתי לחדר. הכול זר לי כל כך עכשיו, כל פעם שאני בא הנה אני חוזר ובורח מיד. אינני סובל את העיר, אינני יכול לראות את רחובותיה. כשבאתי הנה בפעם הראשונה והלכתי לבית־הקברות לא יכולתי למצוא את קברי קרובי. הכול הרוס, המצבות הרוסות, מנופצות לרסיסים. את בית־הכנסת העתיק שבעיר, החריבו. עכשיו כשתדבר עם פולנים יגידו לך שהגרמנים עשו זאת. אבל אני הייתי כאן עד הסוף, הייתי בין אחרוני היהודים במקום ואני יודע מי החריב את בית־העלמין, מי הרס את בית־הכנסת. אני מכיר אותם יפה. והם הם עכשיו בעלי העסקים היהודיים והם הקונים עכשיו בפרוטות את בתי־היהודים, במקרה שנשאר יורש. שמע, — אומר לי האברך — כשבאתי הנה בפעם הראשונה הלכתי לראות את הדירה בה גרנו. ראיתי שם את כל החפצים של הורי. על הקיר במטבח היו תלויים אפילו הסירים והמחבות שאמי, עליה השלום, היתה מבשלת בהם. על הארון, שאבי קנה אותו אי פעם, עמדו אותם הבקבוקים והצנצנות עצמם, שבהם

היתה אמי מכינה בימות הקיץ כל מיני ריבות וממרחים לקראת החורף. פעם שניה לא נכנסתי לדירה זו. אין לי כוח לכך.

— האם אינך יכול לקבל זאת בחזרה? — שאלתי.

— לקבל בחזרה. לא. קודם כל הרי זה תהליך ממושך ויש להשקיע במשפט הרבה כסף. אם אמכור את בית אבי יספיק לי מחירו להוצאות המשפט, שיחזיר לי ארון. ושנית, יותר מדי מזכירים לי המטלטלים האלה...

הצעיר טייל עמי בעיר, הראה לי היכן היתה אגודה פלונית, ספריה, בית־מדרש. הביאני לבית־הקברות. אני רואה מה שראיתי כבר בעשרות עיירות, כאילו אותם האנשים עצמם ניצחו על ההשמדה בכל מקום ומקום, לפי שיטה אחת.

בבריגל גרים עכשיו עשרה יהודים, עשרה מחמשה־עשר אלף. אין רואים ואין שומעים אותם כאן. בסביבה של הקהילה הגדולה לשעבר היו אף הם חלקים מהר הגעש. עכשיו אינם אלא חלק אפסי של עיר שקטה, אחוזת תנומה.

בחשאנוב גרים חמשים יהודים ובאושפיצין חמשים. בשום עיר משלוש הערים האלה אין יוצרים עכשיו חיים יהודיים חדשים. להיפך, היהודים רוצים שלא להתבלט יותר מדי. הם רוצים להבלע בתוך הסביבה, אלא אם כן תהיה להם הזדמנות לנסוע מכאן. אז יעזבו את בתי־הקברות ההרוסים, את בתי־הכנסת השוממים, את הרחובות המתים וילכו באשר ילכו.

כשהחריבו הקוזאקים של חמלניצקי קהילות יהודיות לא נלאו יהודים מלהיות יהודים. מנין של יהודים חזר ובנה את הריסות הקהילה. לאחר השואה האחרונה רפו ידי היהודים. שנאת הגרמנים, האוקראינים והפולנים יצרו אצל היהודים עכשיו תסביך ללא מרפא. יותר מדי מהלומות ירדו על גבם הרופס, משיוכלו לזקוף שנית את ראשם מתוך הכרת ערך לאומי. לא תיתכן גאווה לאומית אצל אדם שבעד היסולו נקבע פרס, שאת יגיעו הותר לשדוד באין מפריע. לפיכך אין יהודי בריגל, אושפיצין וחשאנוב מקימים שום קהילות. עייפים הם.

כל היהודים שנזדמן לי לדבר אתם בעיירות אלה תולים את תקוותם בהגירה. אם יהיה העולם פתוח יסעו מכאן ויישארו יהודים.

אם יישארו הגבולות סגורים יעברו יהודי העיירות למרכזים גדולים יותר, שם הרבה יותר קל להטמע בסביבה הפולנית.

בעיירות אלה, עיירות של אדיקות ויהדות שורשית אין עכשיו מי שיהיה בכוחו ללבות את הניצוצות הבודדים למען יעלו כאן חיים לוהטים ותוססים ולחדש ימיהם כקדם.

סוסנוביץ, בנדין, קאטוביץ

בין מכרות פחם, מפעלי יציקה ומעשנות גבוהות של בתי־חרושת שבאגן הדומברובי היו כעשר קהילות יהודיות עשירות. סוסנוביץ היתה הגדולה שבהן. לפני המלחמה חיו בסוסנוביץ עשרים ושמונה אלף יהודים. כאן, כמו בבנדין, חוז'וב וקאטוביץ שגשגו החיים היהודיים יחד עם התפתחותה של התעשיה הכבדה בערי שלזיה העילית.

בשכנות עם בתי־החרושת הגדולים צמחה וגדלה תעשיה יהודית, שייצרה בגדים ולבנים, גרביים ונעליים, מטריות ודברי סריגה. בסוסנוביץ, כמו בבנדין, היו עמדות הכלכלה היהודיות חזקות. תעשיינים והרשתנים יהודיים, רופאים, עורכי־דין, מורים, עובדי תרבות. חמשים אחוז מהאוכלוסיה היהודית היו פועלים ובעלי־מלאכה.

בערים אלה, שבגלל קרבתן זו לזו הן עושות, בעצם, רושם של כרך מפוזר גדול אחד, בו חיו למעלה מששים אלף יהודים והחיים בו היו סוערים וגועשים יותר מאשר בערים יהודיות אחרות.

בנדין וסוסנוביץ נתנו לספרות היהודית סופרים אחדים בעלי כשרון וביניהם מקס אריק, אמן המסה והיסטוריון בנוסח מערב אירופה. אריק נספה בברית־המועצות.

כשהגעתי עכשיו לסוסנוביץ, בנדין וקאטוביץ ומשהראו לי באלו בנינים שכנו לשעבר מוסדות הצבור והחסד היהודיים קשה היה להאמין שאכן כזאת היתה כאן פעם המציאות. בתי־ספר יהודיים, בתי־חולים, בתי־מחסה לילדים, מועדונים, בתי־זקנים והכול בהרחבה ובתנופה רבה, כאילו התכוננו כאן היהודים לחיי נצח. אפילו המפלגות הפרולטריות היהודיות היו מצוידות כאן במעונות מתוקנים, בספריות ואגודות, שלא נפלו מהפולניים. בעוד

שאוכלוסיית קאטוביץ היתה כמעט כולה אזרחית ציונית, שימשו סוסנוביץ ובנדין מבצרים לתנועות פועלים סוציאליסטיות, כולל אלמנט הלוצי גדול, שיצר בגיטאות את תנועת המחתרת והדריך אותה.

אגן יהודי גועש זה חרב למעשה בה בשעה שהצבא הגרמני כבש את שלזיה העילית.

לסוסנוביץ נכנסו הגרמנים ביום הרביעי למלחמה, ב־4 בספטמבר 1939. בו ביום נתנו היהודים את הקרבנות הראשונים ומאז לא חדלו לתת קרבנות עד לכליונן הגמור של קהילות סוסנוביץ ובנדין.

ביום השני לפלישה ביצעו הגרמנים את ה„אַקציה" הראשונה, בגלחם את ראשי היהודים למען יכירו אותם ברחובות. כעבור ימים מספר הציתו את בתי־הכנסת בסוסנוביץ, בנדין וקאטוביץ. ההמתות ביריה, שנעשו מעשה שבכל יום והרצת היהודים ברחובות, דיכאו את היהודים למן הימים הראשונים. בתוך הבהלה ברחו היהודים שבאו לכאן ממייכוב, וולברום ואלקוש. חלק גדול של הנוער ברח מזרחה, אל האזור הסובייטי של פולין. שדידת הרכוש היהודי וספוח האזור לרייך הגרמני השלימו את הידוק החבל לצואר הקהילות היהודיות.

כאן לא יצרו הגרמנים גיטו בזמן הראשון. אך החיים שלא בגיטו הפכו למארה, לחיים של עלבונות ונגישות בלתי פוסקות. גרוש מחנות של יהודים אל הגבול הסובייטי, גרוש ילדי היהודים מבתי־הספר, המקומות המיוחדים בחשמליות, האיסור להראות במקומות פומביים, האיסור להלך ברחובות בערבים, השעות המיוחדות, בהם מותר ליהודים לבוא למשרדים — כל אלה היו הכנה פסיכית קודמת להשמדה הטוטאלית העתידה של יהודי סוסנוביץ, בנדין, קאטוביץ ועיירות הסביבה.

על היהודים המדוכאים הומלך מוניק מרין, הידוע לשמצה. בידיו הוא התחילו הגרמנים להשמיד את היהודים. הוא הוא שסיפק לגרמנים משלוחים שלאחר סלקציה לאושביינצ'ים. תחילה את העניים ביותר, את המובטלים, אחר כך יתומים, אלמנות, חולים מבתי־החולים, יהודים בני קהילות אחרות. המולך הגרמני תבע עוד ועוד קרבנות ומרין סיפק אותם לאלפים, קרבנות מסוסנוביץ,

בנדין, חוז'וב וקאטוביץ. כבשני אושביינצ'ים פערו את שעריהם ליהודים ומוניק מרין סיפק רכבות מלאות.

משנוצרו בשרודולה, פרבר של סוסנוביץ, שני גיטאות ליהודי סוסנוביץ ובנדין כבר ידעו היהודים, שאין מרכזים אותם אלא כדי להקל על מלאכת ההשמדה, כדי שלמרצחים יהיה קל יותר להרכיב שיירות לאושביינצ'ים.

על ידי תנועת המחתרת, שהיתה מורכבת מחברי „השומר הצעיר", „הנוער הציוני" ו„גורדוניה" נדון מרין למוות. הכדור היהודי לא השיג אותו. לאחר זמן, משרוקן כבר את הגיטאות לגמרי הודו לו הגרמנים על שרותיו בגרשם אותו לאושביינצ'ים, לשם הסגיר הוא את הקהילות היהודיות שבאגם דומברובה.

שמונה „אוסזידלונגים" עברו על גיטו סוסנוביץ. היו יהודים שראו שמונה פעמים את המוות בטרם בא מותם האמיתי. ה„אויסזידלונג" השמיני ארך כמעט שנתיים, מ־12 במאי 1942 עד ה־13 בינואר 1944.

ב„אויסזידלונג" הראשון רימו את היהודים על ידי דרישות מיוחדות, שנשלחו באמצעות הקהילה היהודית. המחתרת הזהירה את המוזמנים שלא להתייצב בנקודות הקבועות. חלק מהיהודים לא התייצב. את המשלוח משלימים ביהודים אחרים בעזרתו של מוניק מרין.

הגרוש השני ביוני 1942 הוא כבר גרוש מפורש. הפעם אין מבטיחים שהמגורשים נוסעים לעבודה. הקרבנות הן דלת העם והחולים. את החולים מורידים מהמיטות ומשכיבים אותם על משטחים. למשלוח זה מצרפים גם שמונים ילדים מבית־היתומים — את הצעירים שבהם, עד גיל 5. בסך־הכול אלפיים נפש.

מעתה כבר האמינו היהודים, כי השמועות על תאי הגאזים באושביינצ'ים נכונות הן. אבל הטכניקה הגרמנית להרדמת ערנותם של הקרבנות היתה עשירה בתחבולות וב־12 באוגוסט 1942 מצליחים הגרמנים לאסוף עשרים וששה אלף יהודים, ששליש מהם מועברים לאושביינצ'ים מתוך עינויים גופניים ומוסריים. גם הפעם הזהירה המחתרת את היהודים שלא להתייצב, אבל ההמונים לא האמינו.

תנועת המחתרת היתה מורכבת מנוער שהשתייך לארגונים

ציוניים שונים, שעָשה חשבון לעצמו, כי הדרך היחידה המובילה להצלה, אם בכלל תיתכן הצלה, היא מאבק. לאחר שמרדכי אנילביץ׳, מפקד המרד בגיטו ווארשה, מבקר את סוסנוביץ — מקבלת המחתרת בסוסנוביץ תנופה חדשה. היא קושרת קשרים עם תנועות המחתרת בווארשה, בנדין וערי הסביבה. היא קוראת ליהודים, קוראת לפולנים, אבל פעולתה נתקלת בקשיים. נגדה עומד היהודי מוניק מרין, שמטה הסוכנים והפרובוקטורים שלו רודף את תנועת המחתרת. בשנת 1942, כשהיהודים נכלאים בגיטו, נעשית הפעולה המחתרתית עוד יותר קשה. אך הנוער אינו נרתע מכל סכנות. הוא מדפיס ומפיץ כרוזים לא רק אל האוכלוסיה היהודית, אלא גם לחיילי החזית הגרמנית. את הכרוזים מניחים בתוך הנעליים, שנועדו להשלח ללוחמי החזית.

טובי בניה של התנועה נופלים בידי הגסטאפו. צבי דונסקי ההירואי, שרצה להתנקש יחד עם שני חברים במוניק מרין, גורה בקאטוביץ לאחר עינויים קשים. ליפא מינץ נתפס ומומת באושביינצ׳ים. נספתה הלה שאנצר ההירואית.

לא היה מפלט ליהודי סוסנוביץ ובנדין. חסרת ישע היתה המחתרת לעומת מכונת הרצח האיומה של הגרמנים.

מהגיטאות נקרעים כפעם בפעם נתחים חיים, ואתם חלק מתנועת המחתרת, בו בזמן שאחרים נמקים במחנות העבודה ובמחנות הרכוז שבגרמניה.

כבשני בירקנאו בלעו עשרים ושנים אלף יהודים מגיטאות סוסנוביץ ובנדין.

אגן דומברובה נתרוקן כמעט לגמרי מיהודים. בכל שלזיה העילית חיים עכשיו שבעת אלפים יהודים ורק חלק קטן מהם הוא מבני הקהילות היהודיות המקומיות לשעבר, רובם יהודים מכל רחבי פולין, שנשתהו כאן בשעה שרכבות הריפאטריאציה מרוסיה העבירו יהודים על מנת ליישבם בשלזיה התחתית.

מעשרים ושמונת האלפים של יהודי סוסנוביץ לא נשארו אלא שלוש מאות וחמשים. בכלל חיים עכשיו בסוסנוביץ שמונה מאות יהודים.

מהקהילה היהודית הגדולה בבנדין נשארו רק מאה וחמשים נפש.

בקאטוביץ חיו לפני המלחמה שנים־עשר אלף יהודים. נשארו מהם רק יחידים. אלף וחמש מאות יהודי קאטוביץ של היום כמעט כולם חדשים מקרוב באו, יהודים שחזרו מרוסיה. תמצא כאן שרידים מוילנה ומבריסק, מלבוב ומפינסק, מכל פינות פולין שלפני המלחמה.

מרבבת יהודי חוז'וב נשארו קצת יותר ממאתיים.

אך מי שהכיר את החיים היהודיים באזור זה לפני המלחמה, לא ירגיש בערים הללו בהעדרם של ששים אלף היהודים. הוא ייתקל בחורבן הגדול רק לאחר שידבר עם יהודי המקום ויראה את הורבנם של קדשי היהודים. בכל מקום נשרפו בתי־הכנסת, בתי־הקברות נעקרו. הבתים הצבוריים, בתי הילדים, בתי הקהילה, מושבי הזקנים — בכולם שוכנו מוסדות של זרים והמוסדות היהודיים של עכשיו מצטופפים בעליות גג, בקיטונים. בסוסנוביץ עובד הועד היהודי שבמקום על כל מוסדותיו בדירה, המזכירה הקדש ולא מוסד צבורי. הבנין הענקי בן ארבע הקומות של הקהילה היהודית בקאטוביץ תפוס על ידי עתון קומוניסטי פולני ומוסדות היהודים דחוקים בתאים עלובים.

כשתדבר עם יהודים במוסדות יהודיים יתארו לך את שלזיה העילית כמרכז יהודי גדול עם בתי־ספר, ספריות, קואופרטיבים, בתי־ספר מקצועיים בעלי שאיפות לאומיות גדולות. אולם כשתסתכל יפה במציאות תראה, שהמספרים אינם אומרים כלום. בכל ערי שלזיה העילית ועיירותיה קיימים בתי־ספר, בתי ילדים ופנימיות, אבל ילדים אין. בבית־הספר היהודי בקאטוביץ לומדים תשעה ילדים בשתי כיתות עם שלושה מורים. בבית־הספר היהודי בחוז'וב לומדים ארבעים ושנים ילדים עם ששה מורים.

משבעת אלפים היהודים משתתפים רק שלושת אלפים במה שקרוי פרודוקטיביזציה. בשבעה־עשר קואופרטיבים עובדים 254, במשרדים ממשלתיים עסוקים 112, פועלים בודדים 770, בתעשיית הפחם 92. כל המנגנון הצבורי אצל יהודי שלזיה התחתית אין לו את מי לשרת. משל כאילו התכוננו לחתונה גדולה — שולחנות ערוכים מכל טוב, כלי זמר, בדחן, אבל החתן והכלה נעדרים והמחותנים אינם וגם אורחים אין.

אין עתיד לרוב היהודים הגרים כיום בשלזיה עילית.

הקצב המסחרר מתוכו מתפתחים החיים הפולניים בשלזיה העילית, שגשוג התעשייה הגדולה יציפו את שרידי היהודים העייפים, שאין להם עכשיו אמונה גדולה בקיומו של ישוב יהודי בפולין.

מחנות ההשמדה

על אדמת פולין הקימו הגרמנים רשת של כל מיני מחנות שמספרם הגיע לשמונה מאות ומעלה. את המחנות ניתן לחלק לשלוש קבוצות: מחנות השמדה, מחנות ריכוז ומחנות עבודה. מקורות פולניים נוקבים כמספר כל המחנות בפולין כארבע מאות שלושים וחמשה.

טראווניק, אחד המחנות המחרידים ביותר, בו נספו אלפי יהודים — מכאן הוציאו את ד"ר עמנואל רינגלבלום — אינו נזכר ברשימה הרשמית. כן לא נזכר המחנה במורד ליד שדליץ, בו נספו אלפי יהודים. מארבע מאות שלושים וחמשה מחנות, נאמר בעלון הרשמי, נועדו רק מאה עשרים ותשעה ליהודים והשאר קרויים מחנות סתם. רשימה זו עוברת בשתיקה גמורה על העובדה שפלאשוב, ליד קראקוב, היתה מחנה יהודי והוא קרוי סתם מחנה עונשין, בלי לפרש למי נועד המחנה.

בתנאים כאלה מתקבלת תמונה מסולפת ממה שהיה במציאות. קורות היהודים בפולין בשנות ההשמדה מאבדים חלק מהיסוד הגיאוגראפי שלה.

מה היו פני המציאות?

מחנות השמדה מספרם בפולין היה ארבעה וכל הארבעה נועדו אך ורק להשמדת יהודים. בפולין לא היו קיימים מחנות השמדה לעמים אחרים. ארבעת מחנות ההשמדה הם: טרבלינקה, חלמנו, סוביבור ובלז'ץ.

אושביינצ'ים על כל מחלקותיה ומאידאנק שימשו מחנות ריכוז לבני לאומים אחרים ומחנות חיסול ליהודים. היחידים שהובלו מהקרונות ישר אל תאי הגאזים היו חוץ מהיהודים — הצוענים. אך אין זאת אומרת שפולנים או רוסים לא נספו. אך כולם, פרט

ליהודים, נספו רק לאחר שנתיגעו בעבודה קשה ונדלדלו מחמת תזונה גרועה. לשאינם יהודים היו סיכויים לבלות את המחנות. היהודים נדונו מלכתחילה למוות.

משכיל פולני פרוגרסיבי, למשל, שנעצר באושביינצ׳ים יכול היה לעמוד בשנות מעצרו, אם למשל מישהו, שהיה בחופש היה שולח לו חבילות מזון. ד״ר יצחק שיפר, נדון מלכתחילה למוות במאידאנק והוא הדין בד״ר רינגלבלום משנפל בידי הגרמנים.

גם המחנות הפשוטים היו מחנות חיסול לגבי היהודים, בעוד שלגבי בלתי יהודים היוו מחנות עבודה עם סיכויים גדולים להשאר בחיים.

לפיכך הרסו בפולין לגמרי את מחנות ההשמדה והשאירו לזכרון רק את אלה, הקשורים בסבלם של הגויים...

טרבלינקה

בין מאַלקין וקוסוב, לאורך קוו הרכבת מאלקין—שדליץ, משתרע כפר קטן, ששמו טרבלינקה. תחנת רכבת קטנה זו היא הכתובת למחנה קברים של מיליונים יהודים.

הגעתי לכאן בשתיים בלילה, ברכבת הנוסעת לסוקולוב. בחדר קטן, מואר בעששית נפט, מקבל את פני מנהל התחנה. אני מציג את עצמי לפניו כעתונאי אנגלי, שבא לראות את טרבלינקה ומבקש אותו שירשה לי לחכות בחדר עד אור הבוקר. הוא מציג את עצמו לפני: פולטאבאקה פראנצ׳ישק.

במשך השעות שישבתי בתחנה סיפר לי פולטאבאקה את פרשת מחנה טרבלינקה לכל פרטיה. פרטים אלה ידועים לו בדיוק. בימי פעולתו של המחנה היה הוא מחליף הרכבות בין התחנה ובין המחנה. השיירות היו מגיעות ברכבות מורכבות מששים קרונות. לתוך המחנה היו מסיעים בבת אחת רק עשרים קרונות. מנהל התחנה של עכשיו היה מחלק את המשלוחים לשלושה ומלווה אותם אל המחנה.

הרכבות היו מורכבות ברובן מקרונות מסע סגורים. היו אלה רכבות של קרבנות יהודיים. הם ידעו לאן מובילים אותם, ידעו שזאת היא התחנה האחרונה בחייהם.

צעקה אחת ויחידה בקעה מהקרונות: מים! מים! כל רכבת נכנסה לתחנה מתוך אותה צעקה עצמה: מים! אכן, הגיעו גם רכבות אכספרס בינלאומיות, שהביאו יהודים מצרפת, גרמניה, יוון. הללו נסעו כתיירים אמידים, מצוידים בצקלונות עור, בבגדי דרך. כשהיתה רכבת כזו נעצרת בתחנה היו נוסעיה יוצאים מהקרונות. הם יכלו להתהלך דרך חרות ברציף. המלווים מאנשי ס״ס היו אדיבים ויעצו ליהודים שלא לבקש מים, כי המים בתחנה אינם

ראויים לשתיה ומלבד זאת הרי עוד מעט ויגיעו לתחנה שניה, שם יוכלו לקבל הכול. בינתיים היה פולטאבאקה, היושב מולי ומסתכל ישר לתוך עיני, מפריד עשרים קרונות ומלווה אותם אל המחנה. כשהיה פולטאבאקה חוזר לתחנה הוסיפו יהודי הקרונות הנשארים להאמין שהם נוסעים מזרחה, בו בזמן שאלה שלווּ על ידו אל המחנה כבר הורצו אל תאי הגאזים.

יש ואיכרים הצליחו להגיע אל הרכבת עם בקבוקי מים והציעו ל„נוסעים" היהודים שהללו יתנו להם, לאיכרים את „כספם ואת חפצי־הערך, כי בין כך ובין כך מובילים אותם למוות". אך היהודים לא האמינו. הם חשבו שמתכוונים לרמות אותם. יש להם הבטחה מפורשת של מוסדות גרמניים גבוהים, שהם נוסעים למזרח. יש להם אפילו מסמכים רשמיים המאשרים זאת.

כמה רכבות ממערב אירופה היו מלוות אפילו קרונות מלאים רהיטים ומטלטלים. הנוסעים הורשו מטעם השלטונות לקחת אתם למקום הגרוש את רהיטיהם. קרונות אלה לא הגיעו למחנה פנימה. בתחנת טרבלינקה הפרידו אותם מהרכבת והעבירום למאלקין.

פולטאבאקה סיפר לי הכול בפרטות, במתינות, אך מתוך התרגשות פנימית, כאילו היה מתוודה בפני. היה זה מראה מחריד, אמר, לראות יום־יום רכבות באות עם אנשים חיים, ילדים וזקנים, נשים וגברים ואחר כך חוזרים הקרונות ריקים. כל רכבת הביאה קרוב לשנים־עשר אלף איש והיה זה מחריד שאנשים אלה היו נבלעים אי־שם כצוללים לתהום. תחילה לא ידעו מה עושים עם האנשים האלה, לאן הם נעלמים. ורכבות כאלה היו מגיעות שלוש פעמים ביום. מאות אלפי יהודים נעלמו בדרך זו בתוך המחנה, עד שנודעה האמת.

במחנה היו מאה וחמשים אוקראינים וחמשים גרמנים. האוקראינים היו באים לכפר להשתכר ולהתהולל. כיסי האוקראינים היו מלאים זהב וכסף. האוקראינים הוציאו לתרבות רעה את נערות הכפר במתנותיהם. פעם אחת סיפר אוקראיני שיכור את האמת, מה עושים ליהודים. רק אז אפשר היה להבין לאן נעלמים אלפי הקרונות.

בכפר התחילו לספר על העושר הרב המצוי במחנה. עשרות רכבות גדושות בגדים, נעליים ושערות בני־אדם היו מוצאות

מהמחנה ומוסעות לאוסטרולנקו. קרונות מסויימים של הרכבות האלה נמצאו תחת משמר מצויד במכונות יריה. לאחר מכן סיפרו האוקראינים שבקרונות אלה מוציאים את כספם ותכשיטיהם של היהודים.

מהאביב 1943 עד הסתיו של אותה שנה, במשך מחצית שנה, נראתה מעל המחנה אש של שריפה. ביום היו השמים מכוסים עשן, בלילה נראו הלהבות במרחק של הרבה קילומטרים. כך נשרפו מיליון איש. ריח הגופות והנשרפים נישא כל הזמן באויר.

פעם אחת, הדבר היה בראשית אוגוסט 1943, נדמה היה, כי אש אחזה ביער. היהודים התמרדו, הציתו את הצריפים, הרגו את האוקראינים בגרזנים וברחו. שעות ארוכות נמשכו היריות. הגרמנים והאוקראינים התרוצצו בכפרים הסמוכים לחפש את היהודים הבורחים. מאז חדל המחנה להתקיים. בחורף 1943 יצרו כאן הגרמנים מושבה אוקראינית, שהתקיימה עד כיבוש טרבלינקה בידי הצבא האדום.

עם שחר הוליכני מנהל התחנה אל זקן הכפר והציגני במלוא חשיבותי האנגלית. אצל זקן הכפר שכרתי עגלה וסוס ושמנו פנינו אל המחנה.

בדרך עברנו על פני כפר ששמו פוניאטוב. כל בתי האיכרים בכפר הם חדשים. אני שואל את האיכר אם זה כפר חדש. וזה משיב לי שרק הבתים בלבד הם חדשים. בשעת הקרבות בין הרוסים והגרמנים נשרפו כל הכפרים שבסביבה. הם חזרו ונבנו תודות למחנה טרבלינקה. כשנכנסו הרוסים והאוקראינים ברחו מהמושבה פשטו מחנות איכרים על המחנה לשעבר והתחילו חופרים באדמה. אוצרות נמצאו בתוך תלי האפר. בבורות העמוקים, בין המתים, בין חולות השדה ובצואת בני אדם נמצאו יהלומים שרופים, זהב וכלי זהב שונים. אפילו מכפרים רחוקים טרחו ובאו לכאן ולא יצאו בידיים ריקות...

מהכביש המקביל לקוו הרכבת מאלקין—שדליץ, בקילומטר הרביעי מתחנת הרכבת טרבלינקה, מסתעפת דרך לתוך חורשת אורנים צעירה. הדרך חוצה את קוו הרכבת ולאורך כמה עשרות מטרים היא מכוסה אבק פחם. הלאה מכאן, בדרך ליער, עד לשדה

הפתוח, מרוצפת הדרך אבני שדה. זאת היא הדרך אל המחנה. הסעיף של קוו הרכבת מצטלב בדרך ממש ליד הגבול המזרחי־מערבי של המחנה.

כשאתה נכנס לשטח המחנה אינך מכיר כלל מה התרחש כאן. מתגוללים רק שרידי מברשות, קדרות וצלחות מתכת. מבין העשבים, מתוך האדמה, מבצבצים הלבנים האדמדמות של יסודות שנשארו מהצריפים לשעבר. מצד צפון מתנשבת רוח ואתה חש את העיפוש של גופות מרקיבות.

— משם, מלמעלה בא העיפוש — אומר אלי זקן הכפר.

למעלה, על פני שטח החול מתגלה לעיניך תמונה, שקשה לתאר אותה במלים. שפת האדם אין בכוחה לבטא את הזוועה: רגבי אדמה מגודלים שער בני אדם, קבוצות שערות ערמוניות, בלונדיות, שחורות, ונטולות צבע מבצבצות מתוך האדמה. מימין — אפור השדה מחמת אפר ומפירורי עצמות של בני אדם. מתוך האדמה הזאת מבצבצים פסי ברזל — אלה הם המוקדים, עליהם שרפו את האנשים, המורעלים בגאז. קצת למטה נעצרו בתוך האדמה המשומנת קצת מי גשמים ועל פני המים האלה צפים כתמים שמנים של שומן בני אדם. בקרבת הגבול המזרחי של המחנה — ים של עצמות וגולגלות, גפיים וצלעות. אלפים, רבבות. אתה דורך על עצמות בני אדם. למעלה, מצד צפון, במקום בו נשרפו הגויות לאחר מיתת חנק, אני מגלה בור בעומק של עשרים מטר. אין זה בור, אלא תהום, תהום מלאה ראשים וחלקי גוף. אני יורד אל התהום: אלפי חורי עיניים ניבטים בי, ידיים מזדקרות מתוך האדמה כמבקשות רחמים, כחותרות אל השמיים. עצמות הידיים מכוסות עדיין ריקמות בשר שהצהיבו. הראשים מלאים עדיין מוח. על האברים אתה רואה עוד גזרי לבנים; גזרי לבנים שכפתוריהם מחוברים אליהם עדיין. פקעות של שער מתגוללות בין הראשים. גולגלות קטנות של ילדים וגדולות של מבוגרים. אתה רואה פיות לבנים, ישרים, מלאות שיניים של אנשים צעירים וגולגלות עם שיני זקנים. במאות גולגלות נקטעו עצמות החניכיים — סימן שעקרו את שיני הזהב מתוך הגולגלות. והנה אני רואה: מבין ערמה של עצמות מבצבצת רגל קטנטונת של ילד, נעולה עדיין, נעל של

ילד בן שלוש־ארבע. אני מרים את הגולגולת ואינני רואה גולגולת, אלא ילד יהודי חי. ומסתכל בי הילד בעיניים דומעות, במבט אלם, כשל שה, ונדמה לי שאני שומע את צעקת הילד:

— לא היו לי חיים, הבו לי קבר למצער — וזועקות העצמות המפותלות והגולגלות שבתהום, מתחננות ומבקשות רחמים:

— הביאו אותנו לקבר ישראל! הבו לנו קבר!

זקן הכפר, שירד אתי יחד לתוך התהום, רואה את דמעותי הנושרות על גולגולת הילד, שאני מחזיקה בידי. והוא שואל אותי למה אני בוכה. למה אין אני, הגבר, יכול להתאפק מדמעות. האם אספר לאיכר שאינני נוצרי, שאינני אנגלי; שאני יהודי, אחד ממיליון היהודים שאפרם ועצמותיהם מפוזרים בגיא־בן־הינום זה. האוכל לספר לו שכאן, בטרבלינקה, קבור גזעי?

— אלמלא טרבלינקה לא היו קיימים הכפרים שמסביב: וולקה, פוניאטוב, פורסטין וטרבלינקה ודומיהם, שנשרפו בשעת הפעולות הצבאיות, נבנות מחדש — אומר לי זקן הכפר, כאילו עלול דבר זה לנחמני, כאילו עשוי דבר זה למחות את דמעותי.

צבועי האדם שמסביב חפרו ונברו באדמה, גזלו ושדדו, והשאירו עם טבוח על פני האדמה, טרף לעורבים ולכלבים רעבים.

הורדתי את הנעל מרגל הילד ולקחתיה עמי כסמל קדוש למה שעוללו לנו הגרמנים ולמה שעשה עם אחר באפרם ועצמותיהם של מיליון יהודים.

חלמנו

ארבעת מחנות ההשמדה, שהקימו הגרמנים בפולין, נועדו לשמש שטחי פעולה גיאוגרפיים מסויימים, לפי מידת צפיפותה של האוכלוסיה היהודית.

טרבלינקה נועדה לאזורי ווארשה וביאליסטוק. סוביבור בלעה את יהודי אזור לובלין וחלק מיהודי אזור קלץ. בלז׳ץ השמידה את יהדות גליציה וחלמנו העבירה מן העולם את יהודי האזור הקרוי ווארטאָגאו, שכלל ארבע מאות וחמשים אלף יהודים. אושביינצ׳ים ומאידאנק „עזרו" בשעה שארבעת הכבשנים, שהוכנו במיוחד ליהודים לא הספיקו לבלוע את כל הקרבנות.

הגרמנים רצו לפתור את שאלת היהודים במועד קבוע ולפיכך הזדרזו. תאי הגאזים פעלו בלי הפסקה, אך חישובי הרצח לא התאימו. ולעתים קרה שיהודים מלובלין נשלחו לטרבלינקה ויהודים מאזור ווארשה — לחלמנו, ובלבד למהר ולגמור. ובלבד להספיק ולרצוח. הכבשנים בחלמנו בערו בדיוק כאותם שבטרבלינקה ותאי הגאזים שבמאידאנק בדיוק כאותם שבבלז׳ץ.

אחד מבתי־החרושת לרצח המשוכללים ביותר היה בחלמנו. כאן עבר המוות דרך ארמון, ערוגות פרחים וכנסיה כפרית רומאנטית. הנוף כאן הוא כה מטעה, כה יפה, שעל דעתם של הקרבנות לא עלה כלל, שהם צועדים אל המוות. דרך ארמון האצילים צעדו את מצעדם האחרון יהודי לודז וקוטנה, קולה וקלודאווה, דומביה וסומפולנה — עשרות קהילות יהודיות, חצי מיליון יהודם נכנסו לפרוזדורי הארמון והיה למאכולת אש.

בפולין כבר ידעו על טרבלינקה ומאידאנק, אך על חלמנו לא ידע שום איש. ובאותם הימים שאיש לא שמע על חלמנו דבר וחצי דבר עבד הארמון עבודה אינטנסיבית ביותר. יום־יום הובאו ברכבת

או במכוניות אלף יהודים ויום־יום צעדו אלף יהודים לאורך פרוזדורי הארמון ונעלמו בכבשן הגאזים.

בשנת 1942 הוליכו את משלוחי היהודים לקולה, במרחק ארבעה־עשר קילומטר מחלמנו. בקולה לנו בבית־הכנסת ולמחרת בבוקר הובאו לארמון שבחלמנו. אך אלף יהודים בבת אחת — דבר זה היה עלול לעורר חשד. ושוב לא נתנו להם ללון בקולה. מיד לאחר שהגיעה הרכבת לתחנת קולה כבר חיכתה רכבת קטנה, שהעבירה את היהודים לפוביירצ׳ייה ומכאן הלכו ברגל דרך הכפר השקט והרומאנטי זאוואדקי.

עכשיו עברתי בכל המקומות הללו. הכפר זאוואדקי הוא פינה נידחת, מוקפת מראות טבע מצודדים. ליד התחנה, שם לנו היהודים בליל חייהם האחרון, זורם הנהר ווארטה. העמק מוריק כולו, הנהר מוצל והיהודים לא העלו על דעתם שזה לילם האחרון. למחרת בבוקר היו מגיעות משאיות, מעלות מאה וחמשים איש ומובילות אותם אל הארמון שבחלמנו הסמוכה. כשהיו המכוניות נעצרות לפני הארמון, שמעו היהודים נאום, שהם נוסעים למזרח ולפיכך עליהם להתרחץ כראוי ולעבור חיטוי. בלי לשער את אסונם עלו מאה וחמשים היהודים לקומה הראשונה, השאירו את הבגדים ובתחתוניהם בלבד ירדו לפרוזדור התחתון, שם הראה שלט שעל גבי הקיר את הכיוון ליציאה התחתונה — „לבית המרחץ". כשפתחו היהודים את הדלת עמדה בפתח מכונית ענקית וכמה גרמנים מצוידים בפרגולים דחקו את היהודים לתוך המכונית, אחר סגרו הרמטית את דלתותיה והתגיעו את המכונית. רק חמש דקות בלבד נשמעו הדפיקות על כתלי המכונית ואחר כך נשתתק הכול. האדים המרעילים של המנוע הרעילו את היהודים.

בדרך צדדית נסע כבשן הגאזים המטולטל ליער הז׳וכובי הסמוך, שם קברו יהודים את אחיהם. בשעה שהמשאיות הוליכו משלוחים נוספים של יהודים מהכפר זאוואדקי והם עברו על פני היער לא העלו על דעתם שרק במרחק מאה מטרים מהדרך, בעומקו של היער, נקברים עכשיו אלה שעברו בדרך זו רק לפני מחצית השעה...

יום אחרי יום עברו השיירות. הארמון — מולך אדיר — בלע

מאות אלפי יהודים ואיש לא העלה על דעתו מה מתרחש שם.

לאחר זמן, בשנת 1944, הובאו השיירות ישר לחלמנו והיהודים היו מבלים את לילם האחרון בכנסיה שבכפר.

בערמומיות רבה פעל בית־החרושת למוות בחלמנו. אלמלא נשארו בחיים בדרך נס, יהודים בודדים: פודכלייבניק, ז׳ורובסקי, סרברניק, — לא היה העולם יודע עד היום לאן נעלמו יהודי קוטנה ולאסק, קולה וזדונסקה וולה, לודז וגוסטינין — יהודי אזור הווארטה.

כשאתה מזדמן עכשיו לחורשת ז׳ורוב אינך מוצא, אלא סימנים קלושים, שכאן נספה ונשרף חצי מיליון יהודים. הגרמנים השמידו את הכבשנים, את האפר פיזרו בשדות וקברוהו באדמה ועל האדמה שתלו יער. ומה שנשאר מהאפר הובילו במאות שקים לכפר זאוואדקי ובלילה השליכוהו לתוך הנהר...

המרצחים הקפידו לטשטש את עקבות הרצח ההמוני. אפילו את העצמות טחנו באבני ריחיים. את הכבשנים ניפצו, את האדמה חרשו ולא השאירו זכר. עמדתי אפוא מול המזבח הענקי והשומם ושאלתי את עצמי: האם אין בפולין מי שיקים לפחות מצבה במקום בו נשרף חצי מיליון יהודים? ראיתי מצבות וצלבים וזרי פרחים על קברים בודדים של חללי הנאצים. בסוסנוביץ ליד הגן העירוני ראיתי קבר יחיד של פועל רכבת פולני שנורה בידי הגרמנים. על הקבר עומד צלב ומונחים זרי פרחים. בכפר קטן ליד מייכוב ראיתי קבר בודד של חייל רוסי. על הקבר נשתלו פרחים והוצבה מצבה. ואילו כאן, ביער הז׳וכובי, מצאתי לבנים אחדות — שרידי הכבשנים — וקצת אפר, זכר לחצי מיליון יהודים. ומלבד זאת לא כלום, לא כלום לחלוטין.

סוביבור

במרחק של פחות מעשרה קילומטר מוולודאבה, בקוו הרכבת חלם־וולודאבה, מצויה תחנת רכבת קטנה סוביבור. ביער סוביבור התחוללה הטרגדיה של יהודי אזור לובלין ולא של אזור זה בלבד. בתחנה הקטנה שורר עכשו שקט. היער רועש. מעבר ליער זורם הבוג. זהו הגבול הפולני־סובייטי, אלא שאינך מרגיש כלל שאתה נמצא באזור הספר. הפועלים המעטים נעלמים במעמקי היער. הם חוזרים איש איש לביתו, לחיי השלווה שלו.

אני מעכב איכר אחד ומציע לו שיוליכני למחנה ההשמדה. האיכר מסתכל בי, כאינו מבין מה אני רוצה ממנו. אני אומר לו שאינני רוצה בחינם ושאשלם לו בעין יפה. האיכר מגרד את פדחתו ומשיב שהוא מבין שאשלם לו, אלא שאינו יודע בעד מה אשלם לו מכיון שאין כאן מחנה השמדה.

— כן, אני מתכוון למקום בו הרגו את היהודים — אני אומר לו.

— יהודים? כן, כאן במעמקי היער שרפו הרבה יהודים. במשך שתי שנים רצופות שרפו אותם, אלא שלא נשאר מה לראות.

באתי אתו לעמק השווה, הבטחתי לשלם לו על שיראה לי את המקום בו אין מה לראות...

אנחנו חוצים את פסי הרכבת ושמים פעמינו בדרך צדדית למעמקי היער. האיכר מספר לי שלקוו הרכבת הוסיפו הגרמנים מסילה צדדית, ביראו חלק מהיער והובילו את שיירות היהודים ישר אל תאי הגאזים. עקבותיו של שביל יסורים זה נשארו עד עכשיו. לאחר עשרים דקות של הליכה אנו מגיעים לשטח שומם, שעם מבט ראשון נדמה לך, שפעם היה כאן כפר, אלא שהכפר נשרף ותושביו התפזרו לכל עבר. על פני השטח כולו מציצים מבין

עשבי בר שברי לבנים, סמרטוטים, פיסות נייר וחול מעורב באפר. מתחת לעשבים נראית האדמה תחוחה ונראות תלוליות ומשקעים. כל השטח של אדמת הפקר זו נראה הרבה יותר קטן מהשטח של טרבלינקה. בשטח זה עמדו חמשה צריפים של הס״ס והמרצחים האוקראינים, שני צריפים בשביל היהודים שהוצאו מתוך השיירות של עובדי כפייה — צריף אחד לגברים וצריף שני לנשים. חוץ מהכבשן ותאי הגאזים בשביל חמש מאות איש וחוץ מארבעת הצריפים, בהם התפשטו הקרבנות — היו עוד תשעה בנינים בחלק האדמיניסטראטיבי של הגיהינום: חמשה מחסנים לריכוז השלל ובגדי האומללים, נגריה, מתפרה, מאפיה ובית מלאכה לסנדלרות ולחייטות כאחד — גיהינום מודרני שהוקם על יסודות מודרניים.

כל המחנה, הבנינים, הכבשנים — נבנו מלבני הבתים היהודיים שבוולודאבה.

במחנה זה מצאו את מותם יהודי זאמושץ, הרובישוב, חלם וולודאווה, לובלין ואיז׳ביץ, קראסנוסטאב וליוואַרטוב — עשרות קהילות יהודיות. לכאן גם הובאו, ממחנות השבויים, יהודים ששירתו בצבא הפולני ובצבא הסובייטי, יהודים מצרפת ומצ׳כיה, מכל ארצות אירופה כמעט. עם שלם כלה כאן בעשן הכבשנים. כמו בכל מקום, כבכל מחנות ההשמדה, עבר גם על סוביבור נחשול זוועה של בהלת זהב. כל שעל אדמה בשטח השומם הזה והדרך מתחנת הרכבת נחפר על ידי תושבי המקום. האיכר המספר לי על כך במלים פשוטות של אדם פרימיטיבי, מאמין עדיין שאילו ניגשו כהוגן לעבודה היו מגלים כאן אוצרות. ול„אוצרות" האפשריים האלה נתונים כל מעייניו של האיכר. כל השאלות שהציג לי לאחר מכן, בכיוון זה נשאלו. רגע אחד אף היה לי הרושם שהאיכר חושד בי שבאתי לכאן לבצע עבודות חפירה לשם גילוי האוצרות...

— היה כאן מישהו — אני שואל אותו — לבדוק את הקרקע? וועדות, כלומר?

— עד כמה שידוע לי לא היה כאן איש — הוא משיב בזהירות. מלבד אנשים סתם לא נבר פה איש...

מראה סוביבור הוא מראה האימה של כל בתי־הקברות ההרוסים בפולין. כל הרוצה לקח את הדרוש לו, חפר, חרש והפקיר. אפרם

של שמונה מאות אלף יהודים נגרף במימי הנהר, והשאר דישן את היער למען תהיה ירקותו עמוקה יותר ושיחיו נאים יותר. עד היום לא עלה על דעתו של איש להעמיד כאן מצבה, להשאיר זכר, כי על כן סוביבור היא זו, כי על כן רק יהודים נספו פה — רק שמונה מאות אלף יהודים. בנחת מפכה הנהר את מימיו, היערות מאוושים, הרכבות הנדירות, העוברות כאן, כמעט שאינן נעצרות בסוביבור, שכן פינה נידחת היא זו.

ובסוביבור התחוללה אחת ההתקוממויות הדרמטיות בתולדות ההשמדה של יהודי פולין. ההתקוממות בטרבלינקה ב־2 באוגוסט 1943 מצאה את תיקונה בספרות הזעומה, שהופיעה על נושא זה. בשעת חיסול מחנה חלמנו ב־17 בינואר 1945 גילו שרידי היהודים המעטים התנגדות והרגו שני ז'אנדרמים גרמניים ושני יהודים מכל הקבוצה הזאת ניצלו. ההתקוממות בסוביבור היתה, כנראה, הגדולה ביותר.

בלובלין פגשתי יהודי איז'ביצאי ששמו משה מרנשטיין. הוא אחד מאלה שנצלו ממרד סוביבור.

משה מרנשטיין מספר:

פלוגת העבודה היהודית בסוביבור היתה מורכבת מארבע מאות עשרים והמשה גברים ומאה שבעים וחמש נשים — יהודים יוצאי ארצות שונות. ביניהם היו הרבה שבויים יהודים רוסיים מהצבא הסובייטי. יהודי מז'יטומיר, בדרגה של מאיור סובייטי, ובנו של הרב מז'ולקוב, לייבל פלהנדלר, היו יוזמי ההתקוממות. שניהם ארגנו תשעים ושנים יהודים, שכל אחד מהם קיבל תפקיד מיוחד. אך יהודי מברלין הלשין בפני שלטונות המחנה שמכינים מרד והסגיר שלושה יהודים, שנורו תיכף ומיד. השלושה היו: משה מטישביץ, זיידל קובאלס מקראסנוסטאב ויהודי מטורבין.

אף־על־פי־כן לא ויתרו על תכנית ההתקוממות. הגרמנים השליטו במחנה משטר כזה שליהודים שנשארו בחיים לא יישאר מקום וזמן להידבר. אך לאחר הלשנתו של היהודי מברלין היתה פלוגת העבודה שביער נתונה לשמירה מעולה ביותר: על כל יהודי שמרו אחד מאנשי הס"ס ואוקראיני אחד. בכל זאת החליטו הנדונים לבצע את תכניתם. ברגע מסוים הציעו שלושה יהודים שהם יביאו

מים בשביל כל הפלוגה. שלושת היהודים היו: שלמה פודולייבניק, יוסל קופ מטורבין וזונדל הוניגמן מגוז׳קוב. אתם הלך רק אוקראיני מזוין אחד. ביער הרגו השלושה את האוקראיני. כפי שנדבר תחילה היה על השלושה לתת אות לפלוגה כולה שזו תתנפל בקרדומים ובכשילים על אנשי הס״ס והאוקראינים ותתפזר ביער. אות זה לא ניתן. לעומת זאת הגיע פרש ומסר על האוקראיני ההרוג. בו במקום נורו שלושה־עשר מתוך הארבעים וכל השאר הוכרחו לזחול על בטנם עד המחנה — מרחק של ארבעה־עשר קילומטרים. במחנה נורתה כל הפלוגה לעיני שאר העובדים. האנשים נורו שניים שניים.

אוירת המחנה נעשתה קשה מנשוא. יום יום הגיעו משלוחים חדשים מפולין ומחוץ־לארץ. בימי השרב הגדולים של הקיץ הגיעו המשלוחים במצב כזה, שבשעה שפתחו את הקרונות הובילו אל הכבשנים אנשים מתים למחצה. „תנו לגימת מים והרגו אותנו" — התחננו היהודים. „הרגו אותנו". אף על פי שאנו שעסקנו בפריקת הקרונות כבר היינו רגילים למראות זוועה והמוות שוב לא עשה עלינו רושם, אך סבלם של היהודים החיים בתוך הקרונות שבר בכל פעם את הלב מחדש.

העבודה במחנה היתה מתחילה בשעה העשירית בערב. בשעה זו היו מביאים את הרכבות לתוך המחנה. אסור היה שה„עבודה" תיגמר אחרי שעה שתיים. עד לשעה זו היה צורך להרעיל את כל יהודי השיירה, לרכז את המטען ולנקות את הקרונות. במשך היום צריך היה לשרוף את כל הגופות.

כדי שלא לתת אפשרות לשאוף רוח היו הגרמנים עורכים בכל יום ראשון בשביל יהודי פלוגת העבודה ריקודים בלווית מוסיקה. היות ועל 475 גברים לא היו אלא 175 נשים, הוצרכו הנשים לרקוד כל היום כולו. כל גבר נאלץ לרקוד, אם רצה להשאר בחיים. אל הריקודים חייבים היו להופיע מקושטים. במחסנים נמצאו תלבשות יקרות, ביחוד משל שיירות יהודי חוץ־לארץ. לפיכך באו נשים בשמלות משי וגברים מקושטים בלבני משי, בחליפות הדורות ובעניבות משי. בו בזמן שיום הראשון היה לאנשי ס״ס ולאוקראינים יום של מנוחה היה יום זה ליהודים יום מחריד, יום של יסורי גיהינום מסמרי שער. ריקוד מוות, ריקוד בין מאות אלפי מתים!

ולנו היה גלוי וידוע שגם אותנו ימצא הגורל הזה, כי סופנו לתאי הגאזים ולכבשן.

ראש המחנה, אוברשטורמפירר נוימן, שהיהודים הרגו אותו אחר כך, היה בסך־הכול בן שמונה־עשרה. לאכזריותו לא היה גבול. תמיד התחכם למצוא בשביל היהודים עינויים ערמומיים ביותר. הגרועים שבעינויים אלה היו ריקודי יום ראשון בשבוע.

פעם אחת, אור ל־16 בספטמבר 1943, העירו את היהודים באמצע הלילה. הגיעה רכבת עם יהודים. יש להזדרז ולהורידם ולהרעילם. עד הבוקר צריכה השיירה להיות בכבשנים. היתה זאת הרכבת האיומה ביותר שעיני היהודים ראו אותה מימיהם, רכבת סיוט, גיהינום. המשלוח היה מורכב מ־39 קרונות. היא הגיעה מדמביצה שליד קראקוב. מקראקוב לסוביבור הלכה הרכבת שבועיים. מהאשנבים, המסורגים נישא סרחון של גופות. כשפתחו את הקרונות נמצאו פקעות של גויות ערומות. בכל קרון היו שלוש מאות נשים, גברים וילדים. רובם ככולם היו מתים. מהקרונות עלה סרחון איום. אלה שחיו עדיין ועצרו כוח לעמוד על רגליהם שאלו היכן תא הגאזים ורצו לשם בעצמם בשארית כוחם. מהר, מהר. הם רוצים להיות מתים בהקדם. מהם לא ביקש עוד איש מים. הם ביקשו רק את הדרך הקצרה אל תא הגאזים. הקרונות פורקו חמשה חמשה. כי בגלל הסרחון פחדו לפתוח את כל הקרונות בבת אחת.

מרבבת היהודים הובאו רק כמה שיירות לתאי הגאזים: ארבע־חמש פעמים העבירו חמש מאות איש. את השאר הטילו על משאיות והובילו לכבשנים.

רכבת סיוטים אחרונה זו החישה את ההתקוממות. יוזמי ההתקוממות שוב לא רצו לחכות יותר. צריך היה רק לכוון את הרגע המתאים, לעבד את התכנית לפרטיה ולחכות לאות. על קבוצת הארגון נמנו מלבד המנהיגים המאיור הסובייטי ולייבל פלהנדלר גם יוסל דונייל (יליד רובנה, שהובא לכאן עם שיירה מצרפת. הוא היה קאפו) מוטל מנדלבוים מזאמושץ, יוסל ליכט, מאיורק מגראבוביץ.

אנשי הס"ס נהגו לקחת לעצמם מהמחסנים את החפצים היקרים ביותר. תכשיטים יקרים, בגדים, נעליים ולבנים. היהודים שעבדו

במחסנים הוצרכו להודיע כפעם בפעם לאנשי ס״ס שישנם דברים טובים. את הרגע הזה ניצלו המארגנים לטובת ההתקוממות.

היום המתאים בא. הדבר היה ב־13 באוקטובר 1943. בבוקר יצאה קבוצה של אנשי ס״ס לוולודאווה. אז ניתן אות להתכונן לשעה ארבע אחרי הצהרים. המנהל היהודי של מחסן הזהב אמר לאחד מאנשי הס״ס כי מהמשלוח האחרון „נתקבל" במחסן יהלום נדיר. לפיכך כדאי לו לבוא למחסן בשלוש וחצי אחרי הצהרים. המשגיח היהודי על מחסן הלבנים הלך אל איש אחר מהס״ס ואמר לו שיבוא בדיוק בשלוש וחצי משום שהכין בשבילו לבני משי נדירים לנשים. היהודי הממונה על מחסן הבגדים הודיע לגרמני שלישי שיש לו אריג יקר לבגדים. החייט של המתפרה הודיע לאיש ס״ס רביעי שבדיוק בשלוש וחצי יקבל מדים מוכנים. כך „הזמין" כל אחד אל מחסנו איש אחר מאנשי ס״ס לאותה שעה ובאותה שעה עצמה הלך כל אחד מהם כפי שנקבע. במקומות כבר חיכו קבוצות קטנות של יהודים חמושי גרזינים ובו ברגע שאיש הס״ס עבר את סף המחסן הונחת על ראשו גרזן וההרוג נטמן בין הסמרטוטים. באופן זה נהרגו שלושים ושלושה מאנשי ס״ס. כל קבוצה נטלה את נשקו של ההרוג וחיכתה לאות לצאת אל השער.

בשעה ארבע בדיוק נתן המאיור הסובייטי את האות: אל השער.

קבוצה אחת, שהרגה את המשמר האוקראיני ליד מחסן הנשק, יצאה עם רובים. נשקם בידם יצאו היהודים מבתי־המלאכה ומהמחסנים. המשמר האוקראיני הבחין במתרחש ופתח באש. היהודים הגיבו ביריות ורצו אל השער. הראשונים הרגו את השומר האוקראיני ליד השער. אלא שמפתח השער לא נמצא אצלו. פתוחה היתה רק הדלתית הקטנה, דרכה יכול היה לעבור רק אדם אחד בלבד. היהודים הראשונים שנפלו סתמו בגופותיהם את המעבר. המשמר האוקראיני פתח אש מרוכזת על הדלתיות. אותו רגע חזרו מוולודאווה אנשי הס״ס שיצאו בבוקר. גם הם פתחו באש על הדלתית. פרץ מאבק נואש. בשעת היריות התחילו היהודים לסלק את הנופלים כדי לשחרר את המעבר והם עצמם נספו. החיילים, השבויים הסובייטיים התנפלו על האוקראינים בקתות רובים בשעה שאלה ניסו להתקרב אל ההמון. האש של האוקראינים בפנים והאש

שהמטירו אנשי ס"ס מעברו השני של השער זרעו מוות בין היהודים. היהודים שהבקיעו לעצמם דרך המטירו אש על קבוצת הס"ס שהתחילה להסתלק, כדי להציל את חייהם. אלא שכל זה היה לאחר זמן. ליד השער היו מוטלות ערמות של הרוגים יהודים. האש של האוקראינים נחלשה, עשרות אוקראינים נהרגו.

מכל היהודים נמלטו אל היערות בסך הכול מאה וחמשים. אנשי הס"ס והאוקראינים שנשארו בחיים רדפו אחריהם ביערות. המאבק נמשך כאן. מקרב מאה וחמשים הנמלטים נפלו עוד קרבנות. יוסל קופ נהרג אחרי שחרורה של פולין. זה היה גם גורלו של לייב פלהנדלר. הוא נפל בלובלין.

הנה מה שהתרחש בסוביבור.

המקום בו התרחשה האפופיה האיומה הזאת נוסח דנטה הוא עזוב ופרוע. רק היער מסביב ראה באבדנם של מאות אלפי יהודים. היער ראה את גבורתם של אחרוני היהודים והוא שנשאר לשמור על בית־הקברות הענקי המופקר של עם. אולי עתיד האדם להיות טוב יותר, אולי יגיע זמן שערכו של המושג יהודי יהיה בעיני הבלתי יהודי מלא ערך. אולי תוקם אז מצבה על המזבח הענקי של סוביבור, אולי יניחו כאן קצת פרחים ובימי הזכרת נשמות ידליקו כאן נר, כפי שנוהגים בפולין בקברי גיבורים ומעונים של בני עמים אחרים...

אושפיצין - אושביינצ׳ים - אושוויץ

בין שני נהרות — הוויסלה והסולה — בעמק שכולו ביצות ואדמת בור משתרעת עיר ששמה באידיש היה אושפיצ׳ין. בריחוק מדרכי המלך הגדולים התפתחו באושפיצ׳ין חיים יהודיים בנוסח העתיק של גליציה. זקנים ופיאות, גרביים לבנות ומגבעות, אדיקות יהודית ובעלי מלאכה יהודיים. כל אלה לא שערו שבמקומות הנידחים והנשכחים הללו יקום פעם קומבינאט ההרג הגדול ביותר בתולדותיה של האנושות.

אושביינצ׳ים שם המקום בפולנית. בגלל אדמתו הבלתי בריאה נשכח המקום אפילו מלב הממשלה הפולנית. יותר מדי כוחות היה צורך להשקיע כאן כדי לייבש את הביצות ולהכשיר את הסביבה לישובים גדולים.

בשטח ביצותיה של אושביינצ׳ים הקימו הגרמנים את מחנה הריכוז „אושוויץ״.

בשנת 1940 עמדו במקום ה„שטאמלאגר״ האושביינצאי קסרקטין צבאיים פולניים ומחלקת המונופולין הפולני לטאבק — בסך הכול ששה־עשר בנינים בני קומה אחת. בשנת 1943 נהפך המקום לעיר גדולה ומפוארת שיחד עם בירקנאו השכנה היא הקיפה שטח של ארבעים קילומטרים מרובעים עם בתי־חרושת לבנזין סינטטי, בתי־מלאכה, תאי גאזים וכבשנים ענקיים ,שנועדו לבלוע מיליוני בני אדם.

כשממית זו המוצצת את הדם ושולחת את אברי הגישוש שלה לקרבנות הדשים, גדלה אושביינצ׳ים והקיפה שטחים נוספים,

התפשטה הרחק על פני שטחי שלזיה ועד ברין הרחוקה הגיעה. 39 סניפים היו לו לקומבינאט־מוות זה — מחנות עבודה.

בהקמת המחנה באושביינצ׳ים גופא עבדו כמה מאות מהנדסים ורק בשנה אחת בלבד — 1943 — שמונת אלפים פועלים: בנאים, עובדי מתכת, מומחים.

בשנת 1941 היו במחנה 18.000 אסירים, בשנת 1943 — 30.000 ובשנת 1944 — 40.000 ומאות אלפי יהודים נשרפו בכבשנים. רק ביום אחד בלבד, ב־16 ליוני 1944 נשרפו 50.000 יהודי צרפת.

אושביינצ׳ים היתה מחנה ריכוז. בו בזמן שאינם יהודים היתה להם תקווה להחזיק מעמד, להשתחרר, לקבל עבודה קלה יותר, הרי לגבי היהודים פסו באושביינצ׳ים כל התקוות. הדרך היחידה ליהודי היתה — תא הגאזים. דרך אחת ויחידה.

שאינם יהודים נשלחו לאושביינצ׳ים כאסירים. כל שם היווה פוזיציה בפנקסיו של המחנה. אם לא מת במחלת הטיפוס או מעבודה קשה ומעינויי גוף יכול היה לקבל מהבית דרישות שלום, חבילות מזון ואפילו כסף. היתה לו אחיזה כלשהי. מהיהודים אפסה כל תקווה. הרכבות שהביאו שיירות של יהודים נעצרו ליד תאי הגאזים ודרכם היתה קצרה בלי כל תקווה. רק היהודים המעטים שהוצאו מהשיירות כעובדים, רק הם קיבלו עוד מספרים, אבל גם להם לא היתה תקווה. הם חיו רק חיים ארעיים, כדי לראות במות אחיהם ואחיותיהם. לא יותר מכך.

מורה הדרך במוזיאון שבאושביינצ׳ים, פולני, הגיע למקום עם השיירה הראשונה של אסירים פולניים ביוני 1940 ובילה את כל הפרשה המזעזעת של מחנה הריכוז. עד שברחו הגרמנים. אין כמוהו בקי באושביינצ׳ים. והוא קובע שלמעלה ממיליון יהודים נכנסו בשערי אושביינצ׳ים ואיש מהם לא נצול, איש מהם לא הוציא את שנתו.

לשם ניסויים בבלוק העשירי המפורסם הובאו רק גברים ונשים יהודיים. הגינקולוג הגרמני ד״ר קלאוברג קנה משלטונות המחנה מאה והמשים נשים יהודיות ועשה בגופן נסיונות לטובת התעשיה הרפואית הגרמנית. הנשים גססו לאט לאט, גוועו במשך שבועות

מתוך ניתוחים בלתי פוסקים. פרופסור שומן מברלין הרג מאות גברים יהודיים בקרני X תוך כדי ניסוייו.

על עשרות יהודים בחנה ועדה מיוחדת את הנשק המפורסם של המעצמות הטוטאליטריות — זריקות הנוטלות מהאדם את רצונו ואת כושר התנגדותו המוסרית בשעת החקירות המשטרתיות, זריקות העושות את האדם מכשיר נטול רצון בידי מעניו. אחרי הזריקות היו מוציאים את היהודים לחצר ומאמנים אותם אימוני עינויים והללו הוכרחו להשיב מיהו האויב שלהם, אם הם מפחדים, אם הם רוצים לחיות וביחוד בחנו את הקרבנות, אם הם נוטים לציית לרצונם של התליינים...

כשביקרתי באושביינצ׳ים היה לי הרושם כאילו באתי לעיר מתה שהפכה מוזיאון. זהו הרושם הראשון החיצוני. עיר ששימשה מזבח למיליוני בני אדם. שלושה טורים של בתים בני קומה אחת בנויים לבנים אדומות. כל השטח מוקף תיל דוקרני, מסביב לעמודי בטון. שלוש שורות של גדרי תיל בשביל חדרי בידוד, כי דרך התיל זרם זרם חשמל בעל מתח גבוה. לא רחוק מהשער — תא הגאזים הקטן; מאחורי תא הגאזים — התליה. והלאה, בעומק, עומדת החוילה, בה שכן מנהל המחנה — הס. על השער כתובת: ארבייט מאכט פריי״. (העבודה מקנה חופש). בפנים, בחצר ארוכה, בה עמדו בניני האדמיניסטרציה, אותה כתובת עצמה. בצד החיצוני של גדרי התיל מתנוססים עוד צריחי השומרים. כשאתה מטפס ועולה לצריח כזה אתה רואה את המחנה מהקצה אל הקצה. מעיני השומר אי אפשר היה להעלים דבר, הוא ראה הכול. ממול — מגרש מפקד. כאן, במגרש זה, עמדו מאות אלפי אנשים ערומים במשך 24 שעות בקור הגדול, או תחת שמש לוהטת, ובלילות גשם. כאן, באושביינצ׳ים, הראו לו לעולם דוגמה מה צורה תהיה לו, לאדם, לכשינצח השגעון הטוטאליטרי.

לגבי היהודים שימשה אושביינצ׳ים מחנה השמדה ומעבדה לניסויי טרוף. לשאינם יה׳דים שימשה אושביינצ׳ים שוק עבדים. פירמות גרמניות היו קונות משלטונות המחנה כוחות אדם. בתי־ההרושת של קרופ והקומבינאטים של י. ג. פארבנאינדוסטרי״ היו משלמים 4 רייכסמארק בעד עובד ו־6 רייכסמארק בעד פועל

מומחה... בבירקנאו, במערבו של המחנה B II ראיתי את הקומבינאט לבנזין סינטטי שנשתמר בשלמותו. כל הקומבינאט, העשוי בלוקים של בטון, נמצא מתחת לקרקע.

רצח וגזל משלו כאן בכיפה. אך לא רק חיי בני אדם וכוחות בני אדם גזלו הגרמנים. עד היום קשה לעשות את חשבון האוצרות שהגרמנים גזלו בעיקר מהיהודים.

במשך שבוע ימים, סוף 1944 וראשית 1945, הוציאו לגרמניה מאה אלף מערכות בגדים של ילדים. אלה הם מלבושי הילדים היהודים, כי ילדים אחרים לא היו באושביינצ׳ים. באותה שיירה נשלחו מאתיים אלף מערכות בגדים ולבנים של גברים — בגדים של יהודים, לבנים של יהודים ממחסני בירקנאו.

באושביינצ׳ים היו 35 מחסנים מיוחדים למיון חפצי הקרבנות. בשעה שהגרמנים פינו את אושביינצ׳ים שרפו על כל הנמצא בתוכם 29 מחסנים. בששת המחסנים שלא נשרפו נשארו: 48.000 חליפות גברים, 836,255 מערכות בגדי נשים, 38.000 זוגות נעלי גברים, 5525 זוגות נעלי נשים, 13.694 שטיחים, ערמות של פרוטזות — רגליים וידיים תותבות של הקרבנות, רבבות זוגות משקפיים, מאות אלפי מברשות שיניים, ערמות של מברשות גילוח. תלים של מברשות ומסרקות, ים של בגדי ילדים, נעלי ילדים, הר של טליתות, כלי בישול, מזוודות וסלים.

באושביינצ׳ים, יותר נכון, בבירקנאו, הושמדו בעיקר יהודים. אך במוזיאון של אושביינצ׳ים לא ייוודע לך על כך. הביתן היהודי הורכב כדי לצאת ידי חובה: תמונות מעטות, כמה טליתות, מפה — זה הכול. לא תמצא כאן דבר שיהא הולם במידה זעומה ביותר את היקף השואה העצומה ורבת־האימים שעברה על היהודים. מה ששובר אותך כליל בעומדך בביתן הזה הרי זו האוירה השוררת כאן באושביינצ׳ים. אתה תופס פתאום, שהמקום שאתה דורך עליו ספוג דם ודמעות של יהודים ולא יהודים, של מיליוני אנשים חפים מפשע שנפלו נטולי ישע כל כך כאילו לא מוחות בני אדם המציאו זאת ולא ידי אדם חוללו זאת, אלא איזה קאטאקליזם קוסמי, וקאטאקליזם קוסמי הרי לא היה כאן!

מאות רבות של אנשי מדע, מהנדסים, אנשי כלכלה וטכנאים

תיכננו את הגיהינום, התקינו אותו על יסודות מדעיים וביצעו אותו בהתאם לתוכנית. הזהב והכסף יעשירו את גרמניה, במלבושים ילבישו את העם הגרמני, משערות הנשים יעשו מזרונים, משומן הגוף היהודי יעשו סבון ואילו מהנשארים ימצצו את שארית כוחם ולשדם.

ואני חוזר וקובע: אושביינצ׳ים התכוונה בעיקר ליהודים, עמים אחרים ביקשה גרמניה להדביר, להפחיד בעזרת טרור ומחנה ריכוז, להכניעם ולשעבדם לעם הגרמני, אבל לא להשמידם השמדה ביולוגית, לא להשמיד עמים.

לגבי עמים אחרים היה פירושה של אושביינצ׳ים עבודת פרך, עינויים בבלוק מספר 11, השפלות וגם תליה. לגבי היהודים היה קיים רק השער של בירקנאו. משער זה מובילים רק דרכים לארבעה תאי גאזים ענקיים, המשמידים בהעלם אחד, בעשר־חמש־עשרה דקות שמונה־עשר אלף אנשים חיים.

וכאן באושביינצ׳ים נשמר החוק כבכל מחנות ההשמדה שבפולין: ה„שטאמלאגר אושביינצ׳ים", שהיתה לו שייכות מועטת ליהודים, נשתמר כולו. אפילו התליה נשארה, אפילו הכבשן הקטן וכורסת ההלקאה נשארו אבל בבירקנאו, שם חיסלו את היהודים, הושמדו הכבשנים ותאי הגאזים. כאן, במקום הגיהינום הגדול, נמחו עקבות הפשע הגרמני, שהרי כאן לא היה מחנה ריכוז, אלא מחנה להשמדת היהודים.

רק השטחים הגדולים סביב הכבשנים ההרוסים בקרקע התעלה הסמוכה, המחברת את שני הנהרות — הוויסלה והסולה — מכוסים שכבות של עצמות אדם שחוקות ושל אפר, קרקע של אפר. לתוך התעלה הזאת נשפכו אלפי שקי אפר, שזרמו לתוך מי הוויסלה.

שטח התעלה והשטחים סביבה הפכו מרכז שוד לכנופיות של מחפשי זהב בטרוף בהלת הזהב, שתקף המונים גדולים.

מאידאנק

במרחק של שלושה קילומטרים בלבד מלובלין, בכביש המוביל לזאמושץ, עומד מחנה המוות — מאידאנק. ליד הכביש ממש עומדים הבנינים של המנצחים על הגיהינום. המחנה עצמו משתרע על פני עמק ענקי. כשאתה עומד על הכביש מונח לפניך המחנה כעל כף היד. היה זה עמק הבכא למיליון ושש מאות אלף יהודים.

גם מאידאנק שימשה מחנה ריכוז לשאינם יהודים ומחנה השמדה ליהודים. אף על פי שכאן נספו גם הרבה פולנים, הרי הקרבנות ברובם יהודים היו. ומשום כך נמחה גם פה חלק הארי של הבנינים מעל פני האדמה. לא נשארו אלא בניני האדמי־ניסטרציה, תא גאזים אחד וכבשן אחד, ובו עשרה תנורים.

היקף הפשעים הגרמניים היה כאן כה עצום שקשה היה לטשטש את כל העקבות. כל מה שנשאר הוא פסק דין נצחי נגד עם־הפושעים הגרמני, פסק דין, ששום שלטון בעולם אינו רוצה ואינו עתיד לבצעו.

מחנה ההשמדה של מאידאנק משתרע על שטח של 270 הקטר. 270 הקטר אלה עקובים דם אדם, ספוגים יסורי תופת ודמעות אנוש.

הבט וראה את התנור: עשרה פיות גדולים. לתוך כל פתח הכניסו בעזרת מרדה מיוחד, שאתה רואה אותו גם עכשיו ליד התנורים, ארבע גופות שגפיהם קוצצו. ארבעים גופות בבת אחת. בתוך המעשנה, שגודלה כגודל מעשנת בית־חרושת, נקבע מבנה מיוחד של מדחס, שהעלה את האש שבתנור לטמפרטורה גבוהה. בשנת 1943 לא חדלו הכבשנים מלבעור אפילו ליום אחד. באולם צדדי אחסנו את המורעלים ובאולם קטן יותר נמצא עוד עכשיו שולחן הניתוחים העשוי אבן, בו נבדק כל בר מינן בדיקה חמורה בנקביו הטבעיים, שם חיפשו זהב ויהלומים. אך בית המשרפות

לא הספיק לשרוף את כל המורעלים וסביב הבנין, תחת כיפת הרקיע בערו כל הזמן מוקדי אש, בהם נשרפו בבת אחת אלף איש. כאן במאידאנק נספו אלפי חיילים יהודים, שבויים מהצבא הפולני והסובייטי, שהופרדו מחבריהם ה„אריים" במחנות השבויים.

מאידאנק חולקה לששה מגרשי שדות, בהם עמדו 132 צריפים בשביל הקרבנות. למרות ההשמדה היום־יומית נמצאו כל הזמן במחנה 45.000 נפש, שחיכו בתור המוות.

מאידאנק היתה מעבדת המוות. כאן בחנו הגרמנים את כל התחבולות לחיסול בני אדם: על ידי גאז, תליה, יריה, מלקות, על ידי שבירת המפרקת בעזרת אלה, על ידי זריקות, על ידי טיבוע בשלוליות מים. אין לך מיתה משונה, בה לא מתו כאן בני אדם. בשעת יריות בהמון היתה מנגנת מוסיקה כדי להחליש את הצעקות ואת יריות האימים.

מאידאנק לא היתה חבויה בתוך יערות. כאן התרחש הכול בגלוי, ללא כל בושה. האוכלוסיה הפולנית בלובלין ידעה הכול. איכרי הכפרים הסמוכים שעל יד המחנה ראו ממש הכול. האוקראינים צמאי הדם, השיכורים תמיד מדם וודקה, מתוך המשטרה הלוחמת, שמאות מהם שמרו על המחנה, היו נכנסים לבקתאות האיכרים. האוקראינים היו מתפארים במספר היהודים שירו יום יום. את בגדי הקרבנות, תכשיטיהם ומטלטליהם היו מובילים בפרהסיה בתוך המכוניות למחסן הראשי של הס"ס בלובלין, שעמד במרכז העיר.

למה לא נזהרו הגרמנים? למה ביצעו פשע איום כזה לעיני עיר שלמה? גם בשעת חיסול גיטו ווארשה לא נשמרו. מגיטו ווארשה הוציאו שבע מאות אלף אנשים לעיני כל העיר.

כי מצד הסביבה לא נשקפה להם כל סכנה. הסביבה הסתכלה באפס מעשה בכל מעשי הרצח הללו. אך אילו היתה הסביבה רק פאסיבית בלבד, כי אז היו מאות אלפי יהודים נצולים. זהו אסוננו הכפול. משום כך מנסים עכשיו מצדדים שונים „לערוך חקירות" ול„הוכיח" בעזרת עדים כי במאידאנק נספו פחות יהודים משאינם יהודים, דבר שהוא סלוף גמור של ההיסטוריה. לפיכך ייתכן עכשיו „לקבוע" בתעודה רשמית, כי במאידאנק נספו בעיקר „פולנים,

צרפתים, איטלקים, בלגים, הולאנדים, צ׳כים, סרבים, יוונים, קרואטים, ומספר רב של יהודים". אגב כך מוציאים מכלל היהודים את החיילים השבויים, שהיו יהודים ואין מפרשים שכל „העמים" המחוסלים היו יהודים, בעיקר יהודים ומעט מאוד נוצרים.

עושים מסחר בקרבנותינו, בקדושינו. כי לאפרם אין פה לדבר, האפר מדשן את השדות בראדיוס של קילומטרים רבים סביב מאידאנק ומעמיק את ירקות השדות. האפר דומם.

לפי החשבונות המסולפים, הנעשים עכשיו בתעודות רשמיות, אתה רוצה לפרוץ בצעקה: אם נספו יהודים מעטים כל כך, לאן נעלמו אפוא ששת המיליונים של יהודי אירופה? אם נספו יהודים מעטים כל כך, למה זה מאוכלסים כל העיירות היהודיות נכרים?

אך אל תשאלו שאלות. דברו עם היהודים שנצולו ממאידאנק ויספרו לכם הכול. עיינו בתעודות שבתוך תיקי הועדה היהודית להיסטוריה בווארשה ושם, בתיקים אלה, תמצאו את התשובה.

במוזיאון זה של מאידאנק ישנו ביתן יהודי. מצבה עומדת בביתן זה ועליה כתובת:

„רחל מבכה על בניה".

הביתן היהודי במאידאנק הוא דל ועלוב. דל ועלוב אולי משום שממוות אין לעשות מוזיאון, אולם אפילו בדלות זו אתה מרגיש כי מאידאנק התכוונה בעיקר ליהודים. המוזיאון הכללי מוצגיו מעטים עוד יותר. את המוזיאון הכללי מהווה המחנה כולו. בצריף אחד צבורים 802.000 זוגות נעליים פרומות. בנעלים חיפשו זהב ותכשיטים. בדיקה כזאת היו נבדקות רק נעליים של יהודים. כאן נודע לך, כי במשך עשרים חדשים הוציאו ממאידאנק עשרים טונה של שערות נשים. אלה הן שערות ראשיהן של נשים יהודיות בלבד. בארון מזוגג שבביתן היהודי מונחת נעל פרומה, שחלקיה עשויות גוילי ספרי תורה. זה שייך כבר למאידאנק אחרת, אותה מאידאנק, בה השמידו את קדשי היהודים. אבל דווקא הרכב זה, כאן בביתן היהודי, מספר יותר מספרים ותאורים בכתב. זוהי הטרגדיה הטוטאלית שלנו.

על פני שדות מאידאנק ליווה אותי צעיר, שהיה נפגש תכופות במחנה הזה עם ד"ר יצחק שיפר. שיפר עבד במטבח המחנה

בקילוף תפוחי אדמה, בהוצאת האשפה מהמטבח והלך וגווע לאיטו. הוא גווע לא משום שהיה חסר אוכל. מי שעבד במטבח אי אפשר היה לו למות מרעב. הוא גווע משום שידע כי בתורת יהודי אין לו זכות לחיות. יצחק שיפר היה משום כך מעודד אחרים, מחזק את רוחם. ויצחק שיפר לא טעה: הוא הוכנס לתא הגאזים במצב פיזי כזה, בו נשארו אחרים, שאינם יהודים, בחיים וזכו לצאת מהמחנה.

כל ההיסטוריונים שלנו, שהיו בפולין בזמן הכיבוש, נספו. נספו ד"ר יצחק שיפר, מאיר באלאבן, עמנואל רינגלבלום. אילו נשאר מי מהם בחיים, כי אז אולי לא היה „בית החרושת להיסטוריה" עובד מתוך העזה כזו. כל אחד מהם היה עד לשואה, שרבים טורחים עכשיו לטשטשה בכל האמצעים.

בהלת הזהב

סביב כל המחנות המתוארים התחולל מחזה זוועה, ששמו „בהלת הזהב". בשעה שהגרמנים הוציאו את היהודים מהעיירות למחנות השמדה הוסבר רשמית שהם מעבירים את היהודים מזרחה או שהם יוצרים באזור לובלין אזור שמור ליהודים. הגרמנים פקדו על היהודים לקחת אתם לדרך רק את חפצי־הערך החשובים ביותר.

היהודים לא ידעו לאן מובילים אותם. ביחוד בזמן הראשון האמינו בגירסה שעומדים ליישבם באזורים אחרים. אך לאוכלוסיה הפולנית שבקרבת המחנות נודע מהר מאוד לאן מובילים את שיירות היהודים. המרצחים האוקראינים של המשטרה הלוחמת, ששמרו על המחנות, באו אל איכרי הסביבה והביאו אתם טבעות זהב, שעונים, יהלומים ולעתים גם מטבע זר משל שיירות היהודים מארצות חוץ. התחילו מתפשטות שמועות על האוצרות שהיהודים מובילים אתם בדרכם אל המוות. ואמנם לקחו אתם היהודים כל מה שחסכו במשך דורות, לקחו אתם את תכשיטי הירושה, מתנות כלות, שבעזרתם נהגו היהודים בעת צרה לשלם את כופר נפשם בשעת פורענות. נסיונם הכזיב אותם הפעם.

הגרמנים שדדו מהיהודים את האוצרות ודמיונם של האיכרים שבסביבות מחנות ההשמדה הכפיל את האוצרות פי כמה. הללו גדלו והפכו אגדות זהב שהדריכו את מנוחת האיכרים ביום ובלילה. הם התחילו רצים אחרי הרכבות, מביאים אתם לפעמים בקבוקי מים אל הקרונות החתומים, בהם גוועו אנשים מצמא ותמורת המים דרשו האיכרים אוצרות.

— תנו לנו את הדולארים שלכם — התחננו — בין כך ובין כך אתם הולכים למות.

— השליכו את זהבכם, הרי אתם מובלים לטבח.

בהלת הזהב האמיתית פרצה משפלש לפולין הצבא האדום וגרש את הגרמנים. עכשיו, משמשוחררה פולין, מצא לעצמו דמיונם של האיכרים, שהיה מתוח במשך השנים של השמדת היהודים, פורקן בצורה שגעונית. אלפי איכרים נהרו אל שדות ההשמדה לחפש אוצרות. הם חפרו ונברו בשדות, חיפשו בתוך האפר, חיפשו ומצאו. די היה שאחד מהם ימצא משהו כגון טבעת או יהלום, שהשגעון יתלקח ביתר שאת ויביא לכאן זרם חדש של מחפשי זהב.

עד לרגע האחרון לא האמינו היהודים בגורלם האיום ובשעה שהיו מתפשטים במרחצאות המדומים היו בולעים יהלומים או חלקי זהב קטנים. את אלה מצאו האיכרים לאחר זמן באפר שעל פני השדות. האיכרים הבחינו, כי האפר שהגרמנים פזרוהו על פני השדות, כדי לטשטש את עקבות פשעם, הוא חומר זיבול נפלא; הם הבחינו כי הפרות הרועות בשדות אלה משמינות ושופעות חלב. האפר הוא אפוא מתנת ההשגחה העליונה, המעשירה אותך ומחזקת את המשק החקלאי. התחילו האיכרים להוביל שקים מלאים אפר. ל„סחורה" זו נקבע מחיר, מחיר בורסה, שעלה מיום ליום. התחיל מסחר פרוע באפרם של בני אדם. ובו בזמן התחילו שודדים את בתי־השימוש שבמחנות ההשמדה, כי גם בצואת בני אדם אפשר היה למצוא יהלומים וזהב. בזמן היותי בפולין היה מחיר שק אפר חמשים אלף זהוב ומחיר ארגז של צואת אדם ממחנה השמדה הרבה יותר.

המסחר באפרם של היהודים הוא אחד מגילויי הלווי האפלים ביותר בתקופתנו, תקופת שנאת האדם. על יסוד החומר שאספתי בין איכרים שבקרבת מחנות ההשמדה בפולין, הייתי יכול לחבר ספר שלם של הסיוט, ששמו „המסחר באפרם ובצואתם של בני אדם". אך אין זה לפי כוחו של יהודי לכתוב על כך. ולכן ארשום זאת בקיצור. אולי כשהסיוט יתרחק ימצא סופר או היסטוריון בדורות הבאים שיעבד את הפרק הזה, שישמש תעודה לירידתו האיומה של האדם במאה העשרים.

השלטון החדש בפולין אחז באמצעים חמורים נגד שודדי האפר. בשדות טרבלינקה ואושביינצ'ים הועמדו שומרים שתפקידם

היה לא להרשות את שדידת האפר והפסולת. אבל גם השומרים אינם אלא בניו של הדור המצורע הזה. גדול מדי היה הטירוף שלא יאחז גם בשומרים עצמם. ודוקא השומרים העלו את נצול האפר למדרגה של מסחר בורסה.

בזמן שהותי בפולין התקיים בעיר וואדוביצה ברור משפטם של שמונה עשר פולנים, שומרי המחנות באושביינצ׳ים ובירקנאו. היה זה משפט ראשון ממין זה בתולדות האנושות.

אותם שישבו על ספסל הנאשמים הופקדו כשומרי מחנה הריכוז אושביינצ׳ים־בירקנאו. תפקידם היה להשגיח שאדם צדדי לא ייכנס למחנה כדי לקחת שם אפר. כמפקד המשמר הזה נקבע אחד ששמו יאן פיוטרובסקי. ואמנם הקפיד המפקד שלא לתת לזרים דריסת רגל אל ערמות האפר. לעתים נאלצו השומרים לגרש בכוח את איכרי הסביבה. אך בינתיים נמלך פיוטרובסקי בדעתו שאם לשמור על האפר מוטב שישמור אותו לעצמו. הוא כינס את עוזריו וכולם יחד עיבדו תוכנית לניצול אפר המחנות.

לאחר צבירת כמויות גדולות של אפר משדות הסביבה ולאחר צבירת הצואה של בתי הכסא — הקימה הכנופיה בין צריפי בירקנאו תנור גדול. התנור היה מורכב משני דוודים גדולים, עשויים קרוניות ברזל על גבי בסיס של לבנים. כשהיה התנור מוכן ניגשו לניצול שייריהם של מיליוני בני אדם. התכניות לניצול „הגלם" עובדו על ידי אנשי מקצוע מומחים. אין זאת כי אסכולת הרצח והשוד של הגרמנים השפיעה השפעה מרובה על תכנון הכנופיה. שכן היה התנור מעין קרמטוריום שני. הפעם קרמטוריום לח. ודרך עבודתו של בית־חרושת זה היתה, כי בשעה שהמים בדוודים רתחו שפכו לתוך הקרוניות אפר בעזרת אתים. המים הרותחים הפרידו מהאפר את החלקים הקלים, שצפו ועלו למעלה, בעוד שהחלקים הכבדים שקעו לקרקעית הדוודים. אז היו שואבים את המים של המשקעים בקרקעית ובררו חלקי זהב, מטבעות זהב, יהלומים ושני זהב. התוצאות של שטיפת האפר והפסולת היו מפתיעות. כנופיתו של פיוטרובסקי צברה אוצרות קורח. בערים ובכפרים של הסביבה אורגנה מכירת דברי הערך השטופים. קמה בורסה מיוחדת ליהלומים שרופים אפילו בקאטוביץ.

התעשייה החדשה הסעירה את איכרי הסביבה. כל אחד התקנא בכנופיה והתאמץ להצטרף אליה כשותף. אבל פיוטרובסקי שמר על העסק ולא נתן לאיש לגשת. שטיפת האפר נמשכה במלוא הקיטור. הקרמאטוריום הלח לא הספיק לשטוף את כל החומר, אף על פי שהכנופיה נעזרה בחיילים הגרמניים השבויים שעבדו במחנות. אז התחיל פיוטרובסקי להוציא החוצה ולמכור שקי אפר לאנשים, שאיימו להכשיל את כל העסק אם לא תפול בחלקם עצם שמנה מהסעודה הגדולה. וכדוגמת הקרמאטוריום הלח של בירקנאו בקנה מידה גדול ערכו הרבה איכרים בביתם קרמטוריונים לחים קטנים בתוך דוודים, בבתיהם או במטבחיהם — ושטפו את אפרם של יקירינו.

השלטון גילה את המפעל. האשמים באו על עונשם. אך המשפט לא שם קץ למסחר האפר. בתקופתנו איבד האדם את ערכו האנושי ומשפט בודד מעין זה מגוחך הוא בשעה שהפסיכיקה של האדם נגועה, חולה מחלה אנושה. כל אימת שהמשטרה מצאה שק אפר אצל אחד האיכרים היה זה מסביר שאין לו חלילה שום כוונות זדון. השדות מסביב היו מלאים אפר בני אדם והוא לא רצה ששדותיו יישרפו מחמת עודף של זבול. לפיכך נאלץ להוריד לפחות שכבה אחת של אפר. ואגב איזו חשיבות יש לכך מה יהיה על האפר, למי זה איכפת אם ידשן את השדות או אם ישפוך קצת מאפרם של בני אדם לתוך מספוא הבהמות, שאז נותנות הפרות חלב שמן יותר ועורם נעשה מבריק. בין כך ובין כך לא ישוב האפר לתחיה. ואין מי שיאסוף את האפר ככתב אשמה לדורות נגד עם הפושעים הגרמני. אין איש מעונין עכשיו בכתבי אשמה כאלה. מדינות ועמים רוצים לשכוח. מוצג עכשיו מחזה היסטורי גדול והצדדים זקוקים לשותף הגרמני המנוסה. מוטב אפוא לשכוח, למחות הכול מהזכרון. כי בעצם המדובר הוא רק באפרם של יהודים. אם לא היה ערך לחיי היהודים, מה ערך לאפרם?

בהיותי בפולין שאלתי בענין היהודים שניצלו מהבונקרים והיערות והיהודים שחזרו מרוסיה — למה זה הביאו אותם לשלזיה התחתית שכל אבן שם מזכירה את הגרמנים הטמאים ולמה לא

חזרו לבתיהם מאז? הרי לא בכל מקום נשארו אבנים בלבד? הלא נשארו גם בנינים יהודיים.

איש לא השיב על שאלתי. את התשובה קיבלתי ממראה עיני.

בעיירות, בהן חיו בעבר יהודים והיהודים חזרו לשם לאחר זמן לא מצאו שפה משותפת והבנה הדדית קטנה שבקטנות עם שכניהם הפולנים מאז. דורות מרובים חיו יחד, סחרו זה עם זה, שאפו אל קרבם אותו אוויר עצמו, גדלו בעולם אחד. עכשיו עומדת בין היהודים ובין הפולנים חומה אטומה. כשפולני בעיירה מדבר עם יהודי — אינו מסתכל לתוך עיניו ושותק. שכן אינו יכול לספר לו שהוא החביא את אביו או אחיו, שהוא חס על ביתו, שהוא חס על מקומותיו הקדושים, שהגיש לפרטיזן יהודי לגימת מים. לא כלום לחלוטין. לפיכך הוא שותק. וכדי לדבר דרך חרות עם יהודי נצול ולהסתכל ישר לתוך עיניו היו מאות אלפי פולנים צריכים להוציא מבתיהם את החפצים היהודיים, לאספם במקום אחד ולומר:

— קחו, יהודים, בחזרה את חפציכם, שהצלנו מידי אויבנו המשותף. הגרמנים רצחו אתכם ואותנו שיעבדו ולכן עזרנו כמיטב יכולתנו וכל מה שנשאר מרכושכם הרי הוא לפניכם. חיזרו לבתיכם, שובו לעבודתכם, והבה נמשיך לחיות ולעבוד יחד כאשר חיינו ועבדנו במשך דורות מרובים. ייתכן, שלא נהגנו כשורה בשעה שרצחו אתכם, ייתכן שלא הטבנו לעשות ברודפנו את הפרטיזנים שלכם ביערות. איום ואכזרי היה האויב, הוא זרע בינינו איבה ורשע, הוא השפיל אותנו ואין אנו אלא בני אדם, הנוטים לקבל השפעה רעה...

כשאתה מסייר בעיירות אינך פוגש לא יהודים, לא בתי־קברות של יהודים, לא בתי־כנסת של יהודים, אבל ברכוש יהודי עם בגדים ותכשיטים של יהודים אתה נתקל בכל מקום. בכל מקום אותה התמונה. בכל הערים והעיירות אתה פוגש אנשים שפניהם מפיקים שנאה וגופם עטוף במלבושים יהודיים. בין אם זו סקייר־רניביץ, או קאלושין, פלונסק או אוסטרוב, לומז׳ה או זאמברוב. בכל מקום מילאו חדלי־האישים את בתיהם ברכוש יהודי, בלבנים ובגדים של יהודים, בתכשיטים ובכלי־כסף יהודיים. הם נבהו

בבתי היהודים והרסו את התנורים, כדי למצוא שם זהב של יהודים. הם חפרו ונברו בקברי היהודים כדי לעקור שני זהב מפיות המתים. הם שדדו את המצבות כעכברושים וכזאבים הללו, הפושטים בלילות שלאחר קרב על השדות, כך הלכו בעקבות הקלגסים הגרמניים מחנות של בני־בליעל ובזזו וחמסו.

טיפוס זה של שודד קרוי בפולין „שאברובניק". זהו מעמד שלם של פושטי חללים.

לועד הקהילות שבורשה באים תכופות פולנים למכור ספרי־תורה, שופרות, ותשמישי קדושה אחרים. שאברובניקים רגילים, „שאלמלא הם היו החפצים נופלים בידי אחרים"... הם באים כידידי היהודים, כגומלי חסדים, שכן בתורת נוצרים אדוקים הם מחזירים ליהודים הנשארים בחיים את תשמישי הקדושה שלהם. אלא שעל היהודים לשלם בעדם, שהרי אין ה„שאברובניקים" נושאי כליו של הקדוש־ברוך־הוא או משרתי יהודים, שיתנו חפצים בחינם. את חייהם סיכנו — טוענים הם — כדי „להציל" את הכלים מידי הגרמנים.

הנה נכנס פולני ומביא ספר „מורה נבוכים" של הרמב"ם. הוצאה מאוחרת. הלה דורש במחירו מטמון של כסף. מסבירים לו שהוא טועה, כי ערכו הכספי של הספר הוא מועט שבמועט. עכשיו בוערת בו חמתו: רמאים יהודים. ממנו, אדם ישר, הם רוצים להוציא במרמה ספר רב־ערך. אמור מעתה, כלום כדאי לו לאדם הגון להציל ספרים של יהודים, תשמישי קדושה יהודיים, כשהללו מסרבים לשלם מה שדורשים מהם? הגוי נמלך בדעתו ומוציא מתחת לכנף בגדו שופר, שופר גדול, ישן נושן ומצומק, שהשיניים סביב פיו חטובות, עשויות מלאכת מחשבת. בשופר זה תקע אחד מאבות אבותינו אי־שם בבית־תפילה שבאחת העיירות, מעל האלמימר, שפך בו את המון געגועיו. ועכשיו הוא נמצא, השופר, בידיו של נכרי כשה עקוד. והגוי אומר: שלוש מאות דולאר הוא רוצה בעד השופר ולא הוא לוקחו חזרה לביתו וליהודים לא יהיה במה לקרוא את משיחם. בטוח הוא שהפעם ישקלו היהודים על ידו שלוש מאות דולאר, כי בשל סכום פעוט כזה לא יעכבו את הגאולה. אך דומה שלאחר טרבלינקה וסוביבור, אחרי אושביינצ'ים ובירקנאו נעשו

היהודים קטני אמנה ואינם בטוחים שהמשיח עומד מאחורי הכותל. ניחא, ה„שאברובניק״ יכול לעכבו. והגוי מחליט. הוא יתנקם ויעכב את המשיח. הוא טומן את השופר בכיסו הפנימי והולך לו. אך על המדרגות הוא נמלך בדעתו: מן הסתם יש להם, ליהודים הערומים, שופר שני לקרוא בו את משיחם... והוא חוזר ומוסר את השופר במחיר דולאר אחד.

באלקוש, באכסניה פולנית, ראיתי על גבי פסנתר זוג פמוטי כסף ישנים. אצל הסבתות והאמהות שלנו היו פמוטים כאלה מפארים את שולחן השבת. משראיתי את הפמוטים נתרגשתי ביותר, משל כאילו ראיתי לפני פתאום אדם קרוב, שהתיאשתי מחייו. לאורם של פמוטים אלה היו האמהות שלנו שופכות דמעות למען בריאות ילדיהן. שופכות היו את כיסופיהן ואת חסדן האמהי. ועכשיו הם עומדים מיותמים, הפמוטים, מבוישים באכסניה הפולנית, כשאל השולחנות ממול מסובים שיכורים. אני מרגיש את געגועי הפמוטים, את כליון נפשם לשוב ולפאר שולחנות של יהודים בלילי שבתות וחג. אני אומר לכפרית שהפמוטים מיותרים אצלה, שכן אינה שומרת שבת ואינה מדליקה נר של שבת. היא מתמלאת כעס: אין אלו פמוטים של יהודים. פמוטים של גרמנים הם, אומרת היא. היא משכה ולקחה אותם מגרמנים, אך אם אני רוצה דוקא הרשות בידי לקנותם. מחירם חצי מיליון זהוב. ובחצי מיליון זהוב קונים בפולין שני בתים של יהודים. החזקתי את הפמוטים בידי, הרגשתי את בכיים, חשתי שהם מפרכסים ומבקשים להנצל מידי נוצרים. הם סיפרו לי על ים של דמעות יהודיות, על השבת האחרונה בקהילה היהודית אלקיש, בשעה שבקניהם היו תקועים נרות שבת והם שהאירו פת קיבר, עליהם קידש אחרון היהודים האדוקים. אבל הכפרית עמדה על חצי המיליון שלה והפמוטים נשארו בבית האיכרים בנכר, פמוטים יהודיים עגומים, עזובים ומיותמים....

בנסעי ברכבת ראיתי כפריות שלבשו חולצות עשויות טליתות. בשוק שבקראקוב ראיתי על גבי דוכן עטרות של טליתות למכירה. וליד דוכני גרוטאות מכרו שטריימל של יהודי גליציה. לעתים קרובות בעברך ברחוב מנצנצת לעיניך סיכת־נוי יהודית בתלבשתה של אשה, שעון יהודי עם קישוטי נוי. הרי היה להם, ליהודי פולין,

סגנון משלהם, סגנון שמצא את ביטויו בשפע של דברים פעוטים, שקודם לכן לא נתנו דעתנו על כך. עכשיו, כשכל דבר יהודי אבד יחד עם החיים כולם, דוקא עכשיו אתה רואה אותם בפולין. כי פכים קטנים מסוגננים אלה איבדו את מסגרתם, את סביבתם, ומשום כך אתה רואה אותם פתאום בזרותם.

כלי־כסף של יהודים מותכים עכשיו בפולין בכמויות עצומות, אצל הרבה פולנים נשתמרו מנורות, קופסאות של בשמים, מנורות חנוכה ואת כל אלה הם מתיכים. בבתי המסחר לעתיקות בשווקי קראקוב ראיתי עשרות נברשות נחושת מבתי־כנסת של יהודים.

ולעתים אתה רואה בחלון ראוה של חנות לממכר עתיקות קופסת בשמים, גביע לקידוש, „יד", מנורת חנוכה. אותה שעה תוקף אותך כליון נפש כה מענה, כאב שאין שם לו, על עולם שחרב, על הווי שאך תמול היה מציאות והיום איננו עוד. ונדמה לך שבכלל לא היתה מציאות כזאת, שאין זה אלא חלום על חיים רחוקים ודמיוניים שלא ישובו עוד.

היתה פעם פולין יהודית, מלון אורחים בדרך נדודיו של העם. היהודים פרקו כאן את צרורותיהם והפכו את המלון לבית. תחת שמי פולין חישל דור אחרי דור שרשרת של מנהגים ואורח חיים, ארג אגדה של ימים טובים ושבתות. רקם את חייו מתוך אותו רוך בו היתה כלה יהודית רוקמת את תיק התפילין לחתנה או פרוכת לארון הקודש. ונדמה היה שגם הרקיע היפה מעל פולין רקום כיסופי נשמה יהודיים, רקיע יהודי, שזריחותיו היו מעורבים במתק תפילות השבת ושקיעותיו בערו כנרות הבדלה.

ואף על פי שכל כך הרבה דמעות שפכו היהודים על אדמת פולין היה בחייהם גם ים של שמחה. שמחה של עבודה ויצירה, חדווה של הוויה וחיים. והנה בא העמלק הגרמני והביא סופה של אש ומוות על חיי היהודים בפולין והכול נחרב וחזר לתוהו ובוהו.

ועכשיו מהלך יהודי בערים ובעיירות, נודד על פני אבני בוהו ומשואות עפר ואינו מוצא קבר אחד שלם מהחיים שנסתם עליהם הגולל. רק בראותך שדה שצבעו כעין האפר דע לך, יהודי, כי אפר עמך הוא ורק על האפר הזה תוכל לתנות בבכי ובדמע את הקדיש יתום שלך.